

304205

XX.

MINERVA

7.

BENEDEK KLÁRA

A JÉNAI ÁSVÁNYTANI TÁRSASÁG MAGYAR TAGJAI

— LEVELEK A MAGYAR FELUJULÁS
SZELLEMI ÉLETÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ —

BUDAPEST, 1942.
DANUBIA KÖNYVKIADÓ

A M I N E R V A lezárta huszadik évfolyamát. Visszatekintve a végzett munkára, úgy érezzük, hogy a Minerva jegyével kiadott tanulmányok sokféle módon, váltakozó sikerrel, de egy akarattal és egyenlő buzgalommal igyekeztek megközelíteni azt a célt, amit folyóiratunk kezdettől fogva maga elé tűzött és a szellemtörténet szóval jelölt meg. A Minerva tanulmányai ebben a célban egymásra találtak, mert különbség nélkül arra törekedtek, hogy a történelmi gondolkodást az idealizmus és a filozófiai tudatosság magasabb fokára emeljék. Ez a törekvés fogja vezetni folyóiratunkat továbbra is. Ezután is lemondunk az extenzív gondolatterjesztés eszközeiről és tartózkodni fogunk a népszerűsítés gyakorlati eljárásaitól. Meddőnek tartunk minden polémiát és tárgytalannak érezzük a tudománypolitikai kompromisszumokat és áthidalásokat. A Minerva a maga zárt körén belül minden sorával tovább akar munkálni távoli célja megvalósításán, tudva azt, hogy a történelmi múlt a mi jelenünk egyik élő alkotó eleme: hogy a történelem tudománya semmiféle módszernél nem állapodhatik meg, mert maga is folytonos küzdés, haladás és teremtető fejlődés, mint az élet maga: folytonos újrakezdés és revízió, amely önmagunkból indul ki és önmagunkhoz tér vissza. Hisszük, hogy továbbra is lesznek, akik törekvéseinkben támogatni fognak.

*A M I N E R V A évenként 10 füzetben jelenik meg. Egyes füzet ára 2.— P.
Előfizetési ár egy évre 12.— P. Előfizetni csak könyvkereskedésben lehet.
Cím: Danubia könyvkiadó, Budapest, IV.,
Apponyi-tér 1. Telefon: 382—158.
Postatakarékpénztári befizetés: 57.054.*

BENEDEK KLÁRA

A JÉNAI ÁSVÁNYTANI
TÁRSASÁG MAGYAR TAGJAI

— LEVELEK A MAGYAR FELUJULÁS
SZELLEMI ÉLETÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ —

BUDAPEST, 1942.

DANUBIA KÖNYVKIADÓ

Felelős kiadó: Benedek Klára.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT.

A nyomdáért felelős: Mészáros József.

A jénai Ásványtani Társaság története.

1797 december 8-án „Mineralogische Societät” néven tudományos társaság alakult meg Jénában. Ez a kis német egyetemi város ekkor a világ szellemi középpontja volt. Új korszakot hirdető forrongó eszmék keltek benne életre: természet és történelem, költészet és művészet új tartalmat nyertek általuk.

Az egyetem virág korát élte. Itt tanított Fichte, akinek kanti filozófiában gyökerező tanai csodálatot ébresztettek és a támadások áradatát indították meg. A jénai egyetem katedráján hangzott el Schelling újat jelentő természetfilozófiája. Ezek között az ódon falak között tartotta Schiller történeti előadásait. Goethe, az egyetem kurátora, kibővítette az egyetemi könyvtárat, botanikus kertet létesített s megalapította az egyetem optikai laboratóriumát. Ebből a laboratóriumból nőtt ki a Zeiss gyár, amelynek alapítója Ernst Abbé itt tette első optikai felfedezéseit.

Ugyanekkor a romantikus Jénában August Wilhelm Schlegel Shakespeare fordításai új életre keltették az angol költőt, Johannes Diederich Griess pedig Tassot és Calderont szólaltatta meg. Jénában, Schlegel irodalmi lapjában az „Athenäum”-ban szólalt meg először Novalis, a fény és sötétség között élő bányatiszt mitikus mélységekből táplálkozó költeményei, a „Blütenstaub” és „Hymnen an die Nacht” fragmentjei.

Jénában talált egymásra Goethe és Schiller, a német nép két gényusza s találkozásuk egy életre szólt. A „Naturforschende Gesellschaft” üléséről egyszerre távoztak, beszélgetésbe merülve Goethe hazakisérte Schillert. Schiller megjegyezte, hogy a természet részekre boncolása nem érdekes laikus ember számára, ez volt Goethe elgondolása is, aki a természetet egy hatalmas egységes organizmusnak fogta

fel, ahol a legparányibb rész is csak az egész mindenségbe való együvértartozásában érthető meg. A természet élete örökös változás, átváltozás, maga az anyag örök, csak megnyilvánulási formája változik, ezer arcot, ezer alakot öltve magára. A természet iránt való érdeklődés és csodálat, a bele való tartozás érzése készteti az embert a természettel való tudományos foglalkozásra.

Abraham Gottlob Werner, a „geológia atyja“ új tanokat hirdetett: a hegységek, ásványok szerint tengeri lerakódás képződményei, amelyek hosszú évezredek alatt jöttek létre, nem pedig kirobbanó vulkánikus erők által hirtelen keletkező geológiai alakulatok. Ez a tanítás kedvezett a folyamatos fejlődés klasszikus gondolatának. A mineralógia és geológia akkor még összetartozó szellemi tudomány volt, amelyet Werner tanai beleillesztettek a hatalmas mindenséget létrehozó organikus fejlődés keretébe. Werner a freibergi bánya akadémián tanított. Európa minden részéből érkeztek hozzá tanítványok. Itt tanult Johann Georg Lenz is, a jénai egyetem ásványtan tanára. Werner tanítása mint „harsona szó“ (Posaunenstoß) hatott Lenzre, szemei előtt új világ tárult fel, ettől kezdve egész életét ásványtani kutatásoknak szentelte. Fáradhatatlanul dolgozott, ásványokat gyűjtött, könyveket írt, minden pénzét geológiai kutatásokra szentelte. A természet iránt való érdeklődés a Jénában tanuló egyetemi hallgatókat is magával ragadta. A természettel való foglalkozás belső szükségletté nőtt, az egyetemi keret szűknek bizonyult a nagy érdeklődés kielégítésére, ennek a nagy érdeklődésnek köszönheti a „Mineralogische Societät“ megalakítását. A Társaság elnökéül az alapító tagok egyhangúlag széki Teleki Domokos grófot választották. Teleki Domokos külföldi tanulmány útja során 1796-ban Jénában tartózkodott, ahol ásványtan iránti nagy érdeklődése Lenzzel közeli barátságba hozta. Lenz nagyra becsülte az ifjú gróf ásványtani tudását s mikor az új társaságot megalapította, Teleki grófot találta méltónak az elnöki szék betöltésére.

Goethe magyarországi kapcsolatait sokan vizsgálták már, ezek a kutatások azonban mindig érthetetlenül gyér eredménnyel jártak.

Még soha senki sem vizsgálta a „Mineralogische Societät“ magyar kapcsolatait, ami pedig a Goethével való összeköt-

tetést is jelenti. A magyar ember reális lelki világára jellemző, hogy nem a teológia, nem filozófia és nem irodalom szavak és formákban jelentkező klasszicizmusa, hanem egy konkrétum: a természet által kapcsolódott bele a goethei világba. Magyarországról ez az út Goethehez a „Mineralogische Societät“-on át vezetett. S ezen az úton nem egyes kiváltságosak jártak, hanem az akkori viszonyokhoz képest meglepően sokan keresték magyarok ezen az úton a jénaweimári kapcsolatokat. A magyarországi tagok száma, érdeklődése és munkálkodása messze felül múlja nagyobb nemzetek tagjainak a Társaság életében való részvételét. Főnemesek, papok, tanárok, keresték a Társaság által Goethevel az összeköttetést, s ezen az úton eljutottak egy új humanizmust hirdető szellemi világba. A magyar felújulás korának sok nagy nevével találkozunk a jénai tudományos társaság évkönyvében.

A Társaság igazgatója Lenz professzor lett, a nagyszámú magyar tagokra való tekintettel egy német titkáron kívül *Bredeczky* Sámuel személyében magyar titkárt is választottak a tagok. Később a magyarországi ügyeket egy magyar és egy erdélyi titkárra bízta. Lenz professzor a tag felvételleket és a Társaság levelezését intézte.

Az Ásványtani Társaság disz, rendes és levelező tagokat választott, a tagoknak kötelességük volt a Társaságot ásványokkal és ásványtani értekezésekkel ellátni. A rendes tagoknak, akik csak jénaiak lehettek, meg kellett jelenniök a nyolc naponként tartott üléseken. Nagyobb gyűléseket a Társaság három havonként tartott, erre a jénai tiszteletbeli tagokat is meghívták. Károly Ágost uralkodó herceg és Lujza herceg-asszony születés napján nyilvános ülést tartottak, ezeken az ásványtani értekezéseken kívül beszámoltak a Társaság életében előfordult fontosabb eseményekről, a hercegi párt ilyenkor versekben vagy énekkel köszöntötték. Lenz professzor bemutatta az üléseken a befutott érdekes ásványokat is. 1802, 1804, 1806, 1811, és 1821-ben a Társaság Évkönyveket (*Annalen der Herzogl. Societät für die gesammte Mineralogie*) adott ki, ezek tartalmazták az újonnan felvett tagok névsorát, megemlékeztek az ásvány-gyűjtemény gyarapodásáról, a gyűléseken szereplő tagokról, értekezéseket és

leveleket is közöltek. Néhány számában a *Jenaisches Intelligenz-Blatt* is megemlékezett a Társaság üléseiről.

Lenz hatalmas lendülettel kezdett a Társaság felvirágoztatásáért dolgozni. Sok diplomát küldött szét, nemcsak Németországba, hanem hazánkba is. A megválasztott tagok kitüntetésnek vették az Ásványtani Társaságba való felvételüket s igyekeztek az előlegezett bizalmat munkálkodásukkal ki is érdemelni. Szép számban érkeztek már az első évben levelek és ásványok a Társaság részére. Az ásványokat Lenz a hercegi család birokában lévő Walch-féle gyűjteménybe olvasztotta be. Lenzt nagy örömmel és bizakodással töltötte el a kezdet sikere, melyről így számolt be Goethének, aki ekkor már a Társaság tagja volt:

„Meine mineralogische Societät nimmt täglich an Mitgliedern und an Rufe im Auslande zu. Auch haben wir bereits schon Mineralien erhalten von Herrn Graf Dominik von Szek, er wird noch in diesem Monat eine Kiste ungarische und siebenbürgische Mineralien schicken. Es ist aber nicht unsere Absicht ein Kabinet auf zu stellen, mein Gnädigster Herr! wir wollen uns vielmehr dankbar gegen das Hochfürstliche Carl August Museum beweisen, um alles, alles was wir erhalten demselben einverleiben.“¹

A virágzó Társaságot fájdalmas csapásként érte elnökének széki Teleki Domokos gróf váratlanul bekövetkezett halála. 1798 szeptemberében. Lenz professzor és a Társaság tagjai őszintén meggyászolták a fiatalon elhunyt grófot. Utódja, miután *Festetich* György gróf kétszeri felkérésre sem vállalta az elnöki szék betöltését, Goethe ajánlására Gallitzin Dimitri orosz herceg lett, ki értékes gyűjteményével gyarapította a Társaság kincseit. Gallitzin Dimitri herceg 1803-ban hunyt el. Lenz ekkor Goethét kérte fel elnöknek. Goethe vállalta a megtisztelő feladat betöltését s minden befolyásával támogatta a Társaság ügyeit. A weimári állami levéltár őrzi azokat az aktákat, melyekben Goethe a Társaság érdemeiről beszámolt Károly Ágost uralkodó hercegnek. Goethe közbenjárásának köszönhető az is, hogy a herceg 1804-ben a Társaságot hercegi Társasággá emelte, anyagiakban is támogatta, ami nagy segítséget jelentett Lenznek, aki saját filléireit áldozta a Társaságnak. A herceg megengedte azt is,

¹ Weimar. Goethe und Schillerarchiv. Quartalheft. 1798. 66/7. 1.

hogy a Társaság üléseit a jénai hercegi kastélyban tarthassa s gyűjteményét ott állíthassa fel. Az 1803-ik ülésről így számolt be Dianowsky János Rummy Károlyhoz intézett levelében.

„Am 9. Jan. hielt die hiesige mineral. Societät ihre fünfte Stiftungsfeyer, u. am Abend desselben Tages hatten wir einen Ball; es nehmen daran alle hiesigen ordentlichen Mitglieder Antheil; die hiesigen Ehrenmitglieder wurden sämtlich dazu eingeladen, u. wohnten auch dem selben größtentheils bei. Der Tag vorher erhielt H. Director Lenz durch H. v. Göthe ein Decret worin ihn der Herzog zum Berg-Rath *aus eigener Bewegung* ernannte seine Freude dabei war groß; auf dem Ball riefen wir ihn wiederholten Male Vivat“.

Egyre több Ásvány érkezett az Ásványtani Társasághoz. Goethe Voigthoz intézett levelében így emlékezett meg erről a hatalmas arányú ajándékozásról:

„Daß seit vier Jahren kein ruhiger Augenblick auf dem Museum gewesen ist, und daß uns die zuströmenden Steine gewissermassen wie ein Hagelwetter zudecken...“²

Az Ásványtani Társaság virágzását megakasztotta rövid időre az 1806-os napoleoni hadjárat, amikor a hercegség területét franciák szállották meg. Lenz Goethének Weimarból október 18-án keltezett levelére, melyet Goethe 12 jénai barátja, köztük Lenz is, egymás között adtak tovább, segítséget kérő sorokat irt, a franciák ki akarák költöztetni a múzeumot, Lenzet pedig minden pénzétől megfosztották. Goethe rögtön válaszolt a kétségbeesett Lenznek, pénzt küldött s azt a tanácsot adta, hogy forduljon a magyarországi tagokhoz támogatásért.

„Ich will in mehrere Zeitungen einen Aufruf an die Glieder der mineralogischen Societät einrücken lassen daß man Ihnen zu Hülfe komme, und es wird gewiß geschehen. Schreiben Sie an die reichern Glieder die Sie kennen besonders an die Ungarn und Siebenbürger.“³

A francia megszállás nem volt olyan veszélyes, mint amilyennek eleinte látszott. Október 24-én már megnyugtató sorokat irt Lenz Goethének:

— „Gestern war ich immer noch in Gefahr das Kabinet räumen zu müßen, durch meine Vorstellungen aber und Bezeigen gegen die Befehlshaber, denen ich schon das ganze Museum halb deutsch, halb französisch und halb lateinisch hatte demonstrieren müssen und von

² Goethe Voigthoz intézett levele. 1806. aug. 23.

³ Goethe levele Lenz János Györgyhöz. Jéna. Mineralogisches Institut. 1806. k. 1333. lev.

welchen ich zwey in die Societät mit vielen Ceremonien aufgenommen, habe ich es so weit gebracht, daß mir sogar Wache vor das Kabinet angebothen haben, die aber von mir mit der größten Höflichkeit abgelehnt wurde...“⁴

A múzeum kincsei, hála Lenz ügyességének, meg voltak mentve, alig egy pár aranyat tartalmazó ásvány tűnt el a francia megszállás alatt. A francia csapatok nemsokára elhagyták a hercegség területét, az Ásványtani Társaság élete nyugodt mederben haladt tovább, üléseit megtartották s tovább haladtak a megkezdett úton.

1813-ban Mária Paulowna trónörökösné értékes ásványgyűjteménye került a jénai múzeumba, mely már Európa legjelentősebb ásványgyűjteménye felett rendelkezett. A Társaság tagjai, akik majdnem minden európai országban voltak, hazájuk legszebb és legritkább ásványait küldték Jénába. Magyarországról sűrűn érkeztek értékes gyűjtemények, melyeket Lenz nagy örömmel jelentett mindig Goethének. A legutolsó magyarországi gyűjteményt 1843-ból jelzi egy weimári akta.⁵

1816-ig a Társaság 60 nyilvános és 818 magángyűlést tartott.

Az 1820-as években a Társaság élete hanyatlást mutatott, az embereket elvonta a politikai élet hullámváza a tudományoktól.

1822-ben Lenz ötvenéves szolgálati jubileumát ünnepelte a Társaság. Goethe versben köszöntötte öreg barátját, a világ minden részében élő tagok jó kívánságokat tartalmazó levelekkel keresték fel Lenzt, külföldi tudományos társaságok pedig diszoklevelekkel tüntették ki. Ez volt a Társaság életében az utolsó fellángolás. Ezután már csendben folyt a munka. Lenz öreg és fáradt volt már, az Ásványtani Társaság vezetése súlyos teherként nehezedett vállaira. Goethe 1831-ben *Bachmann* Károly Frigyes⁶ személyében helyettest nevezett ki, hogy Lenz munkáját megkönnyébbítse. Az agg professzor 1832 febr. 28-án bekövetkezett halála után Bach-

⁴ Lenz levele Goethéhez, Weimar, Goethe und Schillerarchiv. Quartalheft. 1806

⁵ Weimar. Staatsarchiv. Tit. 5. No. 5. Bd. 3. 49. oldal.

⁶ *Bachmann* Károly Frigyes (1785–1855) filozófus és mineralógus. Hegel tanítványa.

mann professzor lett a Társaság igazgatója. Lenz halálát jelentő levelére Goethe szép szavakban válaszolt:

— Nach einem so thätigen und eigens wirksamen Leben ist unserm guten verdienten Lenz die schliessliche Ruhe freundlich zu gönnen.“⁷ Nemsokára Goethét is magának követelte az örök nyugalom.

Az Ásványtani Társaság Goethe halála után a weimári „Oberaufsicht über Kunst und Wissenschaft“ fennhatósága alá került. Több tagot nem vettek fel a Társaságba, a régiek lassan elhallgattak, elhaltak. 1900-ban Károly Sándor uralkodó herceg Gottlob *Linck* professzornak, a jénai Ásványtani Múzeum akkori igazgatójának ösztönzésére új életre akarta kelteni az Ásványtani Társaságot, ez a terv azonban a szükséges anyagi eszközök hiányában nem valósult meg.

Az Ásványtani társaság régen megszűnt, tagjai mind porladnak már, de a Tudomány iránti lelkesedésük gyümölcsei, a fennmaradt értekezések és a jénai ásványgyűjtemény hosszú századoknak hirdetik egy kor áldozatkészségét, mely nem törődve határokkal, a Tudományt önfeláldozóan és lelkesen szolgálta.

Magyar tagok a jénai Ásványtani Társaságban.

A magyar diákok főleg a reformáció óta keresték fel nagy számban a német egyetemeket, hogy ott magasabb műveltséget nyerjenek. Hogy mit jelentett protestáns egyetemi hallgatóinknak a külföldi egyetem, arra rámutat *Nadler Ferenc*⁸ késmárki teológus levele, melyet *Bachmann* Károly Frigyeshez, a jénai egyetem akkori prorektorához írt 1828-ban, amikor tíz évi tilalom után ismét szabad volt a magyar diákoknak a külföldi egyetemek látogatása.⁹

Wenn die protestantische Kirche in Ungarn sich von jeher innig an D. anschloß und höhere Bildung und Aufklärung dadurch einigermassen in ihre Mitte verpflanzte, dass die künftigen Lehrer und Vorsteher der-

⁷ Goethe levele Bachmann professzorhoz. Jéna. Mineralogisches Institut. 1832.

⁸ Nadler Ferenc 1828 ny. f. volt beiratkozva. (Mokos i. m. 101).

⁹ Universitätsarchiv. Jéna.

An Seine Magnificenz den Herrn Prorektor der Univ. Jena Carl Friedrich Bachmann.

selben deutsche Universitäten besuchten, so empfand sie um so schmerzlicher den Druck eines Verbotes, welches seit 10 Jahren diese Verbindung zerriss und den ungarischen Studierenden allen Zutritt zu einer auswärtigen Universität versagt. Diese Einschränkung ob sie gleich in bedenklichen politischen Erscheinungen ihren Grund haben sollte, betrachteten die Protestanten in Ungarn als einen empfindlichen Eingriff in ihre Rechte und arbeiteten mächtig daran ihre vorige Freyheit wieder zu erringen. Den dringenden Vorstellungen des ungarischen Reichstages vom Jahr 1825-27 gelang es die Erlaubnis deutsche Hochschulen besuchen zu dürfen von neuem zu erwirken und Unterzeichneter fühlt sich glücklich, daß es auch ihm vergönnt ist hievon Gebrauch zu machen.

Franz Nadler aus Kesmark in Ungarn Studiosus der Theologie.
Jena 27 April 1828.

A jénai egyetem Goethe gondos irányítása mellett az 1790-es évek végén s a századforduló elején fénykorát élte. A német szellemi élet legkiválóbbjai tanítottak az egyetemen. Hazánkból is sok hallgató kereste fel a jénai egyetemet. 1796-ban a beiratkozott 236 hallgató között 22 magyart találunk s ez a szám később még növekedett is. A magyar egyetemi hallgatók zöme teológus volt, de minden tudományág érdekelte őket, igyekeztek a külföldi egyetemi évet jól kihasználni. Az ásványtan iránt is nagy érdeklődést tanúsítottak a magyar egyetemi hallgatók. Az Ásványtani Társaság 15 alapító tagja között 3 magyart találunk: Bredeczky Sámuel, Nagy Sámuel és Mihalik Dániel. Lenz professzor különösen kedvelte a magyar diákokat, sokszor meghívta őket magához, hogy családi körében a távollévő otthon találják meg a messzire szakadt diákok. A magyar egyetemi hallgatók ezt nem felejtették el. Leveleikkel gyakran felkeresték volt professzorukat, Lenz neve ismertebb volt Magyarországon, mint saját hazájában. Magyarországról, Cserey Farkas Ásványtani Társaság-i tag kezdeményezésére indult az a mozgalom, hogy Lenznek még életében szobrot állítsanak. Cserey Farkas ez ügyben levélben fordult Goethehez, még arra is vállalkozott, hogy a szobor felállításának költségét az erdélyi tagok között összegyűjti. Goethe nem válaszolt Cserey Farkas levelére s így ez a terv nem került kivitelre.

Az Ásványtani Társaság magyar tagjai szorgalmasan dolgoztak, szereplésükről sűrűn emlékezik meg az az ülések-

ról vezetett jegyzőkönyv és az Évkönyvek. A Társaság első nyilvános ülését 1799-ben a Társaság egyéves fennállásának megünneplésére rendezte. (Az eredeti jegyzőkönyv 1797. dec. 8-át említi mint a Társaság megalapításának napját, Lenz azonban később mindig az 1798-as év elejét említi a Társaság megalapításának idejéről). Nagy Sámuel ezen az ülésen egy felolvasásban Magyarország ásványtani történetét ismertette. Stark Mihály a Magyarországon az ásványtannal való foglalkozás fontosságát fejtegette értekezésében. Öri László Fábíán latin nyelvű üdvözlő beszédet tartott, Pázmándi Antal pedig a Társaság további fejlődéséhez nyilvánította jókívánságait.

A második nyilvános ülésen, 1799. márc. 3-án a magyarok közül Theil Mihály szerepelt. Értekezésében a természet-filozófiának az ásványtanra tett hatását mutatta ki.

Az 1799. máj. 26-i harmadik nyilvános gyűlésen Bodó Sámuel tartott felolvasást a következő a klasszikus gondolkozásra jellemző címmel: *In der gesammten Natur, folglich auch in der Mineralogie ist schlechterdings nichts absolut todtes, lebloses, oder unthätiges, sondern alles thätig wirkend und produktiv*. Ez az értekezés az Annalen II. 1804-es kötetében is megjelent. Ezen az ülésen olvasták fel Mihalik Dániel késmárki tanár beküldött értekezését, amely az ásványtan és a kémia összetartozását tárgyalta.

A negyedik, az 1799 július 21-i ülésen Stark Mihály és Pázmándi Antal búcsu beszédet tartottak, mivel jénai tartózkodásuk ideje lejárt.

1800 március 16-án Liptay, a magyar nemzet titkára felolvasta széki Teleki Domokos gróf életrajzát, melyet Otsovsky Pál a Teleki család titkára küldött be.

1800 júliusában Bodó Sámuel tanulmányát olvasták fel.

1801 márc. 21-én Mihalik Dániel a kristályosodásról írt tanulmánya került felolvasásra.

Rumi Károly György „A magyar királyság ásványtani leírása” című értekezését 1803 június 19-i ülésén olvasta fel Dianovszky János.

Az Ásványtani Társaság 1804 január 30-án ünnepelte alapításának hatodik évfordulóját. Dobsa Ferenc az Ásványtani Társaság könyvtárosa latin üdvözlő beszédet tartott.

1805 január 30-án tartotta a Társaság 28-ik nyilvános ülését, melyen Mokry Benjámín latin nyelven ismertette az Ásványtani Társaság történetét.

A 31-ik, 1805 szeptember 9-én tartott ülésen Severinyi János a magyar nemzet titkára latin beszédben méltatta Károly Ágost uralkodó hercegnek, a tudományok és művészetek lelkes pártfogójának érdemeit.

1808 január 29-én Lujza hercegasszony születésnapján a Társaság 34-ik nyilvános ülésére jött össze. A magyar nemzet titkára, Novák, Sartorius neves mérnök beküldött értekezését olvasta fel.

Nitsch Károly Dániel professzor életrajzát az 1809 szept. 3-án tartott ülésen olvasták fel, ezt az életrajzot az 1811-es Évkönyv is közölte.

1818 ápr. 4-én az Ásványtani Társaság 65-ik nyilvános gyűlését tartotta.

Turcsányi József a „nemes magyar nemzet” titkára a calzedonról és opálokról szóló tanulmányát olvasta fel. Ebben az esztendőben a Társaság könyvtárosa is magyar volt: Krämer Márton.

A jénai Ásványtani Társaság működésében a magyaroknak nagy szerepük volt. Maga az a tény, hogy a Társaság első elnöke magyar volt, mutatja a magyarországi főurak iránti nagyrabecsülést. Teleki Domokos gróf elnökké való megválasztásáról érdekes adatokat találunk a fiatal grófnak Antal János református paphoz intézett levelében, melyben leírja megválasztásának történetét.

„Jénában Professor Lenz egy Mineralogische Societätöt állított fel és abba igen sok membrumokat hívott meg. Az ordinár. activ membrumokkal pedig engem minden híradás nélkül praesidensnek választott s hát azon vettem észre magamat, hogy a diplomát, (mely cum formis et pompis van írva) vészem. Mikor az híradást tette, mindenképpen excusáltam magamat és egyéb proiectumokat tettem a praesidenségről. De ő nem várta ezen választ, hanem nekem elküldi a diplomát. Már én azt sem tudom, mi lesz a kötelességem. Ex praesunto csak küldöttem az Institut számára egy néhány szép minerálékat, de azt is megírtam, hogy sokra ne tartson számot.”¹⁰

Hogy a Teleki-család birtokában szép ásvány gyűjte-

¹⁰ Teleki Domokos gróf levele Antal János ref. (1764—1854) lelkészhez. Bécs, 1798. jan. 27-én. Irod. tört. Közl. 1891. 219—221. l.

mény volt, arra utal Inke Ferenc¹¹ levele, melyben gyermekkori pajtásának és tanulótársának Szász József erdélyi titkárnak haláláról számol be Lenznek. Az elhunyt életfolyásáról így számol be az a levél:

„Hier in Marosch-Wáschárhely trat er die Stelle eines Bibliothekars bey der berühmten Bibliothek Seiner Excellenz des Grafen und Siebenbürgischen Hofkanzler Samuel Teleky de Szék ein, die von Seiner Excellenz dem öffentlichen Wohl gewidmet ist, in welcher bey einer sehr schönen Mineralien-Sammlung er die schöne Absicht hatte öffentlich in der Mineralogie Vorlesungen zu halten.“

A Társaság Évkönyveinek első két kötetét magyar főuraknak ajánlották. Az első 1802-ben megjelent Évkönyv Széki Teleki Sámuel grófnak, Teleki Domokos édesatyjának és Festetics György grófnak van ajánlva. A második 1804-es kötet ajánlása pedig három magyar főúr nevét viseli: Bacsinszky András munkácsi g. kath. székesegyház püspöke, tapolcai apát és titkos tanácsos, széki Teleki Imre gróf több megye táblabírája és a nyelv művelésére alakult Erdélyi Társaság tiszteletbeli tagja stb., és kishédei Rhédei Lajos gróf, valóságos kamarás, a tekintetes Zemplén megye adminisztrátora és több megye táblabírája.

A magyar tagok sokszor foglalkoztak értekezéseikben Magyarország ásvány kincseivel, ismertetéseik és leírásaik felkeltették az idegenek érdeklődését Magyarország iránt, a hazánkból érkező gazdag ásvány küldemények pedig feltárták az idegenek előtt Magyarország gazdag és ritka értékű ásványvilágát. Az értékes ásvány küldeményekért a weimári uralkodó herceg, elismerése és köszönete kifejezéséül rendjeleket adományozott. Patzovszky Albert, Gábora András Lajos és Wallner Ferenc kaptak ilyen kitüntető elismerést. Ez utóbbiak Goethe közbenjárására, ezt azonban a levelezésben fogjuk megtárgyalni. Zipszer András Keresztély doktor értékes küldeményeiért, a weimári herceg a besz-

¹¹ Mokos Intze Ferenc-et ír 1808-ban az ország megnevezése nélkül, kérdőjellel. Haán és Révész nem említik. Inke Ferenc levelében azt írja, „Er war mein Mitschüler und Freund von unserer zärtlichen Kindheit an“ 1808-ban Mokos Szász József nevét említi, aki Erdélyből való volt, Inke Ferenc tehát szintén erdélyi volt. Inke Ferenc levele Lenzhez. Marosvásárhely, 1814. júl. 11. Jéna Mineralog. Institut. 2118-as levél.

tercebányai evangélikus templom oltárlapjának megvétéléhez szép összeggel járult hozzá, amint ezt egy weimári akta mutatja.

— In Berücksichtigung der werthvollen Zusendungen durch welche der Hofrath und Professor Dr. Zipser zu Neusohl in U. das Mineralien Kabinet in Jena bereichert hat, mithin eine bestehende Verbindlichkeit anerkennend u. die Gelegenheit einer Gegengabe gern ergreifend, haben wir beschlossen, dem unter der Leitung desselben zu Ankauf eines Altarblattes für die evangelische Kirche zu Neusohl gebildeten Vereine, zu gedachten Zwecke einen Betrag von zwölf Friedrichs d'or in Gnadon zu bewilligen. Unsere Oberaufsicht hat die genannte Summe aus der ihr untergebenen Kasse entnehmen und durch Unsern Landes Directions-Präsidenten von Conta an den Hofrath und Professor Dr. Zipser nach Neusohl überzahlen zu lassen.

Davon geschieht Unser Wille und sind Unserer Oberaufsicht in Gnadon gewogen.

Weimar 3. März 1843.¹²

Carl Friedrich.

A jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai szorgalmas munkálkodásukkal és áldozatkészségükkel nemcsak Jénát, hanem Magyarországot is szolgálták. A jénai szellemi közép-pont ösztönzésére két irányban indul meg a munka: a filozófiában és az ásványtani kutatásokban. Schelling, kinek természetfilozófiája Spinoza tanaiban gyökerezik, a szervetlen természetet, az egész mindenséget egyetlen művészi organizmusnak tekinti. Ez az elgondolás Goethét is foglalkoztatja. Schelling hatása azután a Weltseele c. költeményében mutatkozik meg teljesen. Ugyanezek a problémák foglalkoztatják Bodó Sámuelet, a magyar teológust is, aki 1797-ben látogatta a jénai egyetemet. *In der Natur, folglich auch in der Mineralogie ist schlechterdings nichts absolut todes, lebloses, oder unthätiges, sondern alles thätig wirkend und produktiv* c. értekezése ugyanazt fejezi ki, mint Goethe.

— „Nicht leblose Atomen, — írja Bodó — sondern eine stets wirkende und alles belebende Kraft ist es also, welche den Raum erfüllt, und welche uns die Erscheinungen gibt, die wir Naturkörper nennen.“

Bodó Sámuelet a dolgok legvégső, legmélyebb összetartozásának problémája foglalkoztatja, ez tette őt természet-filozofussá, míg kortásai kik a természet legkisebb titkának

¹² Staatsarchiv. Weimar. Acta Gross herzog. Oberaufsicht für Wissenschaft und Kunst. Tit. 5. No. 2. kötet. 96. l.

felkutatását tűzték ki célul, természettudósok lettek. Bodó Sámuel neve Magyarországon jóformán ismeretlen, tanulmányait a jénai ásványtani intézet őrzi. További munkáiról tudomásom szerint nincs semmi adat. Sch ed i u s *Zeitschrift von und für Ungarn*¹³ egyik számából tudjuk, hogy Pesten Tihanyi Tamás országbíró fiának volt nevelője kb. az 1798—1802 időben. Lenzhez intézett levelei Pest és Ebeczk-ről vannak küldve.

Nem érdektelen talán az, hogy Bodó Sámuel ajánlja Podmaniczky Károly bárót az Ásványtani Társaság tagjául Bodó, mint már láttuk Schelling tanítvány, báró Podmaniczky Károly pedig 1802-ben azért tartózkodott hosszabb ideig Jénában, hogy Schelling tanítványa lehessen. Jénai tartózkodásáról Schelling s maga Goethe is megemlékeztek leveleikben s feljegyzéseikben.

Bodó ebben az ügyben a következő levelet intézte Lenzhez:

Pest d. 22. Oct. 1800.

Wohlgeborener, Verehrungwürdiger Herr Director!

Beinahe möchte ich mich schämen, dass ich Ihnen und der würdigen Societät, bisher und in meiner jetzigen Lage mit nichts andern dienen kann, als daß ich Ihnen brave Männer, die uns Ehre machen zu Aufnahme in die Societät vorschlage. Aber quod differtur, non anfertur. Dieß kann ich sicher versprechen und erfülle dieß Versprechen schon zum Theil, wenn sie meinen abermaligen Vorschlag gütigst aufnehmen und auch den Mann mit einem-aber *ausgezeichneten* Diplom beehren, den ich in aller Rücksicht empfehlen kann. Es ist dieß der Kais. König Bergrath Carl von Podmanitzky in Schemnitz mit dessen Empfehlung ich nur aus gewisser Hinsicht bisher gezögert habe. Daß er dessen warum ich für ihn bitte, würdig sey, davon zeugen seine mineralogischen Kenntnisse und sein Amt, und daß er die Societät mächtig unterstützen könne u. wolle, dafür bürgt uns sein Ansehen und sein Charakter. Er wird (beiläufig zu berühren) Sie mit weit mehreren und prächtigeren Schemnitzer Bergprodukten beehren können, als ich es je im Stande seyn werde, weil er dazu alle Mittel hat. Und, was mich anlangt, so will ich schon selber darauf sehen, daß ich es nie bereuen darf, ihn vorgeschlagen zu haben.

— Uebrigens wünsch' ich Ihnen, Herr Professor, vom Herzen Glück zu Ihrem Weibchen, nur bedauere ich, dass Sie dadurch verhindert

¹³ Zeitschrift von und für Ungarn. Pesth. 1802. I. 250. II. 119. 1.

wurde, uns in unseren Vaterlande zu besuchen, wo ich es so gerne gezeigt hätte, daß ich Sie hochachte und vom ganzen Herzen bin.

Dero Dienstwilligster Freund

S. Bodó.

Ich bitte beigelegtes Briefchen an Herrn Secretair Liptay zu übergeben.

Az Évkönyvekben megjelent tagok névsorában Podmaniczky Károly báró nevével nem találkozunk.¹⁵

Az Ásványtani Társaság magyar tagjai, magyar szempontból is értékes munkát végeztek. Utazásokat tettek, bejárták az ország ásványtani szempontból értékes vidékeit, ásványokat gyűjtöttek, addig még ismeretlen ásványokról leírást tettek közzé, a jénai ösztönzés Magyarországon bő aratást mutat. Bredeczky Sámuel alapító tag, aki a Társaság első magyar titkára volt, két könyvet is írt: *Topografisches Taschenbuch, Oedenburg 1802* és *Beyträge zur Topografie des Königreiches Ungarn, Wien 1805*.

Bredeczky Sámuel személyes ismeretség fűzte Goethe-hez, hogy azonban levelezésben állottak volna egymással, mint ezt Szinnyi József említi, nem tartom valószínűnek. Krakkóból 1805 dec. 19-én írt Lenzhez intézett levelében így emlékezett meg Bredeczky Goethéről:

— „Was macht der Geheimer Rath Göthe? Gedenkt er zuweilen noch meiner? Ich würde ihm gerne ein Exemplar von meiner Bücher zuschicken, wenn ich von letzter versichert wäre. Es ist sehr fatal, dass wir so weit von einander leben müssen.“

Nem valószínű, hogy Goethe 1805 után levelezett volna Bredeczkyvel. Rumi Károly György Bredeczkyről írt életrajza sem említi meg ezt a levelezést.

Kitaibel Pál és Waldstein Ferenc gróf *Topografische Beschreibung des Königreichs Ungarn* címmel írtak érdekes könyvet, mely a magyarországi földrajzi és ásványi helyzetet alapos ismerettel tárgyalja. Erről a könyvről Rumi Károly György írt az 1806-os Évkönyvben ismertetést.

Marienburg Lukács, brassói gimnáziumi igazgató

¹⁵ Báró Podmaniczky Károly bánya tanácsos (1772—1835). Életével dr. Derka Clarisse „Báró Podmaniczky Károlyné, Charpentier Julia. Budapest, 1940. Magy. Tud. Akad. kiadványa“ foglalkozik.

egy ősállat csontjáról szóló leírását és Nitsch Károly Dániel uti leírását is tartalmazza az 1806-os Évkönyv.

Jónás József *Ungarns Mineralreich oryktó und geognostisch dargestellt*, Pest 1820 és Zipser András, *Geographisch und Mineralogisches Handbuch für Ungarn* című munkái is részben jénai ösztöndzésre íródtak.

Zipser András és Jónás József Selmecen ásványtani Társaságot alapítottak, melynek Lenz János György dísztagja volt. Ez a társaság azonban nem volt hosszú életű, mert Jónás József 1822-ben már meghalt.

Rumi Károly György *Topographie von Schmölnitz* címmel írt ismertető könyvet. Igaza volt Bredeczky Sámuelnak, amikor azt írta Lenznek:

— „Jena hat Ungarn viele brave Gelehrte gegeben.“¹⁶

Az Ásványtani Társaság tagjairól nem maradt fent pontos jegyzék, Lenz nem vezetett megbízható névsort, mint azt Bachmannak egy Goethehez intézett leveléből tudjuk.¹⁷ Goethe utazásaira bianco diplomákat vitt magával s azokat útközben az arra érdemeseknek szétosztotta.¹⁸

A magyar tagok névsorát az Évkönyvekből tudtam összeállítani, valószínű azonban, hogy ez a névsor nem pontos.

Az az *Annalen der Herzogl. Societät für die gesammte Mineralogie*. 1804-es II. kötetében említett magyar tagok.

Bibliothekar: Herr Franz Edler von Dobscha¹⁹ der Gerichtstafel des Biharer Comitats Beysitzer.

Secretär: Herr Johann Blaskó Secretär der Ungarischen Nation.²⁰

Agenten: Herr Doctor und Professor Csásári²¹ zu Keszthely in der Herr Doctor und Schuldirektor Abbé Eder in Hermannstadt, Agent für Siebenbürgen.²²

¹⁶ Bredeczky Sámuel levele Lenzhez. Jéna. Mineralog. Institut. 948. levél.

¹⁷ Weimár. Staatsarchiv. A. 7558. 41. l.

¹⁸ Jéna. Mineralog. Institut. 2285. levél.

¹⁹ Dobsa Ferenc (1768?)

²⁰ Blaskó János 1802-ben iratkozott be. (Mokos i. m. 90 l.)

²¹ Csásári Pál, ref. lelkész 1798-ban iratkozott be. (Mokos 86 l.)

Saladner Gespansschaft, Agent für Ungarn.

²² Eder József Károly (1760—1810) abbé és elemi iskolai igazgató.

II. Ordentliche Mitglieder.

- Herr Johann Martin Gunnesch¹ aus Mediash in Siebenbürgen.
 Herr Lucas Joseph Melas² aus Reps in Siebenbürgen.
 Herr Andreas Lautsek³ aus Bösing in Ungarn.
 Herr Joh. Samuel Gundhart⁴ aus Hermannstadt in Siebenbürgen.
 Herr Paul Schuschka⁵ aus Patak in Ungarn.

IV. Auswärtige Ehrenmitglieder.

- Herr Georg Aranca⁶ Beysitzer der Siebenbürgischen K. K. Gerichtstafel in Marosvásárhely.
 Herr David Szabó von Bartzafalva⁷ Professor der Physik und Mathematik zu Patak in Ungarn.
 Herr Doctor Sandorfi⁸ in Wien.
 Herr Doctor und Professor Schmidt⁹ in Pesth.
 Herr Hofrath Schraud¹⁰ in Pesth.
 Herr Lazarus von Somsich¹¹ K. K. Hofrat und mehrer Comitaten in Ungarn Assessor.
 Herr Joseph Spaits¹² Doctor der Philosophie und Director der königl. Gymnasiums zu Stuhlweissenburg.
 Herr Aloisius Emanuel Stipsits¹³ Doctor der Philosophie, Professor der Archeologie und Custos der königl. Bibliothek in Pesth.
 Herr von Szathmáry, K. K. Hofrath und Vicegespau der Gömörer Gespanschaft in Beje.
 Herr Joseph Pap von Szathmáry, Professor zu Klausenburg in Siebenbürgen.¹⁴
 Herr Gregorius von Tarkovits der griechisch-uniten Kathedralekirche zu Munkats Domherr, Erz-Dechant zu Szabolch und der Comitате von Szabolch und Unghvár Assessor, Pfarherr zu Unghvár.

¹ Gunnesch Márton 1802-ben volt beiratkozva. (Mokos i. m. 90 l.)

² Melas Lukács. U. o.

³ Lautsek András. U. o.

⁴ Gundhart Sámuel (1777—1832) ev. lelkész.

⁵ Schuschka Pál 1801. ny. f. volt beiratkozva. (Mokos i. m. 88 l.)

⁶ Zágoni Aranka György (1737—1817) az erdélyi kir. tábla elnöke.

⁷ Barcafalvi Szabó Dávid (†1828) tanár.

⁸ Sándorffi József (1767—1824) főorvos.

⁹ Schmidt György (1765—?) egyetemi tanár.

¹⁰ Schraud Ferenc (1761—1806) egyetemi tanár, országos főorvos.

¹¹ Sárdi Somssich Lázár (†1807), cs. kir. udvari tanácsos.

¹² Spaits József (1742—1804) gimnáziumi igazgató.

¹³ Stipsits Alajos (†1815) egyetemi tanár.

¹⁴ Szathmáry Papp Mihály (1737—1812) teológiai tanár.

- Herr Reichsgraf Joseph Teleki von Szék in Siebenbürgen.
 Herr Reichsgraf Ludwig Teleki von¹ Szék zu Clausenburg in Siebenbürgen.
 Herr Michael von Tertina² Professor der Beredsamkeit, des Archi-Gymnasiums zu Gross-Wardein Prodirector, und verschiedener Akademien Mitglied.
 Herr Georg von Tokodi³ Kaiserl. königl. Rath und Gross-Wardeiner Schulen und Studien Director, zu Gross Wardein.
 Herr Adam Tomtsányi,⁴ Doctor der Philosophie und Professor der Physik auf der königl. Universität zu Pesth.
 Herr Doctor Johann Nepomuck Vass⁵ Domherr, Beysitzer des bischöflichen Consistoriums u. des Bihar Comitats, wie auch des literarischen Gross-Wardein Bezirks Studien-Pro-Director.
 Herr Ladislaus Freyherr von Vay de Vaya⁶ K. K. Kämmerer, in Ungarn.
 Herr Doctor Benkő⁷ zu Miskoltz in Ungarn.
 Herr Paul Perzewitzky von Berzewitz⁸ Assessor der Districtualtafel jenseits der Theis.
 Herr Graf Emmerich Bethlen, von Bethlen⁹ zu Berkenyes in Siebenbürgen.
 Herr Freyherr von Bruchenthal¹⁰ in Hermannstadt.
 Herr Ladislaus von Buday, K. K. Hofrath, emerirter Vicegespan des löblichen Bihar Comitats etc.
 Herr Joseph Büky von Felső-Pulya¹¹ der Gespanschaften Bats und Bihar Gerichtstafel Assessor und der letztern erster Physikus.
 Herr Joseph Calovino¹² der Collegialkirche in Pressburg Domherr.
 Herr Ladislaus Graf Csáky von Keresztszegh, Erbherr in Zipsen, des Zipser-Comitats Erbobergespan, Probst des heiligen Kreuzes zu Aszód, der Kathedralkirche zu Gross-Wardein Domherr, Erzdechant zu Békés, und der theologischen Facultät des bischöflichen Lycei-Pro-Director.
 Herr Victor d'Este Weltpriester und Professor des Physik in Kaschau.
 Herr Graf Georg von Festetics¹³ zu Keszthely in der Saladner Gespanschaft in Ungarn.

¹ Széki Teleki László gróf (1864—1821) a hétszemélyes tábla bírása.

² Tertina Mihály (†1808) a nagyvárad kir. akadémia tanára.

³ Tokody György kir. tanácsos, bihari alispán.

⁴ Tomtsányi Tomtsányi Ádám (1755—1831) egyetemi tanár.

⁵ Vass János akadémiai tanár.

⁶ Vajai Vay László báró, cs. kir. kamarás.

⁷ Benkő Sámuel (1745—1825) Borsod vm. főorvosa.

⁸ Berzeviczei Berzeviczy Pál (1758—1828) altábornokmester.

⁹ Bethleni Bethlen Imre gróf (†1834) cs. k. kamarás.

¹⁰ Bruckenthal Péter báró (1753—1807) levéltári lajstromozó.

¹¹ Felsőpulyai Büky József (1758—?) főorvos és táblabíró.

¹² Calovino József pozsonyi kanonok, az esztergomi herceg-prímás könyvtárnoka.

¹³ Festetics György gróf (1722—1819) a Georgicon alapítója.

- Herr Professor Genersich¹ in Kaesmark.
- Herr Johann von Gömöry, General Perceptor der Gömörer Gespanschaft zu Csettnék in Ungarn.
- Herr Franz des Heiligen Römischen Reichs Graf von Haller, Erbfreyherr von Hallerstein, insulirter Abt zu Prinon, der Kathedralkirche zu Gross-Wardein Domherr, Doctor der Theologie, des Consistorial-Stuhls und des Biharer Comitats Beysitzer.
- Herr Domherr Franz von Henne² zu Weisenburg in Siebenbürgen.
- Herr Ladislaus von Juritskay,³ Assessor des Biharer Comitats zu Gross-Wardeien.
- Herr Franz von Kazinczy,⁴ der Biharer, Zempliner und Abaujvarer Gespanschaften Gerichtstafeln Assessor.
- Herr Ludwig von Kengyel, Notarius der Zathmarer Gespanschaft zu Gross-Karoly.
- Herr Stephan Kultsar,⁵ Gouverneur des Herrn Grafen Ladislaus Festetics von Tolna, in Pesth.
- Herr Professor Marton⁶ in Papa.
- Herr Professor Abbé Mitterpacher⁷ in Pesth.
- Herr Bergrath Möhling⁸ in Schemnitz.
- Herr Anton von Mokosinyi, des Saaroser Comitats Assessor, der königl. Freystadt Bartpha Senator und der Capital-Schule daselbst Director, in Bartpha.
- Herr Müller von Reichenstein⁹ in Hermannstadt.
- Herr Professor Franz Nagy¹⁰ in Saáros-Patak.
- Herr Oswald,¹¹ Fiscal der Gespanschaft Veszprem in Papa.
- Herr Graf Ferdinand Palfi von Erdőd K. K. Bergrath und Assessor bey dem Kammergrafenamte zu Schemnitz.
- Herr Michael von Patzier¹² Professor der Chemie in Schemnitz.
- Herr Doctor Pfeiffer in Kaesmark.¹³
- Herr Rector Podkonitzky¹⁴ in Kaesmark.
- Herr Freyherr von Pronay von Toth-Prona und Biatnicza¹⁵ zu Romany

¹ Genersich János (1761—1825) főiskolai tanár.

² Henne Ferenc (†1835) nagyprépost és tanár.

³ Juritskay Lajos Biharmegye adminisztrátora.

⁴ Kazinczy Ferenc (1759—1831).

⁵ Kultsár István (1760—1828) nevelő.

⁶ Mándi Márton István (1760—1831) főiskolai tanár.

⁷ Mitterpacher Lajos (1734—1814) egyetemi tanár.

⁸ Möhling János bányamérnök.

⁹ Reichensteini Müller Ferenc báró (1740—1825) főisk. tanár.

¹⁰ Nagy Ferenc (1765—1820) főiskolai tanár.

¹¹ Oswald Zsigmond (†1825) ügyvéd.

¹² Patzier Mihály, c. kir. bányatanácsos.

¹³ Pfeiffer Mihály (1721—1809) orvos.

¹⁴ Podkonitzky Ádám (†1820) tanár.

¹⁵ Prónay Pál báró, táblabíró.

und Apátfalva, ohnweit Lossontz in Ungarn.

Herr Graf Gideon von Ráday von Ráda,¹ K. K. Bergrath in Schemnitz.

Herr Graf Ludwig Rédey des Kis-Rhéde kaiserl. königl. Kammerer in Gross-Wardein.²

Herr Candidat Dentler³ aus Hermannstadt in Siebenbürgen.

Herr Dianovsky,⁴ gewesener Secretär bey der Herzogl. mineralogischen Societät, zu Leutschau in Ungarn.

Herr Pastor Dioszegi⁵ in Boszormeny in Ungarn.

Herr Bergrath von Dreweniak zu Schemnitz in Ungarn.

Herr Candidat Eitel,⁶ zu Gross Schenk in Ungarn.

Herr Candidat Eleck,⁷ zu Dabas in Ungarn.

Herr Candidat Fazekas zu Kalló in Ungarn.⁸

Herr Doctor von Fekete, in Wien.

Herr Doctor und Oberlandphysicus Földi⁹ in Hatház in Ungarn.

Herr Pastor Fornet¹⁰ zu Steba in Ungarn.

Herr Professor Fuchs¹¹ zu Leutschau in Ungarn.

Herr Doctor Genersich¹² Stadtphysikus in Leutschau.

Herr Genersich¹³ Prediger in Kaesmarkt.

Herr von Gerhard zu Gemör in Ungarn.

Herr Bergbeamte Geyer in Schmölnitz.

Herr Doktor Gyarmati¹⁴ in Siebenbürgen.

Herr Candidat Halbschuh¹⁵ au Rosenau in Ungarn.

Herr Professor Hari¹⁶ zu Sigeth in Ungarn.

Herr Samuel Hauser¹⁷ Director mehrer Bergwerke im Zipser Comitatz zu Leutschau.

Herr Heckenast¹⁸ Prediger zu Caschau in Ungarn.

¹ Rádai Ráday Gedeon gróf, bányatanácsos.

² Kisrédei Rhédey Lajos gróf (1770—1831) cs. és kir. kamarás.

³ (Dentler) Dendler András 1798-ban iratkozott be a jénai egyetemre. (Mokos 87. l.)

⁴ Dianovszky Sámuel (†1803) teológus.

⁵ Dioszeghy Dioszegi Sámuel (1761—1813) református lelkész.

⁶ Eitel István 1798-ban a jénai egyetem hallgatója. (Mokos 87. l.)

⁷ Elek Ferenc (†1813) ev. lelkész.

⁸ Fazekas György ref. lelkész.

⁹ Földi János (1755—1801) orvos.

¹⁰ Fornet György 1797 ny. f. iratkozott be. (Mokos 85. l.)

¹¹ Fuchs János Sámuel (1770—1817) ev. lelkész és tanár.

¹² Genersich Sámuel (1768—1844) orvos.

¹³ Genersich Keresztély (1759—1825) ev. lelkész.

¹⁴ Gyarmati Gyarmathy Sámuel (1751—1830) orvosdoktor, tanár.

¹⁵ Halbschuh Dániel ev. lelkész, Irányi Dániel apja.

¹⁶ Bethleni Hari Péter (1762—1828) tanár.

¹⁷ Hauser János Sámuel 1790. ny. f.-re iratkozott be. (Mokos 78. l.)

¹⁸ Heckenast Mihály (1774—1819) ev. lelkész.

Herr Pastor Herbert in Clausenburg.
 Herr Ladislaus von Szent-Iványi¹, Vicebergrath zu Neusohl in Ungarn.
 Herr Candidat Karika² zu Neszmély in Ungarn.
 Herr Candidat Ketskemeti aus Ungarn.
 Herr Doctor Kitaibel³ in Pesth.
 Herr Doctor Klein, zu Göllnitz in Ungarn.
 Herr Candidat Michael Klein⁴ in Hermannstadt.
 Herr Doctor Koritary⁵ zu Pesth in Ungarn.
 Herr Nicolaus von Lautter in Pesth.
 Herr Professor Lengyel⁶ in Debrecin.
 Herr Candidat Lengyel aus Clausenburg in Siebenbürgen.
 Herr Lumnitzer⁷ in Presburg.
 Herr Candidat Már⁸ in Ungarn.
 Herr Professor Mihalik⁹ in Kaesmarkt.
 Herr Professor Moger in Clausenburg.
 Herr Doctor Mulser in Pesth.
 Herr Professor Nadler in Kaesmarkt.
 Herr Doctor Samuel von Nagy¹⁰, zu Zamoly in Ungarn. Mitstifter der
 Herzogl. Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena.
 Herr Neumann, Kauf und Handelsherr zu Kaschau in Ungarn.
 Herr Nitsch¹¹, Professor zu Miskoltz.
 Herr Doctor von Öri¹², zu Kots in Ungarn.
 Herr Otsovszky¹³, Bibliothekar bey Sr. Hochgraefl. Exellenz Herrn
 Reichsgrafen Samuel Teleki von Szék in Wien.
 Herr Joseph Patzovszky, Adjunct bey der kaiserl. königl. Sovarer Salz-
 administration.
 Herr von Pazmandi¹⁴ zu Bóni in Ungarn.
 Herr Johann Michael Rarus zu Neusohl in Ungarn.
 Herr Registrator Reichetzer¹⁵ in Schemnitz.

¹ Szentiváni Szent-Iványi László Turóc vm. táblabírája.

² Karika János 1798 t. f.-re iratkozott be. (Mokos i. m. 87. l.)

³ Kitaibel Pál (1757—1817) egyetemi tanár.

⁴ Klein Mihály (1776—1854) ev. lelkész.

⁵ Koritary György 1798-ban iratkozott be az orvosi fakultásra.

⁶ Lengyel József (1770—1821) ref. lelkész a debreceni főiskola tanára.

⁷ Lumnitzer István (1747—1806) orvos doktor.

⁸ Már Péter (1770—1823) ref. lelkész.

⁹ Mihalik Dániel (1767—1840) tanár.

¹⁰ Pathi Nagy Sámuel (†1810) orvos.

¹¹ Nitsch Károly Dániel (1763—1808) tanár.

¹² Öri László Fábián 1797-ben iratkozott be. (Mokos i. m. 85. l.)

¹³ Otsovszky Pál 1792 t. f.-re iratkozott be. U. o. 80. l.

¹⁴ Pázmándi Antal Pápan.

¹⁵ Reichetzer Ferenc bányamérnök, selmechányai tanár 1805—1812-ig.

- Herr Professor Rumi¹ Mitglied des königl. Grossbritanischen Seminars und der humanistischen Societät in Göttingen, zu Ig16 in Ungarn.
- Herr Professor Sávári² zu Debrecin in Ungarn.
- Herr Candidat Stephan Schajben in Ungarn.³
- Herr Candidat Schneider⁴ in Hermannstadt.
- Herr Professor Schönbauer⁵ in Pesth.
- Herr Doctor Schretes⁶ in Leutschau.
- Herr Bergdirector Schuster in Leutschau.
- Herr Candidat Schuster⁷ in Siebenbürgen.
- Herr Bergbeamte Stark zu Göllnitz in Ungarn.
- Herr Professor Stark⁸ zu Kaesmark in Ungarn, gewesener Secretaer der Ungarischen Nation bey der Herzogl. mineralogischen Societät.
- Herr Rector Steller zu Iglo in Ungarn.
- Herr Candidat Szabó in Ungarn.
- Herr Doctor Joseph Szentgyörgyi⁹ zu Debrecin in Ungarn.
- Herr Andreas Szluhoviny Lehrer in Presburg.
- Herr Doctor Joseph Cseh von Szombati¹⁰ in Pesth.
- Herr Szontag¹¹ Lehrer in Eperies.
- Herr Candidat Sztariskay¹² in Ungarn.
- Herr Candidat Tellmann¹³ in Siebenbürgen.
- Herr Director Wolny¹⁴ zu Karlowitz in Ungarn.
- Herr Joseph Zankó des montanistischen Stuhls zu Réz-Banya im Biharer Comitate Judex, und königl. Bergmeister.

V. Correspondierende Mitglieder.

- Herr Samuel Ambrosy¹⁵ Prediger zu Radvan in Ungarn.
- Herr Doctor Ambrosius¹⁶ zu Miskoltz in Ungarn.

¹ Rumi Károly György (1780—1847) tanár.

² Sárvári Pál (1776—1851) főiskolai tanár.

³ Sajben István iskolai conrector Osgyánban. (Gömörmegye.)

⁴ Schneider János (1776—1851) evangélikus lelkész.

⁵ Schönbauer Vince (1780—1830) orvos doktor.

⁶ Schreter Dávid orvos.

⁷ Schuster János (1775—1829) ág. ev. lelkész.

⁸ Stark Mihály (1777—1812) ev. lelkész, tanár.

⁹ Szent-Györgyi József (1765—1832) főorvos.

¹⁰ Cseh-Szombati József (1748—1815) országos főorvos.

¹¹ Szontag Dániel 1791. ny. f-re iratkozott be. (Mokos i. m. 79. lap.)

¹² Sztariskay Sámuel 1798. t. f. iratkozott be. (Mokos i. m. 87. lap.)

¹³ Tellmann János ev. lelkész.

¹⁴ Volny András gimnáziumi igazgató.

¹⁵ Ambrózy Sámuel (1748—1806) radványi lelkész.

¹⁶ sédeni Ambrózy János miskolci orvostudor.

- Herr Prediger Joseph Arany,¹ zu Körmend in Ungarn.
 Herr von Asbóth,² Professor und Wirtschafts Administrator am Illüstre
 Georgicon zu Keszthely in der Saladner Gespanschaft in Ungarn.
 Herr Professor Arz,³ zu Hermannstadt in Siebenbürgen.
 Herr Friedrich Baader zu Neusohl in Ungarn.
 Herr Professor Benkő⁴ zu Nagy-Enyed in Siebenbürgen.
 Herr Doctor Johann Bertzy, in Wien.
 Herr D. Georg Besenyey⁵ zu Bétzel in Ungarn.
 Herr Doctor Bodó,⁶ in Pesth.
 Herr Candidat Boszy,⁷ in Klein-Hont in Ungarn.
 Herr Bretetzky,⁸ dritter Prediger an der evangelischen Gemeinde in
 Wien, Mitstifter der Herzogl. mineralogischen Societät.
 Herr Candidat Capesius,⁹ zu Hermannstadt in Siebenbürgen.
 Herr Candidat Capesius jun.
 Herr Professor Cralovansky¹⁰ in Oedenburg.
 Herr Candidat Cristophi zu Pressburg in Ungarn.
 Herr Candidat Martin Gottlieb Czay¹¹ in Siebenbürgen.
 Herr Czirbesz¹² Prediger in Igló.
 Herr Candidat Theil¹³ zu Igló in Ungarn.
 Herr Director Samuel Teschedik¹⁴ zu Szarvas in Ungarn.
 Herr Bergdirector Thonhäuser in Schemnitz.
 Herr Daniel Tibely Rector der evangelischen Schule zu Kirchdorf im
 Zipser Comitat.
 Herr Professor Toth¹⁵ in Patak.
 Herr Candidat Treütler¹⁶ in Ungarn.
 Herr Candidat Paulus Vághó¹⁷ aus Ungarn.
 Herr Doctor Wagner in Triest.

¹ Arany József evangélikus lelkész.

² Asbóth János (1768—1823) tanár.

³ Arz János (1772—1815) lelkész és tanár.

⁴ Kisbaconi Benkő Ferenc (1745—1816) ref. lelkész, tanár.

⁵ Besseney György, református lelkész Bugyin.

⁶ Bodó Sámuel 1797-ben volt Jénában beiratkozva az egyetemen.
 (Mokos 86. l.)

⁷ Boszi Mihály († 1847) ref. lelkész.

⁸ Bredeczky Sámuel (1772—1812) tanár, lelkész.

⁹ Capesius Dániel és György 1798-ban, t. f.-re iratkozott be.

¹⁰ Kralovánszky András (1759—1809) tanár.

¹¹ Czay Márton 1798 t. f. a jénai egyetem beiratkozott hallgatója.

¹² Czirbesz Jónás András (1732—1813) evangélikus lelkész.

¹³ Theil Mihály 1797-ben a téli félévre iratkozott be. (Mokos i. m. 86.
 lap.)

¹⁴ Tessedik Sámuel (1742—1820) ev. lelkész.

¹⁵ Tóth Mihály orvos, a sárospataki főiskola tanára.

¹⁶ Trautler Gábor 1797 t. f. iratkozott be. (Mokos i. m. 86. l.)

¹⁷ Vághó Pál 1802-ben iratkozott be (Mokos i. m. 90. l.)

Herr Wengeritzky¹ Prediger in Ungarn.
 Herr Professor Winterl² in Pesth.
 Herr Candidat Valentin Wonner³ in Hermannstadt.
 Herr Candidat Wüstinger⁴ zu Oedenburg in Ungarn.
 Herr Doctor und Stadtphysikus Zai⁵ zu Tata in Ungarn.
 Herr Adam Zechmeister⁶ in Presburg.
 Herr Georg Zechmeister in Presburg.
 Herr Zeyk von Zeykfalva zu Diöd in Siebenbürgen.⁷
 Herr Johann Christian Zimmermann in Neusohl.

*Annalen der Herzogl. Societät für die gesamte Mineralogie 1806-os III.
 kötetében említett magyar tagok.*

Verzeichniss der seit den 30. Januar 1805. aufgenommenen Mitglieder.

I. Zu auswärtigen ordentlichen Assessoren wurden ernannt:

Herr Bergrath Reichetzer⁸ in Schemnitz.

Herr Bergrath und Professor Hörning in Schemnitz.

V Zum Secretär der Ungarischen Nation nach Abgang gang der Herr Severinyi und Lamos:

Herr Reusz aus dem Zohler Comitatus in Ungarn.⁹

VI. Zum Secretär der Siebenbürgischen Nation:

Herr Olert aus Hermannstadt in Siebenbürgen.¹⁰

VII. Zum beständigen auswärtigen Secretär der Siebenbürgischen Nation:

Herr von Baló.¹¹

VIII. Zu ordentlichen Mitgliedern:

Herr Emilius Buczy¹² Lehrer der Grammatical-Schule zu Klausenburg in Siebenbürgen.

Herr Gabriel Martiny. der Theologie Candidat aus Ungarn. d. Z. in Göttigen.

X. Zu auswärt. Ehrenmitgliedern:

Herr Reichsgraf Ladislaus Bethlen v. Bethlen K. K. Kämmerer in Siebenbürgen.¹³

¹ Vengeritzky András, ev. lelkész.

² Winterl Jakab (1739—1809) a pesti egyetem vegytan tanára.

³ Wonner Bálint (1775—1836) ev. lelkész.

⁴ Wüstinger Keresztély ev. lelkész, tanár.

⁵ Zay Sámuel, megyei főorvos.

⁶ Zechmeister Ádám (1720—1803) Pozsony városának polgára.

⁷ Zeyk János 1795 ny. r.-re iratkozott be. (Mokos i. m. 84. l.)

⁸ Reichetzer Ferenc bányamérnök, a selmeci főiskola tanára.

⁹ Reuss Sámuel, ág. ev. tiszakerületi adminisztrátor.

¹⁰ Olert Frigyes († 1821), evangélikus lelkész.

¹¹ Baló Sámuel 1805 ny. f.-re volt beiratkozva. (Mokos i. m. 92. l.)

¹² Buczy Emil (1782—1859) kegyesrendi tanár, gyulafehérvári kanonok.

¹³ Bethleni Bethlen Lajos gróf (1782—1867).

- Herr Reichsgraf Joseph Bethlen v. Bethlen K. K. Kämmerer, Geheimer Staatsrath des Grossfürstenthums Siebenbürgen, Königl. Thesaurarius und Obervorsteher des Bergwerks Departement.
- Herr Wolfgang Cserey von Nagy Aita¹, Oberlandsrichter bey der Siebenbürgischen Königl. Tafel
- Herr Joseph Cserey von Nagy-Aita², Domherr und Archidiaconus der Königl. Reichsstadt Maros Wasarheli und Oberdirector der dortigen Königl. Schule.
- Herr Freyherr Niclas Wesselényi³ von Hadad Erbherr von Sibó und K. K. Kämmerer.
- Herr Graf Freyherr von Hallerstein⁴, K. K. Rath, Präsident der Königl. Tafel in Siebenbürgen und Obergespann des Küküllöer Comitats.
- Herr Graf Josef Haller Freyherr von Hallerstein⁵, K. K. wirkl. Kämmer Obergespann des Coloser Comitats, und der Clausenburger Akademie Oberdirector.
- Herr Reichsgraf Franciscus Teleki⁶ in Wien.
- XI. Zu correspondierenden Mitgliedern:
- Herr Doctor Krieger in Eperies.⁷
- Herr Subconrector Carlovsky in Eperies.⁸

Annalen der Herzogl. Societät für die gesammte Mineralogie. 1811-es IV. kötetében említett magyar tagok.

Zu auswärtigen ordentlichen Assessoren wurden ernannt:

Herr Rector Marienburg⁹ in Kronstadt.

Herr D. und Prediger Rumi¹⁰ in Schmölnitz.

Zu auswärtigen ausserordentlichen Assessoren:

¹ Nagyajtai Cserey Farkas (1773—1842) cs. kir. kamarás.

² Nagyajtai Cserey József († 1815), pap, tanár, gyulafehérvári kanonok.

³ Hadadi Wesselényi Miklós (1730—1809), Közép-Szolnok főispáni helytartója.

⁴ Hallerkői Haller Gábor (1749—1822), erdélyi kincstartó, cs. kir. kamarás, kir. táblai elnök, küküllői főispán.

⁵ Hallerkői Haller József gróf cs. kir. kamarás, val. belső titkos tanácsos, 1804—1807-ig Kolozsvár megye főispánja.

⁶ Széki Teleki Ferenc gróf (1785—1831), földbirtokos.

⁷ Krieger Keresztély Ernő, orvostudor.

⁸ Carlovsky Zsigmond (1821-ben halt meg) eperjesi kollégiumi tanár.

⁹ Marienburg Lukács József, brassói gimnáziumi igazgató. 1789-ben volt beiratkozva a jénai egyetemre. (Mokos i. m. 78 l.)

¹⁰ Rumi Károly György (1780—1847) tanár.

Herr D. Öri¹ zu Miskoltz in Ungarn.
Zu ordentlichen auswärtigen Mitgliedern:

Herr Zipser², Lehrer zu Neusohl.

Herr Jonáss³, Lehrer der Mineralogie zu Schemnitz.

Annalen der Herzogl. Societät für die gesammte Mineralogie. 1821-es IV. kötetében említett magyar tagok.

Verzeichniss der seit dem ersten Januar 1818 ernannten Mitglieder:

Zu auswärtigen Assessoren:

Herr Albert von Patzovszky, Königlicher Domainen und Salinen Inspector in Soóvár.

Zu auswärtigen ordentlichen Mitgliedern:

Herr Johann Clementis aus Kovar in Ungarn, der Theologie Candidat.

Herr Samuel Zacher, der Theologie Candidat aus Iglo in Ungarn.

Herr Dr. Gödör⁵ aus Ungarn.

Herr Samuel Ferientsek⁶ der G. Gl. Candidat aus Ungarn.

Zu correspondierenden Mitgliedern:

Herr Professor Horwath⁷ in Fünfkirchen in Ungarn.

Herr Johann Wallner, Director zu Betlar in Ungarn.

III.

A magyarországi tagok levelezése.

A jénai Ásványtani Intézet könyvtára őrzi az Ásványtani Társasághoz befutott leveleket. A levelek évenként csoportosítva, megszámozva, vaskos köteteket alkotnak. Ez a levél-halmaz a befutott leveleknek csak kb. 45 %-át alkotja, mert Lenz professzor nem őrizzet meg minden befutott levelet. Lenz egy Goethehez intézett levelében így írt:

„Seit dem ersten Januar a. c. Excellentissime! Habe ich an unsere auswärtige Mitglieder 58 Briefe, theils durch Post, theils durch bequeme Gelegenheiten abgeschickt und 54 erhalten. Die wichtigsten habe

¹ Öry László Fábrián, 1797-ben iratkozott be. (Mokos i. m. 85. l.)

² Zipser András Keresztély (1783—1864) természettudományi író, tanár.

³ Jónás József (1787—1821) múzeumi őr.

⁴ Clementis János 1817 t. f. volt beíratkozva. (Mokos i. m. 98. l.)

⁵ Gödör József (1795) ? (—1588) bölcséleti doktor, ev. lelkész-esperes. Felesége Goethe pártfogoltja volt Emilie Eckhart.

⁶ Ferjencsik Sámuel (1795—1855) ev. lelkész, főesperes.

⁷ Horváth Dániel (1785—1866) tanár és igazgató.

ich nummeriert, die übrigen, die nur Complimente erhielten, beyseite gelegt.“¹

1811-ben a 41-ik nyilvános gyűlésen Lenz a Társaság életéről való beszámolójában 3899 beérkezett levelet említett meg az 1810-es évig a levélkötegek azonban csak kb. 1700 levelet tartalmaznak.

A magyarországi levélírók, papok, főurak, tanárok, tudósok. Sokan csak a kapott diplomát köszönik meg, vannak azonban szorgalmas levelező tagok is, ezeket legtöbb esetben személyes ismeretség fűzött Lenzhez.

1.

Teleki Domonkos gróf köszönetet mond Lenznek, amiért elnöknek választotta, bár ő csak nagy tisztelője a tudósoknak, de ő maga nem tudós.

Hochgeschätzter Herr Professor und Director!

Wertheeste geehrte Mitglieder!

Die besondere Zuneigung die Sie für mich bezeigen, und die besondere Ehre die Sie mir eben dadurch zu Theil werden lassen: erfordert von mir eine vorzügliche Erkenntlichkeit, die zugleich den aufrichtigsten Wunsch in mir rege macht zur Beförderung Ihres löblichen Institut's alles was in mir liegen kann — zu thun. Ich will auch nichts versäumen — bitte Sie aber geehrteste Herrn sowohl das zu bedenken: daß ich zwar ein großer Verehrer der Gelehrten: — selbst aber kein Gelehrter bin; als auch: daß ich nicht von der Classe derjenigen sey — die wenn Sie — wollen, — die wohlthätigsten und edelsten Zwecke zu befördern, — durch ihr Vermögen und andere Verhältnisse — im Stande sind.

Es soll mir erlaubt seyn Ihnen zuweilen meine Meinungen über Gegenstände und Zwecke unserer mineralogischen Gesellschaft mitzutheilen und bitte mir zugleich eine Benachrichtigung von dem Fortgange des Instituts, — und von des wichtigern Gegenständen desselben, durch den Herr Director aus.

Übrigens verharre ich mit vorzüglicher Achtung

Ihr ergebenster
Dominik Gr. Teleki
als Präsid.

Wien d. 29-ten Januar 798
An die Jenaische Gelehrte mineralogische Gesellschaft

Jena.

¹ Staatsarchiv. Weimar. Acta Grossherzogl. Saechs. Oberaufsicht das Mineralogische Museum zu Jena betr. 1821.

2.

Teleki Domokos gróf ásványokat akar a Társaságnak küldeni, ír a Bars vármegyében talált gyémántról, mely szebb, mint a csehországi. A jénai magyar egyetemi hallgatók részére előfizetett a Pester Zeitungra, hogy így a diákok a távolban is értesüljenek a magyarországi hírekről.

Vien d 4ten Febr.

Geehrtester Herr Professor!

Ehe ich noch von hier abreisen sollte, wollte ich noch an Sie einige Zeilen schicken. Ich glaube, daß meine vorigen Briefe an Sie, und an die Gesellschaft schon angekommen sind, auf welche ich wie ich hoffe die Antwort noch hier werde erhalten können. Ich sammle hier einiges für die mineralogische Gesellschaft indessen, werde ich mehr im Stande seyn aus Siebenbürgen zu schicken. Schreiben Sie mir ob Sie wohl schönen Opale und Opalmütter bedürften? Ich würde noch jetzt schicken, wenn mir nicht der eine Arendator der Opalgruben, welcher in Leipzig war — gesagt hätte, daß Sn. Durchlaucht der Herzog v. Weimar einige sehr schöne Stücke gekauft hätte, und ich also befürchte, daß wenn er die Seinigen für die Univ. Sammlung gekauft oder derselben davon geschenkt etwa hätte, die meinigen die ich jetzt habe — viel zu gering in Vergleichung waren. Indessen werde ich doch mit den übrigen Mineralien auch v. meinem Opale für die Mineralogie Societaet einschicken.

Nehmen Sie einen kleinen Auftrag nicht ungütig auf. — Ich habe hier für die deutsche Pester Zeitung aus Ungarn, welche litterarische Anzeigen auch enthält, und sonst interessant ist — pronumerirt, und die Anstalt gemacht, daß dieselbe unter der Adresse des jedesmaligen Secretairs der mineralog. Gesell — ungarischer Nation — nach Jena geschickt werde. — damit die gesammte ungarische Landsmannschaft von polit. und litterarischen Gegenständen, und Ereignissen ihres Vaterlandes Nachricht erhalten könne. — Belieben Sie demnach dieses den Studierenden aus Ungarn wissen zu lassen, u. damit auch in dem künftigen Semester die gedachte Zeitung ihnen zu Händen kommen: so sollte bey geschehendem Abgang des HE. Bredetzki, die Adresse des künftigen Secretairs ungr. Nation der Zeitungsexpedition in Pest — zu wissen gemacht werden.

Ich erfahre erst, eine interessante Nachricht aus der Wiener ungarischen Zeitung: daß im Barser Comitatus Diamanten, und solche Granaten gefunden würden, die schöner als die Böhmischen wären. Indessen habe ich schon um eine richtige Auskunft, und um Überschickung v. Probestücken in crudo — und verarbeitet — bitten lassen.

Es wird sich zeigen — ob die Diamanten, wirklich edle, und nicht etwa — Böhmische od. Marmaroscher Steine sind — welche vulgo Diamanten genant werden. — Ich werde davon Nachricht geben.“

Teleki Domokos gróf Császári Pál teológussal küldött ásványok jegyzékét írta le.

A monsieur Lenz

Professeur très célèbre à l'Université de Jena.

Jena.
en Saxe.

p. Ratisbonne.

Nürnberg.

Hochgeschätzter Herr Professor!

Durch HE. Paul Császári Theologen aus Ungarn schicke ich an Sie eine Kiste mit Mineralien. Es sind folgende Stücke:

Ein Antimonium Stufe-Pfauenschweif mit Schwerspath-v. Nagybánya.

Eine Opalstufe-v. Cservenitza.

Ein Spießglas mit Calcedon überflogen v. Sibirien.

Ein Kofton — erz. v. dem neueren Bruch — (Ich habe von dem älteren Koftonerz — und auch von diesem kein Größeres auftreiben können. — Aber ich schicke aus Siebenb. Ein Kupferstufe aus dem Banat. Das übrige ist (außer einem vorzüglich schönen Jaspis, u. einem Jaspachat aus Siebenb.) alles Kupfer—u. Bley—stufe aus Sibirien. Ich habe Ihren Brief — sammt Miner, erhalten. Ich bitte aber einen gedruckten Catalog von den Mitgliedern in einigen Exemplarien zu schicken.

Zu Ehren-Mitgliedern — proponiere ich: den H. Baron Carl Podmanitzki-König. Asessor bey dem Löbl. Cammer Grafen Amte zu Schemnitz u. den Grafen Ferdinand Pálffy v. Erdöd — K. Asessor eben allda. Zum gelehrten Mitglied, wünsche ich HE. Professor Benkő, Professor der Naturgeschichte in Nagyenyed, in Siebenbürgen — und HE. Wagner (einen gelehrten Privatisirenden Landsmann) — im Hause des Freiherrn Alexander Podmanitzki in Wien zu berufen. Haben Sie die Güte mir á M. Vásárhely in Siebenb. zu schreiben. An HE. Bredetzky habe ich kürzlich geschrieben. Wegen vieler Geschäfte und Vorbereitungen zu einer weiten Reise-kann ich nicht mehr schreiben, sondern empfehle mich und bin mit den aufrichtigsten Gesinnungen

Ihr ergebener

Dominik Gr. Teleki.

Wien, d. 1. März 798.

Teleki Domokos grófot őszintén meggyászolta az Ásványtani Társaság. Halála után nem szűnt meg minden összeköttetés Jéna és a Teleki család között. Lenz professzor

Teleki Domonkos gróf édesatyját, Teleki Sámuel grófot megválasztotta az Ásványtani Társaság tagjának, a Társaság évkönyvének első kötetét is neki ajánlotta. Ezt a megtiszteltetést köszöni meg Teleki Sámuel gróf pozsonyi keltezésű levelében.

Wohlgebohrner Herr Professor!

Ich nehme es mir zur besonderen Ehre, daß die unter Ihrer Direction stehende Mineralogische Societät dem 1-ten Bande ihrer Annalen auch meinen Namen vorzusetzen, und mich zugleich vermög Dero schätzbaren Schreiben vom 16-ten May d. J. und nebst den Annalen überschickten Diploms, zu Ehren Mitglieder derselben zu ernennen beschloßen hat. Je höher ich die Bemühungen dieser Löblichen gelehrten Gesellschaft schätze, desto größeren Werth setze ich auf die Ehre ein Mitglied von derselben zu sein, und meinen Namen in ihren Annalen verewigt zu wissen. Ich ersuche demnach Euer Wohledelgebohrn, der ehrwürdigen Mineralogischen Societät für dieses Merkmal ihrer Aufmerksamkeit in meinem Namen den verbindlichsten Dank zu erstatten, und dieselbe zu versichern, daß ich jede Gelegenheit mit Vergnügen ergreifen und benützen werde, derselben Beweise von meiner Bereitwilligkeit zu geben, das Beste der Societät zu befördern und ihrem Zutrauen zu entsprechen. Schliesslich habe ich die Ehre mit besonderer Achtung zu verbleiben,

Euer Wohlgebohrn Ergebenster

Samuel Gr. Teleki.

N. S. Seit dem 11-ten May, als ich hier auf dem Ungarischen Reichstage beschäftigt bin, sind fünf Serihen von Büchern aus Deutschland, Italien und der Schweiz für mich in Wien angekommen worunter vielleicht auch die in der Eckardischen Auction zu Jena für mich erstandenen Bücher sich befinden dürften, und da ich von Euer Wohledelgebohrn noch keine Nachricht davon erhalten habe, so ersuche ich Sie gelegentlichst mir die Anzeige der gekauften Bücher samt der Rechnung über die Auslagen zukommen zu laßen um wegen der danknehmigen Abführung meiner Schuld das Nöthige verfügen zu können.

Preßburg den 11-ten July 1802.

5.

Teleki Sámuel gróf marosvásárhelyi könyvtárának 1819-ben megjelent katalógusának harmadik kötetét is elküldte Lenznek megemlékezése jeléül. Lenz Baló Sámuel erdélyi teológust, aki 1805-ben volt a jénai egyetem hallgatója, megbízta, hogy kérjen a Társaság számára egy arcképet Teleki Domokos grófról, a gróf atyjától, Teleki Sámueltól. Baló nem feledkezett meg Lenz kéréséről, a hazautazását leíró

levélben, amelyet Lenznek küldött, meg is említi. Teleki Sámuel küldött is képet fiáról, a Társaság elnökéről.

Ich enthalte mich von allen Titulaturen — sondern ich folge bloß die Sprache meines Herzens — also: Theuerster HE. Bergrath!

Mit welcher empfindung ich zum ersten mal die Feder ergreife um Ihnen zu schreiben, von dem ich auf mein academischen Laufbahn nicht bloß als Schüler von seinem Lehrer, sondern zugleich als Hausfreund behandelt wurde, daß können Sie Sich Theuerster HE. Bergrath leicht vorstellen. — Ja — dankbar erinnere ich mich — und mit warmen Gefühl werde ich mich auch fernhin erinnern an diejenige Fröhliche Stunden, die ich in Ihren allerliebsten Familien Circle zugebracht habe. Glauben Sie mir Theuerster HE. Bergrath daß ich Jena nie vergessen werde, und obgleich ich jetzt in einem großen und Prachtvollen Welt zu leben die Gelegenheit habe — aber auch unter solchen Umständen kaum kan ein Tag vergehen, ohne daß ich in meinen Gedanken nicht in Jena wäre. Nur aber was ist zu machen?

Was ich von meiner Seite thun kan, besteht bloß in die dankbare Zurückerrinerungen an meinen Lehrern und Freunde, bis ich vielleicht noch einmal das Vergnügen haben konte Sie zu besuchen. Aber wozu diese Litaney was nie eine Ende haben kan?

Ich bin Gottlob am 8-ten dieses Monats glücklich hier angekommen-viel später folgich und zugleich mit mehreren Unkosten und Strapaze als ich es mir vorgestellt habe. Ich habe Gottlob auch unseren ehrwürdigen alten Sr. Excellenz den Grafen Teleki samt denjenigen Grafen in erwünschten zustande und in vollkommenen Gesundheit getroffen. Von beyden hab ich ein Compliment den HE. Bergrath auszurichten. Erst wollte ich mir in der Leopoldstadt ein quartier aufzunehmen, sobald ich aber mein Aufwartung bey dem Sr. Excellenz gemacht habe, mußte ich wiederum in die Siebenbürgische Hofkanzley einziehen, und meinen ehemaligen Wohnung in Besitz zu nehmen. — Ich werde mich aber hier nicht mehr lange aufhalten, indem ich Order habe, mich sobald es mir möglich ist nach Siebenbürgen zu begeben.

Nun etwas auch von den Comissionen: Meine erste Sorge war auch für die Societät etwas leisten zu können. Ich begab mich hiemit gleich nach meiner Ankunft zum HE. Abbé Stütz um die Comissionen des HE. Bergrath auszurichten, mit Schmerzen mußte ich es aber erfahren, daß der Gute und berühmte Mann nicht mehr ins Leben sey. Ich konnte folgich von ihm weder Tafelspath noch Sexpentin v. Nas-Vulkan für die Societät bekommen. Es ist indessen in dieser hinsicht nicht zu verzweifeln, indem ich werde theils bey dem HE. Otsovszky theils auch bey dem Prof. HE. Benkő in Siebenbürgen (die beyde schöne vaterländische Produkte besitzen) damit ein Versuch machen und ich hoffe es auch daß mein Bestreben wird nicht ganz fruchtlos seyn.

Das Symbolum habe ich auch nicht vergessen ich hoffe auch in

diese rücksicht alles Gute. Ich habe ferner auch den Text des Diploms einem guten Freunde zum ausstechen übergeben. Und nun was das interessanteste ist; Ich habe nächstens mit einen guten Gelegenheit auch wegen den Bildnis des Grafen Dominic mit Sr. Excellenz gesprochen, der Graf war so gnädig daß in dem Augenblick unsern Wunsch zu erfüllen versprochen hat-es wird also nächstens copirt-und zwar in National Tracht. — Ich bitte Sie aber Liebster HE. Bergrath haben Sie die Gewogenheit und schreiben Sie selbst so bald möglich ist Sr. Excellenz und machen Sie mit der Gelegenheit auch von dieser Sache eine erinerung-Repetita valent! Nun mein Lieber HE. Berg-rath wie befinden sich der HE. Hofrath Henning — unser gute Vavex? Wie die Madam Hofräthin? Wie die Madam Bergräthin die ich nie vergessen werde? Wie die Mamsel Lori... und Mine? — Ich bin viel schwächer in E. Deutschen Sprache als ich es in Stande wäre mein Empfehlung so herzlich ausrichten zu können, wie ich denke und fühle. Ich überlasse es also ganz und gar dies dem H. Bergrath auf eine solche Art abzustatten wie Sie am besten wissen. Die Kleine Familie soll auch hoch leben. Der Hofnung daß ich Sie noch einmal in meinem Leben sehen werde schließe ich meine Zeilen. Ich bleibe indessen mit Hochachtung und aufrichtigsten Gesinnungen Euer unterthänigster Diener

Sam. Baló de N. B.

P. S. Von dem Grafen Emerich Teleki weiss ich nocht nichts — er ist jetzt in Siebenbürgen. Den HE. Major Baron v. Sendrich-und den HE. Hofrath Fuchs bitte ich den HE. Bergrath meine Unterthänigste Empfehlung auszurichten. Und endlich-Verzeihen Sie mir mein Lieber HE. Bergrath, daß ich Sie mit meinem Curiosen Deutschen Schreibart belästigt habe; Ich wolte mich auch mit dieser Gelegenheit etwas in Deutschen Sprache zu üben.

6.

Teleki Domokos gróf halála után Lenz János György Festetich György grófot, a keszthelyi Georgicon alapítóját kérte fel az elnöki tisztség betöltésére. Lenz felkérését Festetich gróf visszautasította, miután Lenz felkérését valószínűleg megismételte, erre utalnak a gróf Lenzhez intézett levelei. A második felkérés sem járt sikerrel s ekkor Lenz Gallitzin Dimitri orosz herceget kérte fel elnökül, aki vállalta is a meg-tisztelő elnöki szék betöltését. Festetich György gróf levelei Lenzhez:

Hoch und Wohlgeborener insonder Hochzuehrender Herr Societets
Director und Professor!

Das selbst Bewustsein meiner geringen Verdienste um die Litteratur überhaupt, besonders aber um die Mineralogie, hindert mich an

den Schmeichelhaften Antrag jenen Antheil nehmen zu können, welchen ich wünschte, zur Beförderung einer so nützlichen Wissenschaft, in Vereinigung einer so Zahlreichen Gelehrten, und Erlauchten Gesellschaft, als wovon Euer Hoch und Wohlgebohren Director sind. Da ich nun also die ausgezeichnete Ehre als Mitglied in die Gesellschaft aufgenommen worden zu sein, mit besonderer Danckerstattung annehme, so begnüge ich mich so ganz damit, daß ich jene unverdiente Beförderung zu einer Praesidenten Stelle, auf ein würdigeres Mitglied durch die hohe Gesellschaft zu übertragen bitte, und, da die gütige Erinnerung in Rücksicht meiner mir eine Pflicht auferlegt, im Litterarischen Fache alle hierländliche Unterstützung zu leisten, so behalte ich jede Gelegenheit mir vor, Euer Hochundwohlgebohren ins besondere, der Löblichen Gesellschaft aber ins gesamt dienen zu können, um zu beweisen, mit welcher Hochachtung ich beharre
Euer Hochwohlgebohren

ganz gehorsamster Diener

Graf Georg Festetics.

An Hochwohlgebohren HE. v. Lenz Professor der Mineralogie."

Keszthely den 14-ten Febr. 799.

„Hoch und Wohlgebohrner Sonderst Hochgeehrtester Herr Professor!

Sehr schmeichelhaft war für mich die Auszeichnung womit mich eine verlauchte Gelehrte Gesellschaft mit der Praesidenten Stelle beehrt hat, da aber so wohl die Entlegenheit des Ortes, als auch meine anderweitige häufige Geschäfte mich hindern, an diesem angenehmen Antrag Theil zu nehmen, und die Pflichten eines Praesidenten mit wirklichen Nutzen und Beförderung der Löblichen Mineralogischen Gesellschaft zu erfüllen; so bin ich bemüßiget, mich bey meiner vormahls schon gemachten Erklärung einzuschränken und Sie, Hoch und Wohlgebohrner Herr Professor! zu ersuchen, mich bey hohen Erlauchten Gesellschaft zu entschuldigen. Ich behalte mir eine jede Gelegenheit vor im Litterarischen Fache zu dienen, danke für das in mich gesetzte Zutrauen, und die vorgefaste gute Meinung, rechne mir es zu einem besondern Vortheile mich ein Mitglied der Gesellschaft nennen zu dürfen, womit ich in vollkommenster Hochachtung beharre.
Ihr hoch und Wohlgebohrner

gehorsamster Diener

Graf Georg Festetics mp."

Keszthely den 25-ten August 799.

8.

Az Ásványtani Társaság magyar tagjai nagy kitüntetésnek vették a Társaságba való felvételüket, erről tesznek a disz-tagok diplomát megköszönő levelei tanuságot. Kiszédei Rhédey Lajos gróf cs. kir. kamarás igéri, hogy azon lesz, hogy a Társaságnak céljai elérésében hasznára lehessen.

Wohlgeborner Herr Hochehrtester Herr Professor!

Dem Herrn Professor und der Societaet bin ich gehorsamst verbunden für die Ehre welche mir durch das zugesandte Diplom der Jenaischen Mineralogischen Societaet bewiesen ist. — Es wird mir allezeit lieb seyn der Gesellschaft bezeugen zu können, wie sehr ich wünsche den Zweck derselben zu erreichen. — Der ich mit aller Hochachtung beharre

Ew. Wohlgeborn gehorsamster Diener

Graf v. Rhédey.

Göttingen d. 23-ten April 1798.

9.

Schraud Ferenc pesti orvos annak a reményének ad ki-fejezést, hogy a Társaság elölegezett bizalmát, hogy őt taggá választotta, ki fogja érdemelni.

„Hochwohlgebohrner Hoherfahrner und Hochgelehrter Herr!

Hochschätzbarster Herr Director und Professor!

Ich erkenne ganz den Werth der ehrenvollen Aufnahme, deren mich die Mineralogische Gesellschaft gewürdigt hat, und bitte Euer Hochwohlgebohren meinen wärmsten Dank dafür aufzunehmen und ihn auch der Versammlung Ihrer würdigen Mitglieder in meinem Nahmen vorzutragen. Ich werde mich sehr glücklich schätzen wenn ich im Stande seyn werde, der schmeichelhaften Erwartung der gelehrten Gesellschaft zu entsprechen, und durch thätige Beförderung der Naturwissenschaften die Wahl zu rechtfertigen, die sie in meiner Person zu treffen die Güte gehabt hat.

Ich bin mit vorzüglicher Hochachtung Euer Hochwohlgebohrn ergebenster Diener

D. Franz Schraud

Prof. der Medizin u. Dirigierender Pestarzt
für Ungarn u. Gallizien.

Pesth d. 6-ten Juni 798.“

10.

Zágoni Aranka György, erdélyi királyi táblai ülnök. nem érzi magát méltónak a diplomára, de minden erejével azon lesz, hogy a Társaságnak dicsőséget szerezzen.

„Hochgeehrtester Herr Professor!

Wie hat ein Mann ohne besondern litterarischen Kentnüssen zu die Ehre kommen können Ihre schatzbahre Zuschrift von 4. April l. d. und das beygelegte Diplom de. Löbl. Jenaischen Mineralogischen Gesellschaft zu erhalten, kann ich nicht begreifen. Unterdessen werde

nichts unterlassen, für diese mir ohne Zweifel aufzudringen meiner guten und thätigen Freunde erwiesene Ehre dankbar zu seyn; die Ehre der löbl. Gesellschaft so viel an mir ist, behaupten suchen; und Ihnen besonders, mein werthester Herr Professor bey jeder Gelegenheit, meiner Hochachtung und Freundschaft neue und aufrichtige Beweise zu geben; und zugleich zu verbleiben

Dero unterthänigster Diener

Georgius Aranka de Zágon
Inclita Tabula Regia in Transilvania
diciasia Assessor Actuali.
M. Vásárhely 10 jul. 798.

p. Wien
Bude
Temesvár
Cibin."

11.

Rádai Ráday Gedeon gróf selmeci bányatanácsos, örömmel lép a Társaság tagjai közé, hogy az emberi tudás látókörének kibővítésén dolgozzon.

„Eure Wohlgebohren!

Die Ehre die Sie mir durch die Aufnahme zum Ehrenmitgliede der Jenaer mineralogischen Gesellschaft erweisen fordert meinen verbindlichsten Dank, es ist schmeigelt für mich in die Gesellschaft würdiger Männer zu treten, die vereint dahin arbeiten den Gesichtkreis menschlicher Kenntnisse zu erweitern. Ich ehre jeden Bund, der den hohen Zweck menschlicher Vervollkommnung befördert, und wünsche Ihnen thätige Beweise von der vielen Achtung zu geben die ich für Ihre Gesellschaft habe. Seyn Sie überzeugt, daß ich jede Gelegenheit dazu gerne benützen werde, da es die vorzüglichste Art ist, Sie von meiner vielen Erkenntlichkeit, und von der ausgezeichneten Achtung zu überzeugen, mit der ich stets zu seyn wünsche.

Euer Wohlgebohren ergebenster Diener

Ráday."

12.

Barcafalvi Szabó Dávid, sárospataki tanár, akit a Társaság disz-tagga választott, köszönetét fejezi ki a megtiszteltetésért és kérdezi, hogy milyen munka vár reá a társasági életben.

„Wohlgebohrner Hochgelehrter Herr!

Insonders Hochzuverehrender Herr Professor!

Je Hochachtungswürdiger mir Deren edle Beschäftigungen sind, die durch Entfältigung Mannigfaltigen der Natur, das Feld der Entwicklung und Anwendung der menschlichen Seel und Leibeskräfte zu erweitern, und hier durch die Triebquellen des Lebens für die gesammten Weltmitbürger zu vervielfältigen sich die Mühe geben, desto tiefer fühle ich den hohen Werth der sowohl mir erteilten Ehre, als der sich dabey so günstig geäußerten Einstimmigkeit der Ernennung zu einem Ehrenmitgliede einer so Ruhmreichsten und Hochzuverehrenden Mineralogischen Societät und desto zum Dank erwärmter tausche ich das mir zugesandte Ehrendiplom, mit dem der in aller Zukunft aufs Freywilligste einsendenden Ehrerbietung um, das ich in den gegenwärtigen wenigen Zeilen der Hoherwähnten Societät demüthigst vorzulegen die Ehre habe. Während ich mit den besonderen Pflichten, die einem Ehrenmitgliede obliegen, näher bekannt zu werden wünsche werde ich stets zu Ruhmschwunge Hochderselben beyzutragen, und Ihr Ansehen zu erhalten bestmögklichst trachten, so wie ich mir itzt die besondere Ehre gebe, in und mit einer Ihrem Hochgebohrner und Hochzuverehrenden sämmtlichen Hochgelehrten und Hochverehrungswürdigen Herren Mitgliedern und zunächst Hoch-Ihnen Wohlgebohrner Herr Direktor ganz schuldigen Hochachtung zu verharren Wohlgeb, ergebenst gehorsamster Diener

David Szabo von Bartzafalva
öffentlicher Lehrer der Physik und Mathematik zu
S. Patak.

S. Patak in Ungarn 1799 den 12-ten märz.

p. Wien.
Bude.

13.

Prónay Pál bárónak két fia tanult 1809-ben a jénai egyetemen. A neki küldött diplomát köszöni meg, fiairól is ír és köszöni Lenznek fiaihoz való jóindulatát.

Loss Apath d. 23-ten
Aug. 1809.

Hochgelehrter Herr Doktor
Insonders Schätzbarster Freund!

Sie beehren mich durch die Übersendung des Diploms zur Mitglied der mineralogischen Gesellschaft, mit einem Zutrauen welches meine Verdienste um diese Wissenschaft über trifft, ich danke Ihnen indessen dafür verbündlichst und behalte mir seinerzeit meine Erkenntlichkeit bevor, Es macht mir viel vergnügen von einem so würdigen Mann als Sie Herr Doctor sind zu vernehmen, daß Sie Geistes Spuren und Thätigkeit an meinen beyden Söhnen wargenommen, ich vermuthe von einen solchen Mann als Sie sind keine Schmeyheleyen und erwarte

nun Ihren und Hf: Collegen bekannten Fleiß im Unterricht was ich als Vater wünschen kann, einstens in Ihnen gute Staatsbürger und vernünftige Glieder der Gesellschaft zu erhalten. Wenn mich bisher noch etwas zurück hielt meine Söhne für jetzt noch nicht nach Jena gehen zu lassen, so war jene Verschreyung von üblen ruf gewiss nicht sondern Ihre Jugend. Da aber nun einmahl meine Söhne dort sind, so will ich sie durch 2 bis 3 Jahre daselbst laßen, besonders weil Sie so gütig sind mich Ihrer so werthen Freundschaft noch mehr dadurch zu verbinden, daß Sie so vielen Antheil an der Ausbildung derselben über sich nehmen wollen. Empfangen Sie indessen dafür meinen Dank, bis mir eine andere Gelegenheit mehr zulässt, ich bin mit Respect

Ihr ganz ergebenster Diener

Paul von Prónay"

14.

Genersich Keresztély evangélikus lelkész, akit a Társaság levelező tagul vett fel, ásványtani leírásokat közöl és ásványtani kérdéseket vet föl.

Késmárk d. 7 April 1800.

Wohl Edel Gebuhrner Hoch und Wohl gelahrter Her-Professor!

So unerwartet mir, meine Aufnahme in Ihre Mineralogische Societät war: so erfreulich war sie mir doch; in dem ich hiedurch Gelegenheit erhalte, mit Männern in Correspondenz zu treten, deren mitgetheilten Kenntnisse, das mangelnde, zu der höheren Nutzbarkeit der mineralogischen Schätze, dem Ungarischen Vaterlande, vielleicht ersetzen werden. Zunest danke ich Ihnen auf das verbindlichste, und mit der Innigst gefühlten Hochachtung der Ehre, ein Mitglied Ihrer Gesellschaft zu seyn und wünsche nichts mehr, als mich derselben würdig erzeugen zu können. Das Carpathische Gebürge in Zips steht genau im Angesichte unserer Stadt. Ich habe vorläufig nicht nur alles, was davon im Druck herauskommen ist gelesen, sondern auch Nachrichten von privat leuten eingezogen. Das vorzüglichste ist hier die kupferbank, die fast gediegenes, und ein viel edleres Kupfer als man sonst antrifft entfalten soll. — Der Gang streicht am Tage, durch das ganze Innere Gebürge. Aber auch sonst versichert man mich daß wo man Immer anschlägt man auf Kupfer gerathe. So giebt es auch einige Adern, die in die tiefe gehen. Der Haupt anstoß aber ist dieser, daß hier das Erz äusserst antimonialisch und flüchtig ist. Bel sagt in seinem prodromo, p. 152 In toto illo montium tractu, qui Carpatho conefu o est variae minerae antimoniatas aurum argentum Cuprum, et ferrum complexae reperirinturi quas tamen ob separandi modum huisqu ignotum negligi videasi darf ich es wagen beym Eintritt in Ihre würdige Gesellschaft die Frage vorzulegen, ob dieser Separandi modus bereits

entdeckt sey. So giebt es hier auch einen Goldmargesith, der wie klares Gold leuchtet der aber den hiesigen Leuten in Rauch aufgeht. Wie könnte man, diesen Fluchtigen Geist fixiren, oder daran hindern, daß er nicht das Metall mit sich nehme? So bald es die Jahres Zeit zuläßt, will ich das Gebürge selbst bereisen, und was ich finden werde einsenden.

Indeß verbleibe Ich mit wahrer Hochachtung
Wohlehel Geb. Hochgelehrtes Her Professor dero

Unterth. Diener
Christian Genersich."

15.

Winterl Jakab József a pesti egyetem növénytan tanára készülő munkáját említi, aminek kritikájával kapcsolatban nem kér semmi kíméletet vagy elnézést.

Pest den 9-ten Juli 800.

Wohlgebohrner Hochgelehrter Hochzuverehrender Herr!

Für die gütige Aufnahme in Ihre gelehrte Gesellschaft hätte ich schon lange meinen Dank abstaten sollen; ich wollte aber meinen Eintritt mit einer Probe, wie weit ich etwa diese Ehre verdiene, verbinden, nemlich zu gleich ein Buch übersenden, das schon lange im Druck doch aber noch immer nicht fertig ist, da nun dieses vor Ende dieses Monats noch nicht geschehen kann, und schon am besten in der Messe geschehen wird, so kann ich schon meine Danksagung nicht länger verschieben, und mache sie daher mit jener Empfindung, welche besonders die Art, womit Sie mir diese Ehre erwiesen, erheischt. In der Messe belieben Sie gütigst 5 an Euer Wohlgeb. angewiesene Ex. zu übernehmen: ein für Sie, das 2-te für v. Göttling, das 3-te für HE. v. Hufeland, das 4-te für HE. v. Succow, das 5-te für HE. v. Fuchs. In der Rezension bitte ich meiner gar nicht zu schonen, aber doch nur dadurch, daß man Versuchen entgegen setze, oder die Inconsequenz der Schlüsse gründlich erweise, denn mit Lob oder Tadel allgemeinen, glauben oder nicht glauben, wie es in Gött. Gelehrt. geschah, kommen wir keinen Schritt weiter. Leben Euer Wohlge. sehr wohl und erhalten in Ihrer

gütigen Freundschaft Ihren gehorsamster Diener
Winterl."

16.

Cserey Farkasról szól az 1798-as számú levél, ami csak egy levél egyik oldala. Írója, keltezése ismeretlen, a kézírást különböző levelek írásával összehasonlítva sem tudtam felismerni. Az írója valószínűleg német volt, akit büszkeséggel

töltött el, hogy Goethét, a nagy német költőt Magyarországon milyen nagyra becsülik és műveit milyen nagy érdeklődéssel olvassák.

„Mit dem Wunsche des Herrn von Cserey Göthes des edelgeschätzten Manne Bildnisse zu besitzen verbinde ich meine Bitte an Sie verehrter Wohltäter! womöglich zu bewirken, dass Herr von Cserey ein richtig getroffenes Porträt von demselben entweder von Herrn Roux oder einem ähnlichen Künstler gemahlt erhalte. Herr von Cserey hat an den H. geh. Rath von Göthe geschrieben, aber keine Antwort erhalten.¹ Was Schuld daran sey, kann sich derselbe nicht erklären. Daß und wie hoch er ihn schätzt können Sie aus seiner Klage gegen mich schliessen. So eben ist die 1-te Lieferung seiner Schriften (bey Cotta) hier angekommen und ich hatte eine fast kindische Freude als ich bemerkte mit welchem zarten Gefühl man sie.....und wie viel man für deutsche Kunst in einem an nationalstolzen Lande thut. Wenn ich es wagen dürfte so bäte ich den Hn. geh. Rath von Göthe selbst dem Mahler auf einige Zeit für H. v. Cserey und andrer Freunde Göthes in Ungarn zu sitzen.“

17.

Dobsa Ferenc orvos, aki 1804-ben a Társaság könyvtárosa volt, Szentpétervárról írt Lenznek levelet. Az említett magyarok neve a Jenaisches Intelligenz Blatt 1804-es, 48-as szám 329-es oldalán találjuk. „Hr. Prof. Palugyánszky zu Großwardein geht als Prof. der Polizey und Kameralwissenschaft nach St. Petersburg. Ebendahin Hr. Prof Lody zu Krakkau, als Prof. der Philosophie und Hr. Prof. Kukulnik zu Zámock als Prof. der Physik.“ Ezekről a messzire szakadt magyarokról szól Dobsa Ferenc, az oroszországi életről megemlíti, hogy sem neki, sem csaáldjának nem tetszik az ottani élet.

Hochwohlgebohrner Herr Bergrath!

Mein Engagement nach Rußland zu kommen, habe ich in Dresden im vorigen August Monath erhalten. Da ich hier ankam, habe ich meine alte Freunde besucht, unter andern Herrn von Orlay Hof Medicus und beständigen Secretair der Medizinischen Academie. Er und die andern HE. Hofrätthe v. Kukulnik, v. Lody, und v. Palugyánszky sagten mir, dass Sie die Diplome der h. Mineralog-Societät bis zur Stunde nicht erhalten haben, wo ich ganz bestimmt weis, daß wir selbe vor drey Jahren noch hierher zugeschickt haben. Der Hofrath

¹ 7. oldalon említett levél.

v. Orlay wollte schon deshalb an Sr. Excellenz Geh. R. v. Göthe, mit dem er seit zwey Jahren in genauer Verbindung steht schreiben-ich haber aber gesagt, daß er immer hinschreiben kann in einer andern Gelegenheit, in dieser Hinsicht aber in Ansehung diese Diplome habe ich Sie alle versichert, dass ich sogleich an Sie HE. Bergrath selbst schreiben werde, wo ich davon gantz überzeugt bin, Sie werden die Güte haben solche ohne Verzug zuzuschicken! Euer Hochwohlg. brauchen auf der Post nichts dafür ausgeben, denn Sie wollen allen Postporto hier, selbst gerne bezahlen. Wollen Sie denn später so gnädig seyn wegen ihn HE. v. Orlay an die h. Westphälische Societät der Naturforscher um ein Diplom schreiben, so bitte ich sie gehorsamst darum, sie werden sowohl Ihm He. v. Orlay als gewiß auch S. er Excellenz v. Göthe dadurch große gefälligkeit erweisen. — Soviel habe ich die Ehre Euer Hochgeb. zu versichern daß die obigen Herrn alle ins gesamt für Sie sehr besorgt waren schon vorher, indem sie Sibirische Mineralien und Seltenheiten lange schon zusammengesetzt haben, eine ganze Kiste voll, welche Sie bald im Frühjahr zusenden werden. Und nun bester Herr Begrath, was machen Sie denn? Befinden Sie sich und alle die Ihrigen wohl? Vermehrt sich ihre liebe Familie? HE. Loder ist noch immer in Moskau und verdient sich viel Geld. — Mir aber gefällt es hier ganz und gar nicht, auch den Meinigen nicht, zumal da wir auch die Sprache der Menschen nicht verstehen.

Schreiben Sie bald Herr Bergrath, und schicken Sie die Diplome an jene obige Herrn selbst. Meine Handküsse an die Ihrigen, und Ihnen habe ich die Ehre mit aller Hochachtung zu seyn

Euer Hochwohlg. gehorsamst ergebenster Diener

Dr. Franz Edler v. Dobscha.“

St. Petersburg den 6-ten November 1808.

18.

Találunk a magyar levelek között, sok olyan levelet is, amely érdekes ásványtani leírást, vagy utileírást tartalmaz. Ezeknek írói főleg papok és tanárok közül kerül ki.

Aszóth János tanár meglátja az Ásványtani Társaságnak magyar szempontból való fontosságát. Reméli, hogy Magyarország ásványvilágát magyar emberek fogják leírni, mert eddig leginkább külföldi tudósok felületes leírásai ismertették a magyarországi ásványvilágot.

„An Herrn Do. Jo. Georg Lenz, Prof der Geo.- und Aufseher des Herzogl Naturalien — Kabinetts zu Jena.

Käsmark am Fusse der höchsten Karpathen
d. 4. April 1798.

Verehrungswürdiger Verdienstvoller Herr Professor!

Das von der mineralogischen Societät zu Jena mir mit gütigen Zutrauen überschickte Diplom war mir eben so angenehm, als die erste Nachricht, die ich damit zugleich von der neu errichteten Gesellschaft erhielt. Ich habe meine Gesinnungen darüber zum Theil schon neulich in einem Briefe an den HE. Bredeczki geäußert. Jetzt, da einer unserer Landsleute Herr Szakáts, ein vortrefflicher junger Mann, den ich Ihrer wohlwollenden Freundschaft vorzüglich empfehle, von hier nach Jena abgeht, ergreife ich diese erwünschte Gelegenheit mit Vergnügen, um mich mit Ihnen selbst-Kraft unserer neuen mineralogischen Societät in eine mineralogische Correspondenz zu versetzen die meinerseits immer durch gesinnungen der Hochachtung und Freundschaft in ihr unorganisches Object Bewegung und Leben bringen soll. Empfangen also auch Sie menschenfreundlicher und verdienstvoller Mann insbesondere meinen warmen Dank für das Gute, das Sie als Stifter und Director der neuen Gesellschaft wirken, für die gütige Rücksicht, die Sie darinn besonders auf unsere Landsmannschaft genommen haben, und dafür insbesondere, daß Sie mich gleich anfangs voll Zutrauen würdigten in Ihre Gesellschaft aufzu nehmen. Der Anfang mag noch so gering seyn, und manchen unbedeutend scheinen, sie kann indessen in wenigen Jahren für einen ansehnlichen Zweig der Naturwissenschaft sehr wichtig werden, wenn sich ihre geschickten Mitglieder durch sorgfältige Beobachtung, Sammlung und Aufzeichnung der merkwürdigen mineralogischen Gegenstände in ihre Lage auszeichnen und die Resultate davon von dem Gemeingeiste und der Liebe zur Wissenschaft beseelt der Gesellschaft fleissig mittheilen werden. Man kann das vorzüglich mit Recht von dem größten Theile der ordentlichen Mitglieder erwarten, die Sie in die Kenntniß der Natur mit einweihen helfen, und die nachher, wenn sie sich aus Jena in die verschiedensten Gegenden zerstreuen, zum Ansehen der Gesellschaft, und zur Erweiterung u. Vervollkommung der Wissenschaft mit vereinigten Kräften auf einen Punkt hin desto mächtiger wirken können. Vorzüglich hoffe ich von der Gesellschaft auch für Ungarn und seine Provinzen sehr viel gutes und Rühmliches. Das Ausland kennt das ungarische Mineralreich, das doch so unendlich reich an den verschiedensten zum Theil ausserst seltenen Produkten ist, nur noch aus den Mineralien die in auswärtige Sammlungen geschickt worden, und aus sehr wenigen ungar. mineralogischen Werken eines Born, Fichtel, Haquet u. an. — die zum Theil Resultate flüchtiger Reisen sind. Wie viel mehr wird man von Ungarns mineralischen Schätzen wissen, wenn mehrere sachkundige Männer die Natur an Ort u. Stelle länger beobachten, und ihre Beobachtungen der gelehrten Welt durch eine Gesellschaft mittheilen werden, in deren Depot sie alle, denen daran gelegen ist, suchen und mit theilnehmendem Vergnügen finden werden. — Diese für jede gebildeten Menschenfreund so frohe Aussichten, die das Nachdenken über unsere Gesellschaft vor mir enthüllt hat, auch meinerseits aus allen Kräften realisiren zu helfen wird meine Lust und Freude

seyn besonders da mir die gütige Vorsehung ein Herz u. einen Verstand gegeben hat, die für die Natur einen sehr empfänglichen Sinn haben, und mich dabey am Fusse des majestätischen ungarischen Urgebirges in eine reizende Lage versetzt hat, wo ich sie von ihren wolkigen Höhen an bis zu ihren gleichverbreiteten Ebenen einerseits in dem benachbarten Pohlen, andererseits in den Sandgefiliden zwischen Donau im südlichen Ungarn beobachten kann.

Ich würde Ihnen jetzt gleich mit dem grössten Vergnügen aus meinem mineralischen Vorrathe mehrere Stücke übermachen, und HE. Szakáts würde sie eben so gerne mitnehmen, wenn es letzterem möglich wäre. Ich sende Ihnen also indessen nur 10 Stücke; u. verspreche Ihnen bey sich ereignenden Gelegenheiten immer welche nachzu schicken. Das Verzeichniß der Stücke lege ich hier bey, u. Sie erhalten es sammt diesem Briefe. Die ersten 6 Stücke zeigen Ihnen die Abstufung der Gebirgsarten des Karpat von seinen höchsten Spitzen bis in das Thal wo 1 Meile vom Fuß des Gebirgs Käsmark liegt.

Übrigens habe ich die Stücke alle an Ort und Stelle selbst gesammelt, auch die von Schemnitz u. Pukanz nicht ausgenommen. — Haben Sie einmal durch einen gefälligen Landsmann Gelegenheit, so schicken Sie mir Ihr kleines Kabinet von Jenaer Gebirgsarten, von dem ich neulich un der Allg. Litt. Zeitung gelesen. Ich werde es auf alle Art zu erwiedern suchen. HE. Liedemann schreibt mir, daß er Ihnen ein ganzes Kistchen von Mineralien schicken wird, Schliesslich erneuere ich in Gedanken die persönlich Bekanntschaft, die ich 1788 im Oct. mit Ihnen bey meiner Durchreise durch Jena nach Göttingen in Mineralien Cabinet gemacht habe, in welchen Sie mich mit meinem Freunde HE. Prof. Schedius herumgeführt haben. Auch für diese Menschenfreundliche gefälligkeit danke ich Ihnen aufs neu, u. bin voll Verehrung u. Wärme

Ihr breitwilliger Diener
Joh. Asbóth
Prof. der Phil. u. Physiik.

19.

Sárváry Pál, debreceni főiskolai tanár egy magyar orvos, Veszprémi István életéről, tanulmányairól és működéséről számol be. Veszprémi Pápán, Utrechtben és Londonban végezte orvosi tanulmányait. Később hazajött és Debrecenben telepedett le, ahol 41 évig praxist folytatott. Több orvosi könyvet is írt.

Wohlgebohrner Herr Hochzuverehrender Herr Professor und Director!

Wie angenehm und unerwartet es für mich war durch die ein-

stimmige Wahl der löbl. Mineralogischen Societaet zu correspondierenden Mitglieder ernannt zu seyn: eben so unangenehm war es, ihr hochgeschätztes Schreiben de dato 23 Martii voriges Jahrs, erst vor ein Paar Wochen zu erhalten. Denn es konnte Ew. Wohlgebohren nicht leicht wahrscheinlich gewesen seyn dass Ihr gedachter Brief so lange unter Wegs aufgehalten werde; und Sie konnten auch bei grösster meiner Schonung, Ihre und anderer Mitglieder Gedanken dahin nicht leicht bringen, daß darinn kein, Verdacht gegen mich aufkomme.

Nun ausser dem gebiethenden Danke, womit ich die mir gütigst erwiesene Ehre von der löblichen Gesellschaft empfangen habe, meine ich meine Schuldigkeit zuthun dass ich Ihnen die traurige Nachricht von dem Tode unsers hochgeliebten und hochgeschätzten Stadt Physikus Herrn *Stephan Weszprémi* ertheile. Er ist gestorben den 13. März. dieses Jahres, in seinem 76 Jahre. Geboren den 15 Aug. 723 im Weszprém selbst; berühmter Stadt in Weszprémer Comit. Studierte erstlich in seinem geburtsorthe, dann zu Papa, und zu *Edinburg*, dann vom Jahre 1751—1752 in Debreczin. Dann gieng er nach *Zürich*, nach *Utrecht*, letzters nach London, wo er 1 ½ Jahr studierte die Medicin. Die Doctors Würde in der Medicin erhielt er zu Utrecht im Jahre 1756; und kam nach Debreczin 1758; wo er 10 Jahre ohne Salario, und 31 Jahre mit Salario die Medicin, oder praxim Medicam mit vielem Fleiße und Glücke für sein angenehmes Geschaefte hielt. Er schrieb dabei mehrer Bücher, theils in der Lateinischen, theils in Ungarischen Sprachen. Berühmt ist seine Dissertation die er ao. 1755 in London schrieb: *de Inoculando Peste*; und noch berühmter sein grosses Werk, *Biographia Medicorum Hungariae et Transylvaniae*. In Ungarischer Sprache schrieb er vieles wovon die merkwürdigsten Stück sind; Seine *Instraction für Accoucheur* (*Bába mestersége tanító könyv*) Debrecini 1766. — und Seine *Vorschlaege wie Kinder zu erziehen sind*, u. *wie ihr ein langes Leben zu erhalten*. *Claudiop.* 1760. Ich wünsche künftig hin mit angenehmen Nachrichten und Diensten beweisen zu können, daß ich mit aller Hochachtung die Ehre habe zu seyn.

Ew. Wohlgebohr. gehorsamster Diener

Paul Sárvári

Doctor der Philos. Profess. der Mathem. u.
Naturwissensch. zu Debreczin.
Debreczin d. Mart. 799.

20.

Lámer András 1794-ben volt a jénai egyetem hallgatója. A kapott diploma ösztönzi most még jobban az ásványtan iránti érdeklődését és reméli, hogy nemsokára ásványokat is fog küldeni tudni, hogy Lenznek bebizonyítsa, hogy méltó barátságára.

Verherungswürdiger Hochgeschätzter Freund!

Ich kann unmöglich unterlassen Ihnen meine innigste Dankbarkeit, für den rumvolle mir ohnlängst zugeschickten, Beweis Ihres Andenkens an mich, zu bezeugen, und Ihnen zu versichern, daß ich durch Ihre unerwartete Gewogenheit unaussprechlich gerührt bin. O wenn es mir auch jetzt schon möglich wäre, dieses Gefühl meiner Hochachtung und Liebe auch in der That zu erkennen zu geben! Gewiß, gewiß, sie möchten bald unverkennbare Beweise sehen, daß ich durch das mir mit voll Vertrauen zugeschickte Diplom ungemein aufgemuntert bin, das Studium der Mineralogie nach allen meinen Kräften auszubreiten, und mir Ihre erwünschteste Freundschaft auch fernerhin zuzusichern. Aber meine nur zu sehr gehäufte paedagogische Geschäfte, und vorzüglich meine etwas engere Oeconomische Umstände, hielten mich bis jetzt ab, eine Mineralogische Reise zu unternehmen, und für Ihnen, die schon längst versprochenen Mineralien zu sammeln. Indessen können Sie versichert seyn, daß ich alles aufopfern werde, um dieses Versprechen nächstens in Erfüllung zu bringen. — Erlauben Sie noch verherungswürdiger Freund, daß ich mich Ihrer fernerer Freundschaft bestens empfehle, und mich neue Ihnen

treuesten Freund

Andreas Lamer

Vorsteher einer neuerrichteten
Erziehungs-Anstalts zu Käsmarkt.

Käsmarkt 4. April 1798.

P. S. Stellen Sie sich vor, meine ungeheuren Geschäfte. Eine Erziehungs-Anstalt von 49 Zöglingen, u. 9 Lehrern steht unter meiner unmittlbaren Direction!

21.

Stark Mihály, ev. lelkész és tanár 1797-ben volt Lenz tanítványa, ő volt a Társaság harmadik magyar titkára. Leírja Jénából való hazautazását, Prágán, Bécsen, Sopronon, Pozsonyon, Selmecen és Besztercebányán vitt át útja Késmárk felé.

Wohlgebohrner Herr Director,

Theurster Freund und Gönner!

Endlich bin ich im Stande, an Sie dessen Andenken mir zeitlebens unvergesslich seyn wird, zu schreiben, und mich mit Ihnen, welches ich schon laengst sehnstuchtsvoll gewünscht habe, schriftlich zu unterhalten. Zuvörderst erlauben Sie mir, Ihnen von meiner Reise etwas mitzuthellen, und sodann von meinem gegenwaertigen Zustand einiges zu erwaechnen. Ich reiste bekantl. d. 23. Sept. von Jena ab, in Leipzig war für mich in mineralogischer Hinsicht nichts zu thum; in Dresden besah ich mit vielem Vergnügen das dasige Naturaliencabinet, fand aber den Aufseher

desselben nicht zu hause; — gerne haette ich die Gegend um Dresden zu, in Augenschein genommen, und naeher untersucht, wenn es die Zeit erlaubt haette; in Prag musste ich mich einige Zeit aufhalten, eben so auch in Wien, wo unsere Koffres aufgemacht u. revidirt wurden, meine Mineral. aber unangetastet blieben. Hier kam ich in Schönbrunn mit Herrn Nagy zusammen, welcher in Wien noch fast ein halbes Jahr zu bleiben gedenkt. Er beklagte sich, daß er keine Briefe von Ihnen empfangen habe, ob er gleich an Sie schon 3 geschrieben haette; er glaubt daher, daß dieselben auf der Post verlohren gegangen sind. — Von hier reiste ich nach Oedenburg, allwo ich eine ganze Woche verweilte, um die dasige schöne Gegend naeher kennen zu lernen; insbesondere ermunterte ich Herrn Bredetzky der Societaet versprochener maßen. Mineralien zu schicken; er hat sehr schönen Federalaun, der sich im Steinkohlengebürg bey Oedenburg vorfindet, wovon meines Wissens in der Sammlung der Societaet noch keine solche Stücke befindl. sind; auch Steinkohlen, mit buntangelauten Schwefelkiess angeflogen, besitzt er, und andere artige Stückchen, die naechstens der Societaet zu überschicken gedenkt. — Von Oedenburg reiste ich nach Pressburg, allwo ich wegen der Fuhrleuten einige Tage verweilte, und üb. Schemnitz und Neusohl fuhr; allein ich konnte hier meine Absicht nicht erreichen, indem im ersteren Orte die Fuhrleute sich gar nicht aufhielten, in letztere, aber konnte ich ausser einigen Schmelzhütten, nichts weiter in Augenschein nehmen. Jedoch besuchte ich allhier Hn. Zimmermann, welchen ich u. Bodó ermunterten, der Societaet etwas zu überschicken, welcher es auch versprach, und versicherte, daß er schon etwas im Vorrat habe, und etwas seltenes schicken wolle. Von hier kam ich endlich den 15. dieses glücl. in Kaesmarkt an, nach dem meine Reise ganzer 7 Wochen gedauert hatte. Die Scene meiner endlichen Ankunft können Sie sich leicht vorstellen, und sich in meine Lage hineindenken... Meine Zerstreung war übernatürlich indem theils die Sachen von meinem seel. Vater in Ordnung zu bringen waren, theils Besuche gemacht werden mussten; u. welches mich bis jetzt aufhielt, wo ich dann in das hiesige Erziehung-Institut eintreten werde. In demselben werde ich unter andern auch *die Mineralogie* vortragen, worüber ich mich recht sehr freue; — und von Ihnen auch kleine Beytrage erwarte, z. b. Ihre neueste Mineral. — damit ich die neuesten Entdeckungen die Sie darin aufführen, benutzen kan: auch ein Stückchen Deamantspath, welcher Sie mir noch in Jena versprechen die Güte gehabt haben-dieß könnten Sie mir durch den Kirschner Lahm, der auf die Ostermesse nach Leipzig kommt, u. im Brühl logirt übermachen. Den Betrag dafür werde ich mit Dank ein-senden.

Die Diplome habe ich gleichfalls ausgetheilt, und Sie erhalten naechstens Briefe hierüb. Hr. Prof. Genersich (dessen Nahmen ich im Nachtrag zum Nahmensverzeichnis nicht zu vergessen bitte) hat sich entschlossen, Ihnen mit dem Doct. Generisch zusammen Mineral. zu schicken, auch Pastor Generisch wird ein gleiches thun. + Sie empfehlen

sich insgesamt, unterdessen der Societaet, u. danken für die ausgezeichnete Ehrenbezeugung. Ich nehme mir die Freyheit, der Löbl. Societaet als Mitglieder vorzuschlagen: Hn. Kaufmann *David Generisch*, allhier und Hn. Pastor Brosz in Durand; beide haben schöne Kentnisse, u. Mineral. — bes ersterer versprach mir, eine Sammlung von Schemnitz zu kaufen, und sie Ihnen zu überschicken. — Die übrig aufgenommenen Mitglieder werden ein gleiches thun. Von der Tochtergesellschaft allhier ein andermal. Schreiben Sie mir von den Fortschritten, u. Annalen der Societaet. — Die Lebensbeschreibung von mei. seel. Vater u. Lamer will ich naechstens aufarbeiten; bis jetzt war ich zu sehr zerstreut, u. hatt nicht die gehörige Musse dazu. — Hiermit habe ich die ausgezeichnete Ehre, mich Ihnen und der verehrlichen Societaet bestens zu empfehlen, u. mit der vollkommensten Hochachtung zu seyn

Dero ergebenster

Mich. Stark.

+ Hr. Professor Nadler empfiehlt sich gleichfalls der Societaet, bis er Gelegenheit haben wird, selbst zu schreiben, und für das ihm überschickte Diplom zu danken. Er will sodann einige schöne Stücke, von dem bey Iglo vorgefundenen, in der Sammlung der Societaet, meines Wissens, noch nicht befindlichen, neuen Minerale, welches Esmark beschreibt, und Sie in Ihrem neuen Handbuch, Igloit benannt haben, einschicken.

22.

Nagy István 1797-ben volt Lenz tanítványa. Lenz legújabb könyvét a „Mineralogisches Handbuch“-ot megrendelte. A magyar diákoknak meg van engedve a külföldi egyetemek látogatása.

Hochzuverehrender Herr Professor!

Sie werden mir gütig verzeihen, daß Sie, seitdem ich das traurige Schicksal von Jena entrissen zu werden, erfahren musste, keine Nachricht von mir erhalten konnten. — Die Zeitumstände, die mannichfaltigen Hindernisse, die kleinen Reisen welche ich zu machen genöthigt war, die Hoffnung, daß ich Ihnen mit meiner Anstellung aufwartem kann, sind die Ursachen davon, daß ich bisher geschwiegen habe, bis jetzt vohne ich noch bey meinen Eltern, und vielleicht bis April, oder auch länger werde ich hier zu Hause bleiben müssen, wegen der sehr geringen Zahl der Vacanzen, velche erfüllt werden sollen. — Ich habe zwey Goldstufen bekommen, velche ich bey der ersten besten Gelegenheit der Ehrwürdigen Societat zuschicken werde die Ehre haben. — Die neueste Auflage Ihres Mineralogischen Handbuchs habe ich schon durch einen gewissen Buchhandler in Pest verschreiben lassen: aber erst nach Ostern, wie er mir versprochen hat soll ich es haben. — Unsere Ungarische Jugend wird

wiederum die Erlaubniß haben, nach Deutschland in die hohen Schulen reisen zu können. — Ich schicke meinen höflichsten Gruß allen meinen vorigen Mitschülern, und jetzt unvergesslichen Freunden, und der Societät vünsche ich allen Flor und Segen, werde auch bemüht seyn das Cabinet der Societät möglichs erweitern zu können. — Venn Sie theuerster Herr Professor! So gütig seyn möchten, dass ich von Ihnen nur etliche Zeilen durch Ofen und Stuhlweissenburg erhalten könnte: so ware ich der glücklichste unter Ihren Verehrern.

Ich verharre auch so lange ich lebe Hochzuverehrender Herr Professor!

Ihr unterthanigster Diener

Stephan von Nagy.

Zámolý den 18-ten Febr. 1800.

25.

Rumy Károly Györgyöt is személyes ismeretség és barátság fűzte Lenzhez. Levelei, Magyarország legkülönbözőbb vidékeiről érkeztek, hosszabb ideig nem tudott Rumy sehoh sem tartózkodni. Az ásványtan iránt élénken érdeklődik, beszámol készülő ásványtani munkájáról is, összeköttetésben áll a magyarországi tagokkal, Lenznek sokat ír róluk. A korán elhunyt Nitsch Dániel természettudós tanár posthumus munkáját szeretné Lenz segítségével Németországban kinyomattatni. Rumi küldte be a Jenaisches Intelligenz Blatthoz a magyarországi híreket.

Wohlgebohrner und Hochgelehrter Herr Bergrath,
Verehrtester Freund!

Schon lange habe ich Ihnen nicht geschrieben: deswegen habe ich aber weder an Sie noch an die Hochverehrte mineralogische Societät zu Jena vergessen. Überhäufte Amtgeschäfte erlaubten mir nicht, mit Ihnen fleissig zu correspondieren. Ich habe vor einem Jahre den Schulstand mit dem Predigerstande vertauscht und bin jetzt deutscher Prediger bey evang. Gemeinde in der Bergstadt Schmölnitz in Ungarn. Deswegen habe ich der mineralogischen Studium nicht entsagt: ich habe vielmehr jetzt mehr Musse und Gelegenheit zu demselben. Schmölnitz hat ansehnliche Kupferbergwerke und viele mineralogische Merkwürdigkeiten. Ich werde nächstens eine Topographie von Schmölnitz in Druck herausgeben, in der auch die mineralogischen Merkwürdigkeiten dieser Bergstadt vorkommen. Jetzt sende ich Ihnen die Biographie des verstorbenen correspondierenden Mitgliedes unserer Societät, des Professors Karl Daniel Nitsch zu Sáros-Patak. Ich bitte Sie diese Biographie in einer Sitzung der Societät vorzulesen und dann den Annalen der Societät einzuverleiben.

Seine hinterlassene, 40 Bogen starke *Abhandlung über die Ostrolithen nach einer neuen Theorie der Erde und der Erdkatastrophe* verdient den Druck und wäre für die Schriften der mineralogischen Societät geeignet. Ich werde sie Ihnen zuschicken, wenn Sie mir die Aufnahme derselben zusichern werden. Ich habe dazu von den Erben des Seligen die Erlaubniß. In Ungarn oder Österreich würde diese interessante Abhandlung wegen der jetzigen schlechten Lage des Buchhandels keinen verleger finden. Noch habe ich Ihnen und der Societät den Tod des correspondierenden Mitgliedes der Societät, *Michael Tertina*, Professors an der königl. Akademie zu Grosswardein in Ungarn anzuzeigen. Er starb am 28 October 1808 auf einer Reise zu Gyula, im 58 Jahre seines Alters. Er ward zu Eperies in der Scharoscher Gespannschaft geboren, war ein Kenntnißreicher und thätiger Professor, hatte eine ausgesuchte Bibliothek, und ist durch herausgabe vieler lateinischen Gelegenheitsgedichte und durch einige historische Abhandlungen bekannt.

Wird bald ein neuer Band der Schriften der mineralogischen Societät erscheinen? Haben Sie die güte, den Einschluß an Herrn Hofrath und Professor Eichstädt zu befördern.

Nach hergestelltem Frieden werde ich trachten der Societät durch Gelegenheit einige seltenere Mineralien zu übersenden.

Hochachtungvoll beharre ich Ew. Wohlgeboren

aufrichtiger Verehrer und wahrer Freund
Karl Georg Rumi

Doctor der Philosophie, evang. Prediger zu Schmölnitz in
Ungarn correspond. Mitglied der mineralogischen Societät.
Schmölnitz in Ungarn am 20. September 1809

24.

Következő levelét november 16-án írta Rumi. A személyforgalom nagyon nehezen indul meg Magyarország és Németország között, bár a béke már meg van kötve. Ez a nehéz közlekedés késlelteti Nitsch professzor kéziratának és az ígért ásványoknak elküldését is. Igló és Selmec ásványbílágáról ír egy tanulmányt, aminek beküldését nemsokára ígéri. Megemlíti, hogy nagyon örült, hogy Lenz kisfiát róla, Károly Györgynek keresztelte.

Schmölnitz in Ungarn d. 16. Nov. 1809.

Wohlgebohrner Herr Bergrath und Professor,
Verehrtester Freund!

Sie haben durch die Übersendung des Diploms, durch welches ich zum auswärtigen ordentlichen Beysitzer der herzoglichen Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena ernannt worden bin, sehr an-

genehm überrascht. Ich danke dafür, so wie für die beygelegte schöne Gelegenheitsgedichte.

Es freut mich ungemein, daß die Societät zur Aufstellung ihrer Mineraliensammlung und zur Haltung ihrer Sitzungen das herzogliche Schloß eingeräumt erhalten hat.

Gänzlicher Mangel an Gelegenheiten macht es mir jetzt unmöglich, das Manuscript des seligen Professors Nitsch über die Ostrolithen und Schmölnitzer Mineralien, die schon bereit liegen, nach Jena zu senden.

Der Friede ist zwar (dem Himmel sey Dank) wieder hergestellt, aber die Communication zwischen Ungarn und Deutschland mit Ausnahme de Post, ist noch immer unterbrochen.

Meine Topographie von Schmölnitz werden Sie bald in Zachs Monatlicher Correspondenz zur Beförderung der Erd und Himmelskunde lesen. Auf den neuen Band der Schriften der mineralogischen Societät bin ich sehr begierig. Ich werde Ihnen im kurzen einen Aufsatz über die Mineralien zu Iglo und Schmölnitz senden. Es war mir sehr angenehm aus Ihrer lieben Zuschrift zu ersehen, dass Sie Ihrem Söhnchen meine Taufnamen Karl Georg gegeben haben. Ich sehe mich daher gleichsam als Ihren Gewatter an. Mich hat meine liebe Gemahlin vor 16 Wochen mit einem Mädchen, meinem erstgebořenem Kind, namens Caroline Amélie erfreut. Der Friede ist für uns, wenn gleich nachtheilig, doch gnädig genug ausgefallen.

Vergeben Sie, daß ich so frey bin, einen Einschluß beyzulegen. Hochachtungsvoll beharre ich Eur. Wohlgeborne

aufrichtiger Verehrer und Freund
Karl Georg Rumi.

25.

Nitsch Károly Dániel kéziratának sorsával foglalkozik, kéri Lenzet, hogy ha a kéziratot nem tudnák kiadni, akkor a Társaság nyomtassa azt le az Évkönyvbe.

Schmölnitz, den 5. Juny 1810.

Wohlgeborner Hochgelehrter Herr Bergrath.

Verehrtester Freund und Gewatter!

Hier erhalten Sie für die mineralogische Societät ein Verzeichniß der Schmölnitzer Mineralien. Noch immer habe ich keine Gelegenheit finden können, um der Societät seltenere Igloer und Schmölnitzer Mineralien zu senden. Doch aufgeschoben ist nicht aufgehoben.

Haben Sie vom Freyherrn Lindenau aus Gotha die Abhandlung des seligen Prof. Nitsch über die Ostrolithen noch nicht erhalten? Sollte sie noch nicht in Ihren Händen seyn: so belieben Sie (da Jena so nahe zu Gotha ist) bey dem Freyherrn anzufragen, ob er für diese Abhandlung einen Verleger gefunden hat, oder nicht, in welchem letzteren Fall er

der Societät das Manuscript zur Aufnahme in die Annalen übersenden soll. Ich nehme mir die Freyheit, ein Briefchen an die Expedition der Jena'scher Allg. Lit. Zeitung beyzulegen, und bin mit wahrer Hochachtung

Ihr aufrichtiger Freund und ergebenster Diener

Karl Georg Rumi
Doctor der Philosophie.

26.

Gábora András Lajos, göllniczbányai gyógyszerészt 1817-ben választotta a Társaság taggá. A megtisztelő kitüntetésért Gábora és barátja Wallner Ferenc értékes ásványküldeményt küldtek a Társaság részére, ez a küldemény azonban útközben elakadt és csak hosszas utána édeklődés után találták meg Bécsben, így hosszú idő után érkezett meg Jénába. Wallner Ferencet valamilyen betegség kinozta, az orvosok nem tudták megállapítani, hogy mi az okozója. Ekkor Wallner a Lipcsében élő híres orvosnak, dr. Bekernek írta meg betegségének tüneteit és tőle remélt tanácsot. Dr. Beker azonban nem válaszolt Wallner Ferenc levelére. Gábora és Wallner akkor Lenzhez fordultak, az ő közbenjárására azt hitték, hogy talán kapnak dr. Bekertől választ. Lenz azonban valószínűleg nem írt Lipcsébe és így hiába várta Gábora és Wallner az orvostól a választ.

Gábora András kérdezi Lenzet, hogy a második ásványküldemény megérkezett-e már Jénába. Érdeklődik, hogy kapott-e Lenz már dr. Bekertől választ. Kirándulásain talált szép ásványokról emlékszik még meg. Zipser András besztercebányai ásványtan tanárral megismerkedett s azzal kirándulásokat tett és levelezésben állt.

Hochwohlgebohrener Herr Direktor, Hochzuehrender Gönner!

Schon seit 10 Monathen sehne mich einer gnädigsten Antwort allein nichts! Sollte nur Krankheit-Gott verhütte! die Ursache sein, daß ich so lange bangenvoll warte. Die Antwort interessiert uns sehr, weil wir zu erfahren wünschten ob unser Transport Stufen, die wir zum 2-ten mahl santen durch das Halbgauersche Handlungshaus in Pesth angelangt ist, der Inhalt der Kiste war schön! Herr Direktor Kohan und Direktor Franz Wallner mit mir haben uns durch diese Sendung Renomirt machen wollen, allein keine Sylbe können wir hören.

Nun bitten wir inständigst die Gnaden zu haben uns aus dieser ungewissheit schleunigst zu reissen und uns mit nästen Posttage ergebenst an zu zeigen ob die Kiste Mineralien als 2-er Transport angelangt, ob

Sie die Antwort von D.-tor Beker aus Leipzig in Bezug für den kranken Direktor Franz Wallner in Prakenndorf meinen Freund bewürkten, auf welche Antwort von D.-tor Beker HE. Wallner als kranker sehnlichst harret.

Wenn wir bey der Grossherzoglichen Societät als Glieder noch ein verdienst haben? — So bitten wir unterthänigst recht bald die Freude zu machen und uns mit einer erfreulichen Antwort zu beehren, Sollten alle Glieder der gesammten Societät bereits im Drucke erschienen sein, oder eine Dankrede zum Hohen Geburtsfest Ihrer Königl. Hoheit der Durchlauchtigsten Grossherzogin Luise am 30. Januar 1821 erschienen worden sein, so wie ein paar Exemplarien Statuten nebst andern Interessierten Nachrichten, so bitten wir unterhängigst gehorsamst zuzu schicken.

Ich fand neuerdings bei meinen Excursionen schöne Exemplare Nikelkupfer, Blumigen Schwefelspath, Cimetiterde nach Werner, Bleyerz in Kupferkiess und schneeweissen Quarz verwachsen. Retractoripchen (?) Eisen Magnet, Eisensteine und rosenrotes hier so seltenes Braunsteinerz welche Stücke in schönen Exemplare für die Societät bereits sortiert und nur den sichern Eingang der 2-ten Transport erwarde, gleich einen dritten mit die Herrn Wallner die auch schon schöne Stücke bereit haben bewürken in Willens bin.

Diesen Sommer machte bekantschaft mit den Mineralogen Herrn Christian Andreas Zipser aus Neusohl, wir bestiegen Gebürge und Gruben 3 Tage fort und haben eine reiche Ärnte beysammen. Derselbe Zipser ist von Schweden mit den Nordstern Orden geziert, diesen Sommer mit einem kostabaren Brillantenen Ring von S. er. Majestät der Kaisers von Rußland, der Wissenschaften und bereicherung S. er. Kabinets für Mineralogie schätz und belohnet. Wir sind in stetter Correspondenz mit ihm.

Wir empfehlen sich Ihre Gnade und bitten unterthänigst recht schleunige Nachricht, zeichnen mit der tieffsten Ergebenheit Euer Hochwohlgebohrnen

Unterthänigster Diener
Andreas Ludwig Gábora.
Königl. Saal. Apotheker.
Göllnitz d. 24 Jan. 1821

27.

Lenz valószínűleg ígért Gáborának hercegi kitüntetést, mert Gábora nagy örömmel emlékszik meg erről, Andrássy gróf egy magyar Társaság alapításának tervét terjesztette az udvar elé, azonban ebben az ügyben még nem történt döntés. Szép ásványokat talált, amelyeket el akar küldeni a Társaság részére.

Hochwohlgeborner Hochgelehrter Herr Direktor!

Insonders tief verehrter Gönner!

Mit banger erwartung so lange von Ihnen nichts zu hören, langte endlich dero uns allen hochverherrliches Schreiben von 11-ten Febr. a. c. in 21-ten Tage von Jena an. Bedauern zugleich äusserst sehr, daß uns jenes erwünschte Schreiben, welches Sie mit einen Freunden nach Ungarn schückten nicht zu Häden gekommen.

Besonders regte uns eine Antwort, die wir durch Ihre gütige Verwendung an D.-tor Beker für unsern Busenfreund Herr Direktor Franz Wallner in hinsichte eines aerztlichen Rathes jetzt o bestimmt zu erhalten wähten, allein keine Sylbe konte auch aus diesen letztern Schreiben zu Troste, unseren beideren Freundes sagen, ob Euer Hochedelgeborne an obenanten D.-tor Beker auf meine vorbitte geschrieben haben? — und zufolge dessen was selber geantwortet? — ich bitte daher dringend für unseren Freund eine bestimmte Antwort gütigst zu ertheilen; sollte Beker in des geantwortet haben, so böthen wir unterthänigst um seine eigene Handschrift.

Aus Ihren angenehmen erfahren wir Freudevoll, daß Ihr Edelmuth uns eine Auszeichnung von Höhern Orts erwürken will! Wie unsterblich würden sie sich Hochzuverehrender Gönner machen der Nahme Lenz wird Lebenslänglich Dankvoll unsern Herzen eingepräkt bleiben erst dann wollen wir zeigen, wie wehrt er sich mit auserlesenen Mineralien machen wollen.

Herr Professor Zipser ist mit mir in thätiger Correspondenz, ich tauschte mit ihm jüngsthum Mineralien, die sowohl ihm als mit Ehre machen. Es bleibt wahr daß diesen Biedermann das Glück am Füsse folgt. Unlängst wurde durch Zeitungen betont, daß S. r. Majestät der Kaiser vor Rußland mit einem kostbaren Brillantenen Ring beschenkt, jüngsthin der König von Dänemark mit dem Orden Nordsterns, andere Höffe beehrten Ihn den verdienstvollen mit Ehren Medaillen, nach solchem Auszeichnungen spront der Ehrgeiz alles an, fürs Ausland viel zu thun.

In den Landguthe der Graffen Andrassy zu Betlar legte man unlängst unsern Hoffen einen Plan vor, daselbst eine ungarische Societät zu errichten, allein die Genehmigung ist bis heute noch zur Entscheidung der allerhöchsten Behörde vorgelegt.

Ich werde diesen Sommer viele in Plan habende Excursionen machen, hoffe bestimmt, daß die geärndten Früchte Sie freuen werden. Ich habe für Sie bereits 4 Stück auserlesenen Mineralien Kupfernikel oder Nickelkupfer im Schwerspathe brechend unlängst entdeckt die vorher hier nicht bekant waren, auch habe unlängst ein Mineral auf einer Grube in die Augen bekommen, traute kaum den Augen vor Freude schlug das Herz hoch, als ich das so seltenen natürlichen Sylberamalga darin entdeckte, kaum konte nach Hause kommen um solche auf den Chemischen Weg zu analisieren, nun ist es entschiedenes Amalgam, ich bithe alles auf mehrere Exemplarien zu bekommen, koste was es wolle,

den dies Fossil bleibt hier, immer eins der grössten Seltenheiten. Auch habe einige Stücke Kupfer Casurn bereitet, die für Kabinetstücke gelten können ohne sich Schande zu machen. Diesen Band Schriften der bis Ostern den Publicum vorgelegt werden wird, bitte unterthänigst auch ein Exemplar gütigst zukommen zu lassen so wie etliche Exemplare gedruckte Statuten und um Exemplare das Verzeichniß aller Mitglieder der Societät, ich werde die gehabten Auslagen laut Anzeige dankbar bezahlen. Laut gegebenen hochverehrlichen Ehrenworte bis Ostern auch mit etwas erfreulichen *Höhern* Orts zu erfreuen, empfehlen wir sich zu ferneren geneigten Gnaden der berühmten Societät und Ihnen und zeichnen mit allen ersinnlichen Respect.

Euer Hochwohlgebornen unterthänig ergebenster Diener.

Andreas Lud. Gábora.

Königl. Caal. und Stadtapotheker.

Göllnitz d. 28. t. Märt. 1821.

Nächst Caschau.

In Zukunft bitte ergebenst auf die Attresse nich Pölnitz sonder Göllnitz zu setzen.

28.

*Lenz, hogy igéretét a kitüntetésre vonatkozólag teljesít-
hesse, Goethehez intézett levelében¹ így ír:*

„Gestern erbrach ich noch einen Brief von dem Herrn Apotheker Gabora und einen von Herrn Doctor Wahlner. Beyde versprechen zwey Kisten mit ungarischen Mineralien abermals zu schicken, nur hoffen sie erst auf die versprochene Verdienstmedaillie. Mehrere Freunde und Kenner der ungarischen Natur haben unser Museum besucht.

Goethe Lenzhez intézett levelében, melyet 6 nap mulva írt, a következőket írja:

„Wollen Sie mir den Ort, wo die Herren Apotheker Gabora und Direktor Wahlner Wohnhaft sind gefälligst anzeigen. So werde bey meinem unterthänigsten Vortrag daran Gebrauch machen. Uebrigens muß bemerken daß es jetzt schwerer wird als sonst dergleichen Medaillen zu erlangen, doch wollen wir unser Glück versuchen.“

Pár nap mulva a következő sorokat küldi Goethe Lenznek:

„Ew. Wohl. erhalten hiebey zwey Verdienstmedaillen für die bezeichneten Männer. Sie sind so gut eingepackt, daß Ew. Wohl. nur den Brief schreiben und ohne da Päckchen zu eröffnen, solche mit noch einem Umschlag versehn sogleich fortschicken können! gute Wirkung erwünschend. Sie sind in rothem Kästchen mit aufgedruckten Namen...“

¹ Staatsarchiv. Weimar.

Gábora kimondhatatlan örömének adott kifejezést, mikor Lenznek ezt a nagy kitüntetését megköszönte. Hálájának jeléül értékes ásványküldeményt ígért. Egy Busch vagy Pusch nevű bányatanácsost említ, akivel érdekes kirándulásokat tett. Megenlékezik még egy borzasztó szerencsétlenségről is, ahol egy robbantásnál elővigyázatlanság folytán 8 ember halálát lelte.

Hochwohlgebohrner Hochgelehrter Herr Direktor!

Tief zu verehrender Gönner!

Ueberraschen genug kam mir ihre Hochverherliche zuschrift zwar erst nach 3 Wochen als das Recepisse welches Sie bereits mit meinen Nahmen gefertigt haben in die Hände, ich konnte daher nicht früher meinen Dank für die von Seiner königl. Hoheit dem Großherzog von Sachsen Weimar Eisenach Gnädigst zugeschickten verdienst- und Ehrenmedaille abstatten. Bringen Sie ihn daher den Großen, den Edlen voller Ruhmwürdigen Regenten, der einzig seinen Erhabenen Wehrt darin findet Wissenschaften zu protegieren, verdienst zu lohnen, meinen innigsten Dank, den mein Herz voller Dankbarhen Gefühls hiemit zollet für diese auszeichnung mit welcher dieser Erhabene Edle Monarch mich zu begnadigen Geruhte. Versichern Sie Ihn diesen Großen, weisen Fürsten meiner Anhänglichkeit meine Unterthänigkeit an Seine Geheiligte Person! Die so lange ich athmen verehren werde, welche verehrung noch meiner Nachkommenschaft eingäzt werden wird.

Ihnen aber Edler Gönner! wie danke ich Ihnen für Ihre Edle Mitwirkung dieser Bezeugten Huldvollen Gnade, mein Herz ist so voll Gefühl, daß wenn wir Ihnen hier hätten fröhlich gestanden, heute ist der glücklichste Tag unsers frohen Lebens, Gott lohne Sie dafür und erhalte noch lange gesund und zufrieden Ihre Edele Person! Die einzige in seiner Art von so-vielen gutten Ungarn tief verehrt und hochgepriesen wird. Nie will ich vergessen, dass Sie der Urheber dieser Fürstlichen Gnade sind, der ich zu theil ward, der Gedanke an Sie so viel zu meinen Wohl beyzutragend zu haben hebt täglich mein dankbares Herz zu Gebete für Sie! für Ihr Wohl und Seegen, den der erhabenste Schöpfer nicht mangeln wird an Sie angedeihen zu lassen. *Dieses Jahr* wird kaum euteilen so werden Sie von uns eine kiste Mineralien erhalten, die unsere Dankbarkeit am Tage legen wird, deren Wehrt Ihnen höchst angenehm sein wird. Unsere Staatsverfassung ist so eingerichtet, daß wir selbst Milliteur von keinen fremden Hoff keine Auszeichnung tragen dürfen, eh bevor wir sich nicht von den Allerhöchsten Behörden den Consilio Regio Locumtenentiale die Erlaubniss dazu einholen, um welche herint an benannte Stellen einen Reius gemacht, deren Resolution wir erst in 2 Monath gewärtigen.

Ich habe geglaubt, daß zu dieser Schenkung der verdienst und Ehren-medaille auch zugleich ein Schenkungsbrief von S. er königl. Hoheit den Großherzog gefertigt ertheilt wird, so wie diese Formalitet

hey Unseren Hoffe und andern Höffen statt findet. Sollte derselbe noch mangeln, so bitte unterthänigst um diese Hohe Gnade, weil zugleich durch diese Diplomatie das factum beurkundet wird. Am 25-ten Juli attresirte man an mich den für Geognosie Reisenden Professor und Bergath Pusch oder Busch, er ist dermahl in k. k. Russischen Diensten, er ist ein vielseitig gebildeter Mann, in seiner Suite war ein gewisser Kozetzky Bergwerkspraktikant, er hielt sich 5 Tage auf, ich machte täglich mit Ihn Excursionen bis zum ermüden, befahrte alle hiesigen Hauptbergwerke, von hier ging er nach Schmöllnitz.

Am 20-ten August ereignete sich hier auf einen 800² langen Berglacher Stolle ein schreckliches Unglück, ein schmutzig karger Waldbürger, der den festen Quarzgang aus ersparung des Sprungpulvers mit Anlegung 2 klafter Holzes ersetzen wollte, um mit Feuer das Gestein zu sprengen, vergaß die nötigen Dispositionen zu treffen, durch den allgemeinen durchgängen Stolle gingen gerade während das Holz brannte 15 Menschen durch in den zweihundersten klafter erreichte Sie der Kohldampf und 8 Menschen wurden ein Opfer des Todes wovon 5 von den Erstückungstod glücklich gerettet wurden, ohne ein chauffierische Kellkopfröhre gehabt zu haben. Diese Todten waren 3 junge Weiber, 2 waren schwanger eine hatte ein 12 Wochen altes Kind. Der königl. Fiscus in Montanistischen macht eben diesen veruchten Geisthals einen Process. Empfehlen Sie mich Innigstgeliebter tief zu verehrender Gönner der gesammten Societät und allen verehrungswürdigen Mitgliedern deren aller Gnade ich theilhaftig zu werden mich mit allen kräften stets beflissen werde. Indes ich die Ehre habe mit aller ersünlichen Hochachtung zu zeichnen.

Euer Hochwohlgebohrnen Unterthänig ergebenster und
ewig Dankbarer Freund

Andreas Ludw. Gábor
Königl. Caal. Apotheker.
Göllnitz d. 24-ten August 1821.

29.

Jonáss József fiatal ásványtani tudósról számol be Zipser András 1810-ben Lenzhez intézett levelében és megemlíti egy selmeci Ásványtani Társaság megalakulását, melynek tagjául Lenzet is meghívja.

.... So eben komme ich in Schemnitz an und genieße das Vergnügen der Vorlesungen der Montanistischen Gesellschaft bey zu wohnen. Herr Joseph Jonáss, ein leidenschaftlicher junger Mineralog und ordentliches Mitglied der Herzog. mineralogischen Societät zu Jena hält diese in Gegenwart einiger jungen Praktikanten und erwirbt sich dadurch die Achtung und den Dank der Zuhörer. Man beschäftigt sich mit der Charakteristik der Mineralien und Herr Jonáss sprach mit so vieler Kenntniss, mit so vieler Accuratesse, dass ich sehr bedauerte nicht länger der

Sitzung beywohnen zu können. Seine systematische Sammlung dient bey den Vorlesungen zur Anschauung. Es lässt sich von dieser Gesellschaft mit Recht sehr vieles in die Zukunft erwarten. Da erwehnter Herr Jonáss Liebe und Mittel für das Studium der Mineralogie hat und immer fortfährt die Umgebungen zu bereisen um neue Entdeckungen zu machen. Ihm haben wir die Entdeckung eine Igloits in der Hodritsch, eines Loumonits, Mehlzeolits, eines Edlen Serpentin zu verdanken. Ich muss Ihnen noch die angenehme Nachricht mittheilen, daß wir in unserer Gegend die so seltenen Kupfersmaragde entdeckt haben. Auch hievon werde ich der löbl. Societät mehrere Exemplare zu schicken.

Gegenwärtig arbeite ich an einem geographisch-mineralogischen Handbuch für Ungarn, welches alphabetisch alle Ortschaften dieses Landes, sammt denen bey jedem Orte vorkommenden Mineralien und Fossilien enthalten soll.

Schlüsslich erlauben Sie mir noch zu melden, daß sich im Schemnitz eine mineralogische Gesellschaft gebildet hat. Der Herr Bergrath und Professor Reichetzer ist auch Mitglied dieser Societät, und erwehnte Gesellschaft wird sich zur Ehre rechnen Ew. Wohlgebohren unter die Zahl ihrer Mitglieder aufzunehmen."

50.

A selmeci Ásványtani Társaságról Jónáss József is írt Lenznek. Boldog lesz, ha Lenznek elküldheti majd a Társaság diplomáját, egyelőre azonban még sok akadállyal kell a zsenge Társaságnak megküzdnie.

Hochzuehrender Herr Rath!

Der Wunsch an Euer Wohlgeboren zu schreiben konnte meinerseits aus unendlich vielen, und wirklich ganz gegründeten Ursachen, welche theils in Abwesenheit theils in unverschiebbaren Geschäften bestanden) vor dem Heutigen Tage nicht in Erfüllung gebracht werden. Ich schreibe in Neusohl beim HE. Zipser um dasjenige was ich Euer Wohlge. schuldig bin vor meiner Abreise, welche auf den 11-ten dieses bestimmt ist, abzulegen. Ich danke recht herzlich für das mir übersandte Diplom, und für die besondere Auszeichnung, die ich kaum verdient zu haben glaube. Ich reise den 11-ten nach Nagybánya und die umher liegende interessante Gegend; ich werde gewiß während dieser Reise nicht unterlassen alle möglichen Data, so wie auch Fossilien für das Herzogliche Cabinet zu samlen, und solche gleich nach meiner Rückkunft Euer Wohlge. zu übersenden. Ich kann die Freude nicht beschreiben, die ich fühlen würde, wenn ich einst so glücklich sein werde an Euer Wohlge. ein Diplom von unserer (jetzt nur noch in sehr zarten aufkeimen begriffenen) Societät zu übersenden; dies alles ist aber nur ein Wunsch, den vieles ist wieder mich, mein schwaches; und noch unerfahrenes Schiffchen findet sehr oft Klippen, die meinen Fahrzeuge einen Schiffbruch

drohen, die Hoffnung nährt mich, nur diese verhindert das entflammen meiner Entschlüsse, und ich glaube was man will, das kann man; kleinmüthig darf man jedoch nicht sein. Da ich übrigens nochmals meinen innigsten Dank abstatte, verharre ich mit ausgezeichnete Hochachtung.

Hochzuehrendsten Herrn Rath's Ergebenster
Joseph Jónáss.

P. S. Von Freunde Zipser habe ich die Ehre alles erdenkliche Gute an Euer Wohlge. zu melden.

1821-ben Lenz egy Goethéhez intézett levelében így emlékezett meg Jónáss Józsefről, aki ekkor már Pesten műzeumi őr volt.:

„Jonas, Custus der vereinigten Naturalien und Modellen Kabinette in Pesth überschickte mir in dem Monat September sein Physi-technologisches Magazin über die anorganische Natur der Österreichischen Kaiserstaaten, ein wahres, klassisches Werk. Sogleich dankte ich ihm und vergesellschaftete mit dieser warmen Seele einige Desideratur, die er in seiner Schrift beschrieben und ich aus seinen patriotischen Händen zu erhalten wünschte. Mein Brief kam an, aber leider! er lag schon in den letzten Zügen, übergab mein Schreiben seinem Herzeisfreunde mit der Bitte mir in seinem Namen zu danken, und nun erwarte ich stündlich die erbetenen Mineralien.“¹

31.

Zipser András szorgalmas levelező tag volt, ásványokat is nagy számban küldött a jénai Társaságnak. Egyik levelében arra kérte Lenzet, hogy egy pár, a gyűjteményéből hiányzó weimári érméket szerezzen neki. Lenz a kérést Goethéhez továbbította, aki küldött érméket és kérte Lenzet, hogy üdvözlje nevében is Zipser András doktort.

Ew. Wohlgeb. HE.

erhalten hierbey zwey Weimarsche Conventionsthaler und eine Jubiläums-Münze weiter erstreckt sich die hiesige Numismatik nicht. Da aber diese Gabe gegen das was Herr Dr. Zipser für uns gethan gar zu gering ist, so sondieren sie ihn: ob er vielleicht aus andern Ländern und Fürstenthümen einiges wünschte. Bey der mannigfaltigen Besitz-Vertauschung der nächstvergangenen Zeit kommt einiges Bedeutende vor, was zwar nicht immer zu erlangen ist, doch wurde bey meinen Connexionen mit Münzfreunden und Händlern für eins und das andere sorgen können.

¹ Staatsarchiv. Weimar. Acta Grossherzogl. Saechs. Oberaufsicht das Min. Museum zu Jena betref. 1821.

Empfehlen Sie auch mich dem werthen Manne zu geneigtem Andenken und gehen froh und gutes Muths dem festlichen Tag entgegen,

ergebenst

Goethe."

Weimar d. 11. Juny 1822.

Zipser András nagy örömmel köszöni meg Goethe figyelmességét és megígéri, hogy háláját le fogja róni. Kéri Lenzet, hogy adja át a weimári hercegnek Magyarországról szóló kézikönyvét.

Wohlgebohrner Hochzuverehrender H. Director!

Ich stand eben im Begriff Ihnen den Abgang der zweiten Centurie meiner orycto-geognostischen Mineralien-Sammlungen anzuzeigen, als mich zu meiner grossen Freude Ihr werthes nebst 3. St. Münzen überraschte. Sie können nicht glauben, wie sehr mich die 2 Großherz. Weimarschen Conventionsthaler ansprechen, da sie eine lang gefühlte Lücke meines Thalerkabinetts ausfüllen. Möge Ihnen u. Sr. Excellenz dem Herrn Staatsminister v. Göthe mein herzlichster wärmster Dank werden. Die dritte Münze ist mir als Protestanten um so wichtiger als ich dieser Feyer 1817 in Breslau beywohnte u. den mächtigen Unterschied vernahm, der zwischen meinem Vaterlande u. den dem deutschen Staaten hinsichtlich der Feyer statt fand. Auch für dieses angenehmes Geschenk folgt mein aufrichtigster Dank Sr. Excellenz Aufmerksamkeit geht indessen noch weiter, und ich müsste kein Gefühl haben, könnte ich den leisesten Wunsch laut werden lassen. Ich werde Gelegenheit finden Sr. Excellenz meine Dankbarkeit zu bezeugen.

Zum Schluß eine Bitte. Ich bin gesonnen Serenissimo in folge der gelieferten u. noch zu liefernden Centurien meiner Sammlungen, mein Handbuch v. Ungarn zu unterbreiten. Wollen Sie die Uebergabe besorgen, und darf ich Ihnen solches zusenden? Damit Sie es an Sr. Excellenz od. directe an Serenissimum übersenden? Belehren Sie mich baldigst u. glauben dass ich mit unveränderter Freundschaft und Wertschätzung bin.

Ihr ergebenster Diener

Dr. Zipser.

Neusohl am 17. Jul. 1822.

Der Brief an Sr. Excellenz dem Hfr. v. Göthe folgt mit. Wo findet sich eine Beschreibung über die Feyer des Jubileums v. Weimar?

Hat Wahlner u. Gabora lange nichts geschrieben? Noch einmal meinen Dank für alles Erwiesene."

32.

Zipser nem felejtette el Goethe iránta való nagy figyelmét. Mikor a nagy költő 1823-ban súlyos betegségéből felépült, a gyógyulás emlékére felajánlotta ásványgyűjtemé-

nyét a weimari hercegség egy iskolája, vagy más irodalmi köre részére, amit egy Lenzhez írt levelében ír meg.

„N. S. Wie sehr ich mich über die Wiedergenesung Sr. Excellenz des ehrwürdigen Staatsministers Freyherr v. Göthe freue mögen Sie daher entnehmen, daß ich mich bereit erkläre zum *Andenken dieser Wiedergenesung* einer wissenschaftlichen Anstalt sey sie ein Gymnasium oder sonst ein anderes lit. Etablissement im Großherzogthume — meine Sammlungen zu verehren. — Glauben Sie, daß diese geringe aber herzlich gemeinte Gabe, Anwerth finden sollte, so erfreuen Sie mich mit einer gefälligen Mittheilung.“

Ezek a levelek csak töredékei annak a levélkötegnek, amit a jénai Mineralogisches Institut könyvtára őriz. Élő tanui a német és a magyar szellemi élet egybekapcsolódásának, a magyarországi tagok érdeklődésének és a Társaság munkájában való részvételének. A levelek hű kifejezői kora emberei gondolkodásának, híven visszatükrözik azt a lelkesedést, amivel az egész emberiség érdekeit szolgálni akarták. A goethei klasszicizmusba való bekapcsolódás Magyarországon nem irodalmi forma, hanem életbe átvitt és megvalósított humanizmus. A weimár-jénai klasszikus gondolat terebélyes fává fejlődött, mely ágaival egész Európát beborította, a törzse köré a világ minden tájáról híveket gyűjtött, akiket mint Nagyajtai Cserey Farkas Goethének írta: „einer Schätzwurthe Band der Band der Wissenschaftlicher Würde fereiniget.“

NÉVMUTATÓ.

- Abbé 3.
 Ambrózy János 25.
 Ambrózy Sámuel 25.
 Andrassy 55.
 Antal 12.
 Asbóth 24, 41—45.
 Aranka 18, 35—36.
 Arz 24.
 Baader 24.
 Bachmann 8, 9, 17.
 Bacsinszky 15.
 Baló 25, 51—55.
 Barcafalvi Szabó 18. 36—37.
 Beker 51, 52, 55.
 Benkő 19. 24. 50, 52.
 Bessenyei 24.
 Bertzy 24.
 Berzeviczy 19.
 Bethlen Imre 19.
 Bethlen József 25.
 Bethlen László 25.
 Blaskó 17.
 Bodó 11. 14. 15. 16. 24, 46.
 Born 42.
 Boszy 24.
 Bredeczky 5, 10. 16. 17. 24. 29. 30.
     42, 46.
 Brósz 47.
 Bruckenthal 19.
 Buczy 25.
 Buday 19.
 Büky 19.
 Busch 55, 56.
 Calderon 5.
 Calovino 19.
 Capesius Daniel 24.
 Capesius György 24.
 Carlowszky 25.
 Clementis 27.
 Conta 14.
 Cotta 40.
 Cralovanszky 24.
 Cristophi 24.
 Csáky 19.
 Császári 17, 50.
 Cseh-Szombati 25.
 Cserey Farkas 10. 26, 39—40, 60.
 Cserey József 25.
 Czay 24.
 Czirbesz 24.
 Dendler 21.
 Dianowszky 7, 21.
 Diószegi 21.
 Dobsa 11. 17. 40—41.
 Dreweniak 21.
 Eder 17.
 Eichstädt 49.
 Eitel 21.
 Elek 21.
 Esmark 47.
 d'Este 19.
 Fazekas 21.
 Fekete 21.
 Festetich 6, 19, 33—34.
 Ferientsek 27.
 Fichte 5.
 Fichtel 42.
 Fornet 21.
 Földi 21.
 Fuchs János 21.
 Fuchs 39.
 Gábora 15, 51—56, 59.
 Gallitzin 6, 33.
 Genersich Dávid 47.
 Genersich János 20, 46.
 Genersich Keresztély 21. 38—39, 46.
 Genersich Sámuel 21. 46.
 Gerhard 21.
 Geyer 21.
 Goethe 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14,
     16, 17, 27, 40, 41, 54, 58, 59, 60,
     61.
 Gödör 27.

- Gömöry 20.
 Göttling 39.
 Griess 3.
 Gundhart 18.
 Gunnesch 18.
 Gyarmathy 21.
 Hacquet 42.
 Halbschuh 21.
 Haller Ferenc 20.
 Haller Gábor 25.
 Haller József 25.
 Hári 21.
 Hauser 21.
 Heckenast 21.
 Henne 20.
 Henning 35.
 Herbert 22.
 Hörning 25.
 Horváth 27.
 Hufeland 39.
 Inke 13.
 Jónás 17, 27, 56, 57—58.
 Juritskay 20.
 Karika 22.
 Károlyi Ágost 5, 6, 12, 55, 59.
 Károlyi Frigyes 14.
 Károly Sándor 9.
 Kazinczy 20.
 Kengyel 20.
 Kecskeméti 22.
 Kitaibel 16, 22.
 Klein 22.
 Klein Mihály 22.
 Koritay 22.
 Kozetzky 56.
 Krámer 12.
 Krieger 26.
 Kukolnik 40.
 Kulcsár 20.
 Lahm 46.
 Lamer 44—45, 47.
 Lamos 25.
 Lautsek 18.
 Lautter 22.
 Lengyel József 22.
 Lengyel 22.
 Lenz 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 15,
 17, 27—61.
 Liedemann 45.
 Linck 9.
 Lindenau 50.
 Liptay 11, 16.
 Loder 41.
 Lody 40.
 Lujza hercegasszony 5, 12, 52.
 Lumnitzer 22.
 Már 22.
 Mária Paulowna 8.
 Marienburg 16, 26.
 Martiny 25.
 Marton 20.
 Melas 18.
 Mihalik 10, 11, 22.
 Mitterpacher 20.
 Moger 22.
 Mokosini 20.
 Mokry 12.
 Möhling 20.
 Mulser 22.
 Müller 20.
 Nadler Ferenc 9—10, 22.
 Nadler professzor 47.
 Nagy Ferenc 20.
 Nagy István 47—48.
 Nagy Sámuel 10, 11, 22, 46.
 Neumann 22.
 Nitsch 12, 17, 22, 48, 49, 50.
 Novak 12.
 Novalis 3.
 Olert 25.
 Orlay 40, 41.
 Öri 11, 22, 27.
 Oswald 20.
 Otšovszky 11, 22, 32.
 Pálfi 20, 30.
 Palugyánszky 40.
 Patzier 20.
 Patzovszky 13, 22, 27.
 Pázmándi 11, 22.
 Pfeiffer 20.
 Podkonitzky 20.
 Podmaniczky Károly 15, 16, 30.
 Podmaniczky Sándor 30.
 Prónay 20, 37—38.

- Ráday 21. 56.
 Rarus 22.
 Reichetzer 22, 25. 27.
 Reusz 25.
 Rhédey 15, 34, 35.
 Roux 49.
 Rumi 7, 11. 16, 17, 23, 26, 48—51.
 Sándorfi 18.
 Sartorius 12.
 Sárvári 25, 43—44.
 Schajben 25.
 Schedius 15, 45.
 Schelling 3, 14, 15.
 Schiller 3.
 Schlegel A. W. 3.
 Schmidt 18.
 Schneider 12.
 Schönbauer 23.
 Schraud 18, 35.
 Schretes 25.
 Schuschka 18.
 Schuster 23.
 Severinyi 12.
 Shakespeare 3.
 Somsich 18.
 Spaits 18.
 Spinoza 14.
 Stark 11. 23, 45—47.
 Steller 23.
 Stipsits 18.
 Sturmman 18.
 Stütz 32.
 Succow 39.
 Szabó 25.
 Szakáts 42. 45.
 Szász 13.
 Szathmáry 18.
 Szathmáry Papp 18.
 Szent-Iványi 22.
 Szentgyörgyi 23.
 Szinnyi 16.
 Szluchoviny 23.
 Szontag 25.
 Sztariskay 25.
 Tarkovits 18.
 Tasso 3.
 Teleki Domokos 4, 6, 11, 12, 13, 28,
 29, 30, 31, 32, 33.
 Teleki Ferenc, 25.
 Teleki Imre 13.
 Teleki József 19.
 Teleki Lajos 19.
 Teleki Sámuel 15, 22, 31, 32, 33.
 Tellmann 23.
 Teschedik 24.
 Theil 11, 24.
 Thonhäuser 24.
 Tibely 24.
 Tihanyi 15.
 Tóth 24.
 Treutler 24.
 Turcsányi 12.
Vághó 24.
 Voigt 7.
 Wagner 24, 30.
 Waldstein 16.
 Wallner 13, 27, 52, 53, 54, 59.
 Wengeritzky 25.
 Werner 4, 52.
 Wesselényi 25.
 Winterl 25, 39.
 Wollny 23.
 Wonner 25.
 Wüstinger 25.
 Zacher 27.
 Zankó 23.
 Zay 25.
 Zechmeister Ádám 25.
 Zechmeister 25.
 Zeiss 3.
 Zeyk 25.
 Zimmermann 25. 46.
 Zipser 13, 14, 17, 27, 51, 52, 53, 56,
 57, 58.

DIE UNGARISCHEN MITGLIEDER DER JEANER MINERALOGISCHEN SOCIETÄT.

- I. Jena 1797: Geistiger Mittelpunkt. Bedeutende Männer in Jena. Goethe als Förderer der Universität. Goethe und Schiller. Werner „Vater der Geologie“. Lenz. Gründung der Mineralogischen Societät. Graf Dominik Teleki als erster Präsident. Zweck und Aufgabe der Gesellschaft. Blüte. Teleki's Tod, mißlungener Versuch den Grafen Festetics zum Präsidenten zu gewinnen. Goethe dritter Präsident der Societät. 1806. französische Truppen in Jena. Lenz's Jubiläum. Sein Nachfolger Bachmann. Verfall der Gesellschaft. 1900. Plan zur Wiederbelebung der Societät.
- II. Ungarische Studenten in Jena. Ungarische Studenten bei der Gründung der Societät. Ihre Mitwirkung bei den Sitzungen. Annalen der Societät. Ungarische Mitglieder werden durch Ehrenmedaillen ausgezeichnet. Natur-Philosophen und Naturforscher in Ungarn. Topographische Werke in Ungarn. Namensverzeichnis der ungarischen Mitglieder.
- III. Ungarische Briefe. Briefe des Grafen Dominik Teleki. Weitere Verbindung mit der Familie Teleki. Graf Festetics Briefe. Dankerstattungen für die Aufnahme in die Societät. Goethes Ansehen in Ungarn. Ungarische Gelehrten in Russland. Reisebeschreibung von Jena nach Késmárk. Goethe erwirkt Ehrenmedaillen für ungarische Mitglieder. Goethe und Zipser.

MINERVA - KÖNYVTÁR

1. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. 1924. (Elfogyott.)
2. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. 1925. (Elfogyott.)
3. Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. Becker, C. H. porosz kultuszminiszter és Szekfü Gyula: Gragger Róbert emlékezete. 1927. 2.— P.
5. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. 1927. (Elfogyott.)
6. Máté Károly: A magyar önéletírás kezelei. 1927. 2.— P.
7. Szerb Antal: Az udvari ember. 1927. 2.— P.
8. Fábián István: A francia konzervativizmus filozófiai alapvetői. 1927. 1.— P.
9. Eckhardt Sándor: Sicambria. 1927. 2.— P.
10. Faludi János: Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. Halasy-Nagy József: Kornis Gyula, mint kultúrpolitikus. 1928. 2.— P.
13. Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. 1928. 2.— P.
14. Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 1928. 2.— P.
15. Tóth Béla: Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. Keresztúry Dezső: A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma. 1928. 2.— P.
17. Weszely Üdön: Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P.
18. Szerb Antal: Magyar preromantika. 1929. 2.— P.
19. Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. Zolnai Béla: Körmondat és tiráda. 1929. 2.— P.
21. Weszely Üdön: Az egyetem eszméje és típusai. 1929. 2.— P.
22. Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. Huszti József: Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. Máté Károly: Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, II. kiadás. 1931. Vázonkötésben 10.— P.
26. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tükrö. 1929. 2. P.
27. Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.
28. Halasy-Nagy József: Gróf Klebelsberg Kuno mint publicista. 1930. 2.— P.
29. Zolnai Béla: Mikes Kelemen. 1930. 2.— P.
30. Máté Károly: A könyv morfológiája. 1930. 2.— P.
31. Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok. 1930. 2.— P.
32. Turóczy-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. 1930. 2.— P.
33. Becker, C. H. volt porosz kultuszminiszter: Nemzeti öntudat és a nemzetközi megértés. 1931. 2.— P.
34. Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban. 1931. 2. P.
35. Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. 1931. 2.— P.
36. Kardos Tibor: Callimachus. 1931. 2.— P.
37. Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában. 1932. 2.— P.
38. Pukánszky Béla: Hegel és magyar közönsége. 1932. 2.— P.
39. Ligeti Lajos: A magyarság költői kapcsolatai. 1932. 2.— P.
40. Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. 1932. 2.— P.
41. Hankiss János: Nemzetkép és irodalomkutatás. 1932. 2.— P.
42. Győry János: A kereszténység védőbástyája. 1933. 2.— P.
43. Turóczy-Trostler József: Magyar cartesianusok. 1933. 2.— P.
44. Halasy-Nagy József: Pauler Ákos 1876—1933. 1933. 2.— P.
45. Zolnai Béla: A janzenizmus európai útja. 1933. 2.— P.
46. Birkás Géza: Mistral és a magyarok. 1933. 2.— P.
47. Mayer Erzsébet: Az írói önérzet a renaissance korában. 1935. 2.— P.
48. Juhász Gergely: Klopstock magyar utókora. 1935. 2.— P.
49. Halasy-Nagy József: A fiatal Dilthey. 1934. 2.— P.
50. Prohászka Lajos: A Vándor és a Bujdosó. Második kiadás. Vázonkötésben 6,80 P.
51. Zolnai Béla: A gallikanizmus magyarországi visszhangja. 1934. 2.— P.
52. Noszlopi László: A szellem vádlója. Ludwig Klages filozófiája. 2.— P.
53. Kardos Tibor: Az Albertiek édenkertje. 2 P.
54. Zolnai Béla: Szavak sorsa, magyar gondolatformák. 2.— P.
55. Zolnai Béla: Erdély egyeteme 2.— P.

101. Szöllősy Klára: A zeneművész. 2.— P. (Elfogyott.)
102. Horvát Edith: Biedermeier-életképek. 2.— P.
103. Schmidt Ilona: A német romantika magyar kritikája. 2.— P.
104. Dömötör Tekla: A passiójáték. 2.— P.
105. Bátori Dagmár: A heroizmus az újabb német irodalomban. 2.— F. (Elfogyott.)
106. Pegány Zsuzsa: Nőemancipáció. 2.— P.
107. Kerekes Sándor: Lomnitz Meltzl Hugó. 2.— P.
108. Mayer Ilona: A német udvari költészet a 18. században. 2.— P.
109. Czigler Ábel: Felső-eőri Pyrker János László. 2.— P.
110. Dukony Mária: Az Alföld a német irodalomban. 2.— P.
111. Szekrényessy Margit: Romantika. 2.— P.
112. Horváth Magda: A törökveszedelem a német közvéleményben. 2.— P.
113. Kepp Marianne: Romy Károly György Göttingában. 2.— P.
114. Grünfeld Miksa: Az utópia. 2.— P.
115. Reisner Valéria: Magyar színészek Bécsben. 2.— P.
116. Szent-Királyi Margit: H. G. Bretschneider első budai éve. 2.— P.
117. Dombay Klára: Apologetikus történetiszemlélet. 2.— P.
118. Angyal Endre: Theatrum Mundi. 2.— P.
119. Szabolcs Ferenc: A nemzeti játékszín eszméje. 2.— P.
120. Koczogh Akos: Expresszionizmus. 2.— P.
121. Friedmann Ilona: Heine utókora. 2.— P.
122. Hajabáts Márta: Árpádházi Szent Erzsébet hagyománya a német irodalomban. 2.— P.
123. Kolos István: Gróf Mailáth János (1786—1855). 2.— P.
124. Németh Sára: Kolbenheyer Móric. 2.— P.
125. Lengyel Béla: Nietzsche magyar utókora. 2.— P.
126. Rohitsek Márta: Saphir Gottlieb Móric. 2.— P.
127. Blázy László: A Megváltó képe. 2.— P.
128. Vajda Ilona: Batsányi János és Baumberg Gabriella. 2.— P.
129. Magyar László: A német munkáirodalom története. 2.— P.
130. Sashegyi Oszkár: Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800—1830. 2.— P.
131. Markó Ilona: II. József és az erdélyi szászok. 2.— P.
132. Várkonyi Margit: A romantikus regény. 2.— P.
133. Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. 2.— P.
134. Istóka Dezsőné Mein Rózsa: A generációs regény. 2.— P.
135. Orsós Margit: Az idill. 2.— P.
136. Szilva József: Pesszimizmus, részvét és szeretet. 4.— P.
137. Zadányi Éva: Batsányi János és Johannes von Müller. 2.— P.
138. Gróf Crouy-Chanel Katalin: Johannes von Müller magyar barátai. 2.— P.
139. Radnai Béla: Faj, nép, emberiség. Az eszmék harca a német és magyar felvilágosodás irodalmában. 4.— P.
140. Orkényi Otília: A művészettörténeti gondolat. 2.— P.
141. Csia Klára: A filhellénizmus. 2.— P.

A MINERVA 1922—1941. I—XX. teljes évfolyama
a hozzátartozó Minerva-Könyvtár pótfüzeteivel 200.— P.

Megrendelhető:

Danubia Könyvkiadó, Budapest, IV., Apponyi-tér 1.

BÜRGER ERZSÉBET

NICOLAI FRIEDRICH
ÉS A MAGYAR
FELVILÁGOSODÁS

BUDAPEST, 1941.
DANUBIA KÖNYVKIADÓ

A MINERVA lezárta huszadik évfolyamát. Visszatekintve a végzett munkára, úgy érezzük, hogy a Minerva jegyével kiadott tanulmányok sokféle módon, váltakozó sikerrel, de egy akarattal és egyenlő buzgalommal igyekeztek megközelíteni azt a célt, amit folyóiratunk kezdettől fogva maga elé tűzött és a szellemtörténet szóval jelölt meg. A Minerva tanulmányai ebben a célban egymásra találtak, mert különbség nélkül arra törekedtek, hogy a történelmi gondolkodást az idealizmus és a filozófiai tudatosság magasabb fokára emeljék. Ez a törekvés fogja vezetni folyóiratunkat továbbra is. Ezután is lemondunk az extenzív gondolatterjesztés eszközeiről és tartózkodni fogunk a népszerűsítés gyakorlati eljárásaitól. Meddőnek tartunk minden polémiát és tárgytalannak érezzük a tudománypolitikai kompromisszumokat és áthidalásokat. A Minerva a maga zárt körén belül minden sorával tovább akar munkálni távoli célja megvalósításán, tudva azt, hogy a történelmi múlt a mi jelenünk egyik élő alkotó eleme: hogy a történelem tudománya semmiféle módszernél nem állapodhatik meg, mert maga is folytonos küzdés, haladás és teremtető fejlődés, mint az élet maga; folytonos újrakezdés és revízió, amely önmagunkból indul ki és önmagunkhoz tér vissza. Hisszük, hogy továbbra is lesznek, akik törekvéseinkben támogatni fognak.

A MINERVA évenként 10 füzetben jelenik meg. Egyes füzet ára 2.— P.

Előfizetési ár egy évre 12.— P. Előfizetni csak könyvkereskedésben lehet.

Cím: Danubia könyvkiadó, Budapest, IV.,

Apponyi-tér 1. Telefon: 382—158.

Postatakarékpénztári befizetés: 57.054.

BÜRGER ERZSÉBET

NICOLAI FRIEDRICH
ÉS A MAGYAR
FELVILÁGOSODÁS

BUDAPEST, 1941.

DANUBIA KÖNYVKIADÓ

MINERVA-KÖNYVTÁR

145.

Felelős kiadó: Bürger Erzsébet

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSEIT.

A nyomdáért felelős: Mészáros József.

TARTALOM.

— Fejezet a magyar fölvilágosodás történetéhez. —

Bevezetés.

I. Előzmények.

Nicolai. — Első munkái. — A felvilágosodás szolgálatában. — Érdeklődését Magyarország iránt felkeltik: az Allgemeine Deutsche Bibliothek munkatársai; A. H. Büsching és August L. Schlözer; személyes kapcsolatok Bretschneiderrel. — A magyar protestáns nemesség és a porosz felvilágosodás. — Podmaniczky József báró látogatása. — Báró Prónay Gábor Jób fordítása. Délnémetországi és bécsi utazás tervbevétele. 1781. május 1-én elindul. Bretschneider Bécsben várja. 6

II. Nicolai útleírása.

Megjelenésének körülményei. — Szempontjai. — Bécsi tartózkodása idején magyar kapcsolatai. — Magyar épületek Bécsben. — Intézmények. — A magyarság viszonya az uralkodóházhoz. — Jellemző magyar sajátságok. — Gróf Pálffy. — Ürményi. — Személyes kapcsolatai Palásthy Mártonhoz, Matolayhoz. — Utazása Pozsonyba. — Magyar nemzeti vonások. — Vallási és tanügyi helyzet. — Művészetek. — Kirándulás Majorházára. 17

III. Források.

Nicolai munkamétódusa. — Személyes közlések felhasználása. — Bretschneider szerepe. — Irott források. Büsching: Wöchentliche Nachrichten. — Au. L. Schlözer: Briefwechsel historischen und politischen Inhalts. Korábbi útleírások: Keyssler; Bernouilli. — Topographiák: Windisch, Korabinszky. Egykorú Folyóiratok: Deutsches Museum. — Pressburger Zeitung. — Wiener Zeitung. — Nicolai és forrásainak összehasonlítása. 35

IV. Allgemeine Deutsche Bibliothek.

Keletkezése. — Célja. — Munkatársai; a cikkek szerzőségének problémája. — Magyar vonatkozású cikkei. — Magyar munkatársak. — Magyarországi előfizetői. — Fogadtatása. Az Allgemeine Deutsche Bibliothek fontosabb magyar vonatkozású cikkeinek jegyzéke. 54

V. Levelezés.

1. Prónay Gábor.	70
2. Gróf Széchenyi Ferenc.	77
3. Johann Christian Engel.	81
4. Gottfried Rotenstein.	97
5. Joseph Retzer.	100
6. Busch Jenő.	101
Irodalom.	104

A felvilágosodás korának szellemi képe hazánkban sokrétű és mozgalmas. Az új eszmék nemcsak francia kezdeményezésekből voltak ismertek,¹ nemcsak a filozófiailag jól megalapozott Kant-i és Lessing-i formában lettek szellemi világunk eleven mozgatói, hanem közvetlen német kapcsolatokon keresztül is fölszívódtak, lélektől lélekig, a már felvilágosodottaktól a „világosodásra” vágyó elmékig személyes emberi érintkezéseken át is eljutottak. Az új szellemi mozgalom legjelentősebb népszerűsítője Nicolai Frigyes szintén egyike volt azoknak, akik közvetlenül kerültek érintkezésbe a magyar élet vezető rétegeivel. A német szellemiség történetében vitt szerepéről már bőségesen tájékoztatva vagyunk. Részletes képet adtak erről már régebben E. Schmidt,² L. Geiger,³ G. Rümelin,⁴ Jakob Minor,⁵ hogy az egyes kisebb s állásfoglalásukban egyoldalú monográfiákról, amilyen pl. A. L. Lasson: „Fr. Nicolai im Kampfe gegen den Idealismus”, vagy C. Cleve,⁶ Georg Ellinger,⁷ tanulmányai, ne is beszéljünk. Nicolai jelentőségét a német irodalom szempontjából legjobban és legvilágosabban a következő tanulmányokból ismerhetjük meg: G. Ellinger bevezetéséből a „Briefe über den itzigen Zustand der

¹ Eckhardt S.: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp., é. n. — Baranyai L.: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. Bp., 1920. — V. ö. Fuhrmann K. Gróf Teleki József és a magyar francia szellemi kapcsolatok, Bp. 1929.

² Erich Schmidt: Lessing. I. k. 1884; II. k. 1892.

³ Ludwig Geiger: Berlin 1688—1840. Berlin, 1893.
1881.

⁴ Gustav Rümelin: Nicolai und sein Reisewerk über Schwaben.

⁵ Jakob Minor: Friedrich Nicolai in Lessings Jugendfreunde. In Kürschners D. Nat. Lit. Bd. 72.

⁶ Carl Cleve: Nicolais feyner kleiner Almanach. 1815.

⁷ Georg Ellinger: Briefe über den itzigen Zustand der schönen Wissenschaften. 1894.

schönen Wissenschaften“ kiadásához, Adolf Schach: „Nicolais Bemühungen um die deutsche Sprache“,⁸ K. A ner: „Der Aufklärer Nicolai“,⁹ R. Sch winger: „Nicolais Roman: Sebaldus Nothanker.“¹⁰ Utóbbi különösen, de az előbb említettek is feladatuk szűkre szabott kiadásain túlmenően világítják meg Nicolai munkásságát és szerepét.

Magyar vonatkozásban még híján vagyunk idevágó monografiáknak. Heinrich Gustáv: „Nicolai Magyarországról“ c. cikke¹¹ éppen csak felhívja a figyelmet Nicolai magyarországi kapcsolataira. Nyilvánvalóvá tette, hogy Nicolai egy-két itt töltött napjából semmiképen nem nőhetett ki beható leírása a magyar életről, tájakról. Szent-Királyi Margit H. G. Bretschneider-ről szóló dolgozatában¹² már erőteljesebben mutat rá az eleven kapcsolatokra, amelyek Nicolait Bretschneiderhez, s részben rajta keresztül a magyar élet jelentősebb szereplőihöz fűzték. A korán elhunyt Gragger Róbert hátrahagyott kéziratai között van egy el nem készült Nicolai-monográfia is; sajnos e munkának csak töredékei maradtak ránk. Az alább megkísérelt összeállítás Nicolai magyarországi kapcsolatairól, útleírása keletkezéséről, forrásairól és itteni fogadtatásáról, valamint az Allgemeine Deutsche Bibliothek magyar vonatkozásairól, Gragger Róbert kéziratban maradt előtanulmányain és az általa készített levélmásolatokon épül föl.

ELŐZMÉNYEK.

Nicolai. — Első munkái. — A felvilágosodás szolgálatában. — Érdeklődését Magyarország iránt felkeltik: az Allgemeine Deutsche Bibliothek munkatársai: A. F. Büsching és August L. Schlözer; személyes kapcsolatok Bretschneiderrel. — A magyar protestáns nemesség és a porosz felvilágosodás. — Podmaniczky József báró látogatása. — Báró Prónay Gábor Jób fordítása. — Délnémetországi és bécsi utazás tervbevétele. 1781. május 1-én elindul. Bretschneider Bécsben várja.

⁸ Adolf Schach: Nicolais Bemühungen und die deutsche Sprache. Darmstadt 1913.

⁹ Karl A ner: Der Aufklärer Friedrich Nicolai, Giessen 1912.

¹⁰ Richard Sch winger: Friedrich Nicolais Roman „Sebaldus Nothanker“. Weimar 1897.

¹¹ Pesti Napló 1878. V. 5. 110. sz.

¹² Szent-Királyi Margit: H. G. Bretschneider első budai éve 1777—1782. Bp. 1938. Minerva-Könyvtár 116.

Az a szempont, amely a fiatal Nicolait — mint már **előtte** és **utána**, vele együtt más felvilágosítókat is — eleven erővel vezette, kettős volt. A felvilágosodáshoz egyrészt hozzátartozott a valóság mennél részletesebb ismerete — a tudós világ előtt még fel nem tárt viszonyok, idegen földek, tájak, emberek tanulmányozása — ez magyarázza az ekkor nagy számban keletkezett útleírások divatját; másrészt, s ez még jelentősebb mértékben folyt belőle: a vágy, hogy a még fel nem világosodott területeken a papságnak és a keresztény egyháznak hirdette hitelveknek uralmát a józan ész nevében mennél teljesebben megtörje, megsemmisítse.¹ A fiatal Nicolait, aki atyja könyvesboltjából indult el erre a szolgálatra,²

¹ Vö. K. Aner: Der Aufklärer Friedrich Nicolai. Giessen, 1912. és: Deutsch-Evangelische Monatsblätter 1915. 588 kk.

² Friedrich Nicolai 1733-ban a berlini Post-str. 4. alatti házban született. Atyja Christoph Gottlieb Nicolai Gottfried Zimmermann, wittenbergi polgármester és könyvkereskedő boltjában volt alkalmazott. 1715-ban házasságra lépett főnöke leányával s hozományul a wittenbergi bolt berlini fiókkereskedését kapta meg. 1713. május 3-án állíttatott ki Nicolai és örökösei nevére az erről szóló privilégium; ez a nap a később oly nagy jelentőségre jutott Nicolai-féle berlini könyvkereskedés születésnapja. Friedrich 13. évéig a Joachimthal-i gimnázium növendéke volt, majd 1748-ban Halle-ba (a. S.) került. Későbbi heves küzdelmei a pietizmus hívei („erzpietistische Kopfhänger“) ellen a hallei pietista árvaházban töltött esztendejéig nyúlnak vissza. 1749—51. között az Oderamenti Frankfurtban inaskodott — itt sajátította el a könyvkereskedés technikáját. Nehéz és küzdelmekkel teljes, szűkölködő évek után 1752-ben visszatért Berlinbe, részben atyja betegsége miatt, részben a toborzó katonák erőszakossága elől menekülve. Az apa néhány héttel hazatérése után meghalt. Az üzletet Nicolai idősebb fivére vezette. Friedrich ezután is, mint Frankfurtban, minden nehézség ellenére is folytatta tanulmányait; bátyja 1759. szeptemberében bekövetkezett halála után azonban, 1760-ban szükséges lett, hogy az üzlet vezetését maga vegye kezébe, annál is inkább, mert ez évben megházasodott. Eusebia, Macaria Schaarschmidt-ot, Samuel Schaarschmidt berlini professzor, udvari orvos leányát vette el. Boldog és hosszú házasságából (hitvese 1793. V. 10.-én hunyt el) nyolc gyermeke született. Legidősebb fia, az akkor húszesztendős Sámuel kísérté el 1781-ben nagy délnémetországi útjára. 1811-ben bekövetkezett halála után veje, Friedrich Parthey, udvari tanácsos vette át üzletét s vezette tovább a régi cégjelzéssel. — Első jelentősebb életrajza: L. F. G. v. G ö c k i n g k: Fr. Nicolai: Leben und literarischer Nachlass. Berlin, 1820. Ifjúkoráról l. Danzel-G u h r a u e r művét: G. E. Lessing, Berlin, 1880. 264—70; E. S c h m i d t:

mint alább részletesebben látni fogjuk, egész hosszú munkásságában ez a kettős szempont irányította.

Autodidakta módon, frankfurti és későbbi éveiben szerzett műveltségének hiányai végigkísérik egész munkásságát. Szerfelett gyors volt az olvasásban, gyors az írásban és különösen filozófiai, meg teológiai ítéleteiről állíthatjuk, hogy nagyon is gyorsan használta fel gyakran másodkézből vett, nem egészen megbízható forrásait. Filozófiát Baumgarten írásaiból tanult, belletrisztikus kezdeteit a *Frühling* írójával, Au. E. v. Kleist-tel való kapcsolata befolyásolta. Hamarosán Lessing lett mintaképe: már 1752-ben úgy érezte, Lessing a jövő ígérete. Első írásai — Milton védelme Lavaterrel és Gottscheddel szemben 1753-ban, meg az 1754-ben keletkezett *Briefe über den itzigen Zustand der schönen Wissenschaften in Deutschland*¹ — Lessing szellemének árnyékában keletkeztek.

Már a *Briefe*-ben felhangzik Nicolai alapkövetelménye: az egészséges, erős, szabad bírálat lehetősége. Lessing ismerte a mű kiadóját s kíváncsi volt az ifjú íróra is — annál is inkább, mert sokan őt magát tartották a mű titkos szerzőjének. Kettejük ismeretségéből szoros kapcsolat, sőt barátság fejlődött; körükben harmadik a zsidó filozófus, Moses Mendelssohn volt. Ebből a kapcsolatból nőtt ki 1756-ban Nicolai 50 talléros pályázata a legjobb tragédiára a *Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freien Künste* prospektusában, valamint tájékoztatásul írt első füzeté: *Abhandlung vom Trauerspiele*. Írása nyomán fejlődött ki azután az a hosszú és jelentős irodalmi disputa, amelyben Lessing és Mendelssohn is résztvett; a Laokon gondolatai, Lessing dramaturgiája,

Lessing (Berlin, 1884.) c. munkája, Nicolai fejezetét; J. Minor: Lessings Jugendfreunde (Weisse, Cronegk, Nicolai D. Nat. Lit. 72. köt. — Későbbi éveiről: R. Haym: *Die romantische Schule*, Berlin, 1870. 61 kk.: „Der alte Nicolai.“ Vö. Fr. Muncker: *Allgemeine deutsche Biographie*. XXIII, 580 is. — A cég történetéről: E. Friedel: *Zur Geschichte der Nicolaischen Buchhandlung*... Berlin, 1891., vö. G. Parthey: *Jugenderinnerungen* (Berlin, 1907. Új kiadás, E. Friedeltől).

¹ Bátyja, Gottlob Samuel, frankfurti professzor adta ki 1755-ben, előszóval; újból kiadta G. Ellinger, 1894. Vö. E. Altenkrüger: *Fr. Nicolais Jugendschriften*. Berlin, 1894. és *Euphorion* IV. 349. kk.

valamint drámai művei is csírájukban már ekkor feltűnnek.

Dolgozatunk köréből kiesik Nicolai irodalmi érdemeinek vagy hibáinak megállapítása, irodalmi ítéleteinek, pl. később a Sturm und Drangról vagy a fiatal Goethéről való vizsgálata. Minden ilyenirányú fellépése szorosan összefügg élete említett alapmeggyőződésével, amelyet mint látni fogjuk, a magyar viszonyok ismertetésében sem tagadott meg soha. Ez a szellem teljes szabadságáért küzdő, minden rációfeletti befolyástól irtózó „Aufklärer” álláspontja. Élesen gyanakvó szemmel figyelt minden vallási jelenségre, különösképen pedig a katolicizmus célkitűzéseire: minden, ami misztikum, hittitok, Nicolai szerint a babona világába tartozik; s a pápáság hatalmi törekvése nem célozhat mást, mint a nép butítását. Ugyanakkor, mint ahogy már első írásaiból láttuk, a szabad és erőteljes bírálat jogát hangoztatta. Az előbb említett „Bibliothek der schönen Wissenschaften” is ilyen célzattal indult, de nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket: túlságosan szelid, lagymatag volt. 1759-ben át is adta a szerkesztést Lessing tanácsára Chr. Fel. Weisse-nak, maga pedig ugyanaz év elején a teljesen Lessing vezetése alatt álló „*Briefe, die neueste Literatur betreffend*” című folyóiratot indította meg. Ez a folyóirat, mely Lessing elveit juttatta diadalra, vezető szerephez jutott a német felvilágosodás irodalmi eszméinek tisztázásában. Kezdetől fogva harcosszervezet volt s célja, jellemző módon: az igazság terjesztése. Nem a szerzőket magasztalta vagy tiport a sárba személyeskedő módon, ahogyan eddig szokásban volt, hanem az olvasóhoz fordult, őt akarta tárgyilagosan felvilágosítani az igazságról. Ez a szempont később is vezérlő szempontja maradt Nicolai munkásságának.

Még sokkal nagyobb körbe jutott el és magyar szempontból hatásában sokkal jelentősebb és a nagyközönség mélyebb rétegeit is át meg átható volt az 1765-ben Nicolaitól megindított s némileg a Literaturbriefe folytatásának tekinthető *Allgemeine Deutsche Bibliothek*. A XVIII. sz. e legfontosabb német kritikai folyóirata negyven esztendőn át szolgálta a felvilágosodás ügyét;⁴ alább látni fogjuk, mily sokan és

⁴ Vö. L. Geiger: Berlin 1688—1840. (Berl., 1892. két köt.) I. 462—64.

milyen sokféle körből és népből való tudósok voltak munkatársai. Nicolai első kapcsolatai a magyar körökkel e folyóirat szerkesztésével függnek össze, másrészt hazánkban a felvilágosodás eszméinek recepciója nagy mértékben épen az ADB. sokatolvasott hasábjain keresztül történt.

Az ADB. figyelme célkitűzésénél fogva minden tudományágra kiterjedt. — Földrajzi ismertetések mellett irodalmi fejtegetések, építészeti, államtudományi művek ismertetése mellett teológiai és történeti munkák egykép helyet foglaltak benne. Már a II. kötet 2. részében találunk magyar vonatkozású tanulmányt: *Kollár Ádám Ferenc* egyik fontos munkájának „De Originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Hungariae”⁵ ismertetését.

Nicolai érdeklődését Magyarország iránt az ADB. jólismert munkatársának D. Anton Friedrich Büsching-nek már korábbi írásai is felkeltették. *Erdbeschreibung* c. munkájának⁶ kivonata megjelent 1769-ben az ADB. IX. kötetének második részében.⁷ Büsching részint Hamburgban megjelenő „Magazin für die neue Historie und Geographie” c. folyóiratában, részint nagyjelentőségű, hetenként megjelenő lapjában „Wöchentliche Nachrichten” közölt magyar vonatkozású tudományos és irodalmi híreket és járult hozzá a magyarság külföldi megismertetéséhez. A „Magazin” V. kötetében (1771.) részletesen írt például a magyarok eredetéről. Nestor XI. századi szláv krónikájának megállapításait fogadja el e tekintetben.⁸ Wöchentliche Nachrichten című folyóiratá-

⁵ Vindobonae, Typis Joannis Thomae de Tratner (MDCCLXIV. 8. 165.).

⁶ 1767. 2. kiadás.

⁷ 252—255 l.

⁸ Érdekes megjegyzéseit érdemes közölnünk: „Die Stammvater der slavischen Nation waren Koszaren, die hernach Bulgaren genannt wurden, von scythischer Abkunft. Ihnen folgten in ihren Wohnungen die Ugren (Ungarn), welche hernach an die Donau zogen... „A magyaroknak kezdetben szláv nyelvük volt,” (diese ist) in Ungarn bey ihnen verloschen, wovon der verstorbene Geheimrath Wasilei Nikititsch Tatitschschew mit vielem forschenden Fleiss Auszüge aus verschiedenen Autoren gemacht, seiner russischen Geschichte, einverleibt und mit Anmerkungen erläutert hat... Wilhelm Rubruquis, welcher von Ludvig IX.

ban 1773-ban a magyar arany- és ezüst bányákról számolt be,⁹ 1777-ben ismét a magyarság honfoglalás előtti történetével foglalkozik.¹⁰ Ugyanebben a kötetben egyebek közt Erdély mineralógiájáról ír.¹¹ A IV. kötetben az esztergomi érsekség új felosztását jelenti¹² és a magyar rendek követelését Lodoméria és Galicia Magyarországhoz való csatolásáért.¹³ Ugyancsak ebben a kötetben részletesen beszámolt a magyar rendek törekvéséről, hogy tudományos akadémiát alapítsanak, illetőleg annak felállításához hozzájáruljanak. Az érdekes cikkből, mely Nicolai figyelmét is felkeltette, idézzük az alábbi részt:

— „Vor etwa 15 Jahren trug man einem gewissen Gelehrten auf, den Entwurf zu solcher Gesellschaft (Akademie der Wissenschaften) zu machen, welcher um Mitteilung des Leibnitzischen Plans bat, sich auch ausbedung, dass die Jesuiten von der zu errichtenden Akademie ganz ausgeschlossen werden sollten. Jener Plan war nicht zu finden, und diese Bedingung ward verworfen. Vor drei Jahren ward dem berühmten Exjesuiten, Herrn *Hell* anbefohlen, eine Akademie zu entwerfen. Es kam zunächst darauf an, dass man hinlängliche Einkünfte für dieselbige verschaffte. Die Stände in den deutschen Erbländern erklärten,

König in Frankreich im Jahr 1253 nach Christi Geburt als Gesandter in die Tatarey geschickt wurde, hat von diesen Gegenden und ihren Einwohnern deutlicher als andere Erwähnung gethan; er sey daher der erste, den wir von ausländischen Schriftstellern anführen. Dieser Mönch hat im 23-sten Capitel seiner Reisen von dem Fluss Jaik und den da wohnenden Völkern folgende Beschreibung gemacht: „Nachdem wir ungefähr zwölf Tage von dem Fluss *Etilia* (von der *Wolga*, welche Entfernung auch noch nach jetziger Erfahrung zwischen der *Wolga* und dem *Jaik* bey mittlerer Reise zutrifft), weiter gereiset waren, erreichten wir einen andern grossen Fluss, namens *Jagag* (*Jaik*) welcher aus dem *Paslatir* herabläuft...“ Die paskantinische Sprache aber und die ungarische ist einerley“, azaz baskir. U. itt ír a votjákok, csuvasok vándorlásairól, a „bjélji ugriról“ 531—536 l. Egyik fejezete: „*Einige historische Anmerkungen von der verroüsteten Stadt Madschar*.“ Ezt a nevet összehasonlítja a „magyar“ szóval. Fischer értekezésének (Diss. de origine Ugrorum §. 16.) eredményét vallja ő is, hogy Madzsar városát perzsák építették, azután magyarok és a maguk nevét adták neki. L. még Magazin IV. 173.

⁹ I. 389. l.

¹⁰ II. 157. l.

¹¹ 252. l.

¹² 39. l.

¹³ U. i. 60. l.

dass sie nichts dazu beytragen könnten: hingegen die *Ungarischen Stände* erboten sich, jährlich ein paar tausend Ducaten zu geben, wenn man festsetzen wollte, dass allezeit ein Drittel der Mitglieder aus Ungarn, und die Hälfte dieses Drittels, Protestanten, auch Ungarns Alterthümer, Geschichte und Sprachen, Gegenstände der Untersuchungen der Akademie seyn sollten. Der Kaiserlich-Königliche Hof, ging diese Bedingungen ein: allein es musste noch zu einigen tausend Ducaten Rath geschaffet werden, weil man glaubte, dass die Akademie wenigstens jährlich 5000 Ducaten nöthig habe. Herr *Hell* sollte ein Mittel zur Erlangung derselben ausdenken, und er schlug das Kalenderwesen vor, dessen jährlichen Ertrag aus allen kaiserlichen-königlichen Ländern, er auf 4000 Ducaten ausschlug.“

Mivel *Hell* naptára nem bizonyult jövedelmezőnek, a tervet el kellejt ejteni.

— „Auf solche Weise ward auch aus der Akademie der Wissenschaften nichts. Es sind aber die *ungarischen Stände* nicht damit zufrieden, daß man sich des Vorhabens dergleichen errichten begiebet, sondern sie wollen den schon bewilligten jährlichen Beytrag verdoppeln und in Ungarn auf eigene Kosten eine Königliche Gesellschaft der Wissenschaften stiften, welche aus lauter gelehrten Ungarn, halb Katholiken und halb Protestanten bestehen soll. Es nimt freylich die Liebe zu den Wissenschaften in Ungarn je länger, je mehr zu, und die vornehmsten Gelehrten zu Wien, sind aus diesem Königreich gebürtig, als Herr *Hell* selbst, Herr *Kollar*. u. a. m.“¹⁴

Nicolai, aki, mint tudjuk, állandóan keresett és gyűjtött munkatársakat az ADB számára,¹⁵ különösen felfigyelhetett Büsching dícséretére, mely szerint a legjelesebb bécsi tudósok Magyarországról valók. Ez időben már személyesen is kapcsolatban állt H. G. Bretschneiderrel,¹⁶ aki 1777 óta Magyarországon tartózkodott s leveleiben személyes ügyeinek megtárgyalásán túl sokat foglalkozott környezetével, a magyarországi viszonyokkal is. Különösen a magyarországi protestánsok helyzetéről számolt be, mint akik a Habsburg-ház katolizáló törekvéseivel szembehelyezkedve egy táborban állnak Nicolaival.

A XVIII. század második felének magyar protestántizmusa sokszor állott szemben a Habsburg-udvartól erősen

¹⁴ 140—142. l.

¹⁵ Vö. Otto Hoffmann: Herders Briefwechsel mit Nicolai (Berl. 1887.).

¹⁶ V. ö. Szent-Királyi M.: id. m. 8—9.

pártfogolt katolicizmus hegemonisztikus tendenciáival. Kapcsolatai a porosz protestánsokhoz, valamint a porosz felvilágosodáshoz eléggé ismereteseek.¹⁷ Százados hagyomány volt, hogy a magyar protestáns ifjak németországi egyetemeken s nem a bécsi egyetemen folytassák tanulmányaikat. Amióta Poroszország hatalomhoz jutott, a magyar protestánsok a porosz királyban „új Gedeont” láttak, aki megvédheti őket. Természetes, hogy a porosz felvilágosodásban, amely szövetségestársuk lett az osztrák udvar egyrészt katolizáló, másrészt elnyomó törekvéseivel szemben, és annak hű harcosában, Nicolaiban, valamint nagy folyóirataiban olyan barátot láttak, aki igazukhoz segíti őket.¹⁸

Bretschneider magyarországi tartózkodása, 1777 óta, az ADB magyar vonatkozású cikkei: a magyar tudományos kutatás eredményeinek ismertetései egyre sűrűbbek. Ugyaneközben az években az ADB egy másik neves munkatársa: August Ludwig Schlözer írásaiból is számos részletet tudhatott meg Nicolai a magyar viszonyokról. — *Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts* című írásai,¹⁹ valamint a *Vermischte Nachrichten* címmel füzetekben megjelenő munkája nagy bőséggel tartalmaz magyar híreket. 1775-ből származó beszámolója: „Toleranz in Ungern” a Nicolai számára különösen érdekes vallási helyzetet jellemzi.²⁰ Bretschneider, mint tudjuk, Schlözer sok állítását kifogásolta ugyan, mégis kétségtelen, hogy a magyar élet és föld új és

¹⁷ Marczali: Preussisch-ungarische Verhältnisse 1784—90. Lit. Berichte aus Ungarn II. 1778. — Obál Béla: Hungarica Vitebergensia. Libri unici ex Bibliotheca Nationis Hungaricae universitatis Halensis. Halis 1909. L. erre vonatk.: Halmágyi J. naplóját; kiadta Szádeczky Lajos: Mon. Hung. Histor. Irod. 58. k. Bp. 1906.

¹⁸ V. ö. L. Heigel: Deutsche Geschichte vom Tode Friedrich des Großen bis zur Aufklärung des alten Reiches. I. 1899. 220. kk. — V. ö. Goethe-Jahrbuch XX. 144 kk.: Paul Baillen idevágó cikkét is: *Karl August und die ungarische Königskrone*. E szerint a protestáns rendek II. Józsefet detronizálni akarták s arra gondoltak, hogy Károly Ágost weimari nagyherceg legyen a magyar király. A tárgyalásokat maga Goethe vezette; a terv sikere esetén Magyarország kancellárja lett volna!

¹⁹ Göttingen, 1778—90.

²⁰ *Briefwechsel*. I. köt. 20. kk.

új oldalról való megismerését Nicolai Büschingen és Bretschneideren kívül Schlözernek is köszönhetette. Útleírásának forrásairól szólva alább meg fog mutatkozni, mennyire jól ismerte Nicolai a korabeli folyóírattermést, valamint az egykorú útleírásokat, topográfiai munkákat. Mint az ADB szerkesztője, ilyen széleskörű ismeretek megszerzésére a legjobb alkalma is volt.

Már utazása előtt személyes kapcsolatok fűzték Nicolait egy fiatal magyar mágnáshoz: Podmaniczky József báróhoz, aki Berlinben járt volt, valamint ennek rokonához, br. Prónay Gáborhoz, aki kora legtekintélyesebb protestáns főura volt. Bretschneider 1780. aug. 7-én Prónay Gáborhoz intézett levelében idézi Nicolai idevágó levélrészletét:

— „Ich werde mir ein Vergnügen machen, den Herrn v. Podmaniczky bey seiner Ankunft in Berlin alle mögliche Gefälligkeiten zu erzeugen. Schon vor 2 oder 3 Jahren war ein junger Herr dieses Namens aus Siebenbürgen gebürtig, der in Göttingen studierte, in Berlin. Dies war ein sehr artiger und geschickter junger Mann. Vielleicht ist es gar eben derselbe, denn er sagte mir, daß er willens wäre, nach Frankreich und Engelland zu reisen. Magister Hissmann, auch aus Siebenbürgen, der allerhand Bücher geschrieben hat, die mir aber so wenig als deren Verfasser, sonderlich gefallen.“²¹

Reá vonatkozik Bretschneider egy későbbi, 1782-ben kelt levele:

— „Itzt ist auch der junge Podmaniczky mit viel Kenntnissen bereichert aber auch mit viel Wind bepfropft, zurückgekommen.“²²

Nicolai jegyzete a kéziratban: „Schade! den hatte er in Berlin nicht.“ Bretschneider sokat köszönhetett a vendégszerető Podmaniczky-háznak:

— „Die H. H. E. v. Pronay,“ Podmaniczky und dergl. noch einige andere sehr reiche protestantisch. Adelige Häuser versüssen mir sehr das Unangenehme meiner Station“. — írta már 1780-ban barátjának.²³

A fiatal külföldjáró báró későbbi életéből tudjuk, hogy

²¹ A nagyszebeni származású Hissmann Mihály utóbb Göttingában a filozófia professzora lett. — Nicolai tévedett, amikor br. Podmaniczkyt szintén erdélyi származásúnak mondotta!

²² február 14.

²³ december 9.

utazásai hozzájárultak látókörének szélesítéséhez. Egyike lett kora legszellemesebb és legnagyobb műveltségű főurainak.²⁴ Hogy Lavater és a szellemidézés kérdései is érdekelték, arról Bretschneider egyik levele utal:

— „Joseph Podmaniczky der kleine Esope a la cour den Sie kennen war etliche mal bey mir und sagte mir zuerst, daß ihm Lavater so **viel** von Messerschmidt vorgeredet habe. Ich erstaunte darüber, weil ich damals Ihren Brief noch nicht hatte. Er kam mit seinem eignem Kram, sagte mir daß er Rosenkreuzer sey und gewisse Leute kenne, die einen genauen Umgang mit Geistern hätten, ich tournirte das Ding ins Lächerliche, denn da man hier flüssige Spiritus im gemeinen Leben Geister nennt, so nannte ich ihm den hiesigen Apotheker der als ein Mann der auch mit Geistern viel Umgang hält und konnte ihn kaum zurück halten, so geschwind wollte er den Mann kennen lernen. — Es war bey mir eine Zeit wo ich solchen Sachen nachzog und ihre Existenz fest glaubte, aber — ob ich schon nichts schlechterdings vermeine — so finde ich doch itzt nichts der Satire und den Sporte würdiger als solche Possen.“²⁵

A Podmaniczky-család egy másik tagjával, a fiatalabb báró Podmaniczky Sándorral is megismerkedett utóbb Nicolai. Az ifjú mágnás Göttingában végezte tanulmányait, itt is adta ki atyja, idősebb báró Podmaniczky Sándor halálakor a „Klagen bei dem Tode des Freyherrn Alexander von Podmaniczky auf Aszód von seinem innigst betrubten Sohn“ (Göttingen, 1780.) című sirató verseket. 1785–86-ból három levele maradt fenn a Nicolai-hagyatékban.

„Wohlgeborner Herr!

Nachdem ich so glücklich war mit Ihnen hier bekannt zu werden, so nehme ich mir die Freyheit Ihnen mit einer Bitte zu beschwerden. Ich habe vortrefflichen ächten Tokayer Wein aus der ersten Quelle erhalten...“

írja 1785 november 20-án Göttingából Nicolainak és eladásra kínál neki egy 60 palacknyi hordó tokajit. Másik ránkmaradt levelében, 1786. október 1-én köszönetet mond Nicolainak mestere, Schlözer nejének nevében egy himzésért.

²⁴ Később is szívesen foglalkozott tudományos és művészeti kérdésekkel. Az ő házában játszott a hét éves Liszt Ferenc először nyilvánosan és ő volt az első magyar színházi intendáns. 1823-ban halt meg. L. Doby Antal: Podmaniczky-család. Budapest 1892.

²⁵ 1782. június 10. — A fiatal báró nem volt egyenes testtartású, úgy látszik, innen az „Esope“ elnevezés.

Csatolja az előbb említett búcsúztatót és értesíti, hogy hamarosan Párisba utazik. (Ott adta ki azután Discours Prononcé Le Jour de S. Jean 1787, dans la Loge de la Réunion de Étrangers c. iratát.) Jó szent-györgyi aszút is ígér Nicolainak.

Wohlgebohrner Herr
Hochgeehrter Freund,

Ihr gütiges Schreiben von 29. August habe ich richtig nebst der Schachtel erhalten, in welcher sich die Quittung von Herrn Genelli befunden hat. Sie ist ganz nach dem Wunsche der Frau Hofrath Schlözerin ausgefallen. Ich danke Ihnen vielmals für diesen abermal neuen Beweis Ihrer Freundschaft, und biete Ihnen meine Dienste in allen Stücken an. Den Preis der Rose von 3 Thl. und 2 ggr. habe ich nach Ihrem Verlangen Vandenhochische Buchhandlung bezahlt. Die Quittung nehme ich mir die Freyheit diesem Schreiben beyzuschliessen.

Schon längstens hätte ich Ihnen meine Danksagung abgestattet, wenn ich die traurige Nachricht von dem Tode meines Besten Vaters nicht erhalten hätte, die mir hier unangenehme Sorgen verursacht. Das Gedicht das ich hier auf seinem Tode habe drucken lassen schliesse ich bey.

Den 1-sten oder 2-ten November ist meine Reise nach Paris festgesetzt über Franckfurth u. Mayentz. Können Sie nur an einige Gelehrte einige Carten zuschicken so werden Sie mich unendlich verbinden.

Noch eine Bitte wage ich an Sie mein Theurer. Haben Sie die Gewogenheit mir bis zu Ende dieses Monats, aus der Berliner Porcellanfabrik eine *Chokoladen Schale*, nebst einem *Zuguss Becher* nach der neuesten *Facon* kaufen zu lassen, und mir auf der ordinairnen Post zu schicken. Die Ränder können ein wenig vergoldet seyn.

A harmadik említett levél köszönő szavai 1786. október 18-áról bizonyítják, hogy Nicolai teljesítette kérését és megküldötte néki a berlini porcellángyárból a kért darabokat, sőt címekeket és ajánlóleveleket is adott neki.

A Podmaniczky-bárók rokona volt *Prónay Gábor*, aki Jóh könyvének fordítását küldte meg Nicolainak. Nicolai erre vonatkozó válaszából ugyane levélben idéz Bretschneider:

— „Der Herr von *Prónay* hat mir allerdings die Probe einer Übersetzung des Buchs Hiob geschickt, und ich habe die wieder einem gelehrten Philologen übersendet, weil ich, wie Sie leicht erachten können, darüber nicht urtheilen kann, und will, Wenn ich Antwort erhalte, werde ich ihm schreiben.“

Kettejük kapcsolatának történetét dolgozatunk második részében, Prónay báró leveleivel együtt tárgyaljuk.

Bretschneider 1780 július 2-án, Budán keltezett levelében bukkan fel először Nicolai bécsi, illetőleg magyarországi útjának gondolata:

— „Aber um alles in der Welt bester Freund! verlieren Sie nicht den guten Gedanken nach Wien zu kommen: ich werde den Augenblick bey Ihnen seyn und Ihnen tausenderley Vergnügen zu machen suchen, Wir werden Pressburg besuchen, wo ich Sie dem Herzog Albert und seiner Gemahlin vorstelle welche Ihre Schriften kennen und wo sie an einer niedlichen Bibliothek und prächtigen Kupferstich-Sammlung viel Vergnügen haben werden. — Kurz die Wiener Reise wird Sie nicht gereuen.“

Amint Bretschneider 1781. február 19-i leveléből kitűnik, a terv ekkor már határozottabb formákat öltött.²⁶ Nicolai április 2-án kelt írása szerint az út immár egészen bizonyos.²⁷ Bretschneider V. 15-én kelt levele szerint barátja elé utazott, hogy Bécsben fogadhassa.²⁸

Maga Nicolai 1781. május 1-én, hétfőn este indult el Berlinből nagy útjára. Fia kíséretében Lipsesén és Jénán át kocsin utazva megtekintette Coburgot, Bambergot, majd a délnémet Nürnberget. Regensburgban hajóra szállt s az utat Bécsig a Dunán tette meg. Az osztrák fővárosban mintegy három hetet tartózkodott. Innen indult rövid magyarországi útjára, amelynek útleírásában mégis olyan jelentős szerep jutott.

II.

Nicolai útleírása.

Megjelenésének körülményei. — Szempontjai. — Bécsi tartózkodása idején magyar kapcsolatai. — Magyar épületek Bécsben. — Intézmények. — A magyarság viszonya az uralkodóházhoz. — Jellemző magyar sajátságok. — Gróf Pálffy. — Ürményi. — Személyes kapcsolatai Paláस्थ्य Mártonhoz. — Matolayhoz. — Utazása Pozsonyba. — Magyar nemzeti vonások. — Vallási és tanügyi helyzet. — Művészetek. — Kirándulás Majorházára.

²⁶ Szent-Királyi: id. m. 45—46. l.

²⁷ V. ö. Bretschneider levelét u. o. 51. l.

²⁸ U. o. 52. l.

Nicolai útleírása: *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten* 1783-tól 1796-ig, összesen 12 vaskos kötetben jelent meg.¹ A munka lélektani háttére érdekes, s tanulmányozásánál ezt mindvégig szem előtt kell tartanunk: Nicolai állandóan összehasonlításokat tesz, a szeme elé kerülő viszonyokat nem önmagukban szemléli, hanem mindig újból a Berlinben és Bécsben tapasztaltakkal veti egybe. Másrészt — és ez főszempontja: élesen megfigyeli és még élesebben szövéstesz mindazokat a jelenségeket, amelyek papi uralomra engednek következtetni, vagy a józan ésszel ellenkezők. Különösen küzd a szerzetesrendek, főként a jezsuiták ellen. V. kötetének előszavában ezt nyíltan ki is fejezi:

— „Ich habe in allen meinen Schriften, besonders auch in dieser Reisebeschreibung es mir zum besondern Zwecke gemacht, hierarchische Unterdrückung, Bigotterie und Aberglauben unverrückt zu bestreiten, und die Rechte der Vernunft und der Freyheit zu denken aufs freymüthigste zu vertheidigen.“ (V. K. V.)

Nem volt első ilyenemű munkája; már 1769-ben kiadott egy hasonló, bár jóval jelentéktelenebb művet: *Beschreibung der königlichen Residenzstädte Berlin und Potsdam*, s a leírás ügyességét, fordulatosságát mutatja, hogy ez a munka hamarosan három, egyre nagyobb példányszámú kiadást ért meg. A *Reise* fogadtatása — alább szólni fogunk még erről — szintén meleg volt. Már itt megemlíthetjük hazai előfizetőinek névsorából br. Prónay Gábort, Palásthy Mártont, a kir. m. udvari kancellária titkárát Bécsben 15 példánnyal, Davidovics alezredest Budán, Golz gróf alezredest Esztergomban, Wolfgang Genselmayr és Tsa, nagyszombati könyvkereskedést.

Tudjuk, hogy Kazinczy is ismerte, sőt kivonatolta. Nem tarthatjuk tehát helytállónak Heinrich Gusztáv véleményét, mely szerint Nicolai ezen könyve, „úgy látszik, sem régebben, sem újabban nem keltett figyelmet.“²

A munka annyira érdekes és jellemző mind a korabeli

¹ Részletessége miatt csak Schaffhausenig tartalmazza Nicolai útját.

² Nicolai Frigyes hazánkról. Pesti Napló. 1781.

magyar viszonyokra, amelyeket — mint látni fogjuk — Nicolai általában helyesen, sőt néhol csodálatos éleslátással ítelt meg, mind az „aufklärista“ Nicolai szempontjaira, hogy részletesebben kell ismertetnünk. Annál is inkább szükséges ez, mert — Heinrich Gusztáv idézett ujságtárcáját kivéve, — ez magyar részről még sehohsem történt meg.

Nicolai már bécsi tartózkodása idején különös érdeklődéssel fordult a magyar viszonyok felé. Ez bizonyára a társaságában levő Bretschneider érdeme. Felkeltette figyelmét többek közt a bécsi magyar házak művészi értéke, szépsége. Bécs palotáinak leírásakor kiemeli az Eszterházy hercegek és Batthányi grófok nemesízlésű házait,³ a Fischer v. Erlach építette magyar gárdapalotát pedig Bécs legjelentősebb építészeti kincsei közé sorozza.⁴ Történetére vonatkozólag pontos adatokkal is szolgál, s már ekkor kitűnik — amit alább részletesen kimutatunk, — hogy útleírása megszerkesztésénél a közvetlen hallomáson és megfigyelésen kívül térképek, más nyomtatott művek is segítségére voltak.

„Das vorzüglich merkwürdigste Gebäude ist der *Pallast der adelichen Ungarischen Garde*, (man siehet es auf Nro. 7. der Zieglerischen Prospekte dem Anschauenden links) am Glacis, gerade vor dem Burgthore gegenüber. Es ist eines der besten Gebäude *Fischers v. Erlach* des Vaters, der es 1716 für den Fürsten von *Trautson* bauete. Bey Errichtung der *adelichen Ungarischen Garde* kaufte es 1760 die Kaiserinn *Maria Theresia* für dieselbe. *De Ponty* zählt hier 94 und *Fischer* 106 Häuser.“

Észreveszi, hogy a magyar urak nyilván „nemzeti szellemüket“ szolgálva megőrizték nemzeti viseletüket a franciás divatú osztrák fővárosban is.

— „Besonders bemerkt man viele *Ungarn* und *Siebenbürger*, welche sich zwar seit 40 Jahren sehr dem Hofe genähert haben, dennoch aber noch immer *Nationalgeist* und *Liebe zum Vaterlande in hohem Grade besitzen*, wovon eines der geringsten Zeichen ist, daß sie ihre ohnedieß so schöne *Nationaltracht* beständig beybehalten.“⁵

Már ekkor felfigyel a magyarországi államjogi viszonyok bonyolult voltára. Tudja, hogy nagy különbség van a „ró-

³ Reise III. 72.

⁴ U. o. III. 67.

⁵ Reise III. 171.

mai császár“ és a „magyar király“ közjogi szerepe közt. Részletesen fejtegeti a magyar udvari tanács és kancellária, majd külön fejezetben az erdélyi kancellária szervezetét és feladatait. Jellemzi vezető tisztviselőit: gróf Eszterházy Ferencet, a kancellária elnökét, valamint az alkancellárt: gróf Pálffy Károlyt.⁶ Utóbbinak Nicolai szabadkőműves iratokat is küldött,⁷ személyesen is megismerkedtek.

— „Se. Excellenz der Herr *Graf Karl Pálffy*, ein Herr den ich sehr verehere, da ich die Gnade gehabt habe. Ihn näher kennen zu lernen. Er ist mit dem Kaiser erzogen worden, und hat dessen edlen Charakter, schmeichelt Größern nicht, und sagt Geringern nicht unbedeutende Komplimente oder Versprechungen, die Er nicht zu halten gedenkt, sondern was Er sagt geht Ihm von Herzen. Er liebt sein Vaterland über alles, welches ein Hauptzug in dem Charakter aller edlen *Ungarn* ist; und Er sucht durch sein *Amt* daselbst so viel gutes zu stiften als Er kann. Dieß hat Er besonders mehrmals bey dem für die Aufklärung so wichtigen *Studienwesen* zu zeigen gesucht und wird jetzt dazu noch mehrere Gelegenheit haben, da der Kaiser befohlen hat, daß der *Jesuitismus*, welcher den hohen und niedern Schulen in *Ungarn* bisher noch immer höchst schädlich geworden ist, gänzlich daraus weggeschafft werden soll.“⁸

Bretschneider már 1781. nov. 20-án írt levelében ajánlotta, emlékezzék meg Pálffyról az útleírásban:

— „Das Pálffy eine schöne Bibliothek und Kupfersammlung hat, erinnern sie sich auch noch. So eines Mannes in Ihrer Reisebeschreib, zu erwähnen als Rossalino könnte etwas zu seinem Glück beitragen...“

Nicolai Bretschneidertől nyert információk alapján írt azután az alkancellárról: de olyan közelebbi körülményeit is ismeri, amelyekről Bretschneider levelében nem volt szó: beszél gyermekeiről, akiket egy Lilienek nevű „érdemes és művelt“ százados nevel.

⁶ Reise III. 342. kk.

⁷ Vö. Bretschneider levelezését: Szent-Királyi id. m. 72. l.

⁸ Nicolai maga nem tartozott a meggyőződéses szabadkőművesek közé, s az illuminátusok, „Rosenkreutzerek“ miszticismusától még inkább idegenkedett. De tagja volt a „Zu den drei Globen“ című páholy-nak és sok vezető személyiséggel állt személyes kapcsolatban. Vö. erre vonatkozólag: Friedrich Kneisner: Geschichte der deutschen Freimaurerei. Berlin 1912. és levelezését Bretschneiderrel, Szent-Királyi id. m.

Pálffy jellemzésénél Nicolai ismét hangsúlyozza azt a vonást, mely szerinte a magyar urak főjellemvonása: a nemzeti érzés mindenekfeletti erejét. Benne magában is, mint ahogy azt K. Rettig⁹ kimutatta, a felvilágosodás korában a szokottnál jóval nagyobb mértékben ki volt fejlődve az erős nemzeti érzés. Noha meggyőződéses porosz, ezt az érzést — mint Lessing Tellheimja — az egész németségre kiterjesztette. Nagy megértéssel figyelte meg s tette útleírásában mindig újból szóvá a magyar rendek erős hazaszeretetét is.

Ürményi József-ről, akit a magyar közoktatásügy érdekében végzett szolgálataiért tisztelt, szintén már itt, a Bécs leírását tartalmazó fejezetben emlékezik meg:

— „Der Herr Hofrath *Joseph Urményi* de *Eadem* ist einer der angesehensten Rätthe bey dieser Kanzley, der besonders auf das Studienwesen in Ungarn bisher viel Einfluß gehabt hat. Er hatte, da er sein *Vaterland* so sehr liebt, dabey gewiß den besten Willen; aber der in *Ungarn* noch so sehr herrschende Jesuitismus hat ihm den größten Verdruß verursacht.“¹⁰

Az idevonatkozó mondatok háttérét és keletkezésüket érdekesen világítja meg Bretschneiderrel való levelezése. 1783. február 24-én Bretschneider arról a gyűlöletről szól, amely szerinte Ürményt minden protestáns üggyel szemben eltöltötte.

— „Den Hass des Hofrath *Urmény*, der bald auch den Gr. *Pálffy*, und andere gegen mich eingenommen hat, komt ohne Zweifel da her, weil Urményi alle Kräfte aufbot, die Protestanten in Ungarn nicht aufkommen oder in die Rechte treten zu lassen, die ihnen der Kaiser gab, und weil ich weder in dieser Sache seiner Meinung seyn konnte, noch mich hütete mit Protestanten nach meiner alten Gewohnheit umzugehen zugleich aber auch *Bar. Gebler*, damals im Staats Rath die Sache der Protestanten vertheidigte, so kam ich bey ihm in den Verdacht, unter der Hand für sie zu arbeiten u. s. w. und daß ist ein un verzeyliches Verbrechen.“

1783. október 16-án Bécsben kelt levelében Bretschneider ismét visszatért erre a kérdésre:

— „Er wäre die größte Satyre die Sie auf *Urm.* machen könnten, wenn sie ihn beschuldigten, daß er sich den Ränken der Jesuiten wi-

⁹ Rettig Kurt: Die politische Stellung von Friedr. Nicolai. *Jahrbuch der Philosophischen Fakultät in Königsberg. Jahrgang 1922.*

¹⁰ Reise. III. 344.

dersetzt, denn bey dem itzigen Ausbruch dieser Jes.(uiten) Historie ist er der stärckste Verfechter und selbst der Kaiser und die ganze Welt erkennt, daß er allein der wichtigste Widerstand der Aufklärung in U(ngarn) ist. *Palásty* selbst erkennt es itzt von ganzem Herzen. Er muß den Exj. (esuiten) ganz besondere Verbindlichkeiten haben, denn sonst wäre es unmöglich beÿ so entschiedenen Wahrheiten die gegen sie aufkommen, noch ihr Partisan zu seyn.“

Nicolai kézírásos jegyzete ehhez a levélhez:

— „Ich bin doch fest willens es so zu sagen: Er habe sich ehrenvoll derselben angenommen, könne aber jetzt zurück und er könne dadurch der Aufkl. in U(ngarn) sehr helfen.“

Láttuk fentebb, hogy valóban ilyen értelemben szolt utóbb Ürményiről¹¹ az útleírásban. Bretschneider még ez év november 8-án felhívta figyelmét arra, hogy mindenkép jó, ha óvatosan jár el:

— „Werden sie das sagen, was sie in Ihrem vorigen entwarfen, so werden es die Ungern für Satyre nehmen und die andern werden sagen Sie sind erkaufte worden. Sagen sie Ü(r)ményi) scheine den besten Willen zu haben, aber der bekannte Jesuitismus in Ungern, macht ihm viel Verdruß, das ist ad Verbum, wahr.“

Ehhez a levélrészhez Nicolai megint odaírta jegyzetkép: „So habe ich geschrieben.“

Főszempontja: a felvilágosodás terjesztése ismét megnyilvánul, amikor a tanulmányi kommisszióról, és annak vezető személyiségeiről, így van Swieten-ről ír. Közülük személyesen is megismerkedett Müller Ignác-cal, H. Stephan Rautenstrauch-cal; a cenzúrabizottság tagjai közül pedig Joseph Retzer-rel, aki a cenzúra történetét 1766—1787-ig írta meg; levélközlésünkben alább szerepel.

Bécsi tartózkodása során néhány fiatal magyar úrral is megismerkedett:

— „Ich habe Gelegenheit gehabt, verschiedene liebenswürdige junge Herren *Ungarischer Nation* kennen zu lernen; darunter sind die Sekretare bey dieser Kanzley, die Herrn von *Brunswick* und von *Pallasti*. Letzterer hat eine schöne Sammlung von engländischen Büchern, in denen er wohl belesen ist.“¹²

¹¹ Ürményi J. történeti szereplése és a közölt ügy terén kifejtett szolgálataira vonatkozólag l. Hóman-Szekfü: „Magyar történet III kiadás 1935 IV. 530 kk., és Kornis Gy. A magyar művelődés eszményei. I. köt.

¹² Reise III. 544.

Palásthy Márton kancelláriai fogalmazó később sokat szerepel Bretschneiderrel folytatott levelezésében. Innen tudjuk, hogy Palásthy 1781-ben tokaji borral kedveskedett Nicolainak, aki az ajándékot azzal a tollal viszonzotta, mellyel híres regényét, a Sebalduš Nothankert írta volt meg. Később is levelezésben állottak. Palásthy többször bort küldött a tisztelt barátának, 1782-ben viszont Nicolai könyvekkel ajándékozta meg.¹³ Palásthy 1782-ben Berlinbe is akart utazni, de ez a terve nem sikerült. 1783-ban Bretschneider közvetítésével 15 példányt rendelt meg Nicolai útleírásából.¹⁴ Hogy még ekkor is levelezésben állott Nicolaival, bizonyítják Bretschneider levelei. Kétszer is megismétli kérését Nicolaihoz. Írjon Palásthy-nak, esetleg Ürményinek (utóbbi esetében az adhatna alkalmat az írásra, ha útleírásából tiszteletpéldányt küld), — s kérje, járjon el Bretschneider érdekében.¹⁵

Saját bevallása szerint sok kellemes órát köszönhetett a Bécsben tartózkodó Nicolai Matolay Bernát Sámuel udvari tanácsosnak.

— „Dem Herrn Reichshofrathsagenten von Matolay, einem Manne von mannichfaltiger Einsicht und von sehr freundschaftlichem Herzen, habe ich einen großen Theil meiner vergnügtesten Stunden in Wien zu danken.“¹⁶

Főszervezője volt a bécsi szabadkőművességnek;¹⁷ Nicolainak Bretschneiderrel való későbbi levelezésében gyakran szerepel. Bretschneider állandó érintkezésben volt vele.¹⁸ Nicolai, amint ez Riedesel bécsi követ 1778. április 11-én kelt leveléből kitűnik, már ekkor levelezésben állott vele.

Hochverehrter Herr Nicolai,
ich habe das Vergnügen Ihnen in Antwort auf Ihres vom 21-ten

¹³ Az erre vonatkozó levélrészleteket közli Szent-Királyi id. m. 107. l.

¹⁴ U. i. 127., 129. l.

¹⁵ L. Bretschneider leveleit: 1783. III. 25. (Bécsből), 1785. III. 25. és VI. 15.

¹⁶ Reise III. 372.

¹⁷ L. Abafi: Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn. Budapest 1893. 206. l.

¹⁸ L. leveleit: 1781. november 20., december 24.; 1782. február 14., április 8., 1783. június 13., október 1. stb.

Merz, welches nebst königl. Auftrag in eben der Sache, wohl erhalten, zu melden, daß Sie nunmehr keine widrige Verfügungen gegen die Allgemeine Deutsche Bibliothek von dem kays. Reichs Hof Rath werden zu befürchten haben, so wie der H. E. von Matolay unfehlbar derselben weiter wird berichtet haben.

Wien 1778 Apr. 11.“

Az Allgemeine Deutsche Bibliothek ausztriai betiltásának megszüntetésében neki is szerepe volt. Riedesel 1779. július 5-én írt sorai szerint hűséggel szívén viselte Nicolai ügyeit.

— „So viel mir erinnerlich ist, so ist auf meine Vorstellung die *Deutsche* Bibliothek von allem Verbot befreyet worden. Wenigstens hat man es mir heilig versprochen. Sollte es nicht seyn, so darf nur H. E. v. Matolay, in dessen Händen Ihre Geschäfte gut empfohlen sind, mir davon auf ihre Anweisung Nachricht geben, ich werde mir allezeit ein Vergnügen daraus machen, auch ohne Königl. Befehl einem so würdigen Mann als Ihnen diejenige Hochachtung beweisen zu können, mit welcher bin Ew. Hoch Edel

Potsdam den 5-ten Julii 1779.

gehorsamster Diener
Riedesel

Részben talán ismerősei, részben bizonyára a Bécsben tartózkodó más magyar urak beszédjének megfigyeléséből származnak Nicolainak jó fülre valló megállapításai a magyarok ejtéssajátságairól, ha németül beszélnek:

— „Der *Ungar* hat zwar sein *Deutsch* gewöhnlich von Oestreichern gelernt, aber er ist doch sehr leicht von einem Oestreicher zu unterscheiden. Er spricht die Worte nicht mit so hohem Accent, aber er hat einen besondern ihm eigenen Accent, den er auf ein Hauptwort gegen Ende eines Satzes oder kleinen Perioden legt, welchen ich wohl empfinden kann, aber nicht beschreiben weiß.“¹⁹

Szembeállítja az olaszok német nyelvi ejtésével:

— „Bey der Zusammenfügung der Konsonanten, mit den Vokalen ist ein *Ungar*, wenn er deutsch spricht, am leichtesten zu erkennen. Er thut gerade das Gegentheil vom Italiäner: was dieser zu viel im Ausprechen anschleift, sondert jener zu viel ab, und spricht den Endkonsonanten, an den jener ein *e Euphoniae* hängt, noch stärker und abgesetzter aus, als der Deutsche. Er spricht gleichsam aus: *trett- en* statt *tre-ten*. Man wird übrigens begreifen, daß dieser charakteristische Un-

terschied in der Aussprache viel feiner ist, als ich ihn mit Buchstaben auszudrücken vermögend bin.“²⁰

Nicolai már itt, Bécsben is észrevette az osztrák vámrendszer kedvezőtlen voltát a magyar kereskedelemre. A gabonakivitelnél a vám, ha az osztrák örökös tartományokon át szállítják, az érték 20 %-át teszi ki, a dohánynál még jóval rosszabb a helyzet.²¹ A kiváló magyar borok exportálását — Nicolai lelkes hívük volt, erről útleírásának, Bretschneiderrel való levelezésének számos helye tanuskodik — szintén nagyon szigorú rendelkezések bénítják meg, nehogy az osztrák borok kivitelének ártson. Részletes képet a magyar bortermelésről, annak hiányairól, másrészt egyes magyar borok kiválóságáról, a magyarországi részben ad. (363—376).

A magyarországi kirándulást a következő mondatokkal vezeti be:

„Die Absicht unserer Reise ging zwar eigentlich auf Deutschland und die Schweiz. Indessen, da wir so nahe an *Ungarn* waren, so wäre es unverzeihlich gewesen, nicht wenigstens etwas von diesem von der Natur so gesegneten Lande zu sehen, und wenigstens so viel es unsere Zeit erlaubte, eine Nation etwas näher zu betrachten, die durch eigenthümlichen Charakter sich so sehr ausgezeichnet, und durch beständiges Streiten für ihre Rechte von jeher so merkwürdig geworden ist. Eine edle Nation, die, nachdem sie nach vielen fruchtlosen Kriegen, nunmehr seit mehr als *achtzig* Jahren mit dem benachbarten Oestreich unter einem Oberhaupte friedlich vereint ist, dennoch in ihrer Verfassung selbstständig bleibt, und das Haus Oestreich, dessen Herrschaft sie so lange Zeit ungern ertrug, durch ihre Ergebenheit und Treue vor 44 Jahren allein aufrecht erhielt.“²²

Ismeri és felhasználja a „Moriatur pro Rege nostro Maria Theresia!“ történetét, s dicséri a Magyarorszáiban még eleven „hősi szellemet“.

Műveinek nagy népszerűségét, útleírásának széles körben való ismert voltát tekintve, jelentősnek kell tartanunk azt a tényt, hogy a magyarságról a XVIII. század végén a külföld elé ilyen, lényegében kétségtelenül helyesen meglátott, kedvező jellemkép került. Az a néhány vázlatosan odavetett mondat, amely az egész magyarországi rész előtt

²⁰ Reise V. 302.

²¹ Reise IV. 420. kk.

²² U. o.: VI. 325—26.

áll, a magyar viszonyok legsarkalatosabb pontjaira tapint rá. Másrészt magára Nicolaira jellemző, gyors ítélőképességére és forrásainak nagyrészt helyes voltára. Így foglalja össze a magyar élet legjellemzőbb pontjait:

— „Große Macht der Geistlichkeit und des Adels, fast kein tiers état, und wo er ist, größtenheils aus Ausländern bestehend, die sich aber doch gar gern nationalisiren. Herrschaft eines benachbarten Regenten. Streben desselben nach Ausdehnung königlicher Vorrechte. Von Seiten der Nation. Aufmerksamkeit auf dieses Streben und treues Nachgeben gegen den Oberherren, aber standhaftes Festhalten an erworbene Rechte. Kultur, die mehr von Seiten des Oberherrn sich ausbreitet, als von Seiten der Nation; Kultur, mehr durch Handlung mit Produkten als durch die alles beseelende Industrie. Fremder Luxus durch die Handlung und mit dem Scheine der Kultur allenthalben eindringend. Der große Adel allen Verfeinerungen des konventionellen Luxus ergeben, der seit einem Jahrhunderte Italiens, Frankreichs und Englands Industrie empor hob, der aber alle die Nationen erschlaftet, welche diese Verfeinerungen genießen wollen, ohne sie durch eigene Industrie zu erwerben; im Gegensatze, in allen Theilen des Reichs, die untern Stände noch der meisten gewöhnlichen Bequemlichkeiten des Lebens ermangelnd. Ein Land voll Gaben der Natur, so wie sie kein anderes Land hat, und in beständigen Bedürfnissen fremder Länder. Die reichsten Bergwerke von edlen Metallen in Europa, und unerhört wohlfeile Preise, der Produkte. Handlung und Kultur, mit großen Aussichten des Monarchen auf Handlungskompagnien, auf Schiffahrt bis nach zwey Meeren, und was dem ähnlich ist, im beständigen gewaltsamen Streben sich auszubreiten; und dagegen Unthätigkeit des größten Theils der Nation, und Stockung der simpelsten Cirkulation fast in allen innern Theilen des Reichs. Viel Eifer zur Besserung, mit großer Anhänglichkeit an Dinge welche die Verbesserung hindern, und doch einiger Anhänglichkeit werth sind, weil sie mit einer Verfassung enge verknüpft sind welche die Nation mit Recht liebet. Diese und mehrere wichtige Umstände machen Ungarn und dessen Bewohner in der jetzigen Geschichte der Menschheit sehr merkwürdig.“²³

Helyes érzékkel mutat rá a szeme elé táruló magyar viszonyok legfontosabb okára: az idegen uralkodó és a jogaihoz és alkotmányához szívósan ragaszkodó nemesség ellentétére. Ebből folyik az ipar hiánya és az a különös helyzet, hogy míg Európa leggazdagabb bányái és legolcsóbb terményei e földön találhatók, mégis folyton rá van utalva az ország idegen országokra.

²³ U. i. 326—8.

Magát az utat Nicolai valószínűleg kompon tehette meg Pozsonyig; mérőeszköze $8\frac{5}{8}$ mérföldet mutatott. Pozsonyban Batthyányi hercegprímás házában tett tisztelgő látogatást. A palota műtörténeti méltatása után a jezsuiták kollégiumát, meg Pozsony templomait írja le, valamint a királyi palotát. Mindenütt különös érdeklődéssel számol be a város képzőművészeti nevezetességeiről, másrészt kiemeli azokat a jelenségeket, amelyeket a magyarság érzéseire, gondolatvilágára különösen jellemzőknek tart. Így például a királyi vár leírásánál a nemzet jogos fájdalmát a magyar korona Bécsbe szállítása felett.²⁴

Már ekkor Pozsonyban, alkalom kínálkozik arra, hogy a magyarországi főiskolákkal kapcsolatban elmondja véleményét a jezsuita nevelésről.

— „So lange sie noch nicht anschauend erkennen, daß die von ihnen verächtlich so genannten *Layen* eigentlich die *menschliche Gesellschaft* ausmachen, und daß die Kirchendiener bloß *Diener des Staats* sind, so lange, ihnen noch der schädliche geistliche *Esprit de Corps* in solchen Priesterhäusern, wo sie ganz von dem Willen des *Superioren* abhängen, von Jugend auf beygebracht wird: so ist keine gründliche Aufklärung und Verbesserung der katholischen Religion zu hoffen.“²⁵

Pozsony lakossága főként magyarokból és németekből áll; vannak tótok is, ezeket a magyarság nem sokra tartja. A lakosság szaporodási viszonyait szemlélve Nicolai újból és újból összehasonlításokat tesz Pozsony és Bécs között. Ugy találja, hogy előbbi sokkal egészségesebben épült, mint Bécs és hihetetlennek tartja a Wiener Zeitung 1783. 13. számában feltüntetett halálozási számot. E szerint 1783-ban minden huszonkettedik pozsonyi meghalt volna! A nagyon magas halálozási arányszám lehetséges okait kutatva rámutat arra, hogy a magyar nemesség vezetőrétege szerfeletti pompában él:

— „das Wohlleben in Ungarn (ist) unter den vornehmen Personen auch überaus groß, ja noch größer als in Oestreich.“²⁶

²⁴ Reise VI. 346.

²⁵ U. o. 347—48.

²⁶ U. i. 350.

Részletezi a feljebb csak körvonalozott „magyar jellemet“. Egyetért D'Alembert mondásával az *Éloge de Montesquieu*-ben: „(les Hongrois) une nation fiere et genereuse, le fléau de ses tyrans et l'appui de ses souverains“, és hozzáfüzi: „sehr treffend!“

Igen sok jót talál a magyarságban: nemcsak híres bátorságuk igaz, hanem az is — bár kevésbbé ismeretes —, hogy mindahhoz, amit komolyan el akarnak érni, meg is van a képességük.²⁷ Férfiaik erősek, vitézek, asszonyaik szépsége és bája „talán még az osztrák nőkét is felülmúlja“. Persze vannak hiányaik is, ezek Nicolai „aufklärista“ felfogása szerint bizonyos meghatározott okokra vezethetők vissza.

— „Es sind außerdem noch andere diesem Lande besonders eigene Umstände, welche hindern, daß die großen Fähigkeiten dieser Nation noch nicht ganz die Wirkungen hervorbringen, die sie hervorbringen könnten. Die nicht zweckmäßige Erziehung der Jugend ist eine von den vornehmsten Ursachen; und wiederum ist die Hauptursache dieser mangelhaften Erziehung, die überaus große Macht der Geistlichkeit, welche um ihr Ansehen zu erhalten, nur darauf denkt, der Jugend viel Aberglauben und blinde Ergebenheit gegen die geistlichen Väter beyzubringen, nicht aber ihrem Geiste den freyen Schwung zu lassen, dessen er fähig wäre.“²⁸

Különösen a jezsuiták szerepe szerfelett káros a magyarságra.

Nicolai helyesen állapítja meg a magyar társadalom különös tagozódását: a főnemes, a középnemes és a nép közt szinte szakadék tátong, magyar származású, jómódú városi középosztály pedig nincs, noha az lehetne a terjedő, fejlődő művelődés legbiztosabb megőrzője és fejlesztője. Nagy hiba a magyar lelkiség szempontjából, hogy állandóan úgy érzi a nemzet: el van nyomva egy idegen néptől, melyet uralkodóháza is pártol. Ez az érzés oka annak, hogy bizalmatlanul tekint minden osztrákra; a nagynémetekkel szemben könnyebben nyílik meg. Ha egyszer valakit szívébe zárt, hűséges barát.

²⁷ U. i. 353.

²⁸ U. i. 353.

— „Der Ungar, ob er gleich schwer Zutrauen faßt, dennoch es auch nicht leicht verliert wenn er es gefaßt hat, und daß er, einmal überzeugt von aufrichtiger Zuneigung, dieselbe mit warmer Theilnehmung und Dankbarkeit erwidert. Er ist ein sehr heftiger Feind, aber auch beständiger Freund, wenn er es einmal ist. Dieß letzte geschieht aber selten. Man muß sein Zutrauen ganz gewinnen, wen man ihn leiten will. Doch ist dieses sehr schwer. Man muß ganz in seine Ideen eingehen, und vornehmlich muß man ihn ganz überzeugen können, daß man keine Nebenabsichten habe. Will man ihm wider seinen Willen gutes thun, so läuft man Gefahr, daß er gutes für böses ansieht. Eine Gesinnung, die nur allzusehr in der Natur des Menschen liegt, und welche in allen Ländern diejenigen wohl erwägen sollten, welche von einer Nation verlangen, sie solle ihren eigenthümlichen Charakter verändern, damit sie in der Kultur fortschreiten könne.“²⁹

Nicolai szembehelyezkedik Adelunggal, aki *Versuch einer Geschichte der Kultur des menschlichen Geschlechts c. művében* a magyar kultúra érdekében azt kívánja a magyarságtól, hogy alkotmányáról lemondjon.³⁰ Nicolai szerint semmiképen nem lehet ilyesmit egy nemzettől kívánni:

— „Eine Nation geht niemals von seiner Verfassung ab.“³¹

Valamely nép alkotmánya vagy fokozatosan fejlődik, reformálódik, belső szükségességgnek, saját törvényeinek engedve — és ez természetes út —, vagy erőszakkal, természetellenesen vétetik ez el tőle, külső hatalommal: lemondani róla sohasem fog. És aki egy idegen nép kultúráját, eszméit erőszakkal akarná egyszerűen átvinni egy nép életébe, az csak árthat a népnek:

— „Nur *diejenige Kultur* kann *dauerhaft* seyn, die von *National-charakter* und *Verfassung* ausgehet und darinn gegründet ist.“ (U. o.)

A magyarság lelki képe sajátságos és ez még Pozsonyban, ahol az osztrák föld közvetlen közelében élnek, is erősen érezhető. Vannak közös vonásai az osztrákkal: így bizonyos kényelmesség, de ez inkább csak látszólagos és sok élénkséget fed. Erősebb és izmosabb mint az osztrák, szellemileg is, hacsak egy kis fáradtságot vesz magának; mindekelőtt pedig jóval komolyabb. Erős nemzeti érzése minden-

²⁹ Reise VI. 358.

³⁰ Id. m. 431.

³¹ U. i. 359.

³¹ U. i. 359.

ben befolyásolja; ez vezető szempontja. Nem igen számíthat előmenetelre olyan magyar, aki német ruhában jár. Hogy az ipara és földművelése is magán hordja előbb említett kényelmességének jeleit, bizonyára arra is visszavezethető, hogy a föld hihetetlenül termékeny és kevés munkával is bőséges aratást hoz.

Nicolai a továbbiakban a magyar könyvkereskedelem és nyomdászat állapotáról számol be, valamint a kiadott folyóiratokról.³² Utleírásának ebből a részéből is látható, milyen jelentősnek kell tartanunk Nicolai szerepét a magyar viszonyoknak a külfölddel való megismertetésében. Általában azt kell mondanunk — amit már dolgozatunk elején is hangsúlyoztunk —: ezt a jelentőségét nem befolyásolják és nem kisebbítik azok a harcok, amelyek Nicolai irodalmi szereplése körül folytak és nyilvánvaló irodalmi tévedései sem. Nicolai műveinek értéke csekély lehetett, irodalmi ítéletei sokszor egészen hamisak; központi, közvetítő szerepe a különböző német területek, sőt azokon túl a környező országok tudományossága és irodalma között: ez munkásságának igazi értéke, jelentősége és ez vált javára a magyarországi tudományosságnak és irodalomnak is, amelyet a német külfölddel tekintélyénél fogva épen Nicolai ismertetett meg a legnagyobb sikerrel.

Nicolai kitér arra a korában aktuális kérdésre is, kihez tartozzék Pozsony városa.³³ A császár — *Keyssler*³⁴ szerint *Otto de S. Blasio* egy régi helyére támaszkodva³⁵ — Pozsonyt már több ízben az osztrák örökös tartományok közé akarta sorozni. Nicolai megérti, hogy magyar részről ebbe sohasem fognak beleegyezni:

— „(es) läßt sich wohl einsehn: daß z. B. die hier angesessenen mächtigen Familien *Eszterházy* und *Pálffy*, so sehr sie auch dem kaiserlichen Hofe ergeben sind, doch nicht eben geneigt seyn möchten österreichische Vasallen zu werden; und daß überhaupt kein Ungar eine Veränderung dieser Art wünschen kann.“³⁶

³² Reise VI. 376 kk.

³³ Reise VI. 379 —80.

³⁴ Reisen II. 1267. l.

³⁵ 82. köt. ad a. 1189; 213 l.

³⁶ Reise VI. 380 kk.

Részletesen beszámol a magyarországi vallási helyzetről. Úgy találja, még mindig a jezsuitáké a legnagyobb befolyás. Azok is, akik Mária Terézia megbízásából a Ratio Educationis munkálataiban résztvettek, a jezsuiták tanítványai. Nicolai diplomatikusan fejezi ki magát: nem említi Űrményit — akiről más helyen dicsérőleg emlékezett meg — de nyilván rágondol, amikor ezeket írja:

— „Alle die Herren, denen unter der höchstseeligen Kaiserinn *Maria Theresia* das Geschäft der neuen Studieneinrichtung im Königreiche Ungarn aufgetragen wurde, waren alle von den Jesuiten erzogen. Fast alle waren öffentliche oder heimliche Gönner des Ordens, und sie behielten im reifen Alter die ihnen in der Jugend eingeprägte blinde Ehrfurcht für die unermesslich seynsollende Gelehrsamkeit ihrer ehemaligen Lehrer. Sie ließen also, durch ihre Freunde und Klienten die Exjesuiten, den neuen Studienplan für Ungarn ausarbeiten, welcher 1777 gedruckt, und dem ganzen Lande zur Richtschnur für alle untere, mittlere und höhere Schulen gegeben ist. Von der Vortrefflichkeit dieses Studienplans ist, mit der den Jesuiterfreunden eigenen Thätigkeit, in vielen Schriften vieles posaunt worden. Wenn ich aber auseinander setzen sollte, wie wenig wahre pädagogische Kenntniß darinn enthalten ist, und wie sich das meiste nur auf eine leidige mechanische Ordnung beziehet, wobey noch immer die dümmsten Vorurtheile fortgepflanzt werden können, so müßte ich ein eigenes Buch schreiben.³⁷

Ezekhez a mondatokhoz az igazi háttérret Bretschneiderrel való levelezése adja meg. Nicolai jól tudja — vö. Bretschneider 1783. nov. 8-i levelét! —, hogy óvatosnak kell lennie. Meg is mondja: „in welches Wespennest würde ich hierbey stören.“ Alább, Nicolai forrásainak tárgyalásánál még visszatérünk erre a mozzanatra.

Az iskolaügy terén Nicolai szerint mindenütt észrevehető a katolikus papságnak az a törekvése, hogy a protestáns iskolák működését egyre inkább meggátolja. Az 1782-ben Pozsonyban tartott megbeszélés, mely szerint a két keresztény felekezet iskolái egyesíttessenek,³⁸ a protestáns rendek heves tiltakozásával végződött: az egységes tanrendszert sem akarták átvenni, mert érezték, hogy ez iskoláikra halálos csapást mérne. Különösen kitűnt soraikban bá r ó

³⁷ Reise VI. 382/83.

³⁸ Schlözer: Staatsanzeigen I. 223. l.

Prónay Gábor³⁹ — Nicolai 1776 óta levelezésben állt vele: szerepéről az ADB. 49. kötetének 2. számában részletesebb beszámoló jelent meg. Az útleírásnak ezen a részén látszik meg leginkább Nicolai személyes állásfoglalása, másrészt azonban az is, hogy az itt szóbanforgó tényeket pontosan és jó források nyomán ismeri. Behatóan ír a protestánsok helyzetéről⁴⁰ és utalásaiból kitűnik, hogy ez a kérdés különösen a szívéen feküdt: bőségesen idéz idevágó műveket, cikkeket (L. Forrásairól szóló fejezetünket). Vezető szempontját itt is hangsúlyozza; az olyan intézkedések, amelyeket 1784. májusában Pozsonyban kiadtak, hogy t. i. senki se merészkedjék katolikus hitét elhagyni, vagy hogy katolikus ember ne tehesse lábát protestáns templomba, véleménye szerint sérti az ember veleszületett jogát a gondolat és hit szabadságára.

— „Daß Befehle dieser Art für einen Menschenfreund traurig sind, darf ich wohl freymüthig sagen. Der wahre Grund der Toleranz ist: daß ein jeder Mensch ein angebournes Recht hat, in Glaubenssachen seiner Überzeugung zu folgen. Will man ihm dasselbe nehmen, so kann man sich der *Toleranz* nicht rühmen.“⁴¹

A művészetekről szólva nem kerüli el Nicolai figyelmét a Pozsonyban épített házak szépsége. Tud a híres Eszterházy-zenekarról, amelynek élén Haydn állt. Ismeri Joh. Mich. Landerer és J. S. Paczkó nevét. A híres Kempelen Farkas-féle sakkozó figura természetesen szintén érdekelt, de ez ebben az időben már nem volt látható. Nicolai, aki minden érthetetlen dolognak, minden misztifikációnak esküdt ellensége,⁴² természetesen ebben a kérdésben is határozottan elítéli azoknak a szándékát, akik pusztán a szerkezet különleges mechanizmusával magyarázták a sakkjátékos eredményeit. Szerinte egyszerű megtévesztéssel állunk szem-

³⁹ Reise 386—7. L. Hóman—Szekfü: VI könyv 339, 405; levelezéséből alább közlünk.

⁴⁰ Reise VI. 392 kk.

⁴¹ U. o. 399 l.

⁴² — „Ich bin ein Freund der Wahrheit, und ein Feind des Scheins und der Vorspiegelungen. Ich mag nicht, daß man Wunder suche, wo keine Wunder sind“ — vallja könyvében VI. 434. l.

ben, s hogy ezt bebizonyítsa, egészen részletesen, sőt aprólékosan számol be a készülék működéséről.

Azok a magyar urak, akiket Nicolai Pozsonyban láthatott, s különösen kiemel, a következők: *Batthyányi József*, a hercegprímás; *Gróf Fekete György*, királyi kúriai bíró; *Gróf Balassa*, Magyarország tanügyi főigazgatója, *Skerlecz Ferenc*, udvari tanácsos; a híres *G. K. v. Windisch*, pozsonyi tanácsos, akinek földrajzi művét: „*Geographie von Ungaru*“ Nicolai maga is állandóan használta az útleírás megszerkesztésénél. Mint érdekességet említi meg, hogy a zenében olyan kiváló *Bach*-család eredetileg pozsonyi származású; hite miatt kellett a magyar földet elhagynia.⁴³

Mivel nagyon rövid idő állott csak Nicolai rendelkezésére és szociális beállítottságánál fogva inkább érdekelte a középosztály és köznép élete, mint a nagyurak palotái,⁴⁴ nem a már sokszor megírt Eszterházy-kastélyt szemlélte meg Eszterházán, hanem *Jeszenák Pál* báró birtokát, Majorházát.

Nicolai már itt megemlíti, hogy *Jeszenák*, aki látogatása idején még csak nemes volt, közben protestáns létére bárósíttatott.⁴⁵ Igen szíves szavakkal szól róla: beszél tudós neveltetéséről, követségéről az orosz udvarban, s áldozatkészségéről Magyarország tudományosságának emeléséért. Fiait utóbb — 1781 őszén — Göttingában ismerte meg. Tanulmányúton voltak Angliában, majd hosszabb ideig Wetzlarban tartózkodtak. A *Jeszenák*-féle birtokról Nicolai elismeréssel ír:

— „Der ländliche Aufenthalt in *Majorház* zeigte keine Pracht, aber alle Merkmale der Ordnung.“⁴⁶

Szívből sajnálta, hogy a magyar föld szélsőséges éghajlata rossz hatással volt egészségi állapotára, és gyorsan vissza

⁴³ U. o. 420 kk.

⁴⁴ Vö. VI. 438—39.

⁴⁵ 1782-ig csak három protestáns úrral történt ez meg: *Zay* báróval, *Hellenbach* báróval, és *Callisius* báróval. A többiek, hogy a mágnesi rangba emeltethessenek, katolizáltak; így írja *Bretschneider* az év február 17-én.

⁴⁶ *Reise* VI. 440.

kellett térnie Bécsbe.⁴⁷ Jeszenákkal való kapcsolata azonban nem szűnt meg. Bretschneider több levelében említi meg közös barátjukat.⁴⁸ 1784. március 16-án így ír fiáról Nicolainak:

— „Jetzt sind die zwey Barons *Jeszenak*, die sie in Göttingen gesehen haben, hier und der kleine *Podmaniczky*, welcher itzt Gubernial Rath in Fiume geworden ist, war auch da; diese jungen Leute waren in Wien an vielen Orten und besonders wo von Litteratur geredet wird, ich finde, aber daß noch immer Nikolai, die Allgem. Bibl., ihre Reisen, in Wien der Hauptgegenstand ist.“

Jeszenák az Allgemeine Deutsche Bibliothek előfizetője is volt. Hálás szívvel vette, hogy Nicolai olyan szépen emlékezett meg róla útirajzában. Nicolai egyik jegyzetéből idézzük:

— „Der Herr von Majorhaß schrieb an mich und bedauert sich gar schön daß seiner in der R. B. gedacht ist, er meldet mir zugleich mit Trauern, daß seine Söhne einen Proces gegen ihn angefangen und ihn als Verschwender des Ihrigen angeklagt haben. —“

Nicolai útleírásának végén még a magyar nyelvről tesz megjegyzéseket. Szépnek és dallamosnak tartja:

— „Die Sprache hat auch für einen Fremden viel Anmuth und Wohlklang, vorzüglich im Munde des hier so liebreizenden schönen Geschlechts.“⁴⁹

Nem igen tartja lehetségesnek, hogy az uralkodó parancsával megfelelően általános legyen magyar földön is a német nyelv használata. A Sajnovics-féle eredeztetést⁵⁰ teljesen tévesnek minősíti és csak a jezsuiták tekintélyre törekvését látja mögötte. („*P. Sainovics* wollte auch *Aufsehen* machen und zeigen, daß ein Jesuit weiter sehen könne als andere Leute“).⁵¹ Azóta jól tudjuk, hogy ez esetben Nicolai volt az,

⁴⁷ Bretschneider is megemlékezik egyik levelében Nicolai majorházi rosszzullétéről: „Reisen Sie im Nahmen des Herrn und bleiben Sie gesund, damit sich über ihr Antlitz niemals wieder die Pittichfarbe breite, die ich in Majorhas mit schrecken erblickte.“ 1781. június 19-én.

⁴⁸ Például 1781. november 20-án; 1782. február 14-én; március 18-án; június 10-én (1. *Szent-Királyi* id. művében.) 1784. februárjában a két fiatal Jeszenák és a kis Podmaniczky báró meglátogatták Bretschneidert, nála ebédelték; beszámoló erről Nicolainak 1784. február 9-én.

⁴⁹ Reise VI. 443.

⁵⁰ L. *Demonstratio Idioma Hungarorum et Lapporum idem esse!* 1770.

⁵¹ Reise VI. 447.

aki tévedett. Útleírásának magyarországi fejezete annak az alaphangnak megütésével végződik, amely művét végigkísérte: újból és erőteljesen fel akarja hívni a figyelmet a jezsuita rend és minden „rajongó“ ártalmas befolyására.

Az útleírást Magyarországon — ahogy Bretschneider levelezéséből tudjuk — azok, akik a katolikus Egyház tanáival rokonszenveztek, gyanakvással fogadták.

— „In Ungern und andern Provinzen wird das Buch schwerlich nach seinem Werthe beurtheilt werden, denn da ist jedermann schon vorläufig dagegen eingenommen und zwar durch den Anstrich, daß nichts drinne gesagt und daß es blos eine Buchhändler Speculation sey. —“

Mások viszont — pl. Prónay báró és köre — tovább is és csak annál inkább Nicolai hívei maradtak. Az olyanfajta helyreigazítások, amilyenek J. Chr. Engel vagy Gottfr. Rotenstein alább közölt leveleiben fordulnak elő, csupán tiszteletteljes kiegészítések akartak lenni és Nicolai is szívesen fogadta őket. Engel megjegyzéseinek nagyrészt le is közölte útleírásának későbbi fejezeteiben.⁵²

III.

Források.

Nicolai munkamétódusa. — Személyes közlések felhasználása. — Bretschneider szerepe. — Irott források. — Büsching: Wöchentliche Nachrichten. — August L. Schlözer: Briefwechsel historischen und politischen Inhalts. — Korábbi útleírások: Keyssler, Bernouilli. — Topografiák: Windisch. Korabinszky. — Egykorú folyóiratok: *Deutsches Museum*. — *Pressburger Zeitung*. — *Wiener Zeitung*. — Nicolai és forrásainak összehasonlítása. Kéziratos jegyzetei.

Nicolai München ismertetésénél — a *Reise* VI. és VII. kötetében — nem támaszkodott csupán személyes tapasztalataira.¹ Ezt nem is tehetette. Egész útja, mint láttuk, aránylag rövid idő alatt folyt le. Utazása Lipcsén, Jénán, Koburgon, Bambergen, Erlangenben, Nürnbergben és Regensburgon át,

⁵² Nicolai válaszait a *Reise* németországi fogadtatásával kapcsolatban I. az útleírás VII., VIII., IX. és X. köteteinek előszavában, illetőleg függelékében.

¹ Fr. M u n c k e r: Ein Berliner über München vor hundert Jahren. *Jahrbuch für Münchener Geschichte*. I. 1887. 174. kk.

valamint bécsi meg magyarországi tartózkodása összesen csak két hónapot tett ki. Hogy munkájában az egyes helyek művelődési, ipari, vallási és erkölcsi viszonyairól részletes képet adhasson, természetesen forrásokra volt szüksége. A személyes ismerősöktől, jóbarátoktól szerzett adatokon kívül elsősorban és az előbbieknél jóval nagyobb mértékben írásbeli forrásokra nyúlt vissza. Így München leírásánál ügyesen felhasználta a csak nemrég, 1782-ben Westenrieder-től kiadott művet Münchenről: „Beschreibung der Haupt und Residenzstadt München, im gegenwärtigen Zustande.“

Magyarországi tartózkodásának és a magyar viszonyoknak leírásánál is ketté kell választanunk Nicolai értesüléseit a szerint, hogy személyes közlések vagy nyomtatott művek voltak forrásai.

Ami a személyes ismerősöktől szerzett értesüléseket illeti, e szempontból kétségtelenül az első hely Bretschneider-t illeti. Nem értünk teljesen egyet *Szent-Királyi Margit* állításával, mely szerint „szinte azt mondhatjuk, hogy a *Reise* magyar vonatkozású fejezeteit teljesen maga Bretschneider írta“.² mégis vannak helyek Nicolai útleírásában, amelyek szószerint egyeznek Bretschneider levélbeli közlésével. Ilyen például Nicolainak gróf Pálffyról adott arcképe:

Nicolainál:

— „Se. Excellenz der Herr Graf *Karl Pálffy*, ein Herr den ich sehr verehere, da ich die Gnade gehabt habe ihn näher kennen zu lernen. Er ist mit dem Kaiser erzogen worden, und hat dessen edlen Charakter; [jegyzetben: Es sey mir erlaubt, nur Ein mir zuverlässig bekanntes Beyspiel seiner Großmuth und Menschenliebe anzuführen. Ein gewisser Herr, der viele Jahre ansehnliche Aemter bekleidet hatte, verlor durch Einziehung des Kammerbeutels und durch das neueingeführte Pensions-system den größten Theil seines Gnadengehalts, ohne daß er diesen Verlust durch eigene Mittel ersetzen konnte. Er erzählte bloß gesprächsweise seinen Unfall dem Grafen *Karl Pálffy*. Kaum war er nach Hause gekommen, als er von diesem edlen Manne ein Billet, und in demselben das Versprechen erhielt, ihn zeitlebens zu unterstützen] schmeichelt Größern nicht, und sagt Geringern nicht unbedeutende Komplimente oder Versprechungen, die Er nicht zu halten gedenkt, sondern was Er sagt geht Ihm von Herzen. Er liebt sein Vaterland über alles, welches

² Id. m. 6. l.

ein Hauptzug in dem Charakter aller edlen Ungarn ist; und Er sucht durch sein Amt daselbst so viel gutes zu stiften als Er kann. Dieß hat Er besonders mehrmals bey dem für die Aufklärung so wichtigen *Studienwesen* zu zeigen gesucht, und wird jetzt dazu noch mehrere Gelegenheit haben, da der Kaiser befohlen hat, daß der *Jesuitismus*, welcher den hohen und niedern Schulen in *Ungarn* bisher noch immer höchst schädlich geworden ist, gänzlich daraus weggeschafft werden soll.“³

Breitschneidernél:

Der Gr. P. ist ein Herr, der das beste Herz von der Welt hat, er ist Ungeris. Vice Kanzler, und hat bey diesem Amte Gelegenheit gehabt viel Gutes, besonders bey dem Studienwesen in Ungern zu stiften, er ist das nicht, was man im eigentlichen Verstande einen Hofmann nennt, er ist dazu ein viel zu ehrlicher Mann, er schmeichelt nie Größen und sagt Geringen — nicht unbedeutende Complimente oder Versprechungen — die er nicht zu halten gedenckt, sondern was er redet geht vor Herzen. Von seinem guten Geschmack kann sein Haus zeugen, man wird nicht leicht in Wien bey der innern Einrichtung etwas ungekünstelteres und doch prächtigeres finden, als seine Tapisserie und Meublen. Er besitzt eine schöne Bibliothek die in einem großen Visiten Saale hinter vergoldeten Tafelwerk verborgen ist, so daß man da, wo man eine Wand zu seyn glaubt, in einem Augenblick die prächtigsten großen Werke eines Gronov. Gräfs, des Musaeum florentinum, Herculanum und die außerlesendsten und kostbarsten Bibliothek Bücher zu sehen bekommt, auch seine Kupfersammlung meistens von Stücken alter Meister ist sehenswerth. Von der Großmuth und Menschenliebe dieses Herrn kann folgende Anekdote zeugen. Der B. W. der lange Jahre an auswärtigen Höfen als M. gestanden hatte verlor durch Einziehung des Cammerbeutels und das neue Pensions Sýstem, den größten Theil seines Gnadenhaltes ohne daß er von seinen Mitteln etwas zusetzen hat. Er erzählt seinen Unfall den J. P. und kaum war er in seiner (Wohnung, so kam ein Billet von diesem Herrn, worinn er sich anheischig macht ihn so lange er lebt zu unterstützen.“⁴)

A bécsi fejezetben ismertetett magyar közjogi viszonyok rajza. Ürményi Józsefről szóló, fentebb idézett sorai, a tanulmányi kommisszió, valamint az egyetem története szintén Bretschneider közléseinek nyomán keletkeztek. Különösen tanulságos e szempontból a *Ratio Educationis* kérdésének a vizsgálata. Bretschneider 1782. június 10-én kelt levelében foglalkozik vele. Hogy az ez esetben kétségtelenül fennálló azonosságot kettejük szövegezése között bemutassuk, mindkét szövegből bemutatunk részeket.

³ Reise III. 345—4.

⁴ Lev. 1781. december 15.

Nicolainál:

— „Alle die Herren, denen unter der höchstseeligen Kaiserin Maria Theresia das Geschäft der neuen Studieneinrichtung im Königreiche Ungarn aufgetragen wurde, waren alle von den Jesuiten erzogen. Fast alle waren öffentliche oder heimliche Gönner des Ordens, und sie behielten im reifen Alter die ihnen in der Jugend eingeprägte blinde Ehrfurcht für die unermesslich seynsollende Gelehrsamkeit ihrer ehemaligen Lehrer. Sie ließen also, durch ihre Freunde und Klienten die Exjesuiten, den neuen Studienplan für Ungarn ausarbeiten, welcher 1777 gedruckt, und dem ganzen Lande zur Richtschnur für alle untere, mittlere und höhere Schulen gegeben ist. Von der Vortrefflichkeit dieses Studienplans ist, mit der den Jesuiterfreunden eigenen Thätigkeit, in vielen Schriften vieles posaunt worden. Wenn ich aber auseinander setzen sollte, wie wenig wahre pädagogische Kenntniß darinn enthalten ist, und wie sich das meiste nur auf eine leidige mechanische Ordnung beziehet, wobey noch immer die dümsten Vorurtheile fortgepflanzt werden können, so müßte ich ein eigenes Buch schreiben.“⁵

Bretschneidernél:

— „Die Herren denen das Geschäft der Studien Einrichtung in Königreiche Ungarn aufgetragen wurde, waren alle heimliche oder öffentliche Gönner der Jesuiten und lauter Leute die weder selbst literarische Kenntnisse, noch den mindesten Begriff vom Studienwesen — sondern allein eine blinde Ehrfurcht vor die ihnen unermesslich scheinende Gelehrsamkeit ihrer ehemaliger Lehrer der Jesuiten hatten Sie liessen also durch diese ihre Freunde und Klienten die Exjes. den bekanten Studienplan für Ungern oder die *Ratio Educationis totiusque Rei literariae per Regn. Hung.* ausarbeiten und machten der Kaiserin so viel schöne Erzählungen von den vortrefflichen Dingen, die da kommen sollten, von dem guten Fortgange und dem Ruhme den sie dabey gewinnen würde, daß sie sich mit Freuden alles gefallen lies. was diese Herren machten, sie für ihre saure Mühe reichlich beschenckte und an die darunter verborgene Jesuitische Arglist gar nicht dachte. Die *Ratio Educat.* wovon ich schon vormahls ein Exemplar nach B. geschickt habe, wurde also dem Lande zur Richtschnur in allen Studien und Schulenwesen gegeben.

A két szöveg eleje majdnem szószerint azonos, utóbb eltérnek egymástól, de Nicolai értesüléseinek eredete mégis nyilvánvaló.

Néhol csak az adatok szolgáltatása Bretschneider érdeme. Levelezéséből tudjuk, hogy pl. a magyarországi kivitelt kér-

⁵ Reise VI. 382—83. 1.

désében Nicolai annak a kis irott jegyzéknek alapján foglalt állást, amelyet Bretschneider a budai vámhivatalban adatott magának.⁶ Általában úgy kell felfognunk Nicolai eljárását, hogy nem egyes bizonytalan személyes közlések felhasználásáról van nála szó, hanem pontos és lehetőleg ellenőrzött adatok céltudatos beszerzéséről. Az idevágó teljes irodalmi anyag ismerete mellett a korabeli viszonyokra vonatkozólag ismerőseitől kért felvilágosítást, lehetőleg adatokkal hitelesen alátámasztott formában. Bretschneider 1781. szeptember 9-én, valamint ez év karácsonyán írt levele példa az ilyen adatok szolgáltatására. Nicolai egyes konkrét kérdéseire válaszolva közli vele, hogy a bécsi kancelláriákra vonatkozólag Gebler báró államtanácsos ad majd részletesebb felvilágosítást; az itáladóról, a zsidók letelepedési jogáról, a különböző magyarországi borokról ő maga közöl egyetmást. A magyarországi népsűrűségi és népmozgalmi helyzetről Palásthy kancelláriai titkár adhatna felvilágosítást, de politikai okokból valószínűleg megtagadja ezt. Nicolai az erre vonatkozó részt útleírásában részint Johann Matthias Korabinszky,⁷ részint a korabeli lapok alapján írta meg. A pozsonyi lakosság létszámát Korabinszky 1779-ben 28.740-ben állapította meg, a *Politisches Journal* 28.340-ben.⁸ Nicolai idézi erre vonatkozólag a *Wiener Zeitung* 1783-as adatait is.

Az *Urbarium* szóra vonatkozó részhez Nicolai megkapta Bretschneider-től egyik alantasának disszertációját és az 1764. évi országgyűlés *Urbarium*-át, Neuhold udvari tanácsos művét.⁹ Utóbbit Nicolai útleírásának mellékleteként le is nyomtatta.¹⁰

Természetesen ismeri Du Fresne Glosszáriumának magyarozatát is, de ezzel ellentétben a magyar eredeztetést tartja valószínűbbnek. — Az osztrák nyelvjárási szó-

⁶ L. 1782. május 8-i levelét.

⁷ Beschreibung der Königlichen Ungarischen Haupt-, Frey- und Krönungsstadt Presburg, Prag. 1781. I. rész; (II. része kéziratban maradt. Részlet jelent meg utóbbiból az Ungarisches Magazin I. évf. 1. és 2. füzetében.) L. Szinyei: Magyar írók VI. 978.

⁸ 1784. I. sz. 83. l.

⁹ L. Reise VI. 361. jegyzetét.

¹⁰ Beylage XV. I.

gyűjtemény — amely részben azonos a magyarországi németiség szókincsével — szintén Bretschneider nyomán került Nicolai művébe.¹¹

Már az eddigiekből is kitűnt, hogy Nicolai személyes úton szerzett értesüléseit megvizsgálta és ahol csak erre mód kínálkozott, ellenőrizte is. Magyarországi fejezetében bőségesen találhatók egyezések írott forrásokkal. Mindjárt Pozsony leírásánál meglátszik, hogy Nicolai ilyeneket használt. Ismeri Korabinszky említett művén kívül K. G. Windisch művét: *Geographie des Königreichs Ungarn*.¹² A VI. rész 333. lapján található jegyzetből kitűnik, hogy szemmel kísérte Büsching *Wöchentliche Nachrichten* című kiadványát. Büsching említett folyóiratának III. kötetében a 120. lapon arról tudósít, hogy 1775-ben, Bécsben megjelent egy új térkép Pozsonyról, valamennyi templom, klostrom, utca és fontosabb épület feltüntetésével. Nicolai nyilván kutatót utána, de sehol nem találta nyomát. — Alaposságát bizonyítja, hogy még Marsigli *Description du Danube* című művét is idézi: az I. kötet III. és IV. térképét találja Pozsony fekvésének szemléltetésére a legalaposabbnak.¹³

Nicolai írott forrásait több nagy csoportra oszthatjuk. Felhasználta a korabeli topografiákat és útleírásokat; a nagy gyűjteményes munkákat, amilyenek Büsching, Schlözer, Meusel vállalkozásai voltak; számos régibb és egykorú munkát, amely egy-egy kérdéssel külön foglalkozott; végül a korabeli folyóiratok teljes anyagát.

Különösen két földrajzi munka volt segítségére: Korabinszky említett pozsonyi leírása és Windisch K. G. magyarországi földrajza. Mivel Pozsonyt személyesen is megismerhette, Korabinszky munkáját, bár állandóan hivatkozik és utal rá, bírálatban is részesíti: kifogásolja, hogy az utcák és házak számát nem jelöli meg pontosan,¹⁴ és hogy a

¹¹ V. ö. 1781. szeptember 9.-i levelét: „...sende Ihnen ... folgende Stücke: 1. Eine kleine Sammlung Oesterreichischer Provinzial Wörter, die ich zusammengetragen habe.”

¹² Pressburg 1772; 1780² I—II. r.

¹³ Reise VI. 345.

¹⁴ U. o. 339—40.

Bach-család leszármazása nem világos nála.¹⁵ A pozsonyi németiség dialektusát Korabinszky nyomán veti össze az osztrák nyelvjárási szókinccsel, és úgy találja, hogy a két németiség nyelve nem sokban különbözik egymástól.¹⁶ Windisch műve második, teljesebb kiadásában két nagy részben foglalkozott Magyarországgal. Az első kötet három részre tagolódik, előbb 7 fejezetben az ország topográfiáját tárgyalja, majd 23 fejezetben „Von der physikalischen Beschaffenheit dieses Landes“ címen éghajlatáról és ásványairól, terményeiről számol be. A harmadik rész húsz fejezete lakosairól, szellemi és testi alkatukról, ruházatukról, a nemzetiségekről, valamint a művelődés állapotáról szól. Végül a második kötet egyenkint részletezi az ország megyéit. Nicolai elismeréssel forgatta és többször támaszkodik rá; így a lakosság számának és a városok sűrűségének megállapításánál,¹⁷ a magyarországi borok felsorolásánál.¹⁸ A Kempelen Farkas-féle sakkfigura leírásánál mindig tekintetbe veszi Windisch állításait, annál is inkább, mert ez bizalmas barátja volt Kempelennek.¹⁹

A korabeli útleírások közül ez esetben hasznát vette Gottfried von Rotenstein ügyes összeállításának a Bernouilli-féle *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen* X. kötetében, ahol Pozsony nevezetességeiről számol be. Reá hivatkozik a pozsonyi királyi palota leírásakor is.²⁰ Rotensteinnel, mint látni fogjuk, levélben is érintkezett. — De a Bernouilli-féle gyűjtemény más kötetait is ismerte és felhasználta utaláskép. Így pl. a másik Kempelen-féle találmány, a beszélőgép leírásánál hivatkozik az útleírások V. kötetére: eszerint Bernouilli a hasonló célú orosz beszélőgéptől egy hangot sem hallott. Nicolai a beszélőgép esetében époly hitetlen, mint a sakkozó török kérdésében. — A Sander-

¹⁵ U. o. 457; Korabinszky id. m. 111. l.

¹⁶ U. o. 351; Korabinszky id. m. 119. l.

¹⁷ U. o. 348, 354.

¹⁸ U. o. 367; vö. 352, 388 is.

¹⁹ 324 kk. Windisch: Briefe über den Schachspieler des Herrn Kempelen... Basel 1785.

²⁰ Bernouilli id. m. X. 199; Reise VI. 345.

féle Reisebeschreibung szintén nem volt ismeretlen előtte,²¹ valamint Joh. Georg Keysslers *Reisen durch Deutschland, Ungarn, Schweitz, Italien und Lothringen* című kötetei sem. Utóbbira, mint láttuk, hivatkozik annál a résznél, ahol Pozsony hovátartozásáról ír: sőt Keysslernek ezt a mondatát ott szószerint is idézte.

Nicolai jól ismerte a már említett Anton Friedrich Büschingnek, a politikai statisztikai módszer megalapítójának műveit. „Magazin für die neue Historie und Geographie” című nagy gyűjteményes munkája különösen metodikai szempontból volt Nicolai útleírására jelentős. *Erdbeschreibung* című műve I. kötetében^{21a} részletes képet adott Magyarország földrajzáról, hegy- és vízrajzáról, városairól, valamint nagy vonásokban lakosairól is. Legfontosabb volt a *Reise* szempontjából Büsching *Wöchentliche Nachrichten von neuen Landcharten, geographischen und historischen Büchern und Schriften* című folyóírata. Mindjárt első kötetében beszámolt ez egy 1772-ben megjelent, Pozsony leírását tartalmazó műről (K. G. Windisch munkája volt ez, földrajzának első kiadása),²² s ettől kezdve hétről-hétre bőségesen hozott magyarországi vonatkozású híreket a német tudományosság számára. Bemutatta az újonnan megjelent magyar vonatkozású műveket, pl. az 1775-ben kiadott pozsonyi térképet: *Grundriss der königlichen Freystadt Pressburg*,²³ vagy — VI. kötetében — az 1769-ben megjelent magyarországi térképet.²⁴ Annak szemléltetésére, hogy milyen sokféle híreket közölt Magyarországról, említjük meg következő cikkeit: az osztrák-magyar kereskedelemről;²⁵ a szepesi városokról;²⁶ a palicsi tóról;²⁷ Magyarország népességéről, a vallási helyzet-

²¹ E szerint A. Löwe, pozsonyi könyvkereskedő mentességet élvez a cenzúra alól; Nicolai cáfolja állítását.

^{21a} I—II. Hannover, 1776.

²² I. 54—55. l.

²³ Ennek a térképnek Nicolai saját bevallása szerint sehol nem találta nyomát. Büsching a *Wöchentliche Nachrichten* III. kötete 120. lapján kiemeli, hogy igen gyorsan szétkapkodták.

²⁴ VI. 96. l.

²⁵ U. o. III. 106—7.

²⁶ U. o. III. 183—84.

²⁷ U. o. VI. 202.

ról;²⁸ az erdélyi sóbányákról.²⁹ Nicolai többhelyt idézi,³⁰ s nyilvánvaló, hogy egyebünnen szerzett értesüléseit Büsching híreivel is ellenőrizte.

Christian W. v. Dohm folytatásokban megjelenő munkája: *Materialien für die Statistik der neueren Staaten-geschichte* értékes forrás volt Nicolai számára a protestantizmus helyzetének jellemzésénél. Itt jelent meg a protestáns rendek felirata a királynőhöz 1773-ból:³¹ „*Vorstellung im Namen der protestantischen Unthertanen von Ungarn an der Kaiserin-Königin Apostol. Majestät.*“

Ugyancsak a vallási helyzetre vonatkozólag nyert felvilágosítást August Ludwig Schlözer nagy gyűjteményes munkájából: *Briefwechsel historischen und politischen Inhalts*. A már említett cikk: *Toleranz in Ungern 1775.* az 1774. november 8- és 9-én tartott gyűlésről számol be és az azon felolvasott királyi rendeletről, mely szerint a katolikus papság ne kényszeríthessen protestáns beteget arra, hogy hívassa, illetőleg hívás nélkül azt fel se keresse; a nem-katolikus tanulók pedig olyan könyvekből oktattassanak, amelyekben Szűz-Máriáról vagy a szentekről nem esik szó. Nicolai útleírásának VI. könyvében a 393. lapon említi meg: „Seit 1774 ward den Protestanten einige aber mehr scheinbare Toleranz gewährt. S. Schlözers Briefwechsel...“ — Schlözer más munkáit is jól ismerte. A katolikus papság és a protestánsok viszonyáról szólva említi *Staatsanzeigen* című munkáját:³²

— „Der Haß der katholischen Klerisey gegen die Protestanten geht unglaublich weit. Man sehe nur den Beweis von der Intoleranz des Bischofs zu Stuhlweißenburg 1781. in Schlözers Staatsanzeigen...“³³

A Sajnovics-féle magyar-lapp nyelvi egyeztetést, mint láttuk, túlzásnak tartotta. Ismét hivatkozik Schlözerre, aki e kérdés egyik legkiválóbb ismerője volt: „Für Übertreibung hat sie auch schon Hr. Hofrath Schlözer erklärt. S. dessen *Nordische Geschichte*...“³⁴

²⁸ U. o. VIII. 217—221.

²⁹ U. o. VIII. 199—200.

³⁰ Reise VI. 331., 333. stb.

³¹ I. Heft. 20 kk.

³² Reise VI. 395.

³³ *Staatsanzeigen* XII. k. 441. Más erre vonatkozó példákat hoz Schlözer egyéb munkáiban is: pl. *Briefwechsel* X. Heft LIX. 290—1.

Schlözerért különben személyesen is sikra szállt az útleírás V. kötetében.³⁵ A volt jezsuita Goldhagen szerkesztésében, Mainzban megjelenő *Religionsjournal* és a hasonló szellemű *Mainzer Monatsschrift*³⁶ támadásaival szemben egészen Schlözer pártjára áll, sőt azonosítja magát vele: —

— „Der berühmte Schlözer wird aufs ungezogenste geschimpft, die dummste Bigotterie, und sogar der Cölibat wird gegen ihn vertheidigt... Ich will eine einzige Stelle hier anführen, um zu zeigen, welcher Geist in dieser Monatschrift herrscht, die man für aufgeklärt ausgeben will: Hört deutsche Journalmacher und Modeskriber dieser Gattung! wir (die Jesuiten) sind eurer Packknechts- und Salbadarsartigkeiten und eurer Kernwörter: Jesuitismus... Möncherey, Pfaffheit etc. herzlich müde... — Jesuitismus — Ein Lieblingswort der H. H. *Schlözer* und *Nicolai*. Diese können dabey noch etwas denken: — (Ja wohl denken wir etwas dabey!) — teszi hozzá zárójelben Nicolai.

A nagy gyűjteményes munkákon kívül esetről-esetre felhasználta Nicolai számos más, tárgykörébe vágó művet is. A Kempelen Farkas-féle sakkautomata leírása Joh. Georg Meusel: *Miszellaneen I. kötetéből* különösen tanulságos abból a szempontból, milyen sokfelé érdeklődött Nicolai, mielőtt útleírásának egy-egy részét megírta. Kézíratos jegyzeteiből tudjuk, hogy előre készült a nevezetes gépet megtekinteni; fel is jegyezte magának, mit akar különösebben megfigyelni:

— „Pressburg. Die Schachmaschine des Herrn v. Kempelen zu sehen. N. B. Windisch ist dessen besonderer Freund.

1. Die Lage genau zu betrachten.
2. Auch den inneren Mechanismus, wofern er gezeigt wird.
3. Ob die Maschine jederzeit aufgezogen wird, wenn man spielen will, oder ob sie immer spielt.

H. L. hat mir gesagt: die Maschine habe seit verschiedenen Jahren a (anders) gespielt; weil nicht alles beysammen.“

Tudjuk, a személyes megtekintés nem volt lehetséges. De a bőséges források lehetővé tették, hogy Nicolai mégis igen rész-

³⁴ Allgemeine Geschichte von den Norden. 2. köt. 1771.

³⁵ L. Előszó XVI—XVII.

³⁶ U. o. Az idézet a *Mainzer Monatsschrift* II. füzetéből való; 220. l.

letesen és behatóan ismertesse a híres gép működését. Főforrása K. G. v. Windisch: *Briefe über den Schachspieler des Herrn v. Kempelen...*³⁷ című tanulmánya volt, de ismerte a lipcei P. Hindenburg professzor idevágó iratát: *Über den Schachspieler des Hrn. von Kempelen; nebst einer Abbildung und Beschreibung seiner Sprachmaschine*,³⁸ valamint a kérdés egész irodalmát. Idézi a párisi Decremps könyvét: *La Magie blanche dévoilée ou Explication des tours surprenants, qui sont depuis peu l'admiration de la Capitale, avec des reflexions sur... les Automates Joueurs d'Echecs...*,³⁹ Meusel *Miszellaneen* adatát, mely szerint Kempelennek más technikai találmánya is volt:⁴⁰ egy angol író munkáját: „*The Speaking figure and the Automaton Shessplayer, exposed and detected*;⁴¹ Bernouilli útirajzait (l. fentebb). Még az egykorú lapok idevonatkozó cikkei sem kerültk el figyelmét: pl. a *Berliner Monatsschrift* 1784. évfolyamában megbízható megfigyelők közlése, mely szerint a gépszekrény és figura kinyitása, illetőleg leleplezése közt kis idő telik el — vagy a *Wiener Zeitung* ugyancsak az évből származó adata⁴² egy Ortner nevű technikus ajánlkozásáról, hogy a csodálatos gépet 1000 forintért ő is megcsinálja.

Szemléltetésképen soroltuk fel azt a jelentékeny könyvzeti apparátust, amelyet Nicolai útleírása e részénél felhasznált és idézett. De más részeknél és kérdéseknél hasonló a helyzet. A magyar ember testi adottságait az *Ungarisches Magazin* I. kötetének nyomán írta le,⁴³ a magyar táj éghaj-

³⁷ Basel, 1783.

³⁸ Leipzig, 1784.

³⁹ Paris, 1784.

⁴⁰ *Miszellaneen* I. 6. sz. 28—35. l.: „Eine neuerfundene Feuermaschine des Hr. v. Kempelen die Er hier zum Münz-Drahtzieher anwenden wollte, ist vier Minuten lang gegangen, hernach aber wegen dem starken Widerstand der unternommenen Arbeit gebrochen. Allem Vermuthen nach wird sie nach den gehörigen Ausbesserungen und Verstärkungen noch brauchbar gemacht werden.“

⁴¹ London, 1784.

⁴² Dezember; 497. l.

⁴³ *Ungarisches Magazin oder Beyträge zur vaterländischen Geschichte, Erdbeschreibung und Naturwissenschaft*. Pressburg. (Szerkesztői voltak: Windisch, Benczur és a fiatal Kéler Gottfried, aki Nicolai emlék-

latáról szólva S. F u c k e r munkáját: „*Die Salubritate et morbis Hungariae Schediasma*“⁴⁴ vette segítségül. A magyar borokról szóló fejtegetéseit részint, mint már említettük, Windisch nyomán írta — sokat közölt vele e kérdésről Bretschneider is⁴⁵ —, részint az *Almanach von Ungarn* 1778. évfolyamának egyik cikke után.⁴⁶ Épen mert e kérdésről bőséges adatok álltak rendelkezésre, találhatta Nicolai úgy, hogy ez a cikk nem ad teljes felsorolást.

— „Es ist ... nicht vollständig. z. B. der herrliche Mene-scher Wein ist vergessen. Es wäre dies Verzeichniß nach des Hrn. v. Windisch Geographie sehr zu vermehren. Besonders aber wäre noch von *einem Kenner* die Beschreibung von der Farbe, dem Geschmack, der Dauer und der Qualität einer jeden Art dieser Weine zu erwarten...“⁴⁷

A magyarság viszonyáról uralkodóházához szintén nem csak közvetlen ismerőseitől szerzett tudomást Nicolai. A Deutsches Museum 1785-ből való egyik közlése⁴⁸ megerősítette pl. együttérzésében a magyar korona Bécsbe vitelét fáj-laló, hazafias érzésű magyar rendekkel: A cikk Trencsén-megye tiltakozását tartalmazta a conscriptio ellen. Szembe-

könyvében is szerepel. Nicolai Pozsonyban személyesen megismerkedett vele. L. Reise VI., 436. és 377.)

⁴⁴ Posonii, 1777.

⁴⁵ L. Szent-Királyi, id. m. név- és tárgymutatóját.

⁴⁶ A folyóiratot Holzm ann—Bohatta Deutsches Anonymen-Lexiconja szerint Korabinszky János Mátyás szerkesztette. Így tudta már Meusel: *Das gelehrte Teutschland* IV. kötetében (1797. 229.) és *Litteratur und Statistik*-jában (1806—7.), bár adatait megcsillagozta. Kayser: *Vollständiges Bücher-Lexiconja* szintén így vall. Anton Büsching id. *Wöchentliche Nachrichten von neuen Landcharten* ... V. kötetében (1778; 389. l.) viszont így ír róla: Für das Jahr 1778 wird am Ende des jetzigen ein *Almanach von Ungarn* ausgegeben, welcher enthält, den gewöhnlichen Calender mit dem Namen merkwürdiger Personen, die sich um das Vaterland durch Wiessenschaften verdient gemacht haben, für jeden Tag des Jahrs; einige astronomische Nachrichten ... Nachrichten von dem Weinbau, von den Bergwerken, und von dem Münzwesen; ... Es unternimmt denselben der Buchhändler Klopstock, (ein Bruder des Dichters der Deutschen) welcher mit Büchern in Ungarn handelt!

⁴⁷ Reise VI. 367.

⁴⁸ 75. l.

szállt a *Politisches Journal* cikkével, amely a császár szándékáról ír, hogy nem fogja magát megkoronáztatni, mert a magyar alkotmányt amúgysem szándékozik megtartani.⁴⁹ Nicolai, aki erős nemzeti érzésénél fogva különösen megértette a magyar rendek alkotmányhűségét, lelkiismeretlenségnek tartotta az ilyenirányú, még eléggé meg nem alapozott híreszteléseket:

— „es ist wohl sehr unüberlegt für einen Privatschriftsteller, von einem solchen wichtigen Schritte, wie die einseitige Aenderung der Privilegien einer ganzen Nation wäre, so leichtsinnig, und zugleich so positiv zu reden...“⁵⁰

Feljebb már idéztük polémiáját e kérdésben *A d e l u n g*-gal.

Ismerve Nicolai örök harcbaszállását a katolicizmussal, szerzetességgel, érthető, ha ezirányú nyilatkozataiban is szívesen hivatkozik forrásokra, s mindazokra, akik vele egy nézeten voltak. A protestáns templomok számára vonatkozólag idézi a *Göttingische Gelehrte Zeitungen* 1750. évfolyamának 41. számát: e szerint csak addig 150 templomot vettek el a magyar protestánsoktól. Utal e szempontból az 1783-ban megjelent anonym traktátusra: *Schreiben eines Wiener an einen Ungarn über das Toleranzwesen im Königreich Ungarn, dessen Fortgang und Hindernisse*, és a volt eperjesi evangélikus prédikátor Bahil művére: *Abbildung der protestantischen Gemeinen in Ungarn*. (Breslau, 1747.)⁵¹ Természetesen ismeri a hivatalos cenzúra alatt megjelent munkát: *Gottesdienst und Religionslehre der österreichischen Staaten* Leop. Alois Hoffmántól.⁵² Felháborodással ír a különböző „babonákról“, amilyenek pl. a láz esetén hordandó szentképecskék vagy az ugyancsak ez esetben használatos fadarab-

⁴⁹ 1784. 3. St. 234.

⁵⁰ Reise VI. 380—1.

⁵¹ Bahil Mátyás (született 1706.) művének igazi címe: *Tristissima ecclesiarum Hungariae protestantium facies*. Brigae, 1747. Ki van adva egész terjedelmében a Fabó által kiadott *Monumenta Evang. Aug. Conf. Hungariae Historica* II. kötetben. Pest, 1863. L. Szinnyei, M. Irók.

⁵² Nicolainál így; pontos címe: *Über den Gottesdienst und die Religion in den österreichischen Staaten*. Wien, 1783—85. 1—6. r.

ka a nyak körül. Utóbbiról Nicolai Gottfried Baldinger: *Neues Magazin für Ärzte* című folyóiratának II. kötetéből értesült.⁵³ Baldinger *Nachricht von einem geistlichen Amulet wider Krankheiten* címmel részletesen leírja az ilyenfajta „amulettet.”⁵⁴ Nicolai jegyzetét szinte szószerint Baldinger-től vette:

Es ist mir ein solches Zeddelchen zugeschickt worden, das ich hier umständlich beschreiben will. Es hat die Gestalt eines Ablasszeddels, und ist ein Kupferstich von einem länglichen Viereck, nach der Breite, mit einer Kante von Paternosterkügelchen. Links steht der Kupferstich des Austheilers im Ordenshabit, mit einer kleinen Heiligen Glorie um das Haupt. An der linken Hand hält der Pater den Rosenkranz, und in der rechten hält er den Wedel zum Weihwasser aufrecht.

Oben links das bekannte Zeichen I H S, worüber oben das Zeichen des Kreuzes, unten aber die drey Nägel. Rechts die Ziffer M R A (Maria) mit denselben Zeichen, wie bey der Ziffer des Namens Jesus. Beyde sind von der gewöhnlichen Glorie umgeben. Mitten zwischen beyden Ziffern ist die Figur eines Herzens mit zwey Armen, die überzwerch sich vereinigen, nämlich *Jesus* und *Maria*. Was ein darüber stehendes grosses lateinisches I. bedeutete, — weis ich nicht zu enträthseln.“

— „Die Franziskaner zu Presburg verkauften wider allerley Fieber, Zettelchen mit Jesus und Maria bezeichnet, welche nebst einem Stückchen faulen Holzes um den Hals gehängt werden mußten.“⁵⁵

Nicolai, hogy pontosan ismerje mindkét részről a vallási, polemikus irodalmat, levélben kérte Bretschneidert, küldje meg neki Szent-Iványi Márton jezsuita iratát is: *Fünfzig Motiven, warum man nicht lutherisch werden soll*,⁵⁶ melyet Hollós y Aegidius bencés prior legutóbb ismét forgalomba hozott.⁵⁷ Katolikus részről ismerte Katona István volt jezsuita iskolakönyvét: *Rudimenta historica*⁵⁸ és fel-fogásának szemléltetésére útleírásában bőségesen idéz belőle.⁵⁹

⁵³ IV. r. 378. l. és V. r. 468. l. (1780.)

⁵⁴ „Die Franciscaner zu Pressburg gaben ehem nachfolgendes Zeddelchen aus, sammt einem Stückchen faulen Holz wider allerley Fieber, an den Hals zu hängen.

⁵⁵ Reise VI. 387—8. Vö. előbbi jegyzetben Baldinger szövegét.

⁵⁶ 1754. L. Szinnyei: M. írók XIII. 741.

⁵⁷ Szinnyei i. h. VIII. 1020. Vö. Bretschneider levelét Szent-Királyi id. m. 101.

⁵⁸ Tyrnaviae, 1767.

⁵⁹ L. Reise VI. 390—1.

Még Rákóczy Ferenc vélekedését is felhossa a jezsuitákkal szemben: „Es ist der Mühe werth, hierüber des Fürsten Franz Rakoczy (der zwar unglücklich, aber wirklich ein sehr trefflicher Mann war... dessen große Talente ein besseres Schicksal verdient hätten... Gedanken zu lesen.“ —

Idézi a bécsi császári könyvtárban kéziratban megtalált, 1706-ból való és 1784-ben kiadott munkáját: *Francisci Principis Rákóczy Responsum ad supplicationem sex Comitatum contra relegationem Patrum Soc. Jesu e Regno Hungariae.*

Mint kézíratos jegyzeteiből tudjuk, ismerte a *Hannoversches Magazin*-ben 1781-ben megjelent hosszabb tanulmányt a magyarok jelleméről, földjükről is. Ez a tanulmány részben azonos képet fest a magyar viszonyokról — ha a dolog természeténél fogva jóval szűkszavúbb is, mint Nicolai. Csak a magyar jellemre vonatkozó részt közöljük:

— „Der Ungar ist sichtbar bis auf heute Original, so gut wie der Bergschotte und der Normann, und eine Menge Tugenden und Fehler sind ihm so eigenthümlich, als sein Dohman. Orientalische Grossmuth, Tapferkeit und Stolz, der den Ausländer verachtet, und enthusiastische Vaterlands und Freiheitsliebe erzeugt, werden ihn, verbunden mit einem Hange zur Gastfreiheit, meistens auszeichnen. Setzet man dazu eine gewisse tatarische Lebhaftigkeit bei einigen, und einen schnell wirkenden Erfindungsgeist, wenn er einmal zum Sitzen und Festhalten kömmt, so mögte man etwa die Hauptbestandtheile seines Charakters vor sich haben.“⁶⁰

Nyilvánvalóan hasonló felfogást vall mint Nicolai és ugyanazokat a vonásokat emeli ki mint az: a bátorságot, az idegennel szembenálló büszkeséget és az „enthusiasztikus“ haza- és szabadságszeretetet.

Nicolai ráánkmaradt kézíratos feljegyzéseiből tudjuk, hogy még számos olyan kérdés is érdekelte magyar vonatkozásban, amelyekről útleírásában részletesebben nem szól. Így pl. a magyarországi ásatások Daruvár, Eszék, Herkulesfürdő körül. Ezekről Büsching Wöchentliche Nachrichten-jeiben olvashatott. — Franz Xaver Messerschmidt pozsonyi szobrászról hosszasan írt útírajzában. Munkametódusára

⁶⁰ Hannoverisches Magazin 1781. júl., 939. kk.: *Vermischte Nachrichten von Ungarn.*

vet fényt idevágó kéziratok jegyzete: „Von Messerschmid-sollen in Scheybs Oesterreichische Nachrichten stehen, hat H. Wefeld gesagt.“⁶¹ Nyilván széleskörű olvasottságán túl személyesen is állandóan érdeklődött, kérdezősködött ismerőseinél az útleírás tárgyai iránt — úgy, ahogy azt Bretschneiderrel való levelezéséből láthattuk. De ez csak egyik módja volt az adatok gyűjtésének: a legtöbbet megbízhatóan ellenőrzött pontos forrásokból vette és használta fel azután munkájában. Annak bizonyítására, hogy milyen aprólékos gondnal hordott össze minden idevágó adatot Nicolai, alább közöljük még fel nem használt kéziratok jegyzeteit:

— „Kapellmeister Zimmermann ist den 17. Oct. 1781. gestorben. Stett. Zeit. [= Stettiner Zeitung: vö. Reise VI. 692.]

Von den Pressburger ungar. Zeit. s. etwas. Schl. Br. 28. Heft p. 24. [= Schlözer Briefwechsel; vö. Reise III. 270. VI. 377.]

Hannöverisch. Magazin enthält vom K. R. Ungarn Nachricht 1781 Julius.

Taubens Nachricht v. Pressburg Verschönerung d. Mus. 76. 7. s. St. p. 647—648. [= Deutsches Museum 1776.]

H. v. Kempelens Maschine Leucht, Mag. II. 151.

Keissler II. Bd. p. 1266 sagt Pressburg sey 10 Meilen v. Wien, es sind aber nur 8 die man 7—8 Stunden fährt.

ferner Keissler II Band — p. 1266—1270. [Keyssler itt Pozsony leírását adja, valamint szól a pozsonyi udvari helytartótanácsról.]

Nachr. v. einem geistl. Amulet wider Krankheiten von den Franziskanern in Presburg. Baldinger N. Mag. II, 4. p. 378. Zusatz II. 5. 468. [L. fentebb.]

Seidenbau in dem Ungrisch. Staat. Ephem. 81. 8. 184. Seidenbau in Kroatien u. a. ungrischen Gespannschaften Schl. [Schlözer Briefwechsel V. r. XXX. H. 403.]

Br. 30^s H. p. 403 aus der Brünner Zeitung v. 1765—1779 war 1768 183 und 1779 7513.

Der Königsberg bey Presburg, V. 390. [= Büsching, Wöchentliche Nachrichten V. 390.]

Die neueste Charte von Hungarn (1769) VI. 96. [= U. o.]

Regni Hungariae-tabula nova, a S. Krieger Adam de Löwe Presb. zu Windisch das VIII. 192. [A térkép pontos címe: *Regni Hungariae in suos circulos et comitatus divisi tabula nova, ex recentioribus astronomorum et geometrarum observationibus concinnata*, a Samuele Krieger, regio ad excels. cons. reg. Hung. mathematico. Sumtibus Antonii Loewii, bibliopolae Posoniensis. Jacob Adam sculpsit. Viennae, 1. Bogen im gewöhn-

⁶¹ V. 375—76.

lichen Landcharten Format. „Eine schöne Charte, in welcher die Berge horizontal gezeichnet sind; und nicht, wie sonst gewöhnlich ist, perspectivisch“ írja róla Büsching *Wöchentliche Nachrichten* VIII. 192.]

Von der jetzigen Regierungsgewalt u. Königs in U. das V. 113—115. [= Büsching *Wöchentliche Nachrichten*.]

Einnahme K. v. U. das V. p. 115. [= A magyar király jövedelmi forrásai igen érdekelték Nicolait, Büsching *Wöchentliche Nachrichten*-jában részletesen beszámol erről, i. h.]

Geogr. polit. Nachr. v. Ungarn das VII. p. 215 und 225. [Ez a lelőhely téves; magyar vonatkozású cikk a VIII. k. 217—21. és 225—231. oldalán található. Erre utal a következő jegyzet:]

Windisch Geographie. Daraus ist Art. 12 ein Auszug von Büsching das VIII. 221.

Ferbers Abh. über die Gebirge u. Bergwerke in U. VIII. 284. [= Büsching i. h.]

Ungarisches Magazin 1781 u. f. Stücke v. Windisch u. Sieber. [= L. fentebb a magyar testialkatról: Reise VI. 351 Volksmenge aller Habsburgischen Staaten.]

Ungarn hat 3.000.000 Seelen nach Schl. Br. [= Schlözer Briefwechsel I. J. 1-te Seite. 5 Mill. — so auch d. Mus. [= Deutsches Museum. 1776] 767 St. p. 65.

Toleranz in Ungarn in Absicht der luth. Relig. 1. Heft p. 20 [= Schlözer, u. o.]

Das keiner vor dem 24. Jahre ein Mönch werden soll p. 21.

Ungarische Promotionen zu Wien am 16. Febr. 1777 vorgefallen, u. benannt Schl. Br. 8. H. 132 [= Schlözer i. h.: Beförderungen in Ungarn. Bajzát püspök, Erdödi L. gróf — Pálfi L. gróf kinevezései.]

In Ungarn wird nur allgem. Aufnahme der Handl. das Wechselrecht eingeführt, in das Landesgesetz wie besonderer Artikel einverleibt. Stett. Zeit. No 88 unter Wien v. 10. oct. 81.

Wo Essek (in Slavonien) steht, soll ehemals Mursia gestanden haben. III. 25.375 in Büschings w. N.

Zu Modern unweit Pr. wohnt der Hauptmann Sulzer der die Wallachey und Moldau befahren das VII. 404. [= U. o.]

Univ. in Ofen Heft 7. p. 10. Schl. Br. [= Schlözer: Briefwechsel tudósítása 1777-ből: (jan. 12.) Universität in Ofen.]

Maria Theresiopel (ehemals Szabatka) s. Schl. Br. 30 H. p. 400 f. aus W. Realzeit. St. 20. S. 314 f. [= Schlözer i. h. 5. r. 30 für: *Nachrichten aus Oesterreich meist aus der Wiener Realzeitung 1779.*]

Griechische Schule zu Ofen Eph. 81 7. 115 [= Ephemerides Vindobonenses; vö. Schlözer-Briefw. IX. r. LI. für 174—75. Keresztury szerkesztésében.]

[A bécsi Kasperl-ről szólva (Reise IV. 612)] „In Presb. sah ich einen Kasperl, der aber ganz elend war.“

A berlini Kir. Könyvtár kéziratárában Nic. 280. jelzéssel még egy, eddig rendezetlen doboz van, melyben igen sok más papirosszelet közt egy folionagyságú jegyzetfüzet egyik 24. lapján ugyancsak az útleírás előmunkálatainak jegyzetei találhatók:

Von der Wiener und Ungarischen Akademie der Wissenschaften das. IV. 140. [=Büsching Wöchentliche Nachrichten alapján IV. 140.]

Exjesuit Keresztury schrieb 1777 die Ephemerides Vindobonenses mehrentheils für die Ungarn. Das V. 105.“ [= u. o.].

Merkwürdiger Brief e. Bischofs in Kroatien in franz. Sprache. Sprache. Büsch. w. N. VI. p. 382.

De System. Studiorum Transylvanorum Schl. Br. H. 5. p. 387 [Schlözer: Briefwechsel: Schulwesen in Siebenbürgen.]. Aus Siebenbürgen, 14. Juli 1781]. Büsching w. N. VI. [= Büsching folyóiratában (VI. 321) ismertette Benkő József munkáját: Trans... 1778. Nicolai erre az ismertetésre utal.]

1771 u. 72. sind alle Einwohner in Wien u. K. K. Erblanden (Ungarn ausgenommen) gezählt worden. “ Büsching. W. N. I. p. 15.

I. 9. Handelswesen in ungrisch Landsch. Büsching Erdb. III^r. Th. I^r Bd. und w. N. III. 106—109.

Der Hofcommerzrath will in Fiume (1774) ein Gymnasium aus den Jesuiten Gutern das II. 215.“ [Büsching W. N. II. 215.].

Heppe aus Holland hat zu Wien eine Jayd [Jacht; Büschingnél *Jagd*] mit 3 Masten für die Kaiserin K. (1774) gebaut, auf welcher sie oft in 2 Stunden nach Pressburg fährt, das II. 279. III. 119. [= Büsching Wöchentliche Nachrichten].

H. v. Born hält selbst ein Goldbergwerk genannt Neutschak (Nagyag) an der Gränze der Wallachey. Hier wird in der ganzen Welt allein Antimonisches Gold gebrochen.

Schl. Br. 17^r Thl. p. 287 [= Schlözer Briefwechsel].

Le prélat Dominique Szabó, abbé de Zabor en Hongrie, et curé de Leibiz, a remarié à Vienne en Autriche dans l' église de St. Étienne, son père, agé de 73 ans. Le bisayeul de ce nouveau mari est mort à 114 ans—son aieul 106 —son père de 103 ans, Journ. exeget. 1782 Janv. P. 1. T. II. p. 333.

Patriotisch gemeinter Vorschlag, wie dem gesammten Ausfuhrhandel aus den Ungrischen u. österr. Provinzen d. H. Österr. aufgeholfen w. k. Gräffer. 81.

Griech. Schule in Ofen. 51 H. No. 27 [= Schlözer Briefwechsel]

Szerdahely sprach griech. fertig. [Nicolai bizonyára személyes érintkezésük közben bizonyosodhatott meg erről. Latinságáról az Allgemeine Deutsche Bibliothek 42. kötetében volt szó, az *Imago Aestheticae* című művével kapcsolatban. Ez a latinság nem volt klasszikus — ezt az Allgemeine Deutsche Bibliothek bírálója szövé is tette, — de mégis

dicséretet érdemel vállalkozása, hogy egy tudományos művet e nyelven mert megírni. *Szerdahelyi György*, mint volt jezsuita, a Magyarországon divó és szinte élő nyelvnek mondható egyházi latint beszélte és használta.]

Einige Nachrichten von den Hungarischen und österr. Bergwerken. Dohms Mat. III. Lief. p. 521. (Aus Delius Bergkameralwissenschaft, hinter seiner Bergbaukunst.) [A lelőhely megadása téves: V. Lief. 521—22. Itt a cím alatt: „Aus des verstorbenen Delius Grundsätzen der Berg-Kameralwissenschaft, hinter seiner Bergbaukunst.”]

Pressburg Esterház ist 2 Meilen weiter.

„Wenn die freye Einfuhr der Ungarn aus Österreich schon geschafft, so würden die Vict. so wohlfeil werden, wie vor 40 Jahren.“

Kempelens Uhr in Presburg I. Denkw. p. 130... [Későbbi hozzátoldás] Ist Charlatanerie.

V. Palasti (in der Kärtnergasse) auch allenfalls bei Hofr. Ürmény nächst dem Stock im Eisenplatz zu erfragen (muß ich etwas bei m. Zurückkunft als Andenken senden. [Nicolai ajándékairól l. I. fejezetünket.]

A Balaton lecsapolásáról. „Die Unternehmung ist nicht ohne Schwierigkeiten, weil der See niedriger als die Donau und Drave liegt.“ [Az idézet Büsching Wöchentliche Nachrichtenéből való: V. 130. Vö. ehhez Schlözer Briefwechsel III. r. XVII. füz. 283 is.]

Für das Jahr 1778 wird am Ende des jetzigen ein Almanach von Ungarn ausgegeben. [Erről l. fentebb jegyzetben.]

Emlékkönyvében a következő magyar vonatkozású nevek szerepeltek: „Bretschneider (126. l.), de Ürmény (138. l.), Szerdahely (148. l.), Cardinal Bathiany; Judex curiae Fekete de Jeszenak aus Majorhaz (175. l.); de Windisch (249. l.); Kéler (251. l.); Messerschmidt (288. l.). Valamennyiükről már szólottunk. Az emlékkönyv azonban már nincs meg Nicolai hagyatékában.

A felsorolt kéziratos feljegyzések, mint említettük, részben olyan tárgyakra vonatkoznak, melyekről Nicolai egyáltalán vagy csak futólag emlékezett meg útleírásában. De nagyon tanulságosak munkamódszának, műhelytitkainak szempontjából. Igen széleskörű apparátussal fogott hozzá útirajzainak megírásához és bőséges forrásadatok alapján dolgozott, nemcsak személyes ismerősei közlései nyomán. Mivel Nicolai munkájáról, amely pedig korában a német külföld előtt a legismertebb útirajz volt s a legszélesebb körben terjesztette a magyar viszonyok ismeretét, alig, vagy sehogyan nem foglalkoztak magyar szempontból, szükségesnek

tartottuk ezt — Szent-Királyi M. fentebb idézett állításával szemben különösen hangsúlyozni.

Az a kép, amelyet Nicolai az útleírásban Magyarországról és a magyar viszonyokról adott, — nem számítva Nicolai aufklärista voltából származó különös elfogultságát a katolicizmussal és a szerzetes rendekkel szemben —, egészben helytálló. A források és kéziratok jegyzetek felsorolásából, illetőleg közléséből kiviláglott, hogy Nicolai egyik forrásához sem ragaszkodott szolgálai módon, egy-egy tárgykörből olyan bőséges ismereteket szerzett, és olyan sok forráshoz fordult, hogy módjában állt adataikat egymással és a személyes közlésekkel ellenőrizni. Így forrásai nyomán, de azoktól mégis bizonyos mértékben szabadon rajzolhatta meg a sokféle személyesen szerzett benyomásból, illetőleg megjelent adatból a sajátmagában egységesen kialakult képet.

IV. *Allgemeine Deutsche Bibliothek.*

Keletkezése. — Célja. — Munkatársai: a cikkek szerzőségének problémája. — Magyar vonatkozású cikkei. — Magyar munkatársak. — Magyarországi előfizetői. — Fogadtatása.

A német tudományosság szempontjából Nicolai valamennyi műve és irodalmi vállalkozása közt kétségtelenül az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* a legjelentősebb.¹ De magyar szempontból is fontos. Az egykorú német tudományos irodalom ez óriási méretű ismertetője és bírálója olyan pub-

¹ *Allgemeine Deutsche Bibliothek.* 1765—92. I—CVI. Berlin Stettin; 1792—98. CVII—CXVIII és XXI. pótkötet Kiel, Bohnscher Verlag. Neue allgemeine deutsche Bibliothek 1793—1800. I. LV. Kiel 1801—1806. Berlin Stettin. — Legfontosabb irodalma: *Ost, Günther Friedrich*: F. Nicolais Allgemeine Deutsche Bibliothek Berlin 1928. 8° L. germ. 412 (63 u. 26, 28) 568.; *Kupfer Margarete*: Die literarische Kritik in Nicolais Allgemeiner deutschen Bibliothek (1765—1794) Diss. — Auszug Leipzig 1923 8° H. lit. P. 417 Igb. (1923. I. *Koberle Sophie*: Die deutsche Jugendliteratur in der zweiten Hälfte des 18. Jhs. auf Grund von Nicolais Allgemeine Deutsche Bibliothek. München 1926. U. 26/5800. — Folyóíráttörténeti szempontból: R. E. Prutz: Geschichte des deutschen Journalismus. 1848. J. Minor; Chr. F. Weisse. 1880. S. 25—30—298—342. (Geschichte der schönen Wissenschaften.) L. Salomon: Geschichte des deutschen Zeitungs-wesens 1900 kk.

licitással rendelkezett, mint előtte egyetlen hasonló vállalkozás sem. Mivel állandóan figyelemmel kísérte a magyarországi vonatkozású tudományos irodalmat is, ilyen irányú cikkei igen széles körben ismertették meg a magyarországi tudományosságot, illetőleg annak hátterekép a magyar viszonyokat. Az Allgemeine Deutsche Bibliothek ilyen — az addigi kritikai folyóiratok kereteit messze felülmúló — széleskörű érdeklődése folyt célkitűzéséből: valamennyi tudományos szakból és a szépirodalom terén újonnan megjelent könyvek ismertetését és kritikáját akarta adni. A XVIII. század kezdetén meginduló polgári zszurnalizmus Thomasius nyomdokain haladó kritikai hajtásai közt — amilyenek a *Bibliothek der schönen Wissenschaften* és a *Literaturbriefe* voltak —, ez a legfüggetlenebb a szépirodalom befolyásától. A szépirodalom alkotásait ép úgy, mint minden megjelent tudományos munkát ítélőszéke elé állított, annak tudatában, hogy ez maga a józan emberi ész fóruma.² Nicolai „felvilágosodott” állásfoglalásából folyt tehát a minden emberi tudásra vonatkozó szabadabb és liberálisabb ítéletmondás követelése, másrészt — az elveinek mindenkor híveket toborozó „Aufklärer” buzgóságából — az a kívánság, hogy ilyen értelemben a lehető legszélesebb körre hathasson. Németország és a némettel érintkező másnyelvű, de a német művelődésben részesedő országok olyan hatalmas földrajzi területet foglaltak el, hogy a kapcsolatot közöttük csak írásbeli úton, ujság útján lehetett fenntartani. A *Literaturbriefe* 1764-ben bekövetkezett megszűnése után ilyen megfontolások alapján alapí-

² Belső történetére, tartalmára vonatkozólag: K. Auer: *Der Aufklärer Friedrich Nicolai*, Giessen 1912. M. Sommerfeld: *Friedrich Nicolai, der Sturm und Drang*, Leipzig, 1917. (a szépirodalmi rész vizsgálatát adja körülbelül 1780-ig Munkatársaira: Gustav Parthey: *Die Mitarbeiter an Friedrich Nicolais Allgemeine Deutsche Bibliothek nach ihren Namen und Zeichen in zwei Registern gedruckt*. 1842. (Vö. ehhez *Zeitschrift für Geschichte der Juden in Deutschland* V. 82 kk.); G. Ost id. műve. — Idevágó fontosabb levelezés: O. Hoffmann: *Herders Briefwechsel mit Nicolai*, 1887.) R. M. Werner: *Aus dem Josephinischen Wien. Geblers und Nicolais: Briefwechsel* 1888. — Rehabilitálása a teljes értéktelenség vádjával szemben: L. Geiger: *Berlin* id. h. I. 462 kk. Prutz id. m. 41. k.

totta Nicolai 1765-ben a már két esztendeje gonddal előkészített *Allgemeine Deutsche Bibliothek*-ot. Lessing ebbe a folyóiratba már nem írt, M. Mendelssohn is csak keveset. Nicolainak ez időben nem voltak régóta együttműködő munkatársai, az egy F. G. Resewitz-et kivéve. Mégis 1766-ig huszonöt munkatársat tudott lapjának megnyerni. A lap 1783-ig élte legdicsőösebb korszakát: Schlözer, Johannes v. Müller, Herder is — bár keveset —, J. F. Agricola, a teológus F. G. Lüdke, a történész Schroeckh és még sokan mások írtak ekkor bele. — 1792-től rövid ideig Bohn kiadvállalatának vezetésében jelent meg; a 107—118. kötetek ekkor láttak napvilágot, de ezeket is Nicolai irányította. 1793-ban jelent meg a *Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek* első kötete;³ 1795-ben, amikor az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* 118. kötete, mutatója jött ki, az új folyóiratról már 19 kötet került ki a sajtó alól. A lap szerkesztője ekkor J. Sam. Ersch volt. Noha Nicolai egyike volt legszorgalmasabb munkatársainak, mégis eleinte rossz idők jártak az új *Allgemeine Deutsche Bibliothek*re. 1794-ben a porosz vidéken be akarták tiltani, az előfizetők száma is erősen visszament. Küzdelmes erőfeszítések után sikerült csak elérni a tilalom visszavonását (1795. IV. 1.). Magyarországi vonatkozásban e küzdelmekről alább szólunk.

Nicolai, noha már idősebb volt, 1801-ben — 68 éves korában — újból átvette a *Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek* vezetését. Cselekvésében az vezette, hogy lapját az árthatmas szerzetesi befolyásoktól (ez esetben a volt benediktinus Schad ilyenirányú együttműködésétől) ezentúl is megőrizze és a „transzcendentalizmus despotizmusa“⁴ ellen tovább küzdessen. A következő évek kedvezőek voltak a lap szempontjából, de szerkesztőjének magas kora, szemabja, betegeskedése 1804-ben erősen megnehezítették vezetését. Konkurrense is volt, az 1785-ben megindult *Allgemeine Literaturzeitung* (1804-től *Jenaer Allgemeine Literaturzeitung*); 1804-től kezdve ez a folyóirat sok előfizetőt térített saját pártjára. Gyorsabb volt és elevenebb; hetenként hatszor jelent meg. A korabeli más kritikai folyóira-

³ A 118. kötet az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* registerét adja.

⁴ Vö. Ost id. m. 94.

tok eltörpültek sikere mellett. Az Allgemeine Deutsche Bibliothek-hez hasonló keretű *Auserlesene Bibliothek der neuesten deutschen Litteratur in Lemgo* (1772—1781), meg a *Critische Sammlungen zur neuesten Geschichte der Gelehrsamkeit* (1774—81, Bützow) teljesen jelentéktelen folyóirat-kisérletek. Ügyesebbek voltak és nagyobb sikerük is volt az *Allgemeine*, később *Jenaer Allgemeine Literaturzeitung*-hoz hasonló *Oberdeutsche Allgemeine Literaturzeitung*-nak (1788-tól) meg a bécsi *Annalen der österreichischen Litteratur*-nak, mely 1804-ben indult meg. Ha az Allgemeine Deutsche Bibliothek megjelenési példányszámaait nézzük és meggondoljuk, hogy a folyóiratot igen magas áránál fogva csak kevesen rendelhették meg, — de ezek azután mások rendelkezésére is bocsátották, mint ahogy az pl. Prónay báró alább közölt 1776. október 21-én kelt leveléből kiderül, — igen jelentős számnak kell tartanunk az átlagos 2500-as példányszámot. A Habsburg-dinasztia országaiba — 1783 óta — 38 előfizetőnek küldtek példányokat, Bécsbe huszonháromnak, Pozsonyba hatnak, Pestre kilenc előfizetőnek. Annál jelentősebb ez, mert Nicolai folyóiratának bécsi és magyarországi terjesztése időnként súlyos akadályokba ütközött. Poroszországra 1713 óta megvolt Nicolai vállalatának az általános privilégiuma és így új engedélyért nem kellett folyamodnia, a lap megjelenését semmi nem akadályozta; a Habsburg-országokban azonban terjesztése erős antiklerikális irányzata miatt már első esztendejében veszélyben forogott. 1774 és 75-ben egyes darabjait *in secunda* osztályba sorozták, tehát csak megbízható egyének vehették át igazolás mellett: „d. h. nur zuverlässige Personen durften gegen Passierschein die ADB beziehen“ (l. Gebler levelét Nicolaihoz 1774. V. 15. és 1775. VII. 15.)

1778-ban teljesen betiltotta a bécsi cenzura. Nicolai ekkor lépéseket tett a tilalom feloldásáért. A bécsi követ, *v. Riedesel* megnyugtatta, de lelkére kötötte teológiai cikkeknel az óvatosságot.⁵ A tilalom ellenére kerülő úton mégis eljutottak a lap példányai Bécsbe és Magyarországra

⁵ L. Acta des Geheimen Staatsarchivs Berlin Rep. F. 2. a Fasc. 15.

is. Igy T. Ph. Gebler báró, bécsi államtanácsos 1779. VI. 15-én Nicolaihoz írt leveléből tudjuk, hogy sikerült kézhez kapnia a folyóiratot. A Magyarországra szánt példányokkal is nehézségek voltak: egyízben Bécsbe címezték őket, s így a cenzúra a többi külföldi csomaggal együtt felbontotta és elkobozta ezeket is.⁶ Bretschneider azt a tanácsot adta Nicolainak, hogy közvetlenül neki címezze, és hangsúlyozza, hogy az egyetemi könyvtár számára való; így bizonyosan meg fogják kapni. A két elkobzott példányt is sikerült feloldatnia a zárlat alól, az egyetemi könyvtárban pedig még egy már meglevő példányra bukkant. — 1781-ben azt a tanácsot kapta Nicolai Bécsből, hogy hagyja el a teológiai ismertetéseket, akkor a tilalmat fel fogják oldani. Nicolai nem fogadta el ezt a megoldást.⁷ 1782. VI. 23-án végre azt jelenthette néki *J. Georg Maier*, később berlini professzor és pedagógus: (*Die Allgemeine Deutsche Bibliothek*) „geht erga schedam und wird Continuantibus ohne diesen auch ausgeliefert; d. h. sie ist fast freygelassen.“ — Matolay szintén értesítette az örvendetes hírről, 1782. július 8-án kelt levelében.⁸ Természetesen a köteles példányok a birodalmi udvari tanács részére a tilalmi idő alatt is eljutottak Bécsbe. 1788 óta Nicolai nem újította meg a császári privilégiumot — ez időben tehát már csak a porosz privilégiuma volt meg —, de mégsem lehetett Bécsből kiszorítani. 1786 óta, mint fentebb említettük, az új porosz kormányrendszer és az 1788-as cenzurarendelet miatt Nicolai kénytelen volt a vezetéstől egyre inkább visszavonulni, ekkor vette át C. E. Bohn, hamburgi könyvkereskedő a lap vezetését.

Bizonyos, hogy Bécsben mindig bizalmatlanul nézték terjesztését. Még Gebler is rossz néven vette irányzatát. Bretschneider egyik levelében szóról-szóra idézi Gebler hozzá intézett levelének idevágó részét:

— „Man spricht... wiederum von einer bitteren Satyre gegen unsere deutsche Schuleinrichtung im ersten St(ück) des 52 B. und sehr gehässige Vergleichen gegen den anrühmenden damaligen Stand der protestantischen untern Schulen. Wozu nützen dergleichen

⁶ L. Bretschneider levelét 1780. jan. 22.

⁷ Vö. Reise IV. 860—910.

⁸ Vö. Allgemeine Deutsche Bibliothek. XLIX. 287—296; LI. 618. kk.

Vorwürfe? Was kann die Absicht seyn? Jenen die Augen aufzuthun welche an den Ruder sitzen? Diese sind nicht so blind als sich die Herren Recensenten vorstellen. Alles läßt sich aber nicht auf einmahl und am wenigstens ließ es sich vor 6—7 Jahren. Ein Wunder ist, daß damals geschehen konte was geschehen ist, und stat ganz vergeblicher Satyre und beisenden Tadel, sollte man denjenigen Ehrensäulen aufrichten die es doch soweit bringen wusten (und nach meiner Meinung denen Schandsäulen, die itzt nicht von der Gelegenheit profitiren und das Beste wählen).“ „*Ich habe jedoch dies 1. St. 52. B. noch nicht gelesen und weiß also nicht ob die neue Verbitterung desjenigen der mir davon gesprochen, Grund hat.*“ so weit G. (ebler).

Nicolai számolt azzal, hogy a bécsi köröknek nem fog tetszeni folyóirata. Maga írta még 1770-ben Denisnek:

— „Es ist mir sehr schmeichelhaft, daß Ew. Hohehrwürden die deutsche Bibliothek nicht ohne Beyfall lasen. Ich habe immer befürchtet, daß sie in Wien, wegen der verschiedenen Denkungsart in manchen Dingen, sonderlich in Religionssachen, nicht wohl wurde aufgenommen werden. Ich finde aber mit Vergnügen das Gegentheil, und man schmeichelt mir sogar, daß die Recension von dem Codice criminali höchsten Orts Eingang gehabt habe, und vielleicht zum besten der Menschlichkeit einige Wirkung haben könne.“⁹

De kitartott eredeti célja mellett és azáltal, hogy általánosan és következetesen ugyanazokat az igazságokat hangsúlyozta, mindig ugyanabból a szempontból, igen nagy mértékben és igen széles körben — szinte mindenütt, ahol csak németül olvastak —, elterjesztette elveit.¹⁰ Nagyön világosan megnyilvánulnak ezek abban az iratban, amely az Allgemeine Deutsche Bibliothek mellékletének előszavaként és külön is megjelent, a Habsburg-birodalom részeiből való kitiltása után.¹¹

„Die allgemeine deutsche Bibliothek war vielleicht zufälligerweise durch einen Nebenumstand, von Anfang an von dieser strengen Cenzur noch immer erlaubt worden. Erst beym achtzehnten Bande und zwar bey der Recension von Lessings Berengarius Turonensis... zeigte

⁹ Nicolai levele Berlinben kelt, 1770. június 20-án. (Retzer hagyatékában).

¹⁰ Vö. L. Geiger id. m. I. 463. Igy látta már Gervinus is.

¹¹ Erklärung an das deutsche Publikum betreffend das Verbot der Allgemeinen Deutschen Bibliothek in den K. K. Erbländen. Berlin 1780. Mivel ez a kérdés — úgy ahogy az Allgemeine Deutsche Bibliothek maga is — az egykorú magyar tudományos világ előtt nagy jelentőségű volt, a kitiltás körülményeit Nicolai megvilágításában is bemutatjuk.

die A. D. B. einen *Theologen* an. Dieser mochte einen Beruf in sich fühlen, und gab sehr vielfältig nachher sein theologisches Bedenken über dieses Werk. Indessen waren im Kollegium und mehr Philosophie und gesunde Vernunft in den Köpfen hatten, die einen größern positiven Nutzen wichtiger hielten als ein geringes *genommenes Ärgerniß*, und nicht zugeben wollten, daß man verbieten sollte, was man acht Jahr lang für erlaubt gehalten hatte. Die entgegengesetzte christkatholischorthodoxe Partie fuhr aber beständig fort dagegen zu arbeiten, bis es ihr endlich im Jahre 1778 gelang, es dahin zu bringen, daß nicht allein alle bis dahin gedruckten Bände, sondern auch *alle künftige* (deren Inhalt man doch unmöglich wissen konnte) aufs schärfste verboten wurden. Man rathe einmal weswegen? Man wird es schwerlich rathen... — Nicolai utal itt a 33. kötet 79. lapján egy ismeretése, amely Less Passionspredigtenjéről szól. „Es ist wohl offenbar, daß diese ganz *unschuldig* ist. Die gesunde Vernunft giebt, daß ein jeder *Sterbender* schwach wird, und daß die *Besinnung* und folglich auch die *Ueberlegungskraft* nach und nach aufhört. Sonst kann man nicht sagen, *er sterbe*, oder man müßte mit Worten spielen wollen. Gleichwohl wurde diese Stelle wie ich von sehr guter Hand in Wien vernahm, von den Leuten, die schon lange auf die ADB lauerten, ergriffen, und der höchssel. Kaiserin Königin so vorgebracht, als ob darinn gesagt würde: Jesus sey vor seinem Tode *unsinnig* geworden, und dieß ward für eine *Gotteslästerung* ausgegeben. Da die fromme Kaiserinn gotteslästerliche Bücher freilich in ihrem Staate nicht leiden wolte, so wurde Ihr auf diese Art das scharfe Verbot abgelockt.

So sehr ich die Befehle der Regenten verehere, so glaubte ich es doch der guten Sache der Freiheit zu denken, schuldig zu seyn, mich in der *Vorrede zum Anhang der ADB*. öffentlich darüber zu erklären, daß ein großer Theil der Werke *der besten Schriftsteller Deutschlands*, die ganz Deutschland las und schätzte, in Wien beständig für verboten geachtet wurden; und ich wagte es die Censoren zu Wien, nicht als Censoren, sondern als Gelehrte, die auch außer Oestreich einen literarischen Ruhm zu bewahren oder zu verlieren haben, (weil ich damals wirklich die eigentliche Veranlassung noch nicht wußte) öffentlich zu fragen: Was sie denn eigentlich an der allgemeinen deutschen Bibliothek so außerordentlich verdammlches gefunden hätten?

Már feljebb említettük, hogy Nicolai maga is tevékenyen részt vett az Allgemeine Deutsche Bibliothek ismertetéseinek megírásában. Többizben tiltakozott ugyan e feltevés ellen. Denisnek írt leveleiből idézzük:

— „Ich bin in Absicht auf die *allgemeine deutsche Bibliothek* also nichts als ein zahmer Verleger, der das Manuscript drucken läßt, wie es erhält.“¹²

¹² 1770. VIII. 15. (Retzer hagyatékából).

— „Ich betrachte mich bey der A. d. Bibl. bloß als eine Hebamme, die die Kinder weder zeuget noch gebähret, und sie verläßt, wenn sie das Tageslicht gesehen haben.“¹³

A munkatársak jegyzéke azonban mást vall. Nicolai folyóiratának, mint tudjuk, több mint nyolcvan levelezője volt és négyszáznál több munkatársa.¹⁴ Az ismertetések nem névvel, csak betűjelzéssel voltak ellátva, e betűjelzéseket pedig Nicolai mindvégig szigorúan titokban tartotta, nehogy az egyes munkatársaknak szabadelvű nyilatkozataik miatt kormányuktól bajuk essék. Másrészt azonban — azzal, hogy az egyes cikkeket mégis megjelölte, a kritikátlan ismertetések rendszerével szemben — amelynek sine qua nonja volt a névtelenség — haladást mutat.¹⁵ A munkatársak ilyen betűjelölése nem volt állandó: időnként megváltoztatták őket; másrészt gyakran előfordult, hogy azonos munkatársnak — a szerint, hogy milyen szakról írt — más és más jelzése volt. A Nicolai hagyatékában talált idevágó jegyzékek nem pontosak; másolóiuk újból és újból átírták őket, a régebbi leveleket kitétték, több sorozatot egybefoglaltak. G. Parthey 1842-ben kiadta 16 ilyen jegyzék nyomán: „Die Mitarbeiter an Friedrich Nicolai's Allgemeiner Deutscher Bibliothek, nach ihren Namen und Zeichen in zwei Registern geordnet.“ Ez a munka azonban sokban nem egyezik Nicolai eredeti jegyzékeivel és így nem megbízható. De a kéziratok maguk is hiányosak és sokszor nem nyújtanak felvilágosítást.¹⁶

¹³ 1770. VI. 200.

¹⁴ G. Parthey 433-ról tud: l. fent.

¹⁵ L. Ost: id. m. 32.

¹⁶ Hogy milyen bonyolult jelzési rendszere volt az Allgemeine Deutsche Bibliotheknek, erre szemléltetésképp közöljük Nicolai munkakörét és a megfelelő betűjelzéseket. (A kurziv szedett betűk az eredetiben latin betűk, a többi gót.) ADB I—VI. (1765—68) „Vermischtes“ K; 7—12 (1768—70) „Vermischtes“ K. G. S. H. F. Kr.; 13—18 (1770—72) Történet: Gr; Szépirod.: Bl. Ra; Kereskedelem: Va; „Vermischtes“ WL. — 19—36. köt.: Történet; Bm; Kereskedelem: Sz; Szépirodalom: A. Em. „Vermischtes“: Mm., Xc; Angol vonatkozások: Fr; Francia vonatkozások: Em, Schepfer-ről: Cm; Műelmélet, művészetek: Cr. Fb; Könyvkereskedelem: Rr; Teológia: Cx. — A 37—86. kötetekben: könyvkereskedelem: Pb; Keresk.: Nr; Történet: Ef; Szépirodalom: Pk; Eb; Műelmélet, művészet-történet: Ek; Pem; Teológia: Og; Vegyes hírek: Or; Vz; Orvostudo-

Nicolai kezdetben maga osztotta ki a munkatársaknak az ismertetendő anyagot. Később választhattak is. Ismertebb, magyar szempontból jelentős munkatársak voltak: Au. L. Schlözer,¹⁷ történeti tárgyú recenziókkal; Joh. Georg Meusel, az erlangeni híres professzor és udvari tanácsos, történeti, oklevéltani és tudománytörténeti ismertetésekkel;¹⁸ J. G. Maier, a már előbb említett berlini professzor és pedagógus, neveléstörténeti, a katolicismusra vonatkozó és bécsi írásaiival;¹⁹ Joh. v. Müller, a neves historikus, aki az időben Göttingenben és a Svájcban, Kasselben és Berlinben működött.²⁰ Schlözer, aki különösen buzgó volt új munkatársak szerzésében, hívta meg az ADB munkatársainak sorába.

A magyar vonatkozású cikkek részben Nicolaitól magától valók, részben az Allgemeine Deutsche Bibliothek legfontosabb magyarországi levelezőjétől: Bretschneider-től.²¹ Az Allgemeine Deutsche Bibliothek 42. kötetében két alkalmi, az egyetem felavatására írt költeménye is szóba került, Szerdahelyi György *Imago Aestheticae* című művének ismertetése mellett.²²

mány; Fd. — 87. kötetből: Gz. Zn. Ra. Bahrdról szólva: St. — A NADB köteteiben: 1—28-ig: K; R; Kotzebueról: Md; Könyvkereskedelem: O. hp; Szabadkőművesség: Wa. 29—68 köt.-ig: Bo; Dk; Ka; Wr; Schelling és Scherrer-ről: Sh; Crell-ről: Cf. — A 69. kötetből: Gr; Physiognomia: p; Kant: Tn.

¹⁷ Jelzései: ADB 7—12.: Z; 7—12: Zx. Wm. G. Nk.; 13—18: T. I. M.; 19—36: Tr. Lo.; 37—86: M.

¹⁸ ADB 19—36 (1773—78): Vr. Oz.; 37—86 (1779—87) Történet: Nk. Of. Diplomatika: N. Tudománytörténet: Om. egy esetben So. 87-től NADB (1787—92) 1—28. Történet Lk; Nf; (1793—97) Diplomatika: Lr. Bt. Ebb; No. Pp.; Tudománytörténet: To. Ph.

¹⁹ ADB 37—86. (1779—87): Rgx; Bem; Rgm; Dtz: LXI. 2. r. 602; 87. kötet. (1887—92): Rfm.

²⁰ ADB 13—18. (1770—72) Pr. Ti. Rd.; 19—36. (1773—78) Egyháztörténet: Iz; Svájc története: Sh; Utazások: Nr. „Vermischtes“ Rz.

²¹ Az ő jelzései: ADB 37—86. köt (1779—1787-ig) Fi; a „Briefe über Galizien“ és a Xenocrat-ról szóló cikknél: Fi. — A 87. kötetből (1787—92), illetőleg a Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek 1—28 kötetében (1793—97). Df; Bm.

²² Auf das Einweihungsfest der königl. hohen Schule zu Ofen: und Auf die Ankunft S. Excell. des Hern. Grafen Karl Pálffy Königl. Hofkommissar zu feyerl. Eröffnung der hohen Schule in Ofen. U. i. ismeretlik az ünnepségen elmondott „Panegyricus“-t. „Panegyricus ad 7 ante

A kalocsai kódexről az Allgemeine Deutsche Bibliothek 57. kötetének első darabjában megjelent ismertetés is Bretschneiderre mutat, bár a kódex, mint ahogy az *Joh. v. Müller* már több ízben kiadott, a „gyönyörű Magyarországot” dicsőítő leveléből kitűnik, sokak figyelmét keltette fel.²³ Bretschneider ki is akarta adni a kódexet; a *Familiengeschichte und Abenteuer Junker Ferdinand's von Thon* című, 1775-ben megjelent könyvről az Allgemeine Deutsche Bibliothek 1777-es és évfolyamában esett szó. A kritika kedvező volt és Bretschneider levélben köszönte meg.

— „Ich habe die Theile von der Allg. Bibl. empfangen und dancke Ihnen für die Recension des Ferdinands v. Ihnen, sie oder wer es sey der sie gemacht hat, sie ist mehr von einem Freunde als Kunstrichter.”²⁴

Az Allgemeine Deutsche Bibliothek tágkörű érdeklődését mutatja, hogy — mint eredeti célkitűzéséből folyt — egyháztörténeti vagy tudománytörténeti művek mellett bőségesen figyelembe vett természettudományi, földrajzi munkákat is. Természetesen különös szeretettel fordult olyan művek felé, amelyek az Allgemeine Deutsche Bibliothek szerkesztőjével azonos vagy valamely ponton egybevágó elveket tartalmazták. Így igen megdicséri *L a k i e s Juris publici ecclesiastici Pars Generalis de Ecclesia Christiana potestatisque sacrae cum civili nexu opera* című munkáját.²⁵

— „Diesen Schriftsteller, welcher Professor des Kirchenrechtes zu Tyrnau in Ungern ist, müssen wir als einen einsichtsvollen Freund der Wahrheit unsern Lesern ankündigen, der mit muthigen Schritten auf der Bahn, welche *Febronius* und *Lochstein* gebrochen haben, einhergeht; als einen Mann der sich von dem großen Haufen katholischer Kanonisten auf eine merkwürdige weise unterscheidet. Der Inhalt seines Besuchs wird dieses am besten darthun.

Kal. Jul. diem Augustae Mariae Theresiae, ob confirmatas — in ditio-nibus Hungaricis literas, dum Regia Universitatis Budae collocata, inaugurationis suae solemnia ageret; dictus ab Franc. Nagy Budae 1780.”

²³ A kódexet *Kováchich Márton György*, a neves törté-nész, fedezte föl, aki 1792—1804-ig Bécsben volt állami szolgálatban. Hozzá intézte — *Nicolai* közvetítésével — *Joh. v. Müller* említett levelét 1806. június 13-án; kiadva *Bleyer Jakob*: *Hazánk és a német philo-logia* a XIX. század elején (Bp. 1910.) 50. kk.

²⁴ 1777. XII. 23.

²⁵ ADB 31 köt. 142. kk.

A tartalom részletes ismertetése után még egyszer megjegyzi a recenzió:

— „Dieser Inhalt mag dem Verfasser bey unsern Lesern „wenn er ihnen gefällt, selbst das gebührende Lob abnöthigen... da wir es mit einem Manne von so toleranten Gesinnungen zu thun haben, der unsere protestantischen Sshriftsteller kenne, braucht und an verschiedenen Stellen, seines Buchs es für sehr abgeschmackt erklärt, wenn einige von seiner Kirche sogleich eine Sache für verdächtig, oder falsch erklären, weil sie von protestantischen Schriftstellern herkommt. Wir wünschen vielmehr, daß der V. fortfahren möge, Licht und Wahrheit unter seinen Glaubensverwandten auszubreiten. —“

A jelzés ez esetben Mr. Parthey id. műve szerint a jelzés Reichard karmesterre utalna, ami nem valószínű.²⁶

Különös gonddal ismertették az Allgemeine Deutsche Bibliothek-ben a földrajzi-történeti vonatkozású műveket, valamint a természettudományiakat: fizikai, ásványtani, orvostudományi tanulmányokat. A felvilágosodás korának ez a természettudományos érdeklődés jellemző vonása. A magyarországi vonatkozású földrajzi művek közül részletesen számol be a folyóirat Büsching *Erdbeschreibung*-nak kiadásairól, *Magazin*-nak különböző köteteiről,²⁷ Windisch K. G. utóbb Nicolai által gyakran felhasznált munkájáról: *Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn*. Utóbbit melegen dicséri, csak a magyar nyelv eredetéről szóló részben hiányolja az újabban felmerült északi rokonság megnevezését.

A 43. kötet 204—24. lapján *Windisch Geographie des Königreichs Ungarn* új kiadásának részletes bírálata található. Ez a bírálat különösen kedvező részeket tartalmaz a magyarságra vonatkozólag. Lelkesedéssel szól Magyarország természeti kincseiről és védi az egészségtelen éghajlatról szóló híresztelésekkel szemben. A magyarok származásáról ezt tartja: „(sie sind) unstreitige Abkömmlinge der Hunnen“. A lakosságot edzettnek, szép alakúnak, munkásnak, egyben

²⁶ Gragger R. kéziratoss feljegyzése szerint a recenzió valószínűleg Jaup professzor volt, giesseni jogtudós, aki Partheynél mint Nr. szerezte.

²⁷ XXIII. köt. II. r. 567.—68; Pl. V. k.-ról, a Kríma-menti *Madschar* város nevére ADB. XVII. I. r. 531—536. Jelzés Gl. XXV. I. r. 3.—16. I.

bátornak és büszkének mondja. Elismeri, hogy D ü r e r, K u p e c z k y, M á n y o k i, O e s e r magyar származásúak. Sajnos, a művészetek terén nem nagyon fejlődhetett a magyarság.

— „Obgleich Dürer, Kupeczky, Manjoki, Oeser ursprünglich Ungarn sind, so ist doch die Malerey, so wie die Musik und Baukunst in diesem Lande noch ziemlich zurück. —“

A magyar klimáról és betegségekről szóló, Nicolai *Reise-jában* felhasznált F u c k e r-féle *De salubritate et morbis Hungariae Schediasma* c. orvosi munkáról — amely bebizonyítja, hogy Magyarország mindennek ellenére mégsem egészségtelen vidék — a 36. kötetben számolt be az Allgemeine Deutsche Bibliothek. Általában látszik, hogy Nicolai az Allgemeine Deutsche Bibliothek-ben ismertetett valamennyi magyar vonatkozású cikket, tanulmányt igyekezett útleírásában felhasználni.

Magyarország természetrajzi nevezetességeiről röviden szólt B r u z L á s z l ó : Transsylvano-Hungarica Dissertatio... de Gramine Mannae²⁸ c. munkájában. Az Allgemeine Deutsche Bibliothek örömmel köszöntötte ezt is, de hozzátette: „wollte das Schicksal uns nur eine vollständige Beschreibung davon geben!“ Ez esetben ismerjük a recenzenst: a hamburgi botanikusprofesszor Giesecke volt, Hz jelzéssel.

A tudós *Hatvani* professzor egyik munkáját: *Thermes Varadiensis examini phys. et med. subiectatae...*²⁹ szintén ismertette az Allgemeine Deutsche Bibliothek, de rossz néven vette, mint Szerdahelyi Györgynél is, a „magyaros latin-ságot“. Érdekesebb ásványtani vonatkozású cikk a szikes talajról szóló *Idea natri Hungariae veterum nitro analogi* c. munkának,³⁰ P á z m á n d i G á b o r tanulmányának ismeretése.³¹ M a k ó P. dolgozatára³² a villám elhárításának lehe-

²⁸ Viennae, 1775.

Viennae, 1775.

²⁹ Viennae, apud Graeffe 1777.

³⁰ Vindobonae, 1770;

³¹ Allgemeine Deutsche Bibliothek XXIII. II. 554.

³² P. P. Mako: Physikalische Abhandlung von den Eigenschaften des Donners und den Mitteln wider das Einschlagen, ins Deutsche übersetzt. Wien, bey Trattner, 1772.

tőségeiről szintén felfigyelt a folyóirat szerkesztősége,³³ mert célkitűzéseinek megfelelt az a mód, ahogy a villám csodálatosnak, „égi“-nek tartott jellenségét földi erőkkal le lehetett küzdeni. Ma k ó dolgozata elején igyekezett meggyőzni azokat, akik teológiai okokból nem akarták elfogadni az akkor még új villámhárítókat.

Szépirodalmi, illetőleg irodalomtörténeti munkák aránylag ritkán fordulnak elő az Allgemeine Deutsche Bibliothek magyar anyagában. A 32. kötetben — később még egyszer, az új kiadásnál — beszámol a folyóirat H o r á n y i E l e k művéről: *Memoriā Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*...³⁴ és hozzáteszi:

— „Es dient oft zu einer nicht geringen Aufmunterung bey einer Nation, ihr die ganze Reihe derjenigen vorzuführen, die sich aus ihrem Mittel in den Wissenschaften und seinen Künsten hervorgethan haben. —“

A bíráló kifogást is emel: „Wir haben doch manchmal gewünscht, daß die Nachrichten selbst von den Beschriebenen ausführlicher gerathen wären.“ A jelzés ez esetben: Me. P a r t h e y szerint ez H e u s l e r, udvari orvos volt Altonában, ami nyilván tévedés.

Nem magyar eredetű, de magyar tárgyú munka bírálata jelent meg a folyóirat 33. kötetében, Marinelli darabjának: *Der Ungar in Wien*³⁵ ismertetése.³⁶ A darab tartalma szerint egy magyar nemes véd meg egy becsületében megtámadott, erényes leányt. Az ismertető véleménye:

— „Die Geschichte geht in Wien vor, und der ehrliche Mann ist ein Ungar. Eine zufällige Kleinigkeit, die aber hier das Hauptwerk ausmacht. Denn der Verfasser zerzt alle Gelegenheit aufs gewaltigste herbey, der ungrischen Nation Lobsprüche zu machen, die oft sonderbar genug herauskommen, z. B. kein Ungar hätte ein schändliches Buch geschrieben; sie hätten bey der letzten Krönung sich sehr treu erwiesen, wobey sogar ein Gastwirth weint, u. s. w.-Wozu dient nun das Stück? Soll man etwa dadurch glauben, daß alle Ungarn die nach Wien kommen, solche edle Leute sind? der Schluß wäre ein wenig zu geschwind. Oder daß es edle Leute unter den Ungarn giebt? Nur Ra-

³³ Allgemeine Deutsche Bibliothek XXIV. I. r. 153—4.

³⁴ Viennae. I. 1775; II. 1776.

³⁵ *Originallustspiel in drei Aufzügen*, 1773.

³⁶ Allgemeine Deutsche Bibliothek 33. k. II. r. 522—3.

sende können daran zweifeln; solch ein Vorurtheil verdient keine Widerlegung in einem eigenen Lustspiele, welches noch dazu wohl schwerlich jemand wird für eine Widerlegung gelten lassen.“ —

Az Allgemeine Deutsche Bibliothek németországi fogadtatásáról már szoltunk. Bizonyos, hogy Magyarország tudományos világában szintén érdeklödtek iránta. Bretschneider 1784. február 24-én írt levele szerint:

— „Jetzt sind die zwey Barons *Jeszenák* die sie in Göttingen gesehen haben, hier der kleine *Podmaniczky*, welcher itzt Gubernial Rat in Fiume geworden ist, war auch da; diese jungen Leute waren in Wien an vielen Orten und besonders wo von Litteratur geredet wird, ich finde aber daß noch immer Nicolai, die Allgem. Bibl., ihre Reisen, in Wien der Hauptgegenstand ist. —“

Bretschneider egy másik, még korábbi levele arról számol be, hogy Prónay báró a nála fölösen heverő két példányt másoknak fogja ajánlani:

— „Die zwey Exemplare von der Allgem. Bibl. liegen noch ganz ruhig bey mir allein gewisser Herr von Prónay der wie er mir sagt, vor kurzem in einem Übersetzungs Geschäft des Buchs Hiob an Sie geschrieben hat, hat mir feyerlich versprochen, in kurzer Zeit Käufer verschaffen, und er ist es im Stande, denn er ist ein Mann der bey guten Einsichten und großen Vermögen viel Gewalt über seine Nachbarn hat. Er ist einer der reichsten Protestantischen Cavaliere in Ungarn. Ich werde ohne dem mindesten Anstand das Geld sogleich durch Raspen übermachen oder Ihre Anweisungen in Wien oder anderwärts honoriren. —“³⁷

Fentebb szoltunk már az Allgemeine Deutsche Bibliothek magyarországi előfizetőinek számáról. Maga Bretschneider négy példányban járatta Budára a folyóiratot.³⁸ Ebből az egyik *Palásthy Márton* kancelláriai fogalmazóé volt.³⁹ Egy más leveléből tudjuk, hogy a 49. kötettől kezdve Debrecenből is kérték a folyóirat egy példányát.⁴⁰

Kazinczy Ferenc a *Pályám emlékezete*⁴¹ tanúsága szerint id. Ráday Gedeon, a neves protestáns főúr révén ismerkedett

³⁷ Lev. 1780. július 2.

³⁸ Lev. 1782. január 3.

³⁹ 1780. dec. 9.

⁴⁰ 1781. december 13.

⁴¹ 104. l.

meg Nicolai folyóirataival. Bizonyos, hogy irányzatánál fogva főként protestáns körben terjedt. A budapesti egyetemi könyvtárnak, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Ferenc könyvtárának és a Magyar Tudományos Akadémiának jelenleg nincs teljes sorozata belőle. Mivel igen tanulságos a Magyarországot és a magyar viszonyokat a külfölddel megismertető folyóirat magyar vonatkozású cikkeinek bőségét szemlélni, szemelvénykép adjuk az Allgemeine Deutsche Bibliothek első éveiben megjelent fontosabb magyar tárgyú ismertetések jegyzékét.

1766. II. kötet II. r. 36—51. 1. Adami Francisci Kollarii.
1767. V. kötet I. r. 303—305. 1. Hungaria semper libera, suique juris, nunquam vel principi, vel alicui externas obnoxia. Quod ex genuinis litterarum monumentis eruere, et quae in contrarium adducuntur, examinare consutareque studuit *Josephus Benczur*. Vindobonae sumtibus Emerici Felicis Baderi, 1764.
1767. V. kötet II. r. 1—3. 1. *Nosocomii civici Pazmanniani Annus medicus tertius* sive observationum circa morbos acutos et chronicos ab *Henrico Josepho Callisi*, Medico Viennensi et ejusdem nosocomii Physico factarum Pars prima. Vindobonae.
1769. IX. kötet II. r. 252—255. 1. D. Anton Friedrich Büschings Auszug aus seiner Erdbeschreibung Erster Theil, welcher Europa und den nordlichen Theil von Asia enthält.
1769. IX. kötet II. r. 252—83. 1. Heraldicae Regni Hungariae Specimen, Regia, Provinciarum. Nobiliumque scuta complectens, conscriptum a Francisco Carolo Palma.
1769. IX. kötet II. r. 272. 1. Elementa Architecturae Civilis in usum Nobilium Collegii Regii Theresiani conscripta a *Joan. Bapt. Izzo*. S. J. Vindobonae, typis Joannis Thomae Trattner, Caes. Reg. Apost. Majest. Aulae Typographi et Bibliopolae. 1764.
1769. X. kötet II. r. 9—22. 1. Constructio criminalis Theresiana, oder der Roemisch Kayserl. zu Hungarn und Böheim se. Königl. Apostl. Majestät Maria Theresiae, Exherzogin zu Oesterreich se. peinliche Gerichtsordnung, Wien, gedruckt bey J. Th. Edlen von Trattnern.
1770. XI. kötet I. r. 224—25. 1. De thermis Ribariensibus in Hungaria Liber singularis Aulae *David Kipachero*, Phil. et Med. Doct. Lips. Acad. Reg. Scient. Paris et London ac Societ. Erudit. Harlamensi Commercio litterario Adjuncto.
1770. XI. kötet I. r. 294—5. 1. *P. Mako & S. T.* Calculi differentialis et integralis Institutio, 4. 33.
1770. XI. kötet II. r. 33—5. 1. *Petri Lambecii* Hamburgensis commentariorum de augustissima bibliotheca caesarea Vindobonensi liber primus, editus in lucem auspicio ac liberalitate sacratissimi... Editio altera opera et studio *Adami Francisci Kollarii*, Pannonii

- Neosoliensis. Mariae Theresiae augustae a consiliis, et Vindobonensis bibliothecae palatinae custodis primarii.
1771. XIV. kötet II. r. 576—80. I. 8. Mathematik. Dimensio graduum meridiani Vienensis et Hungarici; Augg. Jussu et Auspiciis peracta a *Josepho Liesgang*. Soc. Jes. Wien.
1771. XIV. kötet II. r. 363. I. Büsching: Mag. IV. Th. S. 363. — „Die *Walachen* und *Siebenbürger* haben einerley Sprache mit den *Moldauern*: aber ihre Aussprache ist etwas härter. —“
1771. XV. kötet I. r. 247—49. I. P. Mako, e. S. I. de arithmeticiis et geometricis aequationum resolutionibus Libri duo 1770. 4. Wien, bey Trattner 42 Bogen 15 Kupferbl.
1771. XV. kötet II. r. 626. I. Nachricht Graf von Schmettau klagt den Buchhändler an daß ohne sein Erlaubnis Memoires de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1737. 38—39 avec des reflexions critiques verlegt wurde.
1772. XVII. kötet I. r. 3—15. I. Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. Anton Friedrich *Büsching*. Fünfter Theil. Hamburg, 1771.
(Einige historische Anmerkungen von der verwüsteten Stadt Madschar.)
1772. XVII. kötet II. r. 572—74. I. Kurzgefaßte Beschreibung der bey dem Bergbau zu Schemnitz in Niederhungarn errichteten Maschinen, nebst XXII. Tafeln zu derselben Berechnung. Zum Gebrauch der bey der Chemnitzer Bergschule errichteten mechanischen Vorlesungen, verfasst von Nikolaus *Poda*...
1772. XVII. kötet II. r. 588—90. I. Herrn Deguignes Allgemeine Geschichte der Hunnen und Türken, der Mongols und anderer occidentalischen Tartaren vor und nach Christi Geburt, bis auf jetzige Zeiten. Aus dem Französischen übersetzt von Johann Carl *Dähnert*...
1772. XVIII. kötet I. r. 194—95. I. Joseph Jacob *Plenk*, der Wunderarzneey und Geburtshilfe ordentlichen Lehrers zu Tyrnau, *Materia chirurgica*, oder Lehre von den Wirkungen der in Wundarzneey gebrauchlichen Heilmittel.

Levelezés.

Nicolai Friedrich jelentősége kora irodalmi és tudományos életében és szerepe a felvilágosodás terjesztésében, amely részben útleírásával, részben az Allgemeine Deutsche Bibliothek sok ezernyi hasábjával szolgált, nem korlátozható csak a német szellemi életre. Láttuk, hogy Magyarországon is ismerték, olvasták, itt is terjedtek eszméi vagy küzdöttek ellenük. Bretschneider egyik levelében említi, hogy Sebaldus

Nothankert, Nicolai híres „felvilágosodott” regényét egy katolikus papnál látta a Bánságban. — „Und was noch
I. 54—55. l.

mehr, der Mann verstand ihn“ — teszi hozzá csodálkozva Bretschneider. Másrészt a magyarországi tudományosság eredményeit, a magyar viszonyokat senki se ismertette meg korában a külföld olyan széles rétegeivel, mint éppen ő. Ez a kettős közvetítő szerep ad magyar szempontból útleírásának és az Allgemeine Deutsche Bibliotheknek, Nicolai egész munkásságának különös jelentőséget.

A közvetítés jegyében áll levelezése is: mind az, amit a Magyarországon tartózkodó Bretschneiderrel folytatott, akitől állandóan kapott magyar vonatkozású híreket, nyomtatványokat és viszont ő is küldött ilyeneket Budára, — mind az, ami egyes magyarországi főurakhoz vagy tudósokhoz fűzte. Alább olyan kiadatlan leveleket közlünk, amelyek ez utóbbi csoportba tartoznak.

I. Bárá Prónay Gábor.

Bárá Prónay Gábor, a XVIII. század második felének legnevesebb magyar protestáns főura, különös figyelemmel kísérte a protestáns Nicolai irodalmi működését. Első levele is tanuskodik erről az érdeklődésről: 1776-ból való, ekkor már 27 kötet van birtokában az Allgemeine Deutsche Bibliothek-ből. Mivel fájjalja, hogy az egyes kötetek olyan későn kerülnek kezébe, Nicolaihoz fordul orvoslásért.

Mein Herr!

Die deutsche Bibliothek, die Sie verlegen, findet noch immer den allgemeinsten Beyfall, in meinem rauhem Vaterlande sogar hat sie einige Leser. Ich habe bereits sieben und zwanzig Bände gesammelt, die einzeln Stücke aber werden mir allzu spät geliefert. Um sie mit der Post früher zu erhalten, wand (sic) ich mich zweymal an das Wiener Postamt; ich bekam aber jedesmal zur Antwort, das Berliner Amt wolle die Bibliothek nicht überschicken. Nu [sic] nehme ich noch meine Zuflucht zu demjenigen, der durch die Besorgung so vieler vortrefflichen Rezensionen zur Aufklärung der deutschen Leser und Verbannung der schädlichsten Vorurtheile schon sehr vieles beygetragen hat. Richten Sie Mein Herr bey dasigem Postamte aus, daß nächste Jahr 1777. jedes Stück, so bald es erscheint nach Wien übermacht werde: es wird ja das dem König zugeeignete französische Journal aller

Orten verschickt, welches ich selbst mit Monthly Review richtig erhalte. Sie werden nicht allein mich, sondern einen auch den ganzen kleinen Haufen Ugarischer Liebhaber der neuesten Litteratur ungemein verbinden. Ich bin

Ihr

gehorsamster Diener
Gabriel de Prónay
Assesseur de plusieurs
Comtés.

Atsa den 21 Oct. 1776.
in Pesther Gespanschaft.

[A túllapon Nicolai kezétől:]
1776. 6. Nov.

de Prónay
Atsa in Ungarn.

17. Dec. beantw.

Prónay úgy érezte, hogy Nicolainak „teológiai szabad-
elvűségéért“ hálával tartozik. Ezért küldi meg néki Jób for-
dításának részeit, hogy — amennyiben méltó a közzétételre
— Nicolai vállalatában jelenjék meg. A melléklet a beveze-
tésen kívül az I. és II. fejezetből tartalmaz részeket, vala-
mint a III—VIII. fejezeteket. Mindegyik előtt rövid magya-
rázó bevezetés található. Az egész öt sűrű, lapszél nélkül
teleírt negyedívnyi levél, 10 oldal. A bevezetést közöljük:

Mein Herr,

Eine Uebersetzung des Alttestamentlichen Buches Hiob, die dem
Sinne des Originalen durchgängig entspräche, ist glaub ich noch immer
der Wunsch der Gottesgelehrten, nachdem sie auch schon ein Michaelis¹
und sein Nachfolger Eckermann unternommen haben. Vielleicht ist die
Erscheinung einer genaueren Verdeutschung nur Ihrem Verlage vorbe-
halten. Könnt' ich — and wie sehr wünscht ich es — aus einem dun-
keln Winkel Europens etwas dazu beitragen, so würde ich dadurch
einer meiner angenehmsten Pflichten — ich meine die Dankbarkeit, die
ich Ihnen mit allen Freunden der theologischen Freimüthigkeit schuldig
bin, einiger Massen nachkommen. Hier haben Sie mein Herr eine Probe
einer ganz neuen Übersetzung, die ich Ihrer Willkühr völlig überlasse.
Uebergeben Sie dieselbe Kennern von Ihrer Bekanntschaft zur genauern
Prüfung, und ihr Urtheil mag entscheiden, ob diese Arbeit es verdiene
öffentlich zu erscheinen, oder nicht. Sollte das Erstere sein, so sei es
Ihnen heimgestellt, welchen Weg Sie erwählen wollen, sie zum Drucke
zu befördern. Der ungenannte Verfasser bittet sich nur aus das Vater-
land seines Productes zu verschweigen und ich meines Theils werde Ihre

¹ Joh. David Michaelis (1717—1791), neves teologus. Volt egy
ótestamentum fordítása is (1790).

schätzbare Antwort sehnlichst erwarten. Findet dieses Werk auch keinen Beifall der Gelehrten, so werde ich mich gern damit begnügen lassen, daß es nur doch eine Gelegenheit darbot, Ihnen einen Beweis der sonderbaren Hochachtung zu geben, mit welcher ich bin.

Mein Herr

Ihr
gehorsamster Diener
Gabriel de Prónay
Assesseur de plusieurs
Comtés.

Atsa den 26-ten Mai 1780.

In der Pesther Gespannschaft in
Ungarn.

(A felső szélen Nicolai kezétől)

1780. 10. Jun.

15. Sept. beantw. de Prónay
negative. Atsa.

HIOB.

Aus der Grundsprache übersetzt
und erklärt
von einem P. U. (vagy A?) Hiobsfreunde.
Der Erste Theil
enthält
Die Übersetzung.

Vorrede.

Dem Christlichen Leser Gnade, Friede, Segen, von Gott und unserm Herrn Jesu Christs.

Gott, und seine heilige Wahrheit verbindet einen jeden, der durch seine göttliche Regierung, den Beruf zum Lehramte in seiner Gemeinde hat, nach den ihm verliehenen Kräften sein bestmögliches zur Aufklärung der heiligen Schrift beyzutragen. Diese Verbindlichkeit rechtfertigt... — „das gantze Werk aber in vier Theile abgetheilet. In dem ersten stehet die Übersetzung mit nöthigen Einleitungen zu den Capiteln und Reden, und einer allgemeinen doch kurtzen Einleitung zu dem gantzen Buche. In dem zweyten soll eine paraphrastische Erklärung oder Umschreibung folgen: damit der Christliche Leser in einem stetigen Zusammenhange den Inhalt des gantzen Buches mit nöthiger Amtlichkeit lesen und sehen könne. In dem dritten wird die Zergliederung und Erklärung mit Beweisgründen stehen; durch welche so wohl die Übersetzung als auch die Paraphrastische Erklärung soll bewiesen werden. In diesem soll auch zweyfache ausführliche Einleitung erscheinen, eine historisch-logische, und eine Philologische. Der vierte Theil soll Critisch seyn; in welchem die Verschiedenheit und Mängel der bisherigen Übersetzungen und Auslegungen sollen angezeigt werden.

Bretschneider, aki jól ismerte Prónayt, többízben tett róla említést leveleiben. Mindig dícsérettel emlékezik meg róla, így pl. 1780. július 2.-án kelt levelében:

— „Die zwey Exemplare von der Allgem. Bibl. liegen noch ganz ruhig bey mir allein ein gewisser Herr von Prónay der wie er mir sagt, vor kurzem in, einem Übersetzungs Geschäft des Buchs Hiob an Sie geschrieben hat, hat mir feyerlich versprochen, in kurzer Zeit Käufer zu verschaffen, und er ist es im Stande, denn er ist ein Mann der bey guten Einsichten und großen Vermögen viel Gewalt über seine Nachbarn hat. Er ist einer der reichsten Protestantischen Cavaliere in Ungarn... Im Monath August werde ich eine Woche auf dem Gute dieses Herrn von Pronay zubringen und hoffentlich die Erfüllung seines Versprechens dort erleben.

Ugyanígy az év augusztus 16-án:

— „Der Podmaniczky“¹ ist der nehmliche, der schon in Berlin war, er ist aber nicht aus Siebenbürgen, ob er gleich mit dem Siebenbürger Hissmann gereist ist, sondern er ist nicht weit von hier, und der Pronay der Ihnen das Buch Hiob geschickt hat, ist sein naher Vetter. — Wenn sie diesen antworten, dürfen sie nur den Brief an mich einschließen. Er ist ein guter Freund von mir und ein Protestant welches hier in Ungarn so viel sagen will, als ein Mann, der gute auswärtige Bücher liest. —“

Prónay és Podmaniczky jóakarátának köszönhette Bretschneider elsősorban, ha jól érezte magát Budán.

— „Herr von Prónay läßt sich empfehlen. Die H. H. E. v. Pronay“, Podmaniczky „und dergl, noch einige andere sehr reiche protestantisch. Adelige Häuser versüßen mir sehr das Unangenehme meiner Station.“²

Nicolaï 1781-ben előfizetőket gyűjtött, Hermann Daniel Hermes, berlini evangélikus lelkész kiadott egyházi beszédeire. Bretschneider azt ajánlotta barátjának, forduljon kérésével Prónayhoz is, aki sokat tehet ez ügyben.

— „Dem H. E. von Pronay würde es schmeicheln, wenn sie ihn auch ein paar Zeilen schrieben und ihm bäten sich gelegentlich der Unterzeichnung anzunehmen, er ist lutherisch und vermag bey dieser branche sehr viel. —“¹

¹ Podmaniczky József báró.

² 1780. december 9.

¹ 1781. február 19.

Később is visszatért még ez ügyre:

— „Wenn sie eine Zeile wegen der prenumeration auf *Hermes* Predigten an H. Gabriel von Pronay schreiben ihn um Beförderung bitten und das Briefchen an mich einschließen wollen, so hoffe ich guten Erfolg. er ist eine Art von Ältesten in der Gemeinde. —²

Úgy látszik, Nicolai valóban írhatott Prónaynak, mert Bretschneider 1781. április 12-én ezt írja:

— „Der Brief von Prónay wird heut besorgt und noch durch mündliche Bemühungen unterstützt werden. —“

A kérésnek volt is foganatja: Bretschneider az év november 29-én arról számolhatott be Nicolainak, hogy báró Prónay 16 példányt rendelt meg *Hermes* beszédeiből:

— „Herr von Prónay hat mir gestern auf 16 Exempl. von *Hermes* das Praenumerations Geld gebracht, welches ich an Weingand und Koepf in Pest habe zahlen lassen. —“

Prónay saját, 1781. december 17-én kelt levelében is visszatér a dologra. Egyben kéri Nicolait, hogy járjon közbe W. B. Teller-nél, a berlini evangélikus egyház egyik vezetőjénél, hogy az egyház szervezetéről névtelenül tanulmányt írjon a magyarországi protestánsok okulására.

Hochedelgebohrener

Hoch zu ehrender Herr!

Mit vielen Vergnügen war ich bemüht auf Ihre Verlagsbücher so viele Pränumeranten zu sammeln, als es mir immer in dem kleinen meines Inspektorats möglich war. Unter 19. Predigern fanden sich doch funfzehn, die auf das homiletische Werk bey mir suscribirten: ich kam noch der letzte hinzu, und händigte zur Übersendung den ganzen Vorauszahlungs Preis für 16 Exemplare der Hermesschen Predigten, zweye Klügelschen Encyclopädie, und eines der Neuen Weltkarte vom Laden der Weygand und Köpfschen Buchhandlung in Pesth ein. Auch unsern Superintendenten empfahl ich die Heiligen Reden aufs beste; bey diesen dünkt ich aber, gelten noch immer Arndt,¹ Spener² gar zu viel.

Euer Hochedelgebohren ist es bekannt, daß wir ungarische Protestanten unter der jetzigen duldsamsten Regierung ganz gute Aussichten

² 1781. március 9.

¹ Johann Arndt (született 1605-ben), evangélikus egyházi író, misztikus.

² Jakob Spener (1635—1705), a pietizmus kezdeményezője.

haben. An der höchsten Erlaubnis Konsistorien zu *erziehen* zweifeln wir gar nicht mehr; wir gestehen aber auch zugleich, daß wir von diesen Kirchengewerben nicht ganz deutliche Begriffe haben. Ich wende mich nun an Euer Hochedelgebohren als unsern Glaubensbruder mit der gehorsamen Bitte den Herrn Oberconsistorialrath *W. B. Teller* dahin zu bewegen, daß Er uns mit einer deutlichen Beschreibung der dortigen Consistorien und Oberconsistorien, ihrer äußerlichen und innerlichen Einrichtung, Verfassung, rechtlicher Thätigkeit u. s. w. in einem anonymischen, deutschen oder lateinischen Aufsätze gütigst lehren wolle. Von diesem großen Ausleger der Lehre Jesu versprechen wir uns den menschenfreundlichsten Beystand.

Zum Beschluß darf ich Euer Hochedelgebohren nach dem letzten Stück der vortrefflichen Bibliothek, Ihren übrigen Verlagsartikel und besonders die aus Ihrer schätzbaren Feder geflossen fragen? Eben erwarte ich aus Ofen von Herrn v. Bretschneider ein mir längst erwünschtes Verzeichnis der deutschen Schriften. Wie sehr haben Sie sich schon die Liebhaber der Gelehrsamkeit verbindlich gemacht! Nun bin ich es noch mehr als jemals.

Euer Hochedelgebohren

Gehorsamster Diener^a

Gabr. v. Pronay.

Atsa unweit Ofen

den 17. Dec. 1781.

Abschrift des Circularschreiben zur Empfehlung der Hermesschen Predigten. *Vir Clarissimus I. A. Hermes Oratorum suarum sacrarum futuram editionem, publiis nuntiis és még egyet, quod Handbuch der Religion inscribitur.*

(Nicolai széljegyzete) 1782. Jan 16 März beantw. von Pronay in Atsa.

Bretschneider, hogy Pronay kedvében járjon, szintén emlékezteti egyik levelében Nicolait e kérésre.

— „Ich bitte Sie schreiben Sie mir in einem P. S. ein paar verbindliche Worte für dem H. v. *Pronay* er hat allein mit vieler Mühe die Subscribenten auf den *Hermes* zusammen gebracht. Dieser *Pronay* hat auch kürzlich an den Probst *Teller* nach Berlin geschrieben und ihn um eine Anleitung gebeten, wie Consistoria am besten anzulegen sind, denn die Protestanten müssen hier Ungern dergleichen etabliren. —“¹

A sokoldalú érdeklődésre, amely e magyar főúrbán a tudományok minden ága iránt élt, jellemző az a kívánsága, amelyről Bretschneider ugyane levelében ír Nicolainak.

— „Um wieder auf *Pronay* zu kommen. Er möchte gern ein *Praemium* zahlen, wenn jemand eine möglich vollständige Untertheilung von

^a (A túllapon Pronay kezétől)

¹ 1781. január 3.

den gesamten Wissenschaften, wo jede Branche wie in einem Stammbaum ihr Geschlecht anzeigt, machen könnte. Wissen sie etwa, daß schon so etwas existirt oder einen Mann, der der Sache gewachsen wäre, oder wäre es etwa in Ihrer Allg. Bibl. anzukündigen, ich glaube so (wendet er dran?“ —

Bretschneider 1782. április 8-án írt leveléből tudjuk, hogy Nicolai közben írt Prónaynak, aki ezidőtájtban lett báró és a pozsonyi tanulmányi bizottságnak, amely a protestáns iskoláknak a katolikus iskolákkal való egyesítéséről tárgyalt, protestáns részről tagja. Bretschneider egyik leveléből tudjuk, hogy nyolc napot töltött a báró acsai birtokán és ott szerkesztette meg azt az iratot, amely megokolja, miért nem vehetik át a protestánsok a Ratio Educationis rendszerét. Ajánlja Nicolainak, említse meg az Allgemeine Deutsche Bibliothek-ben, hogy a protestánsok jól tették, amikor Prónayt választották képviselőjüknek.

— „Wenn sie etwa in einem Briefe in der Allgem. Bibliothek etwas davon erwähnen, daß die Protestanten zu ihren Schul Anstalten erlangt haben, so rühmen Sie die gute Wahl, die man in der Person des B. Gabr. *Prónay* zum Deputirten getroffen hat, weil er ein Mann mit vielen Kenntnissen ist. —“

Ez az Allgemeine Deutsche Bibliothek 49. kötetében meg is történt.

Nicolainak a Reise megszerkesztéséhez szüksége volt hírekre az úgynevezett sociniánusokról. Bretschneider levele szerint Prónay báró fog ilyenekkel Nicolainak szolgálni.¹ Sajnos, Prónay báró megbetegedése miatt erre nem kerülhetett sor,² csak közvetve: Bretschneider írta meg a Prónaytól nyert értesüléseket.³ Később még egyszer ír róluk Bretschneider. Ugyancsak egy olyan cédula alapján, amelyet Prónay adott neki.

— „Ich finde so eben unter andern Papiren noch einen Zettel der die Socinianer betrifft und den ich beizulegen vergessen habe. Er enthält weiter nichts als daß die Socinianer die Ungern nie Kirchen gehabt haben, daß ihr Glaube unter der Regierung des Joh. Sigism. Zapolya eines

¹ 1782. szeptember 16.

² L. Bretschneider levelét 1782. nov. 24.: „Von den Socinianern in Ungern werde ich Ihnen wohl bald etwas schicken können *Pronay* ist itzt krank.

³ 1782. december 30.

Sohns des Joh. Zapolya, in Siebenbürgen herrschend war und Lehrer davon auch in den Theilen von Ungern die dieser Fürst beherrschte eingeführt wurden. Unter diesen war wahrscheinlich *Lucas von Erlau* der 1566 Händel mit der Reformirten Geistlichkeit hatte, der 4 Jahr im Gefängnis aushalten mußte und über dem verschiedene Synoden gehalten wurden, welches alles Lampe in Hist. Ecclesiae reformatae in Hungar & Transylv. p. 138. Sqq ausführlich erzählt. Nach der Zeit ist nie eine Socinianische Gemeinde in Ungern gewesen. Man findet auch in dem Corpore jur. hung. nichts als Gesetze gegen die Duldung der Wiedertäufer — das ist alles was auf dem Zettel steht den mir Pronay einmal gegeben hat... —,⁴

A kapcsolat Nicolai és az evangélikus főúr között tehát — ha sok esetben Bretschneider közvetítésével is — változatlanul fennállott egy negyedévszázadon át.

2. Gróf Széchenyi Ferenc.

Gróf Széchenyi Ferencet, a legnagyobb magyar könyvtár alapítóját Nicolai személyesen ismerte. Az ismeretséget Matolay közvetítette. 1787. március 22-én kelt és Nicolai kezéhez saját jegyzete alapján június 13-án érkezett levelében. Széchenyi ez időben külföldi tanulmányútra készült, s útja folyamán egyes német nagyvárosokat, így természetesen Berlint is meg akarta látogatni. Matolay Nicolai figyelmességébe ajánlotta „hazájának ezt az egyik legelső, leggazdagabb és legérdekesebb nemesét“.

Hochedelgebohrner Herr

Hochgeehrter Herr

Der Überbringer dieses Schreibens, Ihre Excellenz Herr Graf *Szécsényi*, Kais. Kon. wirklicher Geheimrath, haben mich ersucht, Ihnen Bekanntschaften Addressen zu verschaffen, welche Ihnen auf Ihrer Reise durch Deutschland, Frankreich und England angenehm und nützlich wären.

Wenn ich nun nur den geringsten Anspruch noch auf *Ew. Hochedelgeb.* Güte und Erinnerung an einen alten treuen Diener machen kann, so erlauben Sie, daß ich *Denselben* den Herrn Grafen nicht bloß in der Eigenschaft meines besonderen Gönners, sondern in der eines der ersten, reichsten und verdientesten Kavallieren meines Vaterlandes empfehle. Seine Kenntnisse, seine edle Wissbegierde und sein treffliches Herz werden *Dero Hochedelgebornen* seine Bekanntschaft zu-

⁴ 1783. március 8.

verlässig angenehm machen und *Dieselben* für die Gefälligkeiten, die *Sie* ihm während seines Aufenthaltes in Ihrer Stadt, erzeigen mögen, belohnen.

Ich füge meiner inständigsten Bitte um die letzteren nur noch die Versicherung beÿ, daß mir der Herr Graf ebenso verbunden dafür seÿn wird, ihm *Dero* Bekanntschaft verschafft zu haben als ich *Dero Hochedelgebornen* für die ihm erwiesenen Gütigkeiten dankbar und verpflichtet seÿn und sie gleich mir erwiesen ansehen werde.

Ich bin mit der vollkommensten Hochachtung vislang

Eurer Hochwohlgebornen

(Innen kezdve Matolay saját kezétől)

Auch... empfehle ich Ihnen seinen Gefährten Ribinÿ einen Einsichtsvollen und kenntnißreichen Mann.¹ — Schwester Matolay grüßt. Sie herzlich

ganz gehorsamster

treuer Diener

Matolay

März. am 22. sten 1787.

Tudjuk, hogy Széchenyi útja folyamán, amelyre május 23-án indult el neje, titkára, orvosa és két szolga kíséretében, Prágában a cseh arisztokrácia tagjaival érintkezett s Berlinben a királyi család tagjainál tett látogatásokat. Nicolainak a német tudományos életben vitt nagy és jelentős szerepéből folyt, hogy a tudós és nemes gróf fontosnak tartotta, hogy vele is kapcsolatba kerüljön. Kora tudományosságának olyan elismert tekintélye volt, hogy hat évvel később, amidőn gróf Széchenyi, aki már 1798-ban tervezte a „magyar közkönyvtár“ felállítását, katalógusait szétküldötte, őt és folyóiratát semmikép nem mellőzhette.

A katalógus megszerkesztésének és nyomtatásban való közzétételének ötlete gróf Teleki Sámuel példájára ment vissza, aki mástermészetű könyvgyűjteménye leltárának I. kötetét 1796-ban bocsátotta közre. A Széchenyi-gyűjtemény katalógusát, ahogy azt *Schedius* Lajos egy ismertetéséből tudjuk,¹ Tibolth szerkesztette;² a bevezetést Széchenyi egykorú mes-

¹ Ribinyi János Dániel, protestáns, a göttingai egyetemen kiváló irodalmi képzettséget szerzett. Széchenyi valószínűleg Hajnóczy József ajánlására vette maga mellé titkárájának. L. Wurzbach XXVI. 10 is.

² *Zeitschrift von und für Ungern* 1803.

² L. részletesen: Kollányi Ferenc: A Széchenyi országos könyv-

tere, Michael Denis, a bécsi udvari könyvtár vezetője írta. A két első kötet 1799-ben, a harmadik 1800-ban jelent meg: *Catalogus Bibliothecae és Index alter Bibliothecae Hungaricae...* címen.³ Széchenyi a kinyomtatott példányokat csak akkor akarta szétküldeni, ha már a kéziratok katalógusa, amelynek szerkesztésére eredetileg Kovachich Márton György vállalkozott, is elkészült. Utóbbi terve nem sikerült — a kéziratgyűjtemény katalógusa csak 1814–15-ben látott napvilágot. Széchenyi Ferenc a katalógusok példányait az ország összes hatóságaihoz, valamint a külföld neves tudósainak megküldötte. (Tudjuk, hogy pl. Grimm Jakabnak is.)⁴ A szöveg sok esetben egyező volt, a címzettnek kijáró címet és rangmegjelölést esetenként töltötték ki az üresen hagyott helyeken. Innen a Nicolaihoz intézett levélben a különböző tinta használata. A Nicolaihoz szóló levél szövege:

Viro celeberrimo

Friderico Nicolai

Comes Franciscus Széchényi. S. P. D.¹

Indice Bibliothecae meae Hungaricae, qui Tomis tribus Liberos typis editos complectitur usui rei Librariae cultorum destinato Tibi, Vir eruditissime!² gratificor. Brevi supplementum et alter codicum manu exaratorum Catalogus publicam vibedit lucem, sicque porro omnia illa, quae in Praefatione a Clarissimo Michaelae Denisio Bibliothecae Palatinae Vindobonensis olim praefecto Indici praemissa exposita habentur prelo subjiciuntur.

Pro hocce Minusculo tamquam sinceræ meae in Te Vir celeberrime!³ observantiae documento non aliud peto, quam ut Litteris perbreuibis, me de percepto Indice certum facere velis. — Pro hacce autem benevolentiae testificatione non intermittam Continuationes et Supplementa, ut primum edita fuerint Tibi Vir (o) praeclare!⁴ mittere. Dabam Sopronii 28.

tár megalapítása. Magyar Könyvszemle 1902. III.—IV. füzet és: Fraknói Vilmos: Gróf Széchényi Ferenc. Budapest, 1902.

³ Pótkötetek 1803-ban és 1807-ben jelentek meg.

⁴ L. Bleyer id. m. 68.

¹ Nicolai feleleteinek sajátkezü fogalmazványai szintén fennmaradtak a berlini kir. könyvtár Nicolai hagyatékának 73. kötetében (F. Nicolai Briefwechsel 71.)

² E két szó, valamint a címzés más tintával van írva.

³ Ismét világosabb tintával írt két szó.

⁴ Mint az előbbi megszólítások, világosabb tintával.

A levelet Nicolai saját jegyzete szerint 1803 februárjában kapta meg s március 15-én váaszolt rá. Csodáló és elismerő szavai után megígéri benne, hogy noha a könyvtár csak Hungaricá-kat tartalmaz, ismertetni fogja az Allgemeine Deutsche Bibliothek-ben.

Viro Excellentissimo
Comiti Francisco Széchényi
S. P. D.
Fr. N.

Quem misisti, (Vir Excellentissime)¹ Indicem Bibliothecae Tuae Hungaricae Tomis tribus typis editum, mihi allatum esse, nuntio Tibi, Vir Exsellentissime, gratias itidem (etiam)* (ago)* acturus, pro tali munere. In evolvendis tabulis (non)* nesciebam an plus — mirarer (copiam)* ingentem librorum copiam Bibliothecae Tuae, an delictum, an ordinem lucidum eruditionis Tuae documentum quippe, non nisi historiam patriae intime exploratam habenti, licuerit, campum tam late diffusum oculis (et)* terminatum, divisione perspicaci in partes disponere ut aequum est.

Curae mihi erit, opus istud, etsi proprie et vere ad eruditionem germani (cae)² — cam non spectet, in ephemeridibus literariis inscriptis *Allgemeine deutsche Bibliothek* indicare. Es enim regestum rei historicae (nationis)* gentis confinio nobis junctae, in quam honorifici sumus, propter facta praeclara, propter animi vim, propter fidem intemeratam: bibliotheca Tua quoque multis libris germanico idiomate scriptis instructa est. Continuatio pariter, et Supplementa Catalogi Tui, quae pollicitus es, ut primum mihi advenerint, in Dictis ephemeridibus denuntiandos fore meum erit, quem Tu ornasti, (esti ignotum Tibi. Vale). Vir Excellentissime, etsi Tibi paene ignotum (et fave Tui deditissima)* Dabam Berolini ipsis Tribus Martii A. D. S. MDCCC III.

A levél címzése a túloldalon: Antwort an Gr. Sz.
Adresse:

Viro Excellentissimo
Comiti Francisco Széchényi

Imperatoris et Regis a Consili intimis Comitatus Simeghiensis Comiti Supremo, (consilario) Tabulae Septemviralis, quae Pestini est, Consilario, Sopronium.

¹ A szó át van húzva.

² A szó át van húzva.

4.

1804 októberből való Nicolai másik, a katalógus első pótkötetéről
közönetet mondó levele.

Viro Excellentissimo
Comiti Francisco Szechenyi¹

S. P. D.

F. N.

Engelius, vir optimus et eruditione clarus reddidit mihi, (Suppl)
Vir excellentissime, Supplementum Catalogi² Bibliothecae Tui, quae
Patriae ornamentum est, perpetuoque studio Tuo in rempublicam litera-
rium Monumentum. Admiror et gratias ago (Tibi)* Vir excellentissime,
(et)* care Musis patriis! (care!)* Fave obsecro, deditissimo Tibi. Dabam
Berolini Pridie Nonarum Octobris MDCCC IV.

1808-ból még egy levél maradt fenn a kettejük kapcsola-
tából, gróf Széchenyié, aki a második pótkötetet küldette
meg Nicolainak s megígérte, hogy a még később megjelenen-
dőket is el fogja hozzá juttatni.

Wohlgebohrner Herr Professor!

Es macht mir ein ungemeines Vergnügen, daß ich Euer Wohlge-
bohren mit dem II-ten Supplement jener Bücher sammlung welche ich
mit der Allerhöchsten Bequemigung(!) Seiner Majestaet meines Gnädig-
stenHerrn und Kaisers meinem Vaterlande widmen durfte, hiemit dienen
kann. Ich hoffe daß Ew. Wohlgebohren auch die 3 ersten Bände des
Catalogus samt dem etwas später nachgeschickten 1-t Supplement jener
obberührten Bibliothek richtig empfangen haben, sollte aber doch von selben
das letztere nicht zu Euer Wohlgebohren Händen gelangt seyn, so bitte
ich mir dieses zu wissen zu machen, auch bitte ich um die Gefälligkeit
mich über den richtigen Empfang dieses II-ten Supplementes zu benach-
richtigen, dafür werde ich nicht ermangeln, auch alles übrige, was noch
nachkommen wird, zu übersenden, der ich mit Achtung, und Hoch-
schätzung stets seyn werde.

Euer Wohlgebohren
Unterthänigster Diener
F. Graf v. Széchény.

Oedenburg den 5 Febr. 1808.

3. Johann Christian Engel.

Johann Christian Engel egyike volt a XVIII—XIX.
század fordulóján legnevesebb történészeinknek. Munkássága

¹ A túloldalon egy 1804 szeptember 4-ről keltezett levél fogalmaz-
ványának vége.

² A szó át van húzva.

Fesslerével együtt átmenet a XVIII. század latinul író historikusai és a XIX. századdal meginduló magyar nyelvű tudományos történetírás között. Jelentőségét és szerepét legvilágosabban Thallóczy Lajos rajzolta meg, éppen kiterjedt levelezésével kapcsolatban.¹ Az 1770-ben Lőcsén született, német származású Engel már korán kapcsolatba került a német tudományos és irodalmi élet nagyjaival. 1788-ban Göttingában látogatta az egyetemet, ekkortól kezdve áll szoros kapcsolatban tanárával, Schlözer-rel is.² Ez időből való alább közölt levele Nicolaihoz, amely a *Reisebeschreibung* magyarországi részéhez kapcsolódik. E fennmaradt levél előtt írt már — mint ahogy a levélből kiderül — Nicolainak, aki kiegészítéseit a *Reise* egyes részeihez szívesen fogadta. A *Reise* VI. kötetének lapszámaina utalva mondja el Engel levelében észrevételeit. Schlözer tanításának szelleme, másrészt buzgó protestáns volta meglátszik már ekkor a jezsuitákkal, valamint az iskolareformmal és az egyetemmel kapcsolatos megjegyzésein. Érdekes, ahogyan Pozsony város különösen nagy halálozási arányszámáról szólva, azt megokolja. Az anyatej elvonása mellett a csecsemőhalálozás nagy elterjedtségének az alsóbb néposztályok nagy szegénysége az oka. Szól a magyar nyelv ejtéssajátságairól és különösen keleti észjárás szerinti, színes szóösszetételeiről, mint „*anyaszent-egyház*” vagy az ilyen jelzőkről: „*édes*” *lelkem*.

1.

Göttingen den 25. Oct. 1788.

Wohl Edelgebohner

mir insonders hoch zu verehrender Herr!

Ich benutze die Zeit, welche mir jetzo die Michaelis-Ferien an die Hand geben um Ew. Wohlgebohren für die überaus gütige Aufnahme meines Vorigen Schreibens gehorsamst zu dancken. Es freut mich herzlich, daß Sie meinen geringfügigen Anmerkungen (die Sie all zu nachsichtig Zusätze und Verbesserungen zu neuen belieben) die Ehre anthun wollen, sie in Ihren nächsten Band der Reisebeschreibung aufzunehmen. Ich darf Sie bey Ihrer weltbekanten Vorsichtigkeit wohl nicht erst darum bitten daß Sie ja alle Umstände weglassen, welche mich keübar

¹ Ungarische Rundschau IV. 1915. 247—385. Levelezéséből már 1855-ben közölt részleteket Kubinyi Agoston 1. Akadémiai Értesítő 1855.

² L. Szinnyei, Magyar frók II. 1311, kk.; Allgemeine Deutsche Biographie VI. 115.

machen könnten: ich benütze ohne bedenken die angenehme Erlaubniß, welche Sie mir ertheilen, Ihnen noch was mehreres zuzusenden.

Vor allen andern aber muß ich Ihnen meine Verbindlichkeit bezeugen für Ihre Verweisung auf das mir vorher unbekannte Buch „Vom Rheingauer Weinbau“. Die gab mir Gelegenheit mich weiter darnach zu erkundigen u. ich erfuhr aus andern Büchern, daß ein gewisser Freyherr von Vorster der Verfasser sey u. daß es 1765 in Frankfurt u. Leipzig 360 Seiten in 8 heraus gekommen sey. So sehr ich mir Mühe darum gegeben, so ist es mir doch unmöglich gewesen, es weder auf der Bibliothek, noch auf den Buchläden aufzufinden. Ich habe indessen andre von H. E. Hofrath Bekmann mir empfohlne Schriften über diesen Gegenstand gelesen. H. E. Bidet de la culture des vignobles Rozier, *Mémoires sur la meilleure manière de faire et de gouverner le vin* u. des HE. Prof. Spangrs „Praxis des Weinbauers“ u. „Anleitung zur Verbesserung der Weine in Deutschland.“ Nach reifer Vergleichung habe ich aber gefunden, daß alle Regeln dieser Herren nur auf solche ungrische Gegenden anwendbar sind, deren Weinbau dem deutschen u. namentlich dem österreichischen nahe kömt. Z. B. zu Pressburg. Odenburg u. s. w. schon himelweit unterschieden ist, u. auch sorgsamer betrieben wird, daß sie aber gar nicht auf den Tokayer passen, welcher vom Deut- Um nur etwas Charakteristisches anzuführen, so rathen alle diese Schriftsteller, wie es auch wirklich am Rhein und in Champagne durchgängig üblich ist, den Wein abzuziehen u. zu schwefeln. Hingegen bey dem ächten Tokayer ist es eine Hauptsache, daß er genug *Lager* oder Hefen behalte, weil man darin die Dauer die Dauer-Stärke u. Lieblichkeit desselben setzt. Was Sie also S. 363 von der Unwissenheit u. Sorglosigkeit bey dem Weinbau melden, das tritt vollkommen ein, weil Sie es blos von den Pressburger etc. Gegenden meynen.

pag. 382. Kann ich zu der Formel „Ohne die Jesuiten etc. einen schönen Beweis aus deren eigenen Schriften anführen. Kari Hñä. Univ. Tyrnav. hat pag. 171 folgende Prahlerey „die Conföderirten Stände hätten zu Szécsény allgemein auf die Verbanung der Jesuiten gedrungen, aber ein Edelmann sey aufgestanden und hätte dreist zu Rákóczy gesagt: „Serenissime princeps! in hac caussa consultatio, mea quidem opinione huc revocanda est, ut deliberemus potius, qui porro relegatis Jesuitis liberos nostros instituent literis, et moribus imbuent, patres hac cura liberabunt. Date mihi homines inclyti status confoederati! in quorum disciplinam nostri liberorumque nostrorum securi eosdem tradamus, necessaria solitudine alias usi sumus, nihil tamen evicimus. Ein jeder Protestantischer Ungar weiß bey dieser Unverschämtheit nicht, ob er lachen oder vor Ärger (bersten soll) das Buch wegwerfen soll.

Da ich den Vorrath der hiesigen Bibliothek benütze, um neuere Ungarische Geschichte zu studieren, welche uns partheyische Schriftsteller so sehr verdorben haben, daß sie (nichts) von Rákóczy, Bethlen etc. nur als von Rebellen und Barbaren sprechen: so lerne ich immer mehr einsehen, daß der unselige Jesuitenorden eine Hauptursache aller der Unfälle

war, die mein theures Vaterland so tief herunter brachten. Ich habe schon sehr viel Bemerkungen von dieser Sache gesammelt u. werde diesen Winter über noch mehrere auffinden: ich würde mir (c) auch ein Vergnügen daraus machen einige davon Ew. Wohlgeb. mitzuthellen, wenn ich nicht befürchten müßte bey Ihrer weitläufigen Correspondenz Ihnen beschwerlich zu fallen. Zur Probe (folgend) will ich folgendes hersetzen.

Kurtze Nachricht entgegengesetzt dem lügenhaften Bericht eines wohlgezogenen „Pulli Jesuitici Joh. Labsansky etc. von Job. Krestianszky aus Freyburg 1683 Pag. 8³ in S. Vorrede sagt der Verf.“ sofern ich Anlaß dazu bekomme so will ich forthin dir ein mehreres von den Pfaffen und Jesuwütten nehme von ihrer List Gewalt u. Tyrañey, von der Ausbreitung ihres Ordens u. Reichthums Item von ihrer heimlich u. öffentl. Regierung in der Welt insinuiren.

pag. 12. heißt es „so sie etwa in ein Land zum erstenmahl gekommen, da kommen sie nicht haufenweis damit nicht jemand erschrecken möge: genug ist es wen anfangs ihrer 2—3 da seyn die mit einem geringen Häuflein — gern vorliebnehmen. (:Wenn ich ein neues Exempel geben wollt, würde ich nur Rotheburg im Wirtemberger Land anführen, da frage man was die Jesuwütter vor so 12. Jahren gehadt u. was sie jetzt besitzen) sie stellen sich gegen die Inwohner freundl. u. demüthig — bis sie der Leute ihr Gemüther erkant u. mit List u. Lust — güte an sich gezogen. Als dan mehrten sie sich von Jahr zu Jahr, bringen hernach mehr Privilegia aus — fahen darauf an zu dominiren, ((jed) jeder der sich ihnen widersetzt, muß hernach ein Rebelle u. Aufrührer heißen.

Zu 386. In den letzten Jahren hat man nicht nur den Protestanten scholas normales, sondern sogar *mixtas* aufgedrungen⁴ Eine äusserst gefährliche Sache so lange die Rechte der Protestanten bloss ex Clea [Clementia] et Gratiā Regia nicht ex Decretis et articulis Regni dependiren. Hiezu noch die elende Normalmethode, deren Annahme sich bey den Protestanten mit gar nichts entschuldigen läßt. Bei den Catholischen kan man bloß den einzigen vernünftigen Rechtfertigungsgrund angeben, daß keine taugliche Subjecte in hinlänglicher Anzahl da sind, daß man also

³ Alnevű protestáns író külföldön megjelent munkája: Krestianszky Job: Kurtze Nachricht entgegengesetzt dem lügenhaften Bericht, oder wie er genennet wird, dem kurzen und wahrhaften Gerichts-Auszug eines wohlgezogenen Pulli Jesuitici, Namens Johannes Lapsánski Erzbischöflichen Secretarii, welcher 1673 und 74. dem delegirten Gericht zu Preßburg Amtswegen beygewohnt, und was dahero schon von denen Pfaffen abgeschmiedet gewesen, treulich in seine Feder übernommen, und nunmero durch öffentlichen Druck publicirt und herausgegeben... L. Szabó — Hellebrant I. kötet.

⁴ Nicolai útleírásának XII. kötetének 76. lapján kiegészítésképeszerint közölte Engel észrevételét: „Um 1784. hat man den Protestanten in Ungarn nicht nur *Normalschulen*, sondern sogar *Scholas mixtas* aufgedrungen.“

bey den schlechten, die man jetzo nehmen muß, nicht den Unterricht ihnen überlassen darf, sondern durch normalische Einheit reguliren muß. Aber Protestanten bilden sich in ihren, wen gleich mangelhaften, doch den Catholischen selbst nach itziger Einrichtung weit vorzuziehenden Schulen, tüchtige Subjecte genug: sie sind genug mit aus — u. inländischer Litteratur bekannt, um sich brauchbare Schulbücher auswählen u. können, um der jesuitischen zu entbehren. Dennoch haben einige Lutheraner sich ohne viel Sträuben, die gemischten Schulen gefallen lassen, den leyder die welche sie eingeführt haben waren Lutheraner, u. thaten es für — Tittel. (für Vertrauen) sub rosa darf ich wohl Ihrer Verschwiegenheit es anvertrauen. — Baron Pronay, Director des Pressburger Schulwesendistricts hat bisher die meisten eingeführt, u. den hält man doch bey uns für den Verfasser der Rezensionen von Normalschulbüchern, die in Ihre allg. deutsche Bibl. eingerückt sind. Sein Instrument dazu ist auch ein Lutheraner, u. vormahliger Conrector zu Käsmark Klanitzay⁶ der Mañ läßt sich dazu brauchen weil er aus einem Virclarissimus nun Spectabilis (Commissarius) Consiliarius Regius geworden. Die Tittel sind doch ein feines der Politik.

Zu 395. Nach authentischen Listen, die ich besitze sind im Lande dieß und jenseits der Theyß 26 neue Kirchen bis 1786 gebaut worden von Lutheranern, u. im Lande jenseits der Donau 76. Es ist gantz gewiß daß viele davon nur kümmerlich ihre Prediger ernähren: aber durch Religionsfreyheit wird die Population u. der Wohlstand wachsen, u. es werden sich beynahe alle erhalten.

Zu 397. Den Protestanten fehlt nichts als „Religionsfond“ um sich in der Gelehrsamkeit herauszuschwingen. Hätten sie Summen die von der Regierung auf katholische Uniw. verschwendet wurden nur zur Hälfte bey Händen gehabt, so hätten sie (gewiß bey) gewiß gezeigt, daß sie ihre Uniwersität nicht zu einer Kreuzschule für das Gedächtnis u. zu einer Mördergrube für das Genie u. die Beurtheilungskraft gemacht hätten. Und sie sind jetzt im Begriff ihre Lehranstalten so weit es ihre Armuth (nehmlich der Kirchen — u. Schulfonds) erlaubt, durch Einführung mehrerer Lehrer, u. Wissenschaften zu verbessern. Möchte ihnen doch der Himel reiche u. wohlthätige Göner schenken! Von der Regierung haben sie nichts zu hoffen, denn diese (sucht) trachtet vielmehr dahin, daß die Protestanten auf den elenden katholischen Universitäten u. Akademien studieren.

p. 347. Die Akademie ist jetzt gantz von den Seminaris getrennt: die Vorlesungen werden in dem Klarisser dazu eingerichteten Kloster gehalten. Sie begreift nur 2 Fakultäten in sich die Philosophische u. Juristische, u. eben dadurch ist sie von einer Universität mit allen 4 Fakultäten unterschieden, dergleichen die einzige in Ungarn zu Pesth ist.

⁶ Klaniczay János, a jénai egyetem hallgatója volt, utóbb II. József tankerületi igazgatónak nevezte ki. Színnyei Magyar Irók. VI. 457. L. Kazinczy Levelezése I. kötet is.

Auf der Akademische kan man cursum Juris in 2 Jahren endigen: dan darf man zwar auf das Recht eines Advokaten abzugeben, nach einem Examen rigorosum Anspruch machen: aber graduirt werden nur die auf der Universität 4 Jahre lang studierten, und im fünften ganz genau bey einem Examine rigoroso die Worte ihrer Lehrer auswendig herzubeten wissen. — Die jungen Geistlichen in Seminario, Clerici genannt, belaufen sich über 500: nur am Dienstag Nachmittag und am Donnerstag dürfen sie außerhalb der Schloßmauern durch Spatzierengehen Kegelscheiben in Fürst Battyanischen Garten und andre erlaubte Ergötlichkeiten Gottes schöne Welt genießen: die übrigen Tage sind sie von aller Welt abgesondert. Diese klösterliche Erziehung kann nicht leicht verändert werden, so lange den Pristern der Zwang des Calibats nicht abgenommen wird. 1788 haben sie die Erlaubnis bekommen, in den letzten Tagen des Faschings lateinische u. deutsche Comödien (von politischen Begebenheiten Z. E. Sapor, König in Persien) aufzuführen, und Zuschauer u. Zuschauerinnen dazu einzulassen.

Ich besitze eine Copie des sogenannten gedruckten „Systems“ der Pesther Universität — und ein ähnliches, aber nur von meinen Glaubenswürdigen Bekannten, die, die katholische Akademie besuchten, aufgesetztes Systema Archigymnasii Poson. et Academiae. Und das System des Seminarii könnte ich auch sehr leicht durch Correspondence erhalten.

pag. 349. Ich habe die Kirchenlisten alle von 1773, bis 1787 von dem lutherisch deutschen Küster H. E. Baldauf erhalten: aber diese Angaben sind von jenen des HE. Korabinszy ganz verschieden. In den meinigen heißt es

1773	gestorben in d. gantzen Stadt	912
1774	„ „ „ „ „	884
1775	„ „ „ „ „	1065
1776	„ „ „ „ „	970
1777	„ „ „ „ „	895
1778	„ „ „ „ „	884
1779	„ „ „ „ „	1145

In den Jahren 1780, 81, 82 stimmen meine Zahlen mit denen vom Ew. Wohl Edelgeb. angegebenen vollkommen überein:

H. E. Baldauf sagte mir: er müße am Ende jedes Jahres die Lutherischen Kirchenlisten auf das Rathaus bringen; dort erhalte er hingegen die Anzahl der in der gantzen Stadt gestorbenen, damit sie am Neujahrstage in der Kirche vermeldet werden können: aber von den in der Stadt geborenen meldet, man ihm nichts. Die Listen vom Zuckermantel⁶ sind gar nicht darunter begriffen. Aus diesen Listen erhellt, daß in der gantzen Stadt ohne dem Zuckermantel jährlich im Durchschnitt 950 Personen sterben, welche man ganz sicher mit 29 multipliciren kann, um die totale Summe der Bevölkerung zu erhalten.

⁶ Pozsony város egyik része a várhegy; rendesen Zuckermantel.

Warum man nicht mit einer höheren Zahl multipliciren darf: davon wüßte ich hauptsächlich 3 Ursachen anzugeben.

a) *Schlechte physische Erziehung der Kinder.* Man hat hier sogenannte Pfenerinnen, oder Kinderbettwärterinnen, welche dem Kinde mit häufigem Mehlbrei den Magen verkleistern, und durch Unachtsamkeit oft die Kinder zu Krüppeln werden lassen. Säugamen sind hier sehr gewöhnlich, ja es giebt Mütter, welche ihre kaum 4 Wochen alte Kinder gewissen gemeinen Weibern anvertrauen u. ihnen 3 Gulden auf den Monath zahlen, wofür diese Weiber das Kind mit Milch und ärmlichen Suppen auferziehen. Ich hätte dies nie geglaubt, wenn nicht in dem Hause, wo ich wohnte, 2 Beyspiele gewesen wären.

b) *Armuth u. Elend des gemeinen Manes.* Den dieser ist meist ein Hauer, der etwa 2 Weingärten besitzt u. selbst bebaut. Nun werden Sie es am besten wissen, daß Bewohner der Weingegenden, die keinen Ackerbau noch Viehzucht treiben, meist außer Leib u. Seel sehr wenig besitzen, ebenso auch hier der Hauer, der seinen Eimer Wein gleich nach der Lese verkaufen muß, u. der ihn für 3—5 Gulden loß zu werden froh ist, muß der nicht nothwendig, da er noch dazu den gantzen Winter keinen Verdienst hat, kümmerlich seine Tage verseufzen, u. durch den Miswachs eines Jahres, durch die geringste Theuerung der Lebensmittel zu Grunde gerichtet werden. Woher soll er Brod kaufen, Zinns bezahlen, Contributionen entrichten u. Artzney für sein krankes Kind (kaufen?) anschaffen? Es ist also kein Wunder, wenn man eine Mutter Gott danken hört, daß er ihren Sohn weggenommen habe, weil sie ohnedem kaum Rath wüßte, wie sie sich durch die Welt bringen sollte.

C. Wienerische, leider nur zu starck eingerißne Üppigkeit u. Wollust.

Der Schloßberg oder Zuckermantel mag freylich mehr Todte zählen als Gebornne ader da sind Local Ursachen genug dazu.

a) Unglaublich viel Familien sind in die dasigen Häuser zusammengepreßt, besonders beherbergt ein dumpfiges Stübchen oft eine 7 Personen starcke Juden Familie. Dies wird soviel schädlicher als Reinlichkeit keine Tugend des jüdischem Pöbels ist: daher auch jene Gassen nun die kothigsten u. der Nase am beschwerlichsten sind.

b) Der Schloßberg ist der Hauptsitz der lüderlichen Dirnen in den Bierhäuserchen. Wenn also der Wiener Zeitung zu glauben ist, so kann man ganz gewiß die außerordentliche Mortalität bloß u. allein auf den Schloßberg schieben. Übrigens ist es noch weit entfernt, daß man in Ungarn die Kirchenlisten nach Schwedischen vortrefflichen Modellen eingerichtet hätte.

pag. 351. Die *Schlawaken*, wie Sie sie zu nennen belieben, bey uns die *Schlomaken* (von Sloviak, wie sie sich eigner Sprache nennen) sind in der Trentschiner Liptauer u. Arwer Gespänenschaft zu Hause: u. heißen Ungarisch Tótók (nehme im Plural. im Singular Tót). Der Ungar hat ein Sprichwort, das seinen National-Haß wider sie ausdrückt. „Tót nem ember, (kássa) kása nem étel, talyiga nem székér“ das ist: Ein Schlowak ist kein Mensch, Hirsbrey ist kein Essen, ein Schubkarren ist kein wagen.

pag. 354. Ein merkwürdig Buch zur Geschichte der Jesuiten in Ungarn ist „Querelarum incl. Regni Hungariae adversus corruptelas Jesuiticas Augustae delicorum recusas defensio. Cum enormium calumniarum in personam Gabrielis Bethlen famosis aliquot libellis per Germaniam sparsis jactatarum in Mantissis refutatione 1620 Ohne Druckort.“⁷ Zwar wird hier ziemlich unsanft auf die Leute geschimpft Z. E. Simiae aulicae puerorum et privilegiorum corruptores etc. dagegen sich die Verfasser genuinos non-hispanizatos patriae filios heißen: aber That-sachen wären hier immer genug zu finden.

Ich könnte noch mehrere anführen: Z. E. Duellum Glöselianum etc. aber Ew. Wohlgebohren werden sie ohnedem bekannt seyn.

p. 356. Die Gewohnheit das ältere Edelleute die jüngeren Juraten genannt, so cujonirten, hat jetzt ziemlich aufgehört. — Auch mußten ehemals die sogenannten Patvaristen d. h. die durch Praxis das Recht erlernten, besonders wenn sie.

(a következő lap hiányzik.)

399 Das Wort *Tolerantz* reimt sich überhaupt nicht mit den Ungarischen Gesetzen, vermöge deren „*Protestantes sunt in regnum recepti.*“⁸

437. Ich muß zur Ehre der Preßburger melden, daß die Thierhetze längst aufgehört hat, u. das Gebäude sogar abgebrochen ist.⁹

438 Esterház ist jedem Patrioten ein Dorn in Augen, denn es hat wenigstens eine Million Gulden, u. das lauter sauren Bauren schweißnach Paris geschickt. Man hat sorgfältig vermieden, ja nichts Ungarisches hinein zu bringen; wie viele Hände hätte es nicht sonst im Vaterlande beschäftigt, wie viele Künstler erwecken, bilden u. ernähren können! Indessen soll in neuern Zeiten die Herrlichkeit ziemlich sinken, weil es am „*Nervus rerum gerendarum*“ fehlen soll.

439. Erdbeere heißt Ungarisch Epperj. u. kommt sicher nicht vom deutschen her. — Freylich verdiente diese Sprache eine Untersuchung eines kritischen Kopfes, der auch andre eine hätte, um sie damit zu vergleichen. Ein Hauptcharakter desselben ist, daß sie starke Organen erfordert: ein plattdeutscher Mund würde nie die Töne des ö. und ü. heraus bringen: selbst die Vocalen werden starck ausgesprochen, Z. E. Magyar lautet nicht Madjahr sondern das a kommt dem o, in etwas nahe, außer es hat accent.

⁷ Vö. Szabó — Hellebrant I. 389: Querela Hungariae 1620. H. n.

⁸ Vö. Nicolai Reise XII. 74: „Das Wort Toleranz reimt sich nicht mit den ungarischen Gesetzen, vermöge deren *Protestantes sunt in regnum recepti.*“

⁹ Vö. u. o. 76: „Das scheußliche Spiel der Thierhetze hat seit 1785 gänzlich aufhören müssen, weil die Preßburger keinen Geschmack daran fanden, und daher der Unternehmer bankrot machte.“

440. Statt kyergya-tartó schreibt man gyergyatartó. Der Ausdruck versinnlicht die Sache mehr (nach orientalischer Art) so wie auch das „Anyaszentegyház.“ So heißt Z. E. édes lelkem *süße* Seele! etc.

Doch es ist Zeit aufzuhören ich muß befürchten, Ew. Wohledelgeb. die so sehr mit Geschäften überhäuft sind (beschwerlich zu fallen) lästig zu seyn. Es wird mich freuen, wenn ich hören werde, daß Ihnen mein Brief nicht ganz mißfällig gewesen ist. Den mit einer Hochachtung die man einem Gelehrten von Ihren Verdiensten schuldig ist, habe ich die Ehre zu verharren

Dero

Ergebenster (Verehrer) Diener Christian Engel.

N. S. Ich muß abermahls Vergebung wegen der vielen Correcturen in dem Briefe bitten, ich habe einmahl die Unart, daß was ich nur copire, iüer besser ausdrücken zu wollen.

(Nicolai kezétől): 1788. 1. Nov. Engel 9. Dec. beantw. bleibt f. Mappe liegen.

Jegyzetek:

Engel következő, Nicolaihoz intézett írása, amelyet módunkban van közölnünk, Széchényi Ferenc könyvtárának katalógusaival kapcsolatos. Széchényi Ferenc Nicolaihoz intézett leveleinek közlésénél már szoltunk ezekről. Ekkor már több, mint tíz esztendeje bécsi lakos Engel és tekintélyes történetírói munkásságra tekinthet vissza. Ez a levele is Bécsben kelt, ahol 1791-től mint az erdélyi udvari kancellária tisztviselője működött. 1794-től e mellett császári és királyi prototásn joggyi tanácsos is volt.

Endes Unterzeichneter bittet E. Wohlgedelg Den H. E. Bibliothekar Biester¹ so wohl, als auch den H. E. Prof. Woltman bey Übergabe des für sie bestimmten Exemplars gütigst daran zu erinnern, daß dieselben den Empfang dieser u. der 3 vorigen Bände nach dem Verlangen des H. E. Grafen Széchényi in einem unmithlbar nach Pesth an Sr. Exc. zu richtenden Schreiben (zu) bestätigen wollen u. zwar H. E. Biester angegangen, auch den Empfang des für die K. Bibliothek bestimmten Exemplares gedachten H. E. Grafen anzuzeigen.

Engel.

W. 4. April 1804. Eilend.

(Csomagoló papíron)

Paket bestimmt nach

Berlin mit Exemplaren des Gräfl.

Széchényischen Catalogs suppl.

Wird der Fr. Nicolaischen Buchhandlung zur gefälligen Besorgung empfohlen

von Engel.

¹ Johann Erich Biester, könyvtáros.

Ugyancsak 1804-ből való a következő levél, amely Engel egy személyes kérését tartalmazza. Két magyarországi barátja, illetőleg sógora M a u k s c h János, erdélyi patikus és a pesti egyetem kémiai asszisztense E. D. S c h u s t e r Berlinbe szándékoztak utazni, őket ajánlotta Nicolai baráti jóakaratába. Maga is részesült már Nicolai részéről ilyen baráti szolgálatokban, amikor 1799-ben Berlinben járt volt. — Levelének utóiratában szól egyik történeti munkájáról: a *Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*¹ egyik, negyedik részéről, *Geschichte der Walachey und Moldau*.² Mivel egyelőre nem is gondolhat arra, hogy magáról Magyarországról és történetéről őszinte képet rajzolhasson, kénytelen „ilyen barbár országokról“ írni. A következő télen Raguza történetén fog dolgozni.³ Ilyen munkáiban az a szempont is irányította, hogy a magyar nemzet elé állítsa régi nagyságának képeit:

— „Ich fühlte lebhaft die Größe des Ungarischen Reichs, das zumal unter Ludwig dem Ersten über Halitsch und Wladimir, über die Moldau, Walachey, Bulgarey, über Servien, Bosnien, Dalmatien, Ragusa gebot, und ich fand es nötig der Nation das Andenken ihrer ehemaligen Größe vorzuhalten und die Geschichte dieser wenig bekannten Länder kritisch-literarisch und mit Abschrift handschriftlicher Denkmäler aufzuhellen. —“⁴

Wien, 19. Oct. 1804.

Wohlgebohrer

mir insonders hoch zu ehrender Herr u. Freund!

Da Johann Mauksch, Inhaber einer Apotheke in Siebenb. mein Schwager, samt dem ihn begleitenden H. E. D. Schuster, Assistenten des Prof. der Chemie in Pesth, Winterl. nach Berlin zur Erweiterung ihrer pharmazeutischen u. chemischen Kenntnisse abgehen, so ergreife ich zuvörderst diese gute Gelegenheit, Euer Wohlgeb. mir so schätzbares Andenken an mich, welchem ich mich vor einiger Zeit auch bey Übersendung des Gräfl. Széchenyischen Bücherkatalogs wiederholt empfohlen habe, durch dieses Schreiben zu erneuern.

Sodam muß ich, ob ich gleich fürchten muß, eine nur allzutiefe Wunde wieder aufzureißen-mein herz. Beyleid über das Schicksal Ihres

¹ Halle a. S., bei Johann Jakob Gebauer.

² 1804 u. o.

³ Ez a munka 1807-ben jelent meg: *Geschichte von Ragusa*.

⁴ *Geschichte des Ungarischen Reichs*. Wien 1813—14. (Camesina) Einleitung. (275).

rechtschaffnen Sohnes E. W. mit gerühmtem Gefühl bezeugen. H. E. v. Retzer hat uns die traurigen Umstände des unglückl. Zufalls aus Ihrem Briefe Erzählt: u. keiner der Umstehenden blieb ungerührt.

Wenn ich in diesen Umständen, dennoch wage E. W. mit einer gehorsamsten Bitte zu behelligen, so bringen mich hiezu Pflichten der Blutsverwandschaft u. der Freundschaft gegen die beyden Reisenden u. Überbringer dieses. Briefes. Diese Bitte besteht darin: daß E. W. diese Reisenden mit eben jener gütigen Gefälligkeit aufnehmen möchten, deren ich mich bey meiner Anwesenheit in Berlin 1799 zu erfreuen hatte da diese Herrn die Vorlesung u. den Umgang eines Humboldt, Hermsdorf, Klaproth, Karssen, Wildenow zur Vervollkōnung im chemisch ~ u. pharmaceutischen Fache zu benutzen wünschen: so ersuche ich Sie ergebenst, denselben hiezu mit Rath, That u. Wortsache behülflich zu seyn, insoweit es bey Ihren vielen Geschäften ohne Ungelegenheit thunlich ist.

Wie gerne wäre ich an der Stelle der beyden Reisenden, um doch wieder einige Zeit im nördl. Deutschland zu athmen! Doch mich fesseln an Wien 3 Ämter, eine liebe Gattin, die Schwester des Mauksch, u. 2 hoffnungsvolle Söhne. Wie es hier aussehe — u. wie dornigt auch mein Weg, als Censor, als evangelischer Consistorialrath, als Schriftsteller sey? hiervon wird H. E. D. Schuster mehreres mündlich sagen können. Er gehört zu den vernünftigen katholischen — mein Schwager aber ist Protestant.

Ich wünsche eine Gelegenheit, auch einen E. W. Empfohlenen jene dienste zu erweisen um die ich E. W. hiemit für die beyden Überbringer ersuche — u. verharre mit wahrer Hochachtg Ihr.

Ergebenster Diener u. Verehrer
Joh. Christian v. Engel.

N. S. An den H. E. Biblioth. Biester bitte ich meine gehorsamste Empfehlg zu melden — sollten E. W. die Excellenz den H. E. Staatsminister v. Voss¹ sprechen: so bitte ich Hochdemselben meinen tiefsten Respekt u. erfurchtsvollen Dank für das Zutrauen zu erkennen zu geben, daß Er mir u. meiner Empfehlung des Mag. Sam. Linde zum Direktorat des Warschauer Lyceums geschenkt hat, u. welches Linde hoffentl bis itzt durch seine Geschicklichkeit u. Thätigkeit gerechtfertigt haben wird. — Die Gesch. der Walachey u. Moldau, welche H. E. Gebauer ohne Zweifel für die Recensions Anstalt der A. D. B. einsenden wird, bitte ich baldigst anzeigen zu lassen, u. mir das Blatt, wo die Anzeige steht, wofern es thunlich ist, durch meinen Schwager zukommen zu lassen. Da jetzt keine Geschichte v. Ungarn mit anständiger Wahrheitsliebe herausgegeben worden, so muß ich einsweilen meinen Fleiß solchen barbar. Ländern widmen. Diesen Winter denke ich die Gesch. v. Ragusa zu bearbeiten: wenn sich hiezu ein Verleger findet, da H. E.

¹ Otto Karl Friedrich von Voss poróz allamférfi volt.

Gebauer sich zur Aufnahme dieser Gesch. in die Welthistorie unbereitwillig zeigt. Ich habe mir hiezu gute u. seltene Quellen verschafft u. hoffe auch über die neuesten Ragusaer Begebenheiten handschriftl. Memoiren zu erhalten.

Kívül:

An Seine Wohlgeboren Herrn Friedrich Nicolai, Mitglied der K. Akad. der Wissensch. zu Berlin, u. mehrerer gel. Gesellschaften.

zu

Berlin.

Nicolai kezétől:

1805. 9. Jan,

Engel.

21. März beantw. Wien.

Nicolainak erre a levélre való válaszát *Thallóczy* közölte.¹ E szerint a két barát „mintaszerűen“ használta fel külföldi tartózkodásának idejét és mindenki nagyrabecsülését vívta ki magának. Nicolai hálás volt Engelnek, hogy annyi esztendő után még gondolt rá. Szíve szerint még egyszer hajóra ülne és Magyarországra utazna — oly kedvesek magyar emlékei.

— „Wenn ich zuweilen angenehm träume, so bilde ich mir ein, ich könnte noch einmal mich in Ulm auf ein Schiff setzen und so Donau herunter schwimmen bis Wien und mich da ein paar Monate unter so vielen Merkwürdigkeiten und unter so manchen wackern Männern aufhalten, denn ich erinnere mich immer noch meines dortigen Aufenthaltes vor 24 Jahren mit Vergnügen. Aber, wenn ich von einem so angenehmen Traume zu mir selbst komme, muß ich mir zurufen:

Tu secunda marmora

locras sub ipsum funus! —“

Még e levél megírása előtt újból írt Engel Nicolainak, megköszönve barátaikhoz való szíves jóságát. A február 27-én kelt levélben szól Heinrich von Mügelin magyar vonatkozású krónikájáról, amelynek másolatát Kovachich Márton György Nicolai segítségével szerezhette meg a wölfenbütteli könyvtárban. E kor romantikus érdeklődéséből a középkor iránt — amilyen a kalocsai kódex iránt pl. Bretschneiderben, Büschingben élt — nyilván Engel is kivette részét.

¹ Id. h. 325 kk. 1805. márc. 21-ről.

Wien, 27. Febr. 1805.

Wohlgebohrner

verehrungswürdiger Bruder und Freund!

Aus den Briefen des H. E. D. Schuster u. meines Schwagers Mauksch ersehe ich mit dem lebhaftesten Dankgefühl gegen E. W. wie viele Gefälligkeiten E. W. diesen beyden Reisenden erweisen u. wie sehr E. W. bemüht sind, denselben den Aufenthalt zu Berlin lehrreich und angenehm zu machen. Möchte ich doch im Stande seyn. E. W. meine Erkenntlichkeit thätig zu beweisen.

Das in Begleitung eines kurzen aber mir sehr schätzbaren Briefchens angelangtes Schreiben an Sr Exc. den Grafen Széchényi habe ich sogleich, als ich es vor 2 Monathen durch Buchhändler Gelegenheit erhielt, nach Pesth an Sr Exc. befördert.

H. E. v. Kovachich hat mir gemeldet, wie willfährig sich E. W. für ihn zur Habhaftwerdung einer Abschrift der Muglenischen Chronik aus Wolfenbüttel verwendet haben. Diese Chronik ist für unsre Ung. Gesch. eine schöne Acquisition, u. da ich auf Verlangen des H. E. v. Kovachich einen kritischen Comentar über dieselbe ausgearbeitet habe, so benutze ich die Gelegenheit E. W. und H. E. Bibliothekar Langer auch meinen ergebensten Dank für Ihre Güte öffentl. u. im Drucke abzustatten.

Jetzt arbeite ich an einer Gesch. von Ragusa, nach Appendini,² Razzi u. nach Handschriften. Meine hiesige Lage zwingt mich, meinen histor. Fleiß benachbarten Ländern u. Ländchen vor der Hand zu widmen. Da auch H. E. Gebauer nicht geneigt ist, die Ragusa Gesch. in die Allg. Weltgesch. aufzunehmen,³ u. der jetzige literar. Geschmack u. Ton derley Spezialgeschichten, besonders wenn sie gründlich u. quellenmäßig (bearbeitet) u. nicht blos ästhetisch idealisch bearbeitet sind, sehr ungünstig ist, so habe ich vor der Hand wenig Hoffnung, meine Arbeit in Norddeutschland gedruckt zu sehen. Mit hiesigen Buchhändlern ist vollends gar nichts anzufangen.

Außer H. E. geh. Rath Müller,⁴ Frank,⁵ Meißner, verläßt uns nun auch

¹ Hasonló eset történt Bretschneiderrel, akit Nicolai az Allgemeine Deutsche Bibliothekben *Regierungsrat*-nak nevezett. Bretschneider erre 1769. október 17-i levelében a következőket írta: „ich bin nie Regierungsrat“ gewesen wie, auch Ew. Hochedelgeboren zu nennen beliebt haben“

² Francisco Maria Appendini: *Notizie istorico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de Ragusei. Ragusa, 1802—1803.* (2. köt.)

³ H. E. Gebauer adta ki az *Allgemeine Welthistorie* című művet. A 49. rész hat kötetre volt tervezve, ezeket vállalta eredetileg Engel, hogy Magyarország és a szomszédos országok, valamint Erdély történetét megírja bennük. Négy kötete jelent meg; Ragusa története már nem e sorozatban látott napvilágot. (L. Thallóczy id. h. 262. kk.)

⁴ Joh. v. Müller, a neves történész.

⁵ Valószínűleg Frank, Joh. Peter, orvos (1745—1821). A bécsi városi kórház igazgatója volt. 1804-ben Vlnába távozott. L. Wurzbach.

Wiebeking⁶ u. geht nach München. Die hiesige Luft ist liberalen Gelehrten u. Schriftstellern wenig günstig. Mir als Censor u. Evangel. Consistorialrathe wirds auch manchmal eng um die Brust. Leben E. W. recht wohl u. erhalten Sie in Ihrem schätzbaren Andenken Ihren Ergebensten Verehrer.

Engel.

Kivül:

v. Wien.

An

Sr Wohlgeboren, Herrn *Friedrich Nicolai*
Mitglied d. k. Preußischen u. mehrerer
Akad. der Wissenschaften pl. tit.

Durch Einschluß.

zu

Berlin.

Nicolai kezétől: „1805. d. 31. März

v. Engel

18. Jul. beantw. Wien.

Engel, aki amúgyis gyöngye egészségű volt, súlyos betegségen ment keresztül. Ezért csak hosszabb idő múlva ír ismét és köszöni meg a nagy megtiszteltetést, hogy Nicolai az Allgemeine Deutsche Bibliothek 103. kötetének elején arcképét közölte. Kénytelen azonban az ott feltüntetett hivatali rangot helyesbíteni, annál is inkább, mert a magasabb címzést számos ellensége saját hiúságának tulajdonította.—¹ Panaszkodik e levelében a protestánsokat ért újabb sérelmek miatt is.

Wien, 21. Jun. 1806.

E. Wohlgebohren

verbindliches Schreiben vom 4. Oct. 1805 wurde erst in der Mitte des Monats März in mein Hauß gebracht, als ich eben meiner unbewußt, am Nervenfieber Petächten verbunden war, hart krank, u. dem Tode nahe darnieder lag. Erst der Monath April gab mir meine Gesundheit u. der May meine Kräfte wieder, u. nun verziehe ich nicht länger, Ihnen verehrtester Herr, für jenen Beweis Ihrer gütigen Gesinnungen gegen mich recht sehr zu danken, den die Vorsetzung meines Bildnisses vor den 103. Band der A. D. B. enthält. Meine geringen Bemühungen um Verbreitung der Gelehrsamkeit und der ächten Aufklärung können bey weitem mit Ihren reellen Verdiensten in diesem Fache in keine Vergleichung kommen. Bos Ihre Güte gegen mich ergänzte das was mir noch fehlt um einen Platz unter den Gelehrten zu verdienen, deren Bildnisse vor den Bänden der A. D. B. stehen.

⁶ Udvari tanácsos volt Bécsben, a vízvezeték-ügyek tartoztak rá. 1805-től Münchenben az útéptés és vízvezetéképtés terén működött.

Ein Irrthum, den Sie in der Titulatur des Bildnisses, ohne mein Vorwissen, durch den Bericht eines Feindes oder eines seichten Freundes von mir begingen, hat mir viel Verdruß gemacht: u. hätte noch mehrere verursacht, wenn ich nicht gleich nach meiner Genesung u. nach Durchlesung Ihres Briefes u. Überblick des Bildnisses eine Reklamation (zur) der Hallischen A. L. Z. geschickt hätte, welche auch bereits im Intelligenzblatt gedachter Literatur Zeitg. vom 10. März d. J. abgedruckt ist. Es ist mir das Aufhören der A. D. B. in literarischer Rücksicht, aber nicht Refendarius in Justizsachen bey der Siebenbürg ~ Hofkanzley bin,² sondern nur Hofkoncipist bey derselben, wie ich mich in meinen Büchern (z. E. Geschichte von Serwien Vorrede.) nie anders titulirt habe. Bekanntlich bedeutet im Österreichischen das Wort Referendarius, einen wirklichen Hofrath, von dessen Rang u. Titel ich noch weit entfernt bin. Meine Feinde benutzten dies hier, um mich des Einverständnisses bey Sache u. einer ungemessenen Eitelkeit zu beschuldigen: sie verblendeten sogar den Siebenbürgischen Hofkanzler Grafen Teleki — mirabile dictu — daß er sich so weit vergaß, u. im öffentl. Rathe die Sache spöttelnd erzählte. Nun ist freylich durch Cirkulierung des Blattes der A. L. Z. wo meine Reklamation stand, den Verleumdern der Mund gestopft, aber E. H. wollen hieraus ersehen, welch üblen Dienst mir der gethan, der Sie zu jenem mir nicht gebührenden Titel verbreitet hat. Ich vermuthe dieser Quidam sey der H. E. Doktor Schuster, der bey allen seinen sonstigen guten Eigenschaften doch als ein Etourdi bekannt ist.³ Da ich nun eine noch speciellere Reklamation in die hiesigen. Añalen der Ö. Lit. u. Kunst einrücken lassen will, so bitte ich E. H. in einem an mich zu schreibenden u. zum wörtl. Abdruck geeigneten Briefe der Wahrheit gemäß zu bezeugen, daß nicht ich der Urheber der falschen Titulatur bin, u. wer eigentlich hiezu Anlaß gegeben. Auch anderwärts hätte die Sache übeln Eindruck gemacht, wie viel mehr hier, wo es genug ist Bücher mit Beyfall geschrieben zu haben und zwar solche, wovon 2 Theile verboten sind, um eine Schaar von allerhand Feinden—Neidern u. Obscuranten wider sich auftreten zu sehen.

Ist hier die Laufbahn eines Censors u. Schriftstellers dornenvoll, so ist es nicht minder in den neuesten Zeiten die Bedienstung eines Evangel. Consistorialraths. Ich weiß nicht, ob E. H. gelesen haben die „Politische Verfassg. der deutschen Schulen in den k. auch k. k. deutschen Erbstaaten“. Wien im Verlagsgewölbe der deutschen Schulanstalten 1806. 8º. 192 S. u. Instruction 142 S. Es wird darin befohlen daß kathol. Dechanten die Evangel. Schulen visitieren, daß die Evangel. Pastoren vor den kathol. Dechanten katechisieren, daß die Schullehrer den Evangel. Pastor bey dem kathol. Dechanten in Schulsachen verklagen soll etc. kein gewissenhafter Consistorialrath A. u. H. Conf.⁴ konnte hiezu

³ Nicolai széljegyzete: „Es wäre wahrlich möglich.“

⁴ Augsburgischer und Helvetischer — ág. ev. és ev. ref. hitvallású.

schweigen, ich, Wachter, Glatz u. Vitéz haben Sr Majt. am 4. Junii eine nachdrückl. Vorstellg dagegen eingereicht. Der Erfolg wird zeigen, ob wir was ausrichten, den unsre Gegner sind mächtig. Es ist der Staatsrath Lorenz, der Hofrath Danksreiter, der Gral Vicar des Wiener Erzbischofs Lautschitsch u. der Burgpfarrer Langenau, lauter kathol. Geistliche. Selbst Mar. Ther. hatte keine Geistl. Staatsräthe. Wir haben uns fast an alle politische Minister gewendet. Es ist die erste toleranzwidrige Verfügung des jetzigen Monarchen der, selbst ein gütiger u. toleranter Fürst, uns in der Audienz erklärt hat, er habe schon bey Unterzeichnung der Sache Skrupel gehabt. — Von andern pädagogischen Mängeln des neuen Schulplans will ich schweigen.

Und dies alles geschieht nach einer überstandenen schrecklichen Crisis der Monarchie in einer Lage derselben, wo Einigkeit u. Harmonie allen Ständen u. Rel. Verwandten höchst nötig ist: u. wo besonders Preußen durch allerhand Annäherung bewogen sein sollte sich mit Oesterreich zu verbinden um die armen Deutschen nicht so unverantwortlich von einem übermächtigen Hersteller des Feudalsystems hudein zu lassen.

Ich bitte recht sehr H. E. geh. Rath v. Müller ausdrücklich zu fragen ob er durch H. E. Buchhändler Leo zu Leipzig an ihn geschickten Brief von mir empfangen habe,⁵ u. verharre mit vollk. Hochatg E. H.

Ergebenster Dr u. Ver.

Engel.

A már Széchényi Ferenc levelei közt közzét és a könyvtár katalógusok pótköteteire vonatkozó Széchényi-levél oldalán található Engel 1808-ból való sorai Nicolaihoz. A napoleoni háborúk csapásaira céloz benne és utoljára ad kifejezést a kettejüket világnézetileg összefűző egységnek, őszinte nagyrabecsülésnek, sőt barátságnak. Mindketten mindvégig hívek maradtak hasonló elveikhez és meggyőződésükhöz, ahhoz a programhoz, amelyet Engel így fejezett ki magyar történetének bevezetésében: „(weise und wohlangebrachte) Freimütigkeit“.

Ich kann diesen Brief nicht abgehen lassen, hochgeehrtester Herr u. Freund! ohne meiner iingsten Theilnahme an dem rauhen Schicksal, das Sie am Abend Ihres Lebens betroffen hat, zu äußern. Nach so viel Familien Unglück-nach so viel körperl. Leiden — auch noch den Kum(er) des Staats zu erleben, nachdem Sie Zeuge u. Zeitgenosse, auch Mitwerkzeug seiner schönsten Blüthe gewesen. Dies ist wahrlich unbeschreiblich hart. Philosophie u. Geschichte müssen Ihre Trösterinnen seyn. Wir liegen hier auch nicht auf Rosen: unser tägl. Gebet darf

⁵ Nicolai széljegyzete: N. B.

seyn: Herr verleihe uns weniger Fanatismus u. mehr Ordnung in den Finanzen. Ich bin dieß u. jenseits des Grabes Ihr.

Ergebenster Freund u. Verehrer.

Engel.

Kívíul Nicolai kezétől: 1808. Jun.

Graf Szechenyi

15. Jul.

Oedenburg.

4. Gottfried von Rotenstein.

A XVIII. század második felének egyik legismertebb útleírásgyűjteménye a S. Bernouilli-féle „Sammlung kurzer Reisebeschreibungen“ volt. Ennek X. kötetében jelent meg a *Merkmürdigkeiten in Pressburg* című tanulmány, Gottfried von Rotenstein, Pozsonyban élő nemes úrnak, Jeszenák báró ismerősének műve. Különösen kiterjeszkedett ebben Eszterháza leírására.¹ Nicolaihoz intézett alábbi leveléből is látszik, hogy állandóan foglalkoztatta az útleírások irodalma; szakszerű kérdései erről tanuskodnak.

Az említett, Berlinről, illetőleg Potsdamról szóló leírás már korábban keletkezett: 1769-ben, de hamarosan újabb kiadásokra volt szükség (l. fentebb II. fej.). Rotenstein e levele különösen abból a szempontból jelentős, hogy megtudjuk belőle: magyar földön örömmel és helyesléssel fogadták Nicolai útleírásának magyarországi részeit.

Pressburg den 14 Jun. 1785.

Hochedler

Besonders Hoch zu Ehrender HErr.

Der Sechste Band, von Dero Reisebeschreibung, findet überall großes Lob. Sie haben die Ungarische Nation recht mit guten Beyfall aufs beste geschildert. Zu wünschen wäre es gewesen, wenn Euer Hoch Edel das gantze Ungarn durchreist hätten. Welche nützliche Anmerkungen würden Sie nicht gemacht, haben. Diese Tage wahr ich in Majorhaz bey HErrn Baron v. Jessenak, wir trancken Ihre Gesundheit auf dero Wohlseyn. Es erfreuet diesen HErrn recht sehr, daß Sie sein Landguth und Würschaft, so schön bemert haben. Seit Ao. 81, ist dieses Schloß um vieles vergrößert, darinnen eine sehr niedliche mit 2 Springbrünnen angelegte, al fresco auf Felsen und Muschelart Sala serena sich befindet, ohnweit davon in Park ein bassen mit einen hoch Spring, dan eine kleine Coseade.

Mit großen Vergnügen las ich in Leipziger Press Catalogo die Ankündigung einer Beschreibung von Berlin und Potsdam. Hoffentlich

¹ Vö. Nicolai: Reise VI. 438. jegyzetett.

wird in dieser wieder sehr viel Neues an merckwürdigen kōmen welches uns ausländern Vergnügen machen wird. Ich habe ziemlich Deutschland und die übrigen Länder meines Landes herrn durchgereiset, aber keine so schöne Stadt als Berlin in Ansehung der Baukunst angetroffen.

Was das Schloß anbelangt, so macht es eine prächtige Figur, wenn nur alles inwendig ausgebaut wäre, die menge des Silbers in denen parade zimern und dem Saal ist außerordentlich und zeig an, daß es wahr seÿ, das Friedr. 1. König so 3 Million Rthl. an Silber hat machen lassen, ohne zu gedencken, was Friedrich Wilhelm gethan hat. In Schlaff zimer Friedr. 1. sahe ich auch ein sehr kostbares Bett. welches von rothem Samt mit goldenen tressen, im inwendigen theile von rother seiden mit goldenen Blumen. In schreib zimer des jetzigen Königs haben mir die 32 porcel. Vasen auf trag steinen sehr wohl gefallen. Überhaupt habe ich die zimmer des Königs von neuerer arth, als die andern gefunden. Der Printz Heinrichische Pallast, hat sehr prächtige Zimmer, besonders hat mir daselbst das Chinesische von blauer seide mit gold gestückt, samt den Schlaff zimer der Princess, so wir die Kupferstich Samlung in oberen zimern gefallen. Das Bibliothekgebäude kōmt mir viel prächtiger, vor, als das Wienerische, jedoch ist die Wienerische zahlreicher und auch glänzender an innerer Einrichtung. Die 2. Sälle im görgischen Pallast sind ungemein geschmack voll angelegt und ich weiß nicht ob in Wienn dergleichen an zu treffen sind. Was die Domkirche anlagt, so wäre zu wünschen, daß solche noch ein mahl so hoch gebauet sein möchte. Die 2 Kolonaden bei der Königs brücke haben nicht Ihres gleichen, ohn weit dar von der Fischersche-garten mit seinen vergoldeten... und Saal ist prächtig und schön. Die 2 neuen thürme sind außerordentlich schön, so wie das Zeighaus, In der Porcellein Fabrik, habe ich Kronleuchter gesehen, welche von Ananassen und Blumen zusammengesetzt sind, daß ich darüber erstäunen mußte, zu wünschen ist, daß man den Preiß und die Kunststücke der Fabrik in den neuen buche beschrieben finden möchte, so auch die Flöten Uhren, welche außer Berlin schwerlich so schön verfertigt werden, auch wäre zu wünschen von folgenden Sachen eine genaue Beschreibung zu lesen. 1. Von goldenen Servis des Königs, 2. Von Königs Kleynodien so wie man von der Wiener Schatz kām̄er hat. 3. auch eine genauere Beschreibung von Naturalien Kabinet. 4. den Werth und das gewicht was das große Büffet von Silber in Ritter Saal heträgt. 5. Eine Beschreib, der Spiegel Fabrik und deren Preiß. 6. Wie hoch die Anlagen in Sans-Souci und neuen Schlosse zu stehen kōmen sindt. 7. Was die Marmorne Kollonade im Park Sans-Souci mit allen gekostet, 8. Wie hoch der Fußboden in grottirten Saal des neuen Pallastes zu stehen kōmen ist, 9. In jeden zimer die anzahl und Farben der porcel, oder agathenen Vasen. 10. Wie das neue Schloß gebäude allein und wie hoch es mit allen Meublen zu stehen kōmen ist. 11. Die anzahl

aller marmornen, vergoldeten und porcel. Vasen, Stat, gruppen und basen in Sans-Souci und im Park des Neuen Schlosses. 12. Eine genaue Beschreibung von in wendigen Japanischen Palais, so auch der Belvedere, den Tempeln und des Chinesischen Thurms. 13. Einen kleinen Grundriß von dem neuen Schlosse. 14. Einen kleinen grundriß vom Charlottenburger garten. 15. Die anzahl der Orangerie und Stat daselbst, 16. die anzahl des Porzel. in der Porcelan Kammer etc. Vergeben Euer Edel daß ich diese Anmerkungen gemacht habe. Ich werde mir übrigens ein wahres Vergnügen machen, wenn sie mir bald antworten werden, und darinnen berichten, ob das buch bald heraus kommt. Der ich übrigens mit größter Achtung bin.

Euer Hoch Edel

Ergebenster Diener

Gottfr. Edler v. Rotenstein.

P. S. das die Winklerische Wasser Kunst Ihres gleichen in Ungarn nicht hat ist gewißlich wahr, sogar in Esterhaz felt Sie.¹ An jetzo ist eine kleine französische beschreib. von Esterhaz Ao 1785. heraus.² Es sind früher 2 Cascaden daselbst angelegt worden, welche 12.000 fl. kosten. alle anlagen in Esterhaz haben seit 1763 bis 1785.3 Million fl. gekostet.³

Rotenstein következõ levele 1790-ból való és a Nicolaitól való, első kiadásában már 1769-ben megjelent, Berlin és Potsdam nevezetességeit tárgyaló műre utal.

Hoch Edler

Insonders Hoch zu Ehrender Herr

Vergeben Dieselben daß ich mit meinem Schreiben beschwärllich bin. Es ist nicht andere Ursach als Euer Edel gütigst zu ersuchen das doch schon einmahl der vor 3 Jahren angekündigte neunte Theil von Dero Reisen durch Teütschland und die Schweiz möchte heraus gegeben werden. Auch ist in der Ostermesse angekündigt worden ein Buch betitelt: Wegweiser für die Fremden zu den Merkwürdigkeiten von Berlin und Postdam für das Jahr 1791. in einem vortgesetzten auszuge mit

¹ Utalás a Reise VI. köt. 438. lapján levő jegyzetre; Nicolai kétségbevonta Rotenstein állítását, hogy a lipcei szökökutaknak Magyarországon nincsen párjuk. (Bernouilli: Sammlung von Reisebeschreibungen. XII. Bd. 307. 1.)

² A Bernouilli féle gyűjteményen kívül másutt is megjelentek már ismertetések, illetőleg leírások a kastély szépségeiről: így 1782-ben a Litteraturzeitung 1. számában, valamint külön 1784-ben, Pozsonyban: *Beschreibung des hochfürstl. Lustschlosses Eszterhasz im Königreich Ungarn*, hat rézmetszettel. Excursion a Esterhaz en Hongrie en Mai 1784. Vienne. 1784. —

³ Nicolai kezétől: 1785 2. Jul. v. Rotenstein, 1786, 11. May beantw. Alle Anlagen circa 10 Millionen Thaler oder 15 Million fl.

Kupfern Ohnfehlbar wird auch etwas von den neuen sehr Prächtigen Marmor Palast stehen, welchen der jezige König auf einem Berge bey Potsdam anlegen läßt, welcher alle übrigen gebäude an Pracht und gutem Geschmack übertreffen soll. Ich wünschte sehr was ausführliches davon in diesen Wegweiser zu finden, auch wünschte ich einen Plan und Prospect von diesen Anlagen zu haben. Zugleich einen Plan von Charlottenburger garten. Euer Edel senden ohnehin immer Bücher nach Leipzig an H E. Heinsius welcher HE. Makler buchhändler allhier bücher fast alle Mohnat übersendet über machen werden.

Von den B. L. Krügers Prospecten wollte ich die Süd Seite von neuen Schlosse haben, da ich schon die West Seite besitze. Die Krönung welche allhier den 15 Nov. vor sich ging, wahr von erstaunender Pracht. Ein gewisser Kupferstich händler Artaria in Wien hat 4 Blätter da von sehr schön von *Schül(e)* gestochen und illuminirt heraus geben, das Blatt kostet F. 2. auch H. E. Löschenkohl, welcher zwar nicht so fein aber noch wahrhafter alle begebenheiten vorstellte weil Er sich allhier 14 Tag aufhielt und alles genau betrachtete, so, daß Ihm nichts entgieng.

Was so dan Briefporto bücher und Kupferstiche kosten, werde mit ergebensten Danck übermachen. Der ich übrigs mit achtung bin.

Euer Hoch Edel

Presb. den 16. Dec. 1790.

gehorsamster Diener

Edler v. Rotenstein.

5. Joseph Retzer.

Joseph Friedrich Freiherr v. Retzer,¹ 1785. óta a bécsi cenzúra vezetője, irodalmilag is tevékenykedett. Költeményes kötetét az Allgemeine Deutsche Bibliothek 30. kötetének első része ismertette, ezt köszöni meg alább közölt levelében, amelynek több magyar vonatkozása van. Retzer az ugyancsak Bécsben élő Matolayval küldette meg verseit Nicolainak. — Levelében a *De Re Rustica* című műről ír, amelyet állítólag a Cambridge-i egyetemen kötelező tankönyvvé tettek. Szerzője ismeretlen. Retzer szerint Budán élő tudós.

Wien, den 26 März 1785.

Euer Hochedelgebohren die ersten Theile meiner Auswahl Englischer Gedichte durch unsern gemeinschaftlichen Freund Matolay erhielten,, und Sie wie er nur versicherte solche Ihres Beyfalls würdig fanden, so nehme ich mir die Freyheit Ihnen den 3 ten Theil selbst zu schicken.

Wien den 12 August 1805.

¹ Wurzbach 25. kötet 343 kk. Itt fontosabb irodalom. — Levelezését a Wiener Literarische Gesellschaft tette közzé.

Liebster Nicolai, durch Hrn Brockmann werden Sie nebst meinen Briefen Ayrenhoffs, neueste Ausgabe in 6 Bänden erhalten haben, hier haben Sie einen kleinen Nachtrag² *Bailnaus Dichtkunst*, als die jüngste Arbeit eines 73 jährigen österr.: Feldmarschall — Lieutenants gewiß eine merkwürdige Erscheinung auf dem deutschen Parnass. Lassen Sie doch bald alle diese Schriftsteller in der Allg. T. Bibl. anzeigen: Das Äyrenhoff seine Rezension noch lesen kann. Die Jesuiten in Wien sprengen aus: daß ihres Mitbruders Buch *De Re Rustica*, der in Ofen lebt und für die Pesther Universität schrieb, als Lehrbuch in Cambridge *Vorgescriben* seye. Suchen Sie der Sache auf den Grund zu kommen, Vielleicht kann Ihnen sogar hierüber der wunderbare Jesuite Koch in Berlin, den ich durch Ihre und Bretschneiders Güte zu kennen die Ehre habe, eine genugthuende Auskunft geben. Freylich ist Englands und Hungarns Cultur so verschieden, daß diese Vorschrift ein wahrer Abderitenstreich wäre, aber es ist alles möglich, credo muß man mit Augustinus sagen, quia absurdum est. Erst unlängst geschah in Wien ein ähnlicher Fall: Die ehemaligen Venetianischen Gesetze will man nicht gelten lassen, das neue österr.: Gesetzbuch ist noch nicht fertig, ja noch in weitem Felde, was ist zu thun. Man behandelt und verurtheilt die Venetianer nach den österr.: Ost und West Galizischen Provinzialgesetzen!!! Kann dies in Wien geschehen, warum nicht jenes in Cambridge?

Vale et me ama

Retzer.

6. Busch Jenő.

Busch Jenő, akinek két Nicolaihoz intézett levele maradt ránk, nem tartozott sem a tudományos, sem a szépirodalom aktiv művelői közé. Bretschneider egyik leveléből tudjuk, hogy nevelő volt nemesi házaknál, s külföldi útjai alkalmával személyesen megismerkedett Nicolaival.

— „Der Ueberbringer dieses ist Hofmeister zweyer jungen Baronen von Bruder, deren Vater General in Kaiserlichen Diensten ist. Er gibt sich außer seinem Paedagogischen Fache mit Handels Geschäften ab, und könnte Ihnen über den ungarischen Weinhandel manche gute Nachricht geben. Ich werde Ihnen selbst das mehrere melden, wenn sie mir die Nachrichten mittheilen, die er Ihnen gibt. Außerdem hoffe ich werden Sie von seiner Ankunft in B(erlin) schon Briefe von mir haben, die Ihnen Letzten Brief weitläuftiger beantworten. —“¹

Bretschneider egy másik leveléből értesülünk arról, hogy Palásty Lipcsében együtt volt vele.² Úgy látszik, Busch

² Nicolai jegyzete: *Bailnau hat Langer bekoimen.*

¹ 1781 december 15.

² 1784. december 21.

nagyon tisztelhetette Nicolait és komoly gondjává tette, hogy borral ellássa. Ugyancsak Bretschneider írja róla: „Das weiss ich, dass Busch wegen der Weinproben sondirt habe: Es ist wirklich seine Absicht ganze Eimer zu senden.“

Busch saját írásai szintén ilyen érzéseiről tanuskodnak. A küldött huszonkét vödör vörös bor felét, utóbb, második levele szerint az egészet, tiszteletteljes ajándékkép küldi Nicolainak. Mivel hallotta, hogy gyűjti a nyomtatott katolikus metszeteket, ilyet is küld neki. A bor szállítása körül felmerült és Nicolainak önhibáján kívül okozott kényelmetlenségekért hajlandó későbbi szolgálataival vezekelni. Nicolai barátsága többet ér neki, mint a világ valamennyi bora!

Liebster Herr Nicolai!

Schon lange würd' ich Ihnen geantwortet und für das Present an meine Kleinen gedanket haben, aber erst vor 14 Tagen bin ich nach Pest zurückgekommen und meine Gräfinn liegt noch wirklich sehr gefährlich krank; sobald Sie etwas zu Kräften kömt, wird Sie Ihnen selbst Ihre Danksagung machen.

— Vor etlichen Wochen hab' ich durch Ihren H. Vetter Gruerlein² 22 Eýmer guten rothen Wein abgeschickt wollen Sie die Hälfte als ein kleines Zeichen meiner Dankbarkeit gütigst annehmen werden; (*Sic) die andre Hälfte hingegen an meiner Schuld abrechnen. Über diesen Punkt werd ich Ihnen aber noch, bevor Sie von Leipzig abgehen, umständlicher schreiben.

Freund Bresch: hat mir noch bey seinem hiesigen Aufenthalt gesagt, daß Sie zu Zeiten ein Liebhaber unserer gedruckten Katolischen Schnitzen wären, auch hab' ich ihm schon welche dergleiche für Sie gegeben und nun schick' ich Ihnen den hochheiligen Mährling in Natura samt seiner kräftigen Beschreibung mit.

Wenn ich Ihnen in etwas dienen und finden Sie mich in irgend einer Sache schicklich; so befehlen Sie mit mir, doch mit dem Bedingen, daß ich für alle nasenweisen Untersuchungen geschützt seý. Gut wär es wenn ich eine Chiffe von Ihnen durch Überbringer H. Szazelary bekäme.

Die Einlage bitte Hn. Rost gütigst selbst samt einer kleinen recommendation einzuhändigen.

Leben Sie wohl, ich muß eilen der Freund will abreisen und nie bekäm' ich wieder eine so gute Gelegenheit.

Ihr wahrer Diener *Eug. Busch.*

Pest, 29-ten März 1785.

² Theuerlein, Nicolai bécsi rokona. Bretschneider levelezésében gyakran szerepel.

2.

Wohlgeborner

Hochgeehrter Herr!

Ich habe erst gestern Dero Schreiben vom 29-ten März erhalten und mit Bestürzung daraus ersehn in wie große Verlegenheit ich Sie durch einen übel kombinierten Streich gesetzt habe. Ich glaubte Wunderschöne Sachen gethan zu haben und am Ende ist es wie ich jetzt ganz wohl einsehe ein sehr dummer Gedanke von mir, demungeachtet liebster Herr Nicolai sollen Sie keinesweges das Opfer davon seyn. Ich that es aus gutem Herzen und wußte die Verfassung ihres Landes gar nicht und da liegt eigentlich mein begangener Fehler.

Der Wein den ich Ihnen überschickt habe, ist kein Offner sondern guter Visontae von meiner Gräfinn Gebirge; er ist viel besser, nicht derb* (Sie) und gleich trinkbar auch weit gesünder. Die Ursache, warum ich ihn als Offner angab ist, die Österreichische Transito Spesen sparsamer einzurichten.

Nun auf unsere verunglückte Speculation. Die Hälfte des Weines hab' ich durch einen Brief des H. Szazelary Ihnen bereits zu eigner Disposition überlassen. Ich überlasse Ihnen nunmehr, um meine begangene Sünde abzubüßen, die andere Hälfte auch, und wenn dieß noch nicht hinreicht; so bin ich bereit noch etwas an den Spesen; so Sie gehabt haben, zu vergütten. Sie sehen also liebster H. Nicolai, daß meine Absicht uneigennützig und nur blos Ihnen zu gefallen und meine Dankbarkeit zu bezeugen eine so beträchtliche Versendung unternommen habe. Sollten Sie denn nicht einige Liebhaber in der berühmten Stadt Berlin finden, die um die andere Hälfte die ganze Fracht und Accise zahlen werden, besonders wenn Sie der Güte der überschickten Weine gewiß sind?

Nebst dem bekommen Sie, sobald meine würdige Gräfinn von ihrer Krankheit wird hergestellt seyn einen kleinen Verslag mit Tokayer von ihrem eigenen Gewächse nebst einem Danksagungs-Brief für die überschickten Bücher.

Machen Sie also Rechnung auf meine Rechtschaffenheit dessen* (Sie) ich Sie mit der Zeit zu überzeugen glaube, Ihre Freundschaft ist mir lieber, als alle Weine in der Welt.

Leben Sie indessen vergnügt und schreiben mir sobald nur möglich, daß Sie nicht ungehalten über mich sind.

Ihr gehorsamster Diener

Eug. Busch.

Pest, den 14-ten April 1785.

(A másik lapon Nicolai kezétől):

1785. O. M. Busch. 26. Apr. abgegeben.

IRODALOM.

Nicolai művei.

Briefe über den itzigen Zustand der schönen Wissenschaften in Deutschland 1754. (Berliner Neudrucke 1894.)

Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freyen Künste. Leipzig 1751 bis 65. XII. u. Reg. Bd.

Allgemeine deutsche Bibliothek. Berlin und Stettin 1765/92 CVI. 8, Kiel 1792/98 CVII bis CXVIII und XXI Bände Anhänge, 8 Hrsgg. von F. Nicolai.

Neue allgemeine deutsche Bibliothek. Kiel 1795/1800 LV. 8. Berlin und Stettin 1801/06. LVI bis CVII und X Bände Anhänge 8. §. 222, 14.

Verwaltung der staatlichen Schlösser und Gärten Friedrich Nicolai *Das neue Palais bei Potsdam*. 1769. Neue Ausgabe. Deutscher Kunstverlag. Berlin 1929.

Leben und Meinungen des Herrn M. Sebalduß Nothanker 3 Bde. 1775 bis 1776.

Kleiner feiner Almanach 1777. f. (Berliner Neudrucke 1888);

Versuch über die Beschuldigungen welche dem *Tempelherrenorden* gemacht worden, und über dessen Geheimnis; Nebst einem Anhang über das Entstehen der Freymaurergesellschaft, von *Friedrich Nicolai*. Berlin und Stettin 1782.

Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz 1781 nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten. 1785. ff.

Egykorú munkák.

1726. Mauth Ordnung und Vectigalia Caroli VI. Wien 1726.

1751. *Keyssler* Johann Georg.: Neueste Reisen durch Deutschland. Böhmen Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen. Hannover, 1751. 2 részben.

1767. *Krebel*, Gottlob Friedrich: Europäische Reisen 2 részben Hamburg 1767.

1767. *Büsching*, Anton. Friedrich: Erdbeschreibung.

1771—*Büsching* D. Anton. Friedrich: Magazin für die neue Historie und Geographie. Hamburg.

1772. *Windisch* K. G.: Geographie des Königreichs Ungarn.

1775—*Büsching* D. Anton, Friedrich: Wöchentliche Nachrichten von neuen Landkarten, geographischen, statistischen und historischen Bücher und Schriften. Berlin.

1775. *Delius*, Christoph, Traugott: Anleitung zu der Bergbaukunst. Wien 1775.

1774. *Reichardt*, Johann, Friederich: Briefe eines aufmerksamen Reisenden die Musik betreffend. Frankfurt und Leipzig 1774.

1775. *Schlözer*, August, Ludwig: Briefwechsel meist statistischen Inhalts. 1775.
- 1776—*Schlözer*, August, Ludwig: Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts. Göttingen 1776—82. (10 kötet).
1777. *Taube*, Friedrich, Wilhelm v.: Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien ... 3 kötetben, Leipzig.
1779. *Dohm*, Christian, Wilhelm: Materialien für die Statistik und neuere Stattengeschichte.
1779. *Meusel*, Johann, Georg v.: Neue Miscellaneen artistischen Inhalts für Künstler und Kunstliebhaber, Leipzig 1779.
1780. *Windisch*, Karl Gottlieb. v.: Geographie Königreichs Ungarn. Pozsony, 1780.
1781. *Montague*, Marie Worthley: Letters of the Right Honourable Lady M—y, W—y, M—e. Written during her Travels in Europe, Asia and Africa, Berlin 1781.
- 1783—*Schlözer*, August, Ludwig: Staatsanzeigen (18 kötet) 1783—93.
1784. *Grossinger* Joseph: Berlin und Wien in Betreff der Gelehrsamkeit und Aufklärung. Frankfurt 1784.
1784. *Friedel*, Johann: Briefe aus Berlin Zehn Briefe aus Oesterreich 1784. Briefe aus Breslau 1784.
- 1786—*Beckmann*, Johann: Beyträge zur Geschichte der Erfindungen 5 kötetben Leipzig 1786—1805.
1786. *Garve* Christian: Schreiben an Hn. Friedrich Nicolai Breslau 1786.
1798. *Kant*, Immanuel.: Über die Buchmacherey zwey Briefe an Herrn Friedrich Nicolai Berlin 1794.
1799. *Denis* Michael: Beschäftigungen mit Gott, schon, in dem XII. Jahrhunderte gesammelt. Aus dem Latein übersetzt v. Wien 1799.
1801. Freyherr von *Retzer*, Joseph, Friedrich: Michael's Denis Literarischer Nachlaß Wien, 1801.
1804. *Bredetzky* Samuel: Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn. Wien, 1804.
1806. *Delius*, Christoph, Traugott: Anleitung zu der Bergbaukunst. II. Aufl. Wien, 1806.
1810. *Müller*, Johann: Handschreiben an Herrn Friedrich Nicolai gelehrten Buchhändler zu Berlin, in welchem den Ungarn ein schönes Lobzeugniß beygelegt. Pesth, 1810.
- 1816—*Meusel*, Johann, Georg: Vermischte Nachrichten und Bemerkungen historischen und literarischen Inhalts. Erlangen 1816.

Folyóiratok.

Kaiserliche Königliche allergnädigst privilegirte Realzeitung der Wissenschaften, Künste und der Kommerzien. Wien 3. k. 1771—84.

Deutsches Museum Leipzig, 1776—88. Herausgegeben von Dohm und Boie.

Almanach von Ungern für das Jahr 1778. Wien und Pressburg, 1778. (Herausgegeben v. J. M. Korabinszky).

Münchener Intelligenz-Blatt zum Dienste der Stadt und Landwirtschaft, des Nahrungstandes, und der Handlung. 1780.

Neues Magazin für Aerzte, Baldinger, Ernst Gottfried: Leipzig 1780.

Ungarisches Magazin oder Beyträge zur vaterländischen Geschichte, Erdbeschreibung und Naturwissenschaft. Pressburg. 1781.

Hannoverisches Magazin, Hannover, 1781.

Berlinische Monatschrift (Gedike, F. Biester, J. C. Berlin, 1785.

Realzeitung für das Jahr 1784. Wien.

Neues Deutsches Museum. Leipzig. 1789—91.

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, Hartel, W. v. Scheukl., K. 40. évfolyam, Wien, 1899.

Kéziratos levelek.

Aus der Preussischen Staatsbibliothek, Berlin, kézirtatárában:

Nicolais Nachlaß (Jelzés N. N.)

Sammlung Nicolai (Jelzés: 284)

Széchenyi Ferenc levelezése Nicolaival, Radowitz — Nachlaß Nro 4462. 11143. 11044.

Kéziratok a Magyar Tudományos Akadémia kézirtatárában:

Busch Jenő; Jeszenák János; Kovachich Márton György; Palásty Márton; Prónay Gábor; Podmaniczky család; Joseph Retzer; Széchenyi Ferenc és Ürményi József levelezése.

Kéziratok a Nemzeti Múzeum levélirtatárában.

Joh. Christian, Engel; Fessler Aurél, Ignác; Matolay Bernát, Sámuel, Kovachich Márton, György; Széchenyi Ferenc és Ürményi József levelezése.

Irodalom.

Abafi Ludwig: Geschichte der Freimaurerei in Österreich—Ungarn, Budapest, 1890. 5 kötetben.

Altenkrüger Ernst: Friedrich Nicolai Jugendschriften, Berlin 1894.

Aner Karl: Der Aufklärer Friedrich Nicolai, Giessen, 1912.

Aner Karl: Deutsch-Evangelische Monatsblätter 1913. 588. kk.

Baillen Paul: Karl August und die ungarische Krönungskrone.

Baranyai L. A francia nyelv és műveltség Magyarországon. Bp. 1920.

Begemann Wilhelm: Die Tempelherrn und die Freimaurer, Berlin, 1906.

Bitterling Richard: Schlink Johann, Fr. Beitrag zur Literatur der deutschen Aufklärung 1755—1835, Leipzig—Hamburg, 1911.

Bleyer Jakab: Hazánk és a német philologia a XIX. század elején. Budapest, 1910.

Böröczffy Kálmán: Felvilágosodás és irodalom a XVIII. században. Egri főreál értes. 1910—11.

Boss Heinrich: Geschichte der Freimaurerei Ein Beitrag zur Kultur und Literaturgeschichte des 18. Jhs. 1906.

Cleve Carl: Nicolais feyner kleiner Almanach. Ein Beytrag zur Geschichte der Würdigung des Volksliedes 1815.

Dilthey Wilhelm: Studien zur Geschichte des deutschen Geistes, (Gesammelte Schriften 3. kötet, 1927.)

Ducker, Dora: Festschrift zur Zweihundert Jahr—Feier am 5 Mai 1913. Nicolaische Buchhandlung, Berlin, 1913.

Eckhardt, Sándor: Magyar rózsakeresztesek, Minerva 1922.

Engel Leopold: Geschichte des Illuminaten-Ordens. Ein Beitrag zur Geschichte Bayerns. Berlin, 1906.

Ettlinger Emil: „Aus dem Briefwechsel Karlsruher Gelehrten mit Fr. Nicolai.“ Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins. Neue Folge Bd. 24. (1909) S 117 ff.

Fichte, Johann, Gottlieb: Friedrich Nicolais Leben und sonderbare Meinungen, Leipzig (1922).

Kants Briefwechsel. Herausgegeben v. H. E. Fischer, München 1912/13. 5. Bde. (Brief Nicolais an Kant, 2 Briefe Kants an Nicolai)

Frels, Wilhelm: Deutsche Dichterhandschriften von 1400 bis 1900. Gesamtkatalog der eigenhändigen Handschriften deutscher Dichter in den Bibliotheken und Archiven Deutschlands Österreichs, der Schweiz und der C F R Leipzig, 1934.

Friedel, Ernst: Zur Geschichte der Nicolaischen Buchhandlung und des Hauses Brüderstraße 15. Berlin, 1891.

Fuhrmann K. Gróf Teleki József, és a magyar francia szellemi kapcsolatok, Bp. 1929.

Göcking: L. F. v.: Reise des Herrn von Brettschneider nach London, Paris nebst Auszügen aus seinen Briefen an Herrn Friedr. Nicolai Berlin und Stettin 1817.

Göckingk L. F. G. von.: Fr. Nicolais Leben und literarischer Nachlaß. Berlin, 1820.

Geiger Ludwig: Berlin 1688—1840 Geschichte des geistigen Lebens der preußischen Hauptstadt. 2 kötetben, Berlin, 1893.

Gragger Róbert: Preußen, Weinmar und die ungarische Kronskrone. Ungarische Jahrbücher 1923. I. Bd. 158 S. 1923.

Gugitz Gustav: Das Wertherfieber in Österreich. Wien, 1908. ism. Euphorion 1909, 546.

Guhrauer: G. E. Lessing, Berlin, 1880.

Jennings H.: Die Rosenkreutzer Ihre Gebräuche und Mysterien 2 Bände, Berlin, 1911.

Haym R.: Die romantische Schule, Berlin. 1870.

Heigel: Deutsche Geschichte vom Tode Friedrich des Großen bis zur Aufklärung des alten Reiches. I. 1899.

- Heinrich* Gustáv: Nicolai Frigyes hazánkról. Pesti Napló 1878, 110. sz.
- Hettner* Hermann: Literaturgeschichte des 18. Jahrhunderts, Braunschweig, 1862.
- Hoffmann* Otto: Herders Briefwechsel mit Nicolai, Berlin, 1887.
- Hoffmann* Otto: Herder-Funde aus Nicolais Allgem. Deutsch. Bibl. Programm. Berlin, 1888.
- Hóman—Szekfü*: Magyar Történet III. kiadás, Budapest, 1935.
- Kneisner* Friedrich: Geschichte der deutschen Freimaurerei. Berlin, 1912.
- Keller* Ludwig: Die deutschen Gesellschaften des 18. Jhs. u. d. moralischen Wochenschriften. 2 Stück, Berlin, 1900.
- Koberle* Sophie: Die deutsche Jugendliteratur in der zweiten Hälfte des 18. Jhs. auf Grund von Nicolais Allgemeine Deutsche Bibliothek, München, 1926.
- Kornis* Gyula: A magyar művelődés eszményei. I. kötet.
- Kubinyi* Ágoston: Engel János Keresztély levelezéséből. Akadémiai Értesítő. 1855.
- Kupfer* Margarete: Die literarische Kritik in Nicolais Allgemeiner deutscher Bibliothek. Leipzig, 1923.
- Linger* Friedrich: Denkwürdigkeiten aus dem Leben des K. K. Hofrathes H. G. v. Bretschneider Wien und Leipzig. 1892.
- Lohre* Heinrich: Zur Entstehungsgeschichte von Nicolais feynem kleynem Almanach. Zeitschrift des Vereins für Volkstunde 25/1915. 147 kk.
- Marczali* Henrik: Magyarország II. József korában. 3 kötetben, 2. kiadás, Bp.
- Marczali* Henrik: Preußish-ungarische Verhältnisse. Lit. Berichte aus Ungarn III. kötet. 1878.
- Minor* Jakob: Friedrich Nicolai in Lessings Jugendfreunde. I. n. Kürschners D. Nat. Lit. Bd. 72. 273—323. 1.
- Mitrofanov* Paul: v.: Joseph II. 2. kötet, Leipzig, 1910.
- Muncker* Franz: Literatur über Nicolai und einzelne seiner Schriften. Allgemeine Deutsche Biographie 111. Lieferung Bd. 23. Leipzig, 1886.
- Muncker* Franz: Ein Berliner über München vor hundert Jahren. Jahrbuch für Münchener Geschichte, begründet und herausgegeben von Karl von Reinhardstöttner und Karl Trautmann, Erster Jahrgang. München, 1887.
- Obál* Béla: Hungaria Vitebergensia Libri cenici ex Bibliotheca Nationis hungaricae universitatis halensis. Halis, 1909.
- Ost*, Günther Nikolaus: Allgemeine Deutsche Bibliothek, Berlin, 1928.

Parthey Gustav: Jugenderinnerungen. Handschrift für Freunde. Berlin. 1871.

Parthey Gustav: Die Mitarbeiter an *F. Nicolai's* Allgemeiner Deutscher Bibliothek mit ihren Namen und Zeichen in 2 Registern geordnet. Ein Beitrag zur Deutschen Literaturgeschichte. Berlin. 1842.

Pfeilschifter Georg: Friedrich Nicolais Briefwechsel mit St. Blasien. München. 1935.

Philips F. C. X.: Friedrich Nicolais literarische Bestrebungen. Haag (Holland). 1926.

Podmaniczky Frigyes br.: Úti naplómól. Pest Irodalmi Int. 1853. 155 p.

Prutz R. E. Geschichte des deutschen Journalismus 1848.

Rettig Kurt: Die politische Stellung von Friedrich Nicolai Jahrbuch der Philosophischen Fakultät in Königsberg. Jahrgang. 1922.

Retzer Joseph: Denis Nachlaß, Briefe an Denis v. Fr. Nicolai II. Bd. 158—169.

Rodenberg, Die Nicolaische Buchhandlung in: Bachmann: Festschrift zur Feier des 50 jähr. Bestehens der Korporation der Berliner Buchhändler 1898. Geiger, Berlin I 1893 S 456.

Rümelin Gustav: Nicolai und sein Reisewerk über Schwaben. Reden und Aufsätze. Neue Folge Freiburg. 1881. 407 ff.

Salomon L.: Geschichte des deutschen Zeitungswesens 1900.

Schach Adolf: Nicolais Bemühungen um die deutsche Sprache. Darmstadt. 1913.

Schneider Ferdinand Josef: Die Freimaurerei und ihr Einfluß auf die geistige Kultur in Deutschland am Ende des XVIII. Jhs. Prolegomena zu einer Geschichte der deutschen Romantik, Prag. 1909.

Schmidt E.: Lessing. Berlin. 1884.

Schwinger Richard: Friedrich Nicolais Roman „Sebaldus Nothan-ker“ Ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung. (Literarhistor. Forschungen. Hg. von Dr. Josef Schick und Dr. M. Frh. Waldberg II. Hft.) Weimar. 1897.

Sommerfeld Martin: Friedrich Nicolai und der Sturm und Drang. Leipzig. 1917.

Szent-Királyi Margit: H. G. Bretschneider első budai évei 1777—1782. Bp. 1938. Minerva Könyvtár. 116.

Strauss Walter: Friedrich Nicolai und die Kritische Philosophie. Ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung Stuttgart. 1927.

Thallóczy, Ludwig. v.: Joh. Christian v. Engel und seine Korrespondenz. Ungarische Rundschau. IV. 247. kk.

Troeltsch Ernst: Die Aufklärung 1897. (Gesammelte Schriften 4, 338. I.)

Varga Zoltán: Báró Podmaniczky János életrajza.

Varga Zoltán: Podmaniczky Zsuzsanna Gróf Vigyázó Sándorné.

Voss Rudolf: Friedrich Nicolai bis zu seinem Verkehr mit Mendelssohn und Lessing. Archiv für Literaturgeschichte 2. (1872.) S. 374 ff.

Werner, Richard Maria: Aus dem Josephinischen Wien. Geblers und Nicolais Briefwechsel. während der Jahre 1771—1786. Berlin. 1888.

Werner Richard, Maria: Der Berliner Werther. Mitteilungen über Goethe aus ungedruckten Briefen Nicolais und seiner Freunde. Salzburg. 1878.

Wolfstieg August: Bibliographie der freimaurerischen Literatur. 1911.

Ziglauer F. v.: Geschichte der Freimaurerloge St. Andreas in Hermannstadt. Archiv f. siebenbürg. Landeskunde XIII, 62. 1.

MINERVA - KÖNYVTÁR

1. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. 1924. (Elfogyott.)
2. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában 1924. (Elfogyott.)
3. Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. Becker, C. H. porosz kultuszminiszter és Szeffü Gyula: Gragger Róbert emlékezete. 1927. 2.— P.
5. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. 1927. (Elfogyott.)
6. Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. 1927. 2.— P.
7. Szerb Antal: Az udvari ember. 1927. 2.— P
8. Fábíán István: A francia konzervativizmus filozófiai alapvetői. 1927. 1.— P
9. Eckhardt Sándor: Sicambria. 1927. 2.— P.
10. Faludi János: Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. Halasy-Nagy József: Kornis Gyula, mint kultúrpolitikus. 1928. 2.— P
13. Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. 1928. 2.— P.
14. Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 1928. 2.— P.
15. Tóth Béla: Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. Keresztúry Dezső: A nemzeti klasszicizmus esszé-irodalmá. 1928. 2.— P
17. Weszely Udön: Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P
18. Szerb Antal: Magyar preromantika. 1929. 2.— P.
19. Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. Zolnai Béla: Körmondat és tiráda. 1929. 2.— P.
21. Weszely Udön: Az egyetem esztéje és típusai. 1929. 2.— P.
22. Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. Huszti József: Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. Máté Károly: Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, II. kiadás. 1931. Vászonskötésben 10.— P.
26. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tükköre. 1929. 2. P.
27. Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.
28. Halasy-Nagy József: Gróf Klebelsberg Kuno mint publicista. 1930. 2.— P.
29. Zolnai Béla: Mikes Kelemen. 1930. 2.— P.
30. Máté Károly: A könyv morfológiája. 1930. 2.— P.
31. Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok. 1930. 2.— P.
32. Turóczy-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. 1930. 2.— P
33. Becker, C. H. volt porosz kultuszminiszter: Nemzeti öntudat és a nemzetközi megértés. 1931. 2.— P.
34. Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemplélet a magyar irodalomban. 1931. 2. P.
35. Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. 1931. 2.— P.
36. Kardos Tibor: Callimachus. 1931. 2.— P.
37. Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában. 1932. 2.— P
38. Pukánszky Béla: Hegel és magyar közönsége. 1932. 2.— P.
39. Ligeti Lajos: A magyarság keleti kapcsolatai. 1932. 2.— P.
40. Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. 1932. 2.— P
41. Hankiss János: Nemzetkép és irodalomkutatás. 1932. 2.— P.
42. Győry János: A kereszténység védőbástyája. 1933. 2.— P.
43. Turóczy-Trostler József: Magyar cartesianusok. 1933. 2.— P.
44. Halasy-Nagy József: Pauler Ákos 1876—1933. 1933. 2.— P.
45. Zolnai Béla: A janzenizmus európai útja. 1933. 2.— P.
46. Birkás Géza: Mistral és a magyarok. 1933. 2.— P.
47. Mayer Erzsébet: Az írói önértzet a renaissance korában. 1933. 2.— P.
48. Juhász Gergely: Klopstock magyar utókora. 1933. 2.— P.
49. Halasy-Nagy József: A fiatal Dilthey. 1934. 2.— P.
50. Prohászka Lajos: A Vándor és a Bujdosó. Második kiadás. Vászonskötésben 6.80 P
51. Zolnai Béla: A gallikanizmus magyarországi visszhangja. 1934. 2.— P.
52. Noszlopi László: A szellem vádlója. Ludwig Klages filozófiája. 2.— P.
53. Kardos Tibor: Az Albertiek édenkertje. 2 P.
54. Zolnai Béla: Szavak sorsa, magyar gondolatformák. 2.— P.
55. Zolnai Béla: Erdély egyeteme 2.— P.
58. Gáldi László: Erdély hivatása Délkelet-európa művelődésében. 2.— P.
59. Országh László: Az angol regény kezdete. 4.— P.

101. Szöllősy Klára: A zeneművész. 2.— P. (Elfogyott.)
102. Horvát Edith: Biedermeier-életképek. 2.— P.
103. Schmidt Ilona: A német romantika magyar kritikája. 2.— P.
104. Dömötör Tekla: A passiójáték. 2.— P.
105. Eötvös Dagmár: A heroizmus az újabb német irodalomban. 2.— F (Elfogyott.)
106. Pogány Zsuzsa: Nőemancipáció. 2.— P.
107. Kerekes Sándor: Lomnitz Meltz Hugó. 2.— P.
108. Mayer Ilona: A német udvari költészet a 18. században. 2.— P.
109. Czigler Abel: Felső-eöri Pyrker János László. 2.— P.
110. Dukony Mária: Az Alföld a német irodalomban. 2.— P.
111. Szekrényessy Margit: Romantika. 2.— P.
112. Horváth Magda: A törökveszedelem a német közvéleményben. 2.— P.
113. Kepp Marianne: Romy Károly György Göttingában. 2.— P.
114. Grünfeld Miksa: Az utópia. 2.— P.
115. Reisner Valéria: Magyar színészek Bécsben. 2.— P.
116. Szent-Királyi Margit: H. G. Bretschneider első budai évei. 2.— P.
117. Dombay Klára: Apologetikus történetiszemlélet. 2.— P.
118. Angyal Endre: Theatrum Mundi. 2.— P.
119. Szabolcs Ferenc: A nemzeti játékszín eszméje. 2.— P.
120. Koczogh Ákos: Expresszionizmus. 2.— P.
121. Friedmann Ilona: Heine utókora. 2.— P.
122. Hajnás Márta: Árpád-házi Szent Erzsébet hagyománya a német irodalomban. 2.— P.
123. Kolos István: Gróf Mailáth János (1786—1855). 2.— P.
124. Németh Sára: Kolbenheyer Móric. 2.— P.
125. Lengyel Béla: Nietzsche magyar utókora. 2.— P.
126. Robitzek Márta: Saphir Gottlieb Móric. 2.— P.
127. Blázy László: A Megváltó képe. 2.— P.
128. Vajda Ilona: Batsányi János és Baumberg Gabriella. 2.— P.
129. Magyar László: A német munkásirodalom története. 2.— P.
130. Sashegyi Oszkár: Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800—1850. 2.— P.
131. Markó Ilona: II. József és az erdélyi szászok. 2.— P.
132. Várkonyi Margit: A romantikus regény. 2.— P.
133. Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. 2.— P.
134. Istóka Dezsőné Mein Rózsa: A generációs regény. 2.— P.
135. Orsós Margit: Az idill. 2.— P.
136. Sziva József: Pesszimizmus, részvét és szeretet. 4.— P.
137. Zadányi Éva: Batsányi János és Johannes von Müller. 2.— P.
138. Gróf Crony-Chanel Katalin: Johannes von Müller magyar barátai. 2.— P.
139. Radnai Béla: Faj, nép, emberiség. Az eszmék harca a német és magyar felvilágosodás irodalmában. 4.— P.
140. Orkényi Ottília: A művészettörténeti gondolat. 2.— P.
141. Csia Klára: A filhellénizmus. 2.— P.
142. Faragóné Polgár Margit: Unger Sabatier Karolina. 4.— P.
143. Benedek Klára: A Jénai Magyar Ásványtani Társaság Tagjai. 2.— P.
144. Szalóky Mária: Gróf Markovich Miklósné és Kármán József levelezése 1789. 2.— P.
145. Bürger Erzsébet: Nicolai Friedrich és a magyar felvilágosodás. 2.— P.
146. Szabó Margit: H. G. v. Bretschneider budai tartózkodása 1782—1784-ig. 2.— P.
147. Fejér Judit: Az oratorium. 2.— P.
148. Vajk Lajos: Hormayr és Böttiger. 2.— P.
149. Horányi Károly: Schröer Gyula Károly, 1825—1900. 2.— P.
150. Halász Előd: Nietzsche és Ady. 4.— P.

A MINERVA 1922—1941. I—XX. teljes évfolyama
a hozzátartozó Minerva-Könyvtár pótfüzeteivel 200.— P.

Megrendelhető:

Danubia Könyvkiadó, Budapest, IV., Apponyi-tér 1.

DUNÁNTUL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSÉT

304205

55

XX.

MINERVA

9.

HORÁNYI KÁROLY

SCHRÖER GYULA KÁROLY

1825—1900

BUDAPEST, 1941.
DANUBIA KÖNYVKIADÓ

A MINERVA lezárta huszadik évfolyamát. Visszatekintve a végzett munkára, úgy érezzük, hogy a Minerva jegyével kiadott tanulmányok sokféle módon, váltakozó sikerrel, de egy akarattal és egyenlő buzgalommal igyekeztek megközelíteni azt a célt, amit folyóiratunk kezdettől fogva maga elé tűzött és a szellemtörténet szóval jelölt meg. A Minerva tanulmányai ebben a célban egymásra találtak, mert különbség nélkül arra törekedtek, hogy a történelmi gondolkodást az idealizmus és a filozófiai tudatosság magasabb fokára emeljék. Ez a törekvés fogja vezetni folyóiratunkat továbbra is. Ezután is lemondunk az extenzív gondolatterjesztés eszközeiről és tartózkodni fogunk a népszerűsítés gyakorlati eljárásaitól. Meddőnek tartunk minden polémiát és tárgytalannak érezzük a tudománypolitikai kompromisszumokat és áthidalásokat. A Minerva a maga zárt körén belül minden sorával tovább akar munkálni távoli célja megvalósításán, tudva azt, hogy a történelmi múlt a mi jelenünk egyik élő alkotó eleme: hogy a történelem tudománya semmiféle módszernél nem állapodhatik meg, mert maga is folytonos küzdés, haladás és teremtető fejlődés, mint az élet maga; folytonos újramegzás és revízió, amely önmagunkból indul ki és önmagunkhoz tér vissza. Hisszük, hogy továbbra is lesznek, akik törekvéseinkben támogatni fognak.

A MINERVA évenként 10 füzetben jelenik meg. Egyes füzet ára 2.— P.

Előfizetési ár egy évre 12.— P. Előfizetni csak könyvkereskedésben lehet.

Cím: Danubia könyvkiadó, Budapest, IV.,

Apponyi-tér 1. Telefon: 382—158.

Postatakarékpénztári befizetés: 57.054

HORÁNYI KÁROLY

SCHRÖÖER GYULA KÁROLY

1825—1900

B U D A P E S T, 1 9 4 1.

Felelős kiadó: Horányi Károly.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R. T. PÉCSETT.

A nyomdáért felelős: Mészáros József igazgató.

TARTALOM.

Bevezetés.	5
I. A pozsonyi Schröer-család.	
A család eredete. — Chr. Oeser élete. — Házassága. — Langwieser Terézia. — Schröer Gyula a szülői házban. — Blascovics intézetében. — Roskoff Gusztáv. — Az első versek. — A líceumban. — Magyarul tanul. — Forgách grófnő birtokán. — A „Tafelrunde.“ — Oeser irodalmi működése. — Elvégzi a filozófiai tanfolyamot. — Németországi egyetemeken. — Ismét Pozsonyban.	6
II. Haynau.	
Helyettes tanár a pozsonyi líceumban. — A Német Egyesület vezetője. — Rudolf von Beyer. — „Donauhafen“. — Március 15. — A „Judenkrawall“. — A pozsonyi Goethe-ünnep. — Lamberg gróf halála. — A líceum a szabadságharc alatt. — Pozsony lakossága. — Oeser visszavonul. — Helyébe Schröer lép. — Eszméi, törekvései. — A német lapok tudósítója. — Ferenc József ünneplése. Az új „Gott erhalte“. — Geringer érdeklődik Schröer iránt. — Haynau kinevezése. — Schröer magántitkára lesz. — A főhadiszálláson. — „Genrebilder aus dem Kriegsleben“. — Pest megszállása. — Cikkei a Pester Zeitungban. — Díszelőadás a Nemzeti Színházban. — Ismét Pozsonyban.	11
III. Az abszolutizmus szolgálatában.	
Kinevezik helyettes tanárrá a pesti egyetemre. — Az akkori állapotok az egyetemen. — A német szeminárium. — Oeser halála. — Az első kísérletek kineveztetésére. — Színházi cenzor. Újabb cikkei a Pester Zeitungban. — A Pester Wochenblatt szerkesztője. — Lemond katedrájáról. — Kinevezik a pozsonyi főreáliskolához. — Az iskola az abszolutizmus alatt. — Leteszi a tanárvizsgát. — Tankönyvei. — Szépirodalmi munkái. — Megnősül. Családja. — Az olaszországi háború. — „Deutsche Lieder aus Oesterreich“. — Az októberi diploma következményei. — A magyar tanítási nyelv behozatala ellen. — Távozása Pozsonyból.	20
IV. Néprajzi tanulmányok.	
Schröer a magyarországi germanisztika megalapítója. — A hazai németiség szellemi életét illető kutatás. — A folklorisztikai vizsgálatok csak későn indulnak meg. — A romantikusok érdeklődése és ennek következményei. — A kutatás nem áll a tudomány színvonalán. — Ennek okai. — Az abszolutizmus okozta változár-	

sok. — Schröer fellépése. — Kapcsolatai Grimm Jakabbal. — Schröer mitológiája. — Kisebb munkái. — A hazai német népi színjátékok. — Kapcsolatai Weinholddal. — A főrévi kirándulás. — Első ismertetései. — Főmunkája. — Kutatásainak eredménye. — Jelentősége. — Újabb vizsgálatai. — A Schröerből kiindult munkálatok. — Támadása Heinzel ellen. — A hazai népszínjátékkutatás érdemei. — Schröer későbbi dolgozatai. — Működésének jelentősége 30

V. Hazai német nyelvjárások.

Működése körét a nyelvjárásokra is kiterjeszti. — A szepesi nyelvjárástanulmányozás előzményei. — Eredménytelensége. — A németországi nyelvjáráskutatás fellendülése: Schmeller. — Schröer nyomdokaiba lép. — Első munkája. — Feltevéseinek kiinduló pontja. — Utazása Észak-Magyarországon. — Kiegészítő vizsgálatait. — Főműve. — Létrejötté. — Érdemei. — Fogymozásokai. — Alapvető tévedése. 42

VI. Új utakon.

Pályázik a bécsi evangélikus iskolák igazgatói állására. — Megválasztása. — Auersperg Antal gróf. — „Menagerie”. — Tervei az intézet újjáalakítására. — „Mittheilungen der evangelischen Schulen.” — Pedagógiai munkái. — A „Mittelschule”-egyesület. — Szerepe az ortográfiai harcban. — Helyzete az intézetnél. ... Lemond állásáról. 50

VII. A bécsi műegyetem.

Kinevezése a műegyetemre. — A bécsi műegyetem. — Állása a műegyetemen. — Előadásai. — A „Német Társaság”. — Irodalomtörténeti munkássága. — „Eine Literaturgeschichte aus dem Handgelenk”. — Szövegkritikus. — Pfeiffer követői. — Schröer kiadványai. — Munkája a Codex Cumanicusban. — Értekezései a Germaniában. — Recenziói. — Egyéb cikkei. — Oeser emlékiratai. — „Alpharts Tod”. — „Der Weinschweig”. — A Heimgarten munkatársa. — Folyóiratok, amelyekbe dolgozott. — Friedrich Schlögl. — Barátsága Auersperggel. — Auersperg halála. — Bartsch Károly. — Holtei Károly. — Németországi útja. — Egyéb elfoglaltságai. — Kitüntetései. 55

VIII. A gottscheei kirándulás.

Frommann folyóiratának munkatársa. — Kisebb nyelvjárási dolgozatai. — A hienc-nyelvjárás szótára. — Frommann folyóirata megszűnik. — Gottscheei útjának létrejötté. — A gottscheei nyelvjárás-tanulmányozás előzményei. — Schröer gottscheei szótára. — Kutatásainak eredménye. — A későbbi vizsgálatok. — A Gottschee-nyelvszigetről írt többi munkája. — A Gudrunmonda nyomai Gottscheeban. — Ernst Martin támadása. — További nyelvjárástanulmányai. — A fonétikusok uralomrajutása. — Befejezi nyelvjárási tanulmányait. 67

IX. Politikai célok.

Germanisztikai munkásságának céljai. — „Volkstumsarbeit“. — Előkészítő áramlatok. — A tudományos irány. — A védelmi munka Ausztriában. — Schröer működése. — A védelmi munka Németországban. — A politikai irány. — Hazánkat nem érinti. — Az ausztriai németiség helyzete. — Változások Taaffe kormányralépése után. — A bécsi „Deutscher Verein“. — Schröer előadása. — Az ausztriai „Deutscher Schulverein“ megalakulása 72

X. Goethe.

Első Goethe-tanulmányai. — Goethe és a hazai németiség. — Goethe-filológia. — Schröer Goethéről. — Kisebb tanulmányai. — Cikkei a Chronik des Wiener Goethe-Vereinsben. — „Goethes äußere Erscheinung“. — Kutatásainak újszerűsége. — Jelentősége. — „Faust von Goethe“. — A Faust-filológia. — Schröer Faust-magyarázatának nagy sikere. — Entstehungsgeschichte. — A szövegközlés. — Düntzer támadása. — A magyarázó jegyzetek. — Tipikusan filológiai kommentár. — Schröer és kritikussai. — Faust-aufführungen. — „Goethe und die Liebe“. — Kürschner „Deutsche Nationalliteratur“-jának munkatársa. — Részvétele a „Weimari Kiadás“-ban. 78

XI. A bécsi Goethe-Egyesület.

A Goethe-Egyesület megalapítása. — Schröer működése az egyesületben. — Chronik des Wiener Goethe-Vereins. — Előkészületek a Goethe-emlékmű létrehozására. — Az első akadályok. — A művész megválasztása. — Schröer mellőzése. — Harc az emlékműért. — Schröer elhagyja az egyesületet. 89

XII. Utolsó évek.

Visszavonult élete. — Kitüntetések a műegyetemen. — Távozása a műegyetemről. — Tanítványai. — Utódai. — A bécsi Goethe-Egyesület dísztagjává választja. — Utolsó németországi útja. — A Goethe-emlékmű leleplezése. — Halála. 93

Források.

I. Levelezés	96
II. Egyéb források.	101
III. Művei.	101
IV. Irodalom.	101
Karl Julius Schröer.	107

A POZSONYI LÍCEUM egyik neves német tanárának a fia. Pályája a szabadságharc mozgalmas éveiben indul. Már fiatalon magasrangú osztrák vezetők pártfogoltja. Újságcikkei, költeményei feltűnést keltenek, Haynau hangzatos kiáltványai az ő tollából származnak. Huszonötéves korában egyetemi katedrára lép. Később a publicista éles tollát félreveti. Elmélyedő, sokoldalú tudományos munkába kezd. Működése azonban csak külső formájában változik: céljában mindvégig ugyanegy marad. A múlt századbéli hazai német értelmiség figyelemreméltó egyénisége.

*

Schröer tudományos működése politikai pártállásának vetülete. Politikai kérdések és érdekek itt látszólag háttérben maradnak, de felismerhetők, mint mozgató rúgók: ezek fordítják figyelmét a megoldandó feladatokra, s ezek érdekében oldja meg őket.

Elfogultság lenne azonban e felismerés alapján munkáitól a tudományos értéket megtagadni. Működése nem egy téren volt úttörő, másutt pedig önmagában értékes.

Nevével épen kutatásainak sokoldalú és legtöbbször kezdeményező volta folytán sokszor találkozunk a tudományos irodalomban, de életének és munkásságának tüzetesebb méltatására mindeztideig nem történt kísérlet.

Életrajzát, — nem tekintve a nagyszámú biográfiai lexikonok meg nekrológok szűkszavú adatait¹ — részletesebben Rudolf von P a y e r írta meg a Biographisches Jahrbuchban. Germanisztikai munkáit G ö l l n e r Aladár méltatta, de munkája kéziratban hozzáférhetetlen maradt.² A felvidéki német nyelvjárásokról írt műveire W e b e r Artúr vetett összefoglaló

¹ Mindezeket és az alább említett munkákat l. Irodalomnál.

² Göllner munkája kéziratoss disszertáció: *Karl Julius Schröer helye a germanisztika fejlődésében*. (Budapest, 1921/22., német nyelv. és irod. 79. sz.) Magam nem tudtam hozzáférni. Egyébként már többen is sürgették Schröer működésének beható ismertetését.

pillantást, folklorisztikai munkásságára pedig Schwartz Elemér. Egyre nagyobb érdeklődést keltenek a hazai német népi színjátékokról írt munkái. Ezeket Kurzweil Géza, Schmidt Lipót meg Hans Moser állította be a tudomány fejlődésébe. A minket már kevésbé érdeklő Gottscheeről írt műveinek jelentőségét Adolf Hauffen, újabban pedig Hugo Grothe állapította meg. Szépirodalmi munkáit Pukánszky Béla méltatta. Ugyanő vetett egy pillantást politikai működésére, és állította be több tanulmányában lelki valóját a hazai német szellemiség fejlődésébe.

Germanisztikai munkásságának egyrésze, politikai írásai, pedagógiai és irodalomtörténeti művei azonban feledésbe merültek, pedig az egykorú kritika felfigyelt ezekre is. Különös elismerésben részesült mint Goethe-kutató, s Faust-kiadásáról egész irodalom keletkezett.

I.

A pozsonyi Schröder-család.

A család eredete. — Chr. Oeser élete. — Házassága. — Langwieser Terézia. — Schröder Gyula a szülői házban. — Blascovics intézetében. — Roskoff Gusztáv. — Az első versek. — A liceumban. — Magyarul tanul. — Forgách grófnő birtokán. — A „Tafelrunde.“ — Oeser irodalmi működése. — Elvégzi a filozófiai tanfolyamot. — Németországi egyetemeken. — Ismét Pozsonyban.

1788-ban egy soraui könyvkötőmester telepedett meg Pozsonyban. Műveltebb ember volt: verseket írogatott, s hamarosan a város jobb köreibben is akadtak barátai. Néhány évvel később nőül vette egy kereskedőnek leányát. Ebből a házasságból született Schröder Gotfréd Tóbiás,¹ akinek Christian Oeser² álnevét sokat emlegették a maga idejében.³

¹ A Schröder-név csak Rajnavidéken és Sziléziában gyakori. Közönséges alakja: Schröder vagy Schröter (a „schroten“ igéből), különféle helyesírási változatokkal (Schrödter, Schrötter, Schroeder, Schroeter, Schreder stb.).

² Oeser Keresztélyt sokan összetévesztik Goethe lipcei nevelőjével, Oeser Ádám Frigyesse, aki ugyancsak pozsonyi ember volt. Chr. Oeser anagrammatikus név: ha az s-t Chr. elé tesszük, a Schröder-nevet kapjuk. Róla l. Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története*, 1. köt. Budapest, 1926. (413., 474., 484., 518. l.) Munkássága még javarészt

Oeser szülővárosának régi iskolájában, az evangélikus líceumban kezdette tanulmányait, majd hosszabb időt töltött Győrött, hogy elsajátítsa a magyar nyelvet. Mikor tizenöt-éves korában elveszítette atyját, a betegeskedő gyermeknek magának kellett gondoskodnia megélhetéséről. Előbb vándorszínészeknél próbált ismételten szerencsét, majd többhelyütt nevelősködött. Csak huszonötéves korában sikerült kijutnia Németországba, s egy évig a hallei egyetemen folytatta tanulmányait.

Miután visszatért szülővárosába, az evangélikus líceumnál helyezkedett el. Egy évvel később átvette az akkoriban alapított pozsonyi leányiskola vezetését. Még ugyanebben az évben a német irodalom rendkívüli tanára lett a líceumon. Itt vezetése alatt ismét virágzásnak indult a Tekusch János Mihály alapította ifjúsági önképzőkör, amelyet Oeser „Deutscher Verein“-nek nevezett. Ez az egyesület nemcsak a fiatal német írók középpontja lett, hanem egyúttal a német öntudat melegágya és iskolája.

Egy évvel később Oesert már a líceum szubrektorává választották. Ekkor nőül vette Langwieser Teréziát, egy tönkrement kereskedő leányát. A leány nemcsak szépségéről volt híres, hanem érzéke volt a magasabb műveltség iránt is. Főképp a zenéhez volt tehetsége; szép hangját még a szakemberek is megcsodálták. Ő is irogatott, és később néhány ifjúság számára írt munkája nyomtatásban is megjelent.⁴

Ebből a házasságból született 1825. január 11-én Schröer Gyula. Oesert mint pedagógust teljesen elfoglalta fia neve-

ismeretlen. Pedagógiai műveivel, amelyek nem csekély jelentőségűek hazánk nevelésügyének történetében, Kornis Gyula foglalkozott idevágó dolgozataiban. Szépirodalmi és politikai írásai azonban ezideig nem részesültek behatóbb méltatásban.

³ Chr. Oeser's — Tobias Gottfried Schröer's *Lebenserinnerungen*. Ein Beitrag zur deutschen Literatur- und Kulturgeschichte in Ungarn, zusammengefaßt von seinem Sohne Karl Julius Schröer und herausgegeben von seinen Enkeln Arnold und Rudolf Schröer und Robert Zilchert. Stuttgart, Ausland und Heimat, 1933. — A Schröer-család eredetéről l. az emlékiratok első fejezetét. Az alábbiakhoz v. ö. még: Pester Zeitung, 1850. május 26. sz. (Nekrológ Tob. Gottfr. Schröerről.)

⁴ L. Allg. D. Biogr., XXXII., 553. skl.

lése. „Fast leid tat es mir“, — írja emlékirataiban — „die Notwendigkeit einzusehen, ihn aus der wirklichen Welt hinaus in eine abstrakte, ideelle hinüber führen zu müssen.“ „Darum schob ich auch das Lernen so lang wie möglich hinaus.“⁶ Midőn fia négyéves lett, Oeser a házba egy fiatal rajztanárt hozott, és először a rajzolás elemeire taníttatta. Mikor pedig elérte az iskolaköteles kort, már maga tanította, de nem írásra és olvasásra, hanem először a geometriával ismertette meg.

Éppen akkor Johann von Blascovics, Goethe fiának egykori nevelője, Schröerék közvetlen szomszédságában házat vásárolt, és benne nevelőintézetet létesített. A házat pompás park övezte, maga az épület pedig gazdagon volt felszerelve értékes gyűjteményekkel. Blascovics széleskörű ismeretekkel rendelkezett, és kiváló érzéke volt fiatal tanulók neveléséhez.

Mikor Schröer hétéves lett, ebbe az intézetbe került. Atyja megegyezett Blascovicssal, hogy történelemre meg görögre tanítja növendékeit, ennek fejében pedig fia látogathatja az előadásokat. Schröer itt sokat tanult. A földrajzot és a természetrajzot maga Blascovics tanította, mégpedig könyvek nélkül, gazdag gyűjteményei segítségével. Egy másik tanár ügyesen bemutatott kísérletekkel a tanulók érdeklődését a fizika iránt nyerte meg. Nagyon szerették a zenetanárt, akinek módszerét Oeser igen eredményesnek tartotta.

Mikor Schröer tízéves lett, az első gimnáziumba kellett volna mennie, de apja jobbnak látta odahaza taníttatni. Erre egy pozsonyi árva fiút kért fel, Roskoff Gusztávot, aki legragaszkodóbb tanítványa volt a Német Egyesületben.⁶ Elsősorban a latin nyelv tanulását kezdték meg, de a görögöt sem hagyták abba. Oeser többször meghívta egy-egy tehetségesebb tanítványát is, és a fiúk Homérosz rapszódiait fordígtatták meg könyv nélkül tanulták. Oeser említi, hogy fia már ekkor játszva írta a hexamétereket, születése meg neve napjára pedig nem egyszer görög verseket kapott ajándékba.⁷

⁶ L. Oeser emlékiratait, 222. l.

⁶ Róla l. Oeser emlékiratait, 215, skl., 225. l.

⁷ U. ott 225. l.

1836. szeptemberében elvitte Oeser fiát a líceumba. A latin itt már nem okozott Schrőernek nagyobb gondot, így tehát több időt szentelhetett a magyar nyelv elsajátítására. Ezt akkoriban nagy buzgalommal tanulták valamennyi osztályban. A magyar nyelv gyakorlására a nyári szünetekben is bőséges alkalmak voltak. Atyja Majorházán és Újlakon Forgách grófnő meg Jeszenák báró birtokán nevelősködött, s fiát is magával vitte. Itt egy kálvinista magyar házitanító társaságában a helyes magyar kiejtést is elsajátította.⁸

Ebben az időben Oeser nagy kitartással folytatta a pozsonyi németiség megszervezését. Maga köré gyűjtötte barátait, s megalakították a „kerekasztalt“. Ez közel állt hozzá, hogy politikai gyülekezetté alakuljon. „Aufgezeichnet ist über ihren Verkehr nichts,“ — emlékezik meg erről Schrőer — „doch erinnere ich mich aus meiner Knabenzeit wohl daran, wie um ‚den runden Tisch‘ im Hause meiner Eltern beinahe jeden Abend ein Kreis von Freunden sich sammelte.“ „Da wurde denn eines um das andere besprochen, Tagesereignisse, Fragen des Unterrichtes und der Erziehung, Politik.“⁹

E mellett széleskörű irodalmi tevékenységet fejtett ki. Igen sok esztétikai meg pedagógiai munkáján, s főleg az ifjúság számára írt verses meg prózai elbeszélésein kívül kisebb számban írt költeményeket is. Ezekben a hazai németiség szabad kultúrális fejlődéséért meg a protestantizmus szabadságáért küzdött. Merész követelései miatt azonban nemcsak Metternich cenzúrájával, hanem nemegyszer a rendőrséggel is meggyűlt a baja.¹⁰ Iránydrámái még élénkebb visszhangot keltettek, s különösen Thökölyről írt történelmi színműve vert fel nagy port. Ezeket a munkáit persze nem merte saját nevén megjelentetni, és bár „Oeser“ írói álnevén kívül minduntalan másokat is használt, műveit pedig többnyire németországi kiadóknál helyezte el, a családnak mégis állandó rettegésben kellett élnie.

⁸ U. ott 226. l.

⁹ Oeser emlékiratai, 208. l.

¹⁰ V. ö. Pukánszky B.: i. m. 484. l.

E közben Schröer elvégezte a gimnáziumi tanulmányokat, majd az egyetemre előkészítő kétéves filozófiai tanulmányt.¹¹ Ekkor, amint a protestáns diákoknál szokás volt hazánkban, németországi egyetemeken akarta folytatni tanulmányait. Abban az időben azonban a kormány nagyon megnehezítette a külföldi tanulást. Mégis Oeser jó összeköttetései révén kijárta, hogy fia a német egyetemeket látogathassa.

Schröer 1843. őszén beíratkozott a lipcsei egyetemre. Bár mind a teológiai, mind a bölcsészeti fakultásra felvétette magát, mégis csak filozófiai tanulmányokkal foglalkozott behatóbban.¹²

Mivel a görög nyelvészet és a germanisztika már a líceumban felkeltette érdeklődését, itt elsősorban Gottfried Hermann és Moritz Haupt előadásait hallgatta. Hauptot éppen az előző félévben nevezték ki a német nyelvészet és irodalom tanárává, de már jóval előbb nagy tekintély számba ment. Két éve szerkesztette híres folyóiratát („Zeitschrift für deutsches Altertum“), és nemcsak a germanisztika terén fejtetett ki Lachmann szellemében élénk munkásságot, hanem nagy érdemeket szerzett a fiatal germanista-nemzedék nevelésében is. Schröer nála vetette meg biztos felkészültségének alapjait.

A következő évben a halléi egyetemre íratkozott be. Itt elsősorban a hegelianus filozófusok, Erdmann és Schaller, továbbá a történész Duncker és a teológus Schwartz előadásait hallgatta érdeklődéssel. Később megismerkedett a germanista Emmerich Sommerrel is. Egy esztendőnél tovább azonban itt sem maradt, s 1845-ben beíratkozott a berlini egyetemre. Itt elsősorban szépirodalmi meg művészettörténeti tanulmányokkal foglalkozott,¹³ mígnem 1846. tavaszán hazatért Pozsonyba.

¹¹ A bécsi Műegyetem levéltára (246. sz.).

¹² L. Schröer önéletrajzi feljegyzéseit (Bécsi Városi Ktár, kéziratgyűjt., 28.479 sz.). Az 1878. júl. 6-ról kelt feljegyzések valamelyik életrajzi lexikon szerkesztője számára készülhettek.

¹³ U. ott.

II.

H a y n a u

Helyettes tanár a pozsonyi líceumban. — A Német Egyesület vezetője. — Rudolf von Beyer. — „Donauhafen“. — Március 15. — A „Judenkrawall“. — A pozsonyi Goethe-ünnep. — Lamberg gróf halála. — A líceum a szabadságharc alatt. — Pozsony lakossága. — Oeser visszavonul. — Helyébe Schröer lép. — Esméi, törekvései. — A német lapok tudósítója. — Ferenc József ünnepzése. Az új „Gott erhalte“. — Geringer érdeklődik Schröer iránt. — Haynau kinevezése. — Schröer magántitkára lesz. — A főhadiszálláson. — „Genrebilder aus dem Kriegsleben“. — Pest megszállása. — Cikkei a Pester Zeitungban. — Diszeloádás a Nemzeti Színházban. — Ismét Pozsonyban.

Schröer már 1846. májusában helyettesítette betegeskedő apját a líceumban, az ősszel pedig a német irodalom helyettes tanáraként véglegesen az iskolához került.¹ Ekkor átvette apjától a Német Egyesület vezetését is.²

A következő évben telepedett meg Pozsonyban a századközepi mozgalmas események érdekes egyénisége, Rudolf von Beyer. A porosz származású jőnévű író³ végigküzdötte a lengyelek szabadságharcát, majd rangrejtve szolgált közkatonaként az osztrák hadseregben. 1847-ben egyidőre felhagyott kalandos életével, és feleségével Pozsonyba költözött. „Rupertus“ álnéven itt is folytatta irodalmi tevékenységét.⁴ Schröerek hamarosan megbarátkoztak vele. „Wir brachten in seiner Villa, — olvassuk Oeser emlékirataiban — sowie er mit seiner Gemahlin bei meinen Eltern vergnügte Stunden zu.“⁵

Vele adta ki Schröer a *Donauhafen* című évkönyvet.⁶ Ennek első kötete 1848. őszén jelent meg. Oeser néhány költeményén és Rupertus kisebb-nagyobb munkáin kívül Schröernek is több versét tartalmazza. Mellettük Schröer barátai: Natorp Adalbert, Pröhle Henrik és még többen is munkatársak voltak, de igazán jőnévű írókat is sikerült megnyernie, többek között Anastasius Grünt, Hebbelt, Gottfried

¹ A bécsi Műegyetem levéltára. (246. sz.)

² Oeser emlékiratai, 238. l.

³ L. Wurzbach, Dr. Const. v.: *Biogr. Lex.*, XXVII. 269. skl.

⁴ A *Pressburger Zeitung*nak s mellékletének (*Pannonia*) is munkatársa volt.

⁵ 240. l.

⁶ *Jahrbuch für Lied und Novelle*, herausgegeben von K. Julius und Rupertus. Pressburg, C. F. Wigand, 1848.

Kellert, Karl Simrockot és Eduard Mörikét. Az akkori viharos idők miatt azonban az évkönyv majdnem teljesen figyelmen kívül maradt, második kötete pedig már meg sem jelent.

*

Ezernyolcszáznegyvennyolc tavaszán Pozsonyban is mozgalmasabb lett az élet. Együtt ünnepelték a pestiekkal a szabadság napját: március tizenötödikét, és mikor másnap éjjel befutott a pesti hajó a kikötőbe a forradalom hőseivel, fáklyásmenetet rendeztek ünneplésükre. A város hangulata Schröert is magával ragadta. „Die Stadt war erleuchtet“ — írja — „und wenn man auf der Promenade stand, sah man sich in weitem Kreise umgeben von einem Flammenmeere von Fackeln. In mir steigerte sich die jauchzende Freude zu jenem Ernst, den uns das beglückende Bewußtsein einer großen Gegenwart gibt: Es ist keine Illusion diese Freiheit, sie ist vollkommen wahr, es ist ernst mit ihr.“⁷

Mikor pedig a magyar forradalmárok Kossuthtal élükön megérkeztek Bécsbe, a pozsonyiak türelmetlenül várták a híreket arról a feledhetetlen ünneplésről, amelyben részesültek. A nép csak egy nevet ismert: Kossuth. A város fényárban úszott, és tombolva ünnepelte a szabadságot.⁸

Pozsonyban ekkor lázas munka kezdődött. Az országgyűlés éjt nappallá téve dolgozott, pedig már aggasztó hírek érkeztek mindenfelől. A lakosságot valami ideges nyugtalanság kerítette hatalmába. Mikor húsvétkor a már régóta kiszorított zsidók, az elnyert egyenjogúságra hivatkozva, benyomultak a városba, hogy üzleteket nyissanak, a polgárság egyrésze a betolakodottakra rontott. Ez volt a sokáig emlegetett „judenkrawall“.⁹ A honorációrok sebtében felfegyverkeztek, és a város hamarosan az ostromállapot képét mutatta.

Schröer ekkor Bécsben tartózkodott, de az események

⁷ Schröer, K. J.: *Beim Fackelzug von Vorgestern*. Pressburger Zeitung, 1848. márc. 19.

⁸ Pressburger Zeitung, 1848. márc. 16. és 17.

⁹ L. *Pressburgs blutige Ostern*. Pannonia, 1848. 46. sz., valamint Oeser emlékiratait, 242. l.

hallatára hazasietett. Éppen megérkezésekor apjának egy zsidó tanítványa házukba menekült, s ezzel veszélybe sodorta őket. A nép ostrom alá fogta a házat, és ha a líceum diákjai nem jönnek seregestől tanárjuk házát megvédeni, a tömeget nem lehetett volna távoltartani.

Az év nyarán még sötétebb fellegek tornyosultak hazánk egén, és midőn júliusban a szerbek megtámadták a magyarokat, már érezni lehetett a szörnyű események közeledtét.

Ekkor támadt Schröernek az a gondolata, hogy Goethe-ünnepet rendezzen Pozsonyban. Már akkor látni lehetett, hogy Goethe születésének századik évfordulóját aligha tudják a következő esztendő augusztusában megünnepelni, s így a pozsonyiak még a vihar kitörése előtt, a kilencvenkilencedik évfordulón rendezték az ünnepélyt. A résztvevők kimentek a pozsonyi erdőbe, s itt Schröer üdvözölte őket. Majd előadásokat tartottak, Goethe verseit szavalták és dalait énekelték.¹⁰

Összel az események már feltartóztathatatlanul zuhogtak egymás után. A pozsonyban jólismert Lamberg gróf ekkor kapta végzetes megbízatását. Halála hírért Schröer vitte meg fiának, Ferencnek.¹¹

A líceumban már régóta szüneteltek az előadások. Az év májusában a tanuló ifjúság egyrésze fegyvert fogott, és a haza védelmére sietett. A városban ekkor már mind határozottabban bontakoztak ki a pártok. Voltak ugyan, akik szembefordultak a nemzeti mozgalommal, de a lakosság túlnyomó többsége a magyarság oldalára állt. A férfiak tömegestől siettek a nemzeti hadseregbe. Schröeréknek legjobb barátai, még a „kerekasztal”-nak egyik tagja is,¹² a haza szolgálatába állottak. Beyer Rudolf nyomban a háború kitörésekor felajánlotta szolgálatait a nemzeti hadseregnek, és századosként vett részt a háborúban. A magyar ügyet tollával is szolgálta: Rupertus álneven élénk publicisztikai működést fejtett ki.

¹⁰ Erről l. *Pressburger Zeitung*, 1852. 211. sz. (*Goethe—Feier*) és Oeser emlékiratait, 246. l.

¹¹ Oeser emlékiratait, 249. l.

¹² L. Oeser emlékiratait, 242. l.

Oeser, a hazai németiség szellemi vezére, testben és lélekben megtörve teljesen visszavonult. Ő még a századeleji békés-csendes idők szülötte, szellemben a humanitás korának gyermeke.¹³ Bár fellobbannak előtte a nemzetiségi harcok, bár olykor maga is türelmetlenebbül lép fel a hazai németiség szabad kulturális fejlődése érdekében, a magyar hazában lakó népek egymásiránti megértését és szeretetét azonban mindennél fontosabbnak tartotta. Sohasem állt szembe ellenségként a nemzeti mozgalommal, s németisége sorsát mindig elválaszthatatlanul fonta össze a magyarságéval.¹⁴

Allásfoglalása korántsem volt egyedülálló. A hazai németiség öntudatos képviselőit mindig szoros benső kapcsolatok fűzték a magyar hazához s az államfenntartó magyarsághoz: a sorsközösség átérzése.¹⁵ Ez mindig élesen elválasztotta őket a szláv meg oláh nemzetiségi vezeterek államellenes mohó terjeszkedési törekvéseitől.

Oesernek vezérszerepe visszavonulása után fiára hárul. Schröer átveszi tőle a Német Egyesület vezetését, s fiatalos buzgalommal lép apja nyomdokaiba. „...und es wurde endlich in so manchen deutschen Herzen das nationale Bewußtsein... erweckt“ — állapítja meg önmaga munkájáról — „und so wenigstens im Kleinen angedeutet, was die Aufgabe der Deutschen in allen nicht deutschen Provinzen Oesterreichs sein mußte.“¹⁶

Schröer azonban már az új idők szülötte. Fiatalsága a nemzetiségi harc idejére esik, s a nemzeti harc idején érik férfiúvá. Apjától beléoltott népi öntudata heves természete meg fiatalkori élményei folytán sokkal erősebben nyilvánkozik. A humanitás eszméje még nem veszett el számára, de jellege már a művelődés gondolatában tükrö-

¹³ L. Gottfried Fittbogen: *Tobias Gottfried Schröer über die Zukunft des deutschen Elements in Ungarn*. Deutschungarische Heimatblätter, 1935. 51. l.

¹⁴ L. különösen *Über Erziehung und Unterricht in Ungarn*, in Briefen an den Grafen Stefan Széchenyi (Lipese, 1833.) c. munkáját.

¹⁵ L. B. v. Pukánszky: *Wandlungen und Abwandlungen des deutsch-ungarischen Bewußtseins*. Ung. Jahrbücher, 1934. 158. l.

¹⁶ L. *Geschichte der deutschen Literatur* (Pest, 1853) című munkájának bevezetését. (5. l.)

zódik: a humanitás nála műveltség.¹⁷ A tót agitátor Hurbant, volt liceumi iskolatársát figyelmezteti, hogy munkája hiábavaló, mert az idők viharában csak a magaskultúrájú nagy népek állhatnak helyt. A műveltség nézőpontjából tekint le barátjára, és kíméletlenül azt javasolja, hogy a kis népek olvadjanak be a hatalmasokba. A tótság törekvése saját kultúrájának megteremtésére reménytelen, és jobban használnának önmaguknak, ha a német műveltséghez csatlakoznának.¹⁸ Őt magát is a német kultúra bűvköre ejti hatalmába: „Man wird weder einen Protestanten, noch einen Catholiken, weder conservativen noch subversiven Schwärmer hören” — jelenti ki irodalomtörténetének előszavában — „und einen für deutsche Nationalität Begeisterten nur in so fern als durch dieselbe die Humanität gewann und das Menschengeschlecht verherrlicht wurde!”¹⁹ Meggyőződése később sem változik, hanem inkább még erősödik. Három évtizeddel később egy Bécsben tartott előadásában²⁰ kiterjeszti tételét Közép-Európa valamennyi kisebb népére.²¹

*

Ilyen eszméktől áthatva áll az osztrákok szolgálatába. Egyelőre Pozsonyban marad, és tudósításokat küld a bécsi *Pressenek* meg a *Pester Zeitungnak* a legújabb pozsonyi eseményekről. Több cikke jelenik meg a *Pressburger Zeitungban* is.

Később, midőn a harc mind elkeseredettebb lesz, lelkesítő költeményeket ír a napilapokba. Ferenc József trónralépését boldogan ünnepli:

Sieh' da nah'st du Königssohn,
Slawa jubelt auf zu Dir,
Und der Deutsche danket Dir,
Mögst auch darin Theseus gleichen,
Ein unsterblich Reich zu gründen!²²

¹⁷ L. Fittbogen, Gottfr.: id. cikkét, 54. l.

¹⁸ L. Oeser emlékiratait, 244. l.

¹⁹ Schröer i. m., 5. skl.

²⁰ *Die Deutschen in Oesterreich-Ungarn und ihre Bedeutung für die Monarchie.* (1879-ben tartotta a bécsi Deutscher Vereinben.)

²¹ V. ö. Gottfr. Fittbogen id. cikkével, 54. skl.

²² *Zwei Zeitgedichte.* Pester Zeitung, 1849. febr. 21. (Karl Julius álnéven jelent meg.)

Majd Ferenc József dicsőítésére új *Gott erhaltet* ír (*Neue Volkshymne*), s ebben alig tud betelni az ifjú uralkodó magasztalásával. Kéri, büntesse meg a rebelliseket, majd a jövőbe pillantva elérhetőnek véli ideáljait: „Strahle über die Gefilde Oesterreichs dann weit und breit Seines deutschen Geistes Milde, Deutscher Bildung Herrlichkeit!“ Mikor az uralkodó májusban ellátogatott Pozsonyba, a díszebédnél átnyujtották neki a város képviselői Schröer himnuszának néhány versszakát.²³

Nem sokkal később Pozsonyban járt Geringer báró is, Magyarország későbbi polgári főbiztosa, és érdeklődött az ékeztollú cikkíró felől. Találkozott Oeserrel is, és megígérte, hogy fiát támogatni fogja.²⁴

Ezalatt a tavaszi hadjárat fényes magyar győzelmei Ferenc Józsefet újabb elhatározásokra bírták. A varsói császártalálkozás befejezte az orosz beavatkozás diplomáciai külsőségeit, és ugyanakkor tervbevették az új főparancsnok kinevezését.

Május 22-én jelent meg a pozsonyi osztrák főhadiszálláson Haynau Gyula báró tábornok. Egyelőre a főparancsnok adlátusaként tájékozódott a hadsereg helyzetéről.²⁵ Egy héttel később Schönbrunnban a császár előtt tisztelgett, majd kinevezett főparancsnokként tért vissza Pozsonyba.²⁶

Hamarosan megdöbbenő híre járt a városban, hogy Haynau főparancsnoki működését egy evangélikus lelkész meg két honvédtiszt felakasztásával kezdte. Még nagyobb riadalmat okozott az orosz csapatok bevonulása. Magukkal hozták a vérhast meg a kolerát, s ez szörnyű pusztítást vitt végbe a lakosság soraiban.²⁷ Schröer ekkor még Pozsonyban tartózkodott, de Geringer ígéretét hamarosan teljesítette. Már június elején fontos levelekkel az osztrák főhadiszállásra küldötte Haynau táborszernagyhoz. Haynau az ügyes stílisztát szívesen maga mellett tartotta, s Geringer

²³ Később a *Pester Zeitung* is közölte. (1849. júl. 29. sz.)

²⁴ Bpesti Orsz. Levéltár, helytartótan., 514/Gg—1849.

²⁵ Steier Lajos: *Haynau és Paskievics*. Budapest, év nélk. 1. köt. 7. l.

²⁶ Steier Lajos: i. m. 11. l.

²⁷ U. ott 20. l.

kérésére²⁸ magántitkárral alkalmazta. Schröer június 28-án foglalta el hivatalát.²⁹ Haynau napiparancsainak, rendeleteinek és kiáltványainak javarészét ő fogalmazta.³⁰

Így került Schröer a nemzet kinszenvedésében gyönyörködő zsarnok szolgálatába, kinek neve 1849-i nemzeti harcunk szörnyű végének, a védteleneket gyilkoló reakciónak és a szűk látókörű bécsi politika véres kegyetlenségének legmélőbb szimbóluma.³¹

Pest visszafoglalása után elsősorban csak a bécsi *Presset* látta el tudósításokkal Pozsonyból meg a főhadiszállásról. A főhadiszállás június 26-án felkerekedett, és Magyaróvárra tette át székhelyét.³² Ekkor kezdődött a döntő küzdelem. Haynau Ferenc Józsefet is meghívta, és egy hangzatos hadiparancsban jelentette be a támadás megkezdését. Két nappal később az egymással versengő orosz meg osztrák csapatok elfoglalták Győrt, s ide már a következő napon követte őket a főhadiszállás is. Ezután Schröerék Bábólnán állomásoztak néhány napig, majd Nagyigmándra vonultak, s itt Pest megvételére várakoztak.

A főhadiszállásról továbbra is küldözgette a német napilapoknak lelkesítő költeményeit, a „genre-képeket a háborúból”.³³ Ezek nem annyira háborús genre-képek, hanem inkább lojalitástól csepegő, elég gyenge politikai költemények (*Aus dem Spital Carlo Albertos, Nach der Weise: „Der gute Kamerad“*).³⁴ Az egyikben (*Die Gutgesinnten*) a játszadozó gyermekek bátran szembenéznek a golyóval, mert:

²⁸ A bécsi Műegyetem levéltára (246. sz.).

²⁹ Bozóky Endre dr.: *A pozsonyi m. kir. áll. főreáliskola története* Az intézet 36. értesítőjében, az 1894/95. iskolai évről. 106. l.: Schröer Gyula Károly életrajzi adatai.

³⁰ Schröer jelzete: $\Sigma =$, amelyet a napilapokban is használt, sokszor szerepel a bécsi Hadilevéltár Haynau-aktáin. (Margarete Drapela tanárnő úrnő, Bécs, szíves közlése.)

³¹ Steier L.: i. m. 8. l.

³² Schröer beszámol útjukról a *Pester Zeitung* 1849. július 22-i számában. (*Aus dem Hauptquartier, \Sigma =* jelzettel.)

³³ Genrebilder aus dem Kriegsleben. *Pressburger Zeitung* és *Pester Zeitung*, 1849. július.

³⁴ *Pester Zeitung*, 1849. júl. 28.

„Die Kugeln, sie wissen's wer schwarzgelb ist, Sie droh'n nur dem schlimmen Magyarén!“³⁵ Egy másikban (*Der Soldat auf den Schanzen vor Raab*) Győr megvétele után így ír, a tavaszi eseményekről teljesen megfelelően:

Der Feind ist fort, leer finden wir die Schanzen,
Wie flieht so bald der prahlende Magyar!
Wo unsre Kugeln, unsre Bomben tanzen,
Da weilt nicht gerne der Rebellen-Schaar.³⁶

Már ekkor megjövendöli a kegyetlen bosszút:

Die Stunde naht der Strafe, des Gerichtes,
Wo Gott sich zeigen wird gerecht und klar,
Auf jedes Haupt zermalmenden Gewichtes
Fällt Gottes Zorn, das Schuld am Unheil war.

A nagyigmándi főhadiszállásról írja, mikor már az orosz segítség eldöntötte a háború sorsát, és alig volt remény a győzelemre:

Gute Nacht dort drüben, du Rebell,
Kannst du auch hoffen Sieg, Gesell?
Was Gott nicht will, geht doch zu Grund,
Helf' Gott dir in der letzten Stund!³⁷

Az osztrák csapatok tizenegyedikén délután bevonultak Pestre, s egy héttel később követte őket a főhadiszállás.³⁸ Schröer így emlékezik meg az eseményről:

— „Ich hatte das Glück, bei dem Siegeszuge Sr. Exc. des FZM. Baron v. Haynau von Pressburg aus bis hier mit gewesen zu sein. Ich war dabei; noch in jungen schönen Tagen, und werde als Greis einmal, wenn ich lebe, jüngeren Generationen erzählen können. Dann werden alle die Erinnerungen auftauchen vor mir in verklärten Ferne, ... der ganze Weg hierher! Raab, Ács, Igmánd, alle die Schlachten! — doch Alles übersteigen wird die Erinnerung an das Gefühl: wir sind in Pest und werden es nicht mehr verlassen.“³⁹

³⁵ Pester Zeitung, 1849. júl. 27., K.(arl) J.(ulius) álnéven.

³⁶ Pester Zeitung, 1849. július 29.

³⁷ *Der Vorposten in der Nacht*. Pressb. Ztg., 1849. júl. 31.

³⁸ L. Pester Zeitung, 1849. július 22.

³⁹ *Für die Deutschen im Lande*. Pester Ztg., 1849. aug. 1.

A lakosság ezt ugyan nem fogadta ilyen örömmel. Schröer maga volt kénytelen megállapítani: „die Gesinnung hier und in Ofen ist sehr wenig erfreulich”.⁴⁰ Ezért igyekezett a város német lapjában megnyerni számukra a lakosságot. A magyar uralom alatt betiltott *Pester Zeitung* szerkesztését Pest elfoglalása után jóbarátja, Glatz Eduárd vette át.⁴¹ A lapnak Schröer szorgalmas munkatársa lett. Σ = jelzetű cikkei nem kis feltűnést keltettek.⁴² E mellett továbbra dolgozott Haynau mellett is, irogatván a táborszernagy hangzatos proklamációt. Hogy milyen hatásos kiáltványokat készítettek Haynau titkárai, mutatja a *Pester Zeitung* egyik megjegyzése: „Dieser Aufruf ist so gut wie 20.000 Mann Besatzung.”⁴³

A főhadiszállás csak egy hétig maradt a fővárosban. Július 25-én útrakelt az előreküldött csapatok után. Az induláskor Schröer azt a reményét fejezte ki, hogy hamarosan bevégezhetik a hadjáratot.⁴⁴ Haynau valóban gyorsan haladt előre, és már augusztus első napjaiban bevonult Szegedre.

Szeptemberben pedig, a honvédség hősi ellenállásának összeroppanása után, Haynau már ismét Pesten van, és díszelőadást rendeznek tiszteletére a Nemzeti Színházban.

⁴⁰ *Pester Zeitung*, 1849. 1024. sz.

⁴¹ V. ö. Berzeviczy A.: *Az absolutismus kora Magyarországon*. II. köt. Budapest, 1925. — 426. l.

⁴² Schröer szerzőségét a következő érvek bizonyítják: 1. Schröer nyilatkozata, hogy az osztrák ügyet tollával is szolgálta: a *Pester Zeitungban*, a *Pressburger Zeitungban* és a bécsi *Presseben* megjelent cikkeivel. (A bécsi Kultuszminisztérium levéltára, 25.342/891. sz.) Ezekben a lapokban Schröer nevének megfelelő egyetlen jelzet: Σ =. 2. Ez a jel megtalálható a bécsi hadilevéltár *Haynau-aktáin* is (Schröer Haynau magántitkára volt!) — M. Drapela tanárnő úrnő (Bécs) szíves közlése 3. A cikkekben előforduló *életrajzi adatok*. (Protestáns vallása, a pozsonyi líceum tanulója, németországi útja, halléi tanulmányai, pozsonyi lakóhelye, útja Haynauval Pestre stb.) 4. A Pestről keltezett *cikkek dátuma* egybeesik pesti tartózkodásával, a pozsonyiak pozsonyi tartózkodásával. 5. A maga szerkesztette *Pester Wochenblatt* külügyi szemléjének is ez a jelzete. 6. Az *anyanyelvi oktatásról kifejtett nézetei* (Pest, Ztg., 1849., 1041., 1045., 1065. sz.) helyenként majdnem szóról-szóra egyeznek 1860-ban jegyzőkönyvbe mondott nyilatkozatával.

⁴³ *Pester Zeitung*, 1849. 1027. sz.

⁴⁴ *Pester Zeitung*, 1849. 1027. sz.

A színpadon hevenyészett oltárféle emelvény állott, rajta az ifjú császár meg a vérengző táborszernagy képe.⁴⁵ A magyar művészet hajlékában az új „Gott erhalte“-t énekelték, s ennek nyomtatott példányait szét is osztották.⁴⁶

Schröer szeptemberben Pesten maradt, és továbbra is magántitkárként működött Haynau mellett. A *Pester Zeitung*-ban és a *Pressburger Zeitung*-ban megjelent cikkeiben még lelkesebben igyekezett az új idők eszméinek megnyerni a lakosságot. Nagy optimizmussal fordult a magyarsághoz:

— „Wollt ihr uns Deutschen, Slawen, Romanen, wollt ihr uns nicht die Hand zum Bunde für die Ewigkeit reichen? Wollt ihr uns nicht beistehen bei dem Riesenbau eines so herrlichen Staates, der sich eben gestalten will? Auf, unge säumt! Nehmet Bausteine auf!“⁴⁷

Schröer október 10-ig maradt Haynau szolgálatában.⁴⁸ A hónap közepén hazatért Pozsonyba.

A líceumban az ősszel újra megkezdődtek az előadások, Schröer azonban nem foglalta el helyettes tanári állását, csupán a szemináriumi gyakorlatokat tartotta meg néhány-szor odahaza.⁴⁹ Abban reménykedett, hogy magas pártfogói keresztülviszik egy felsőbb tanintézethez való kinevezését. Apja már régebben kérte Geringer báró támogatását, ő maga pedig Haynau oldalán ismételtén találkozott a főbiztossal, s elmondotta, hogy életének egyetlen vágya: katedrához jutni.

III.

Az abszolútizmus szolgálatában.

Kinevezik helyettes tanárrá a pesti egyetemre. — Az akkori állapotok az egyetemen. — A német szeminárium. — Oeser halála. — Az első kísérletek kineveztetésére. — Színház cenzor. — Újabb cikkei a *Pester Zeitung*-ban. — A *Pester Wochenblatt* szerkesztője. — Lemond katedrájáról. — Kinevezik a pozsonyi főreáliskolához. — Az iskola az

⁴⁵ Kárpáti Aurél: *A százéves Nemzeti Színház*. Pesti Napló, 1937. aug. 22. — Az előadásról Schröer is beszámol: *Pester Zeitung*, 1849. szept. 2.

⁴⁶ Nem lehetetlen, hogy itt Schröer szövegéről van szó, hiszen az előadás rendezésében bizonyára ő is résztvett.

⁴⁷ *An die Magyaren*, *Pester Zeitung*, 1849. szept. 4.

⁴⁸ Bozóky E.: i. m. 106. l.

⁴⁹ L. Markusovszky Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum története*. Pozsony, 1896. — 597. l.

abszolútizmus alatt. — Leteszi a tanárvizsgát. — Tankönyvei. — Szépirodalmi munkái. — Megnősül. Családja. — Az olaszországi háború. — „Deutsche Lieder aus Oesterreich”. — Az októberi diploma következményei. — A magyar tanítási nyelv behozatala ellen Távozása Pozsonyból.

Oeser 1849. december 3-án levelet kapott az Akadémiai Tanács elnökétől. Ebben tudatták vele, hogy fiát Geringer báró, a helytartóság főnöke kinevezte helyettes tanárrá a pesti egyetem német tanszékére.¹

Nagy volt az öröm a Schröer-házban. Oeser és fia azonnal levelet írt Geringernek, s ebben alig győzték hálájukat kifejezni. „Der Brief... erfüllt mich und das Haus meiner Eltern mit hoher Freude!” — írja Schröer. „Euer Excellenz haben meine Bitte um Verleihung einer Supplentur der Literaturgeschichte nicht nur genehmigt, sondern Sie haben, wie ich dem Briefe entnommen, dem gesunkenen Katheder für deutsche Lit. auch zugleich eine, der ak. Würde einzig geziemende Stellung angewiesen, was meine ganze Liebe und Willenskraft, so wie eine jede etwaige Fähigkeit in mir um so mehr in Anspruch nimmt, als dadurch mein Wirkungskreis, der meiner ganzen Richtung am meisten entsprechen wird.”²

A fiatal, huszonnégy éves Schröer állása nem volt ugyan végleges, mert még hiányzott a császári kinevezés, de reménykedtek, hogy az sem fog elmaradni. Sejthető volt ugyan, hogy a pesti episkopális egyetemen aligha lehet protestánst alkalmazni,³ de ezt az akadályt sem látták legyőzhetetlennek, úgyhogy teljes volt örömük.⁴

Schröert új munkaköre azok közé a tanárok közé állította, akiknek a németesítő abszolútizmus eszközeiként feladatuk volt végrehajtani a bécsi minisztériumnak a nemzet jogait lábbal tipró és létérdekeibe ütköző intézkedéseit.⁵ Pozsonyi barátai lelkesítő költeménnyel búcsúztatták:

¹ Budapesti Orsz. Levélt., helytart., 514/Gg. — 1849.

² U. ott (levél-melléklet).

³ Schröer ág. ev. vallású volt.

⁴ L. Oeser emlékiratait, 251. l.

⁵ Kornis Gyula: *Középiskoláink elnémetesítése az abszolútizmus alatt*. Egyet. Phil. Közl., 1933. 159. l.

Die Stunde kam — dein Lauf beginnt,
Nun wacker — frisch ins Leben,
Du sollst der Zeit, die trüb gesinnt,
Die ersten Blüten geben!⁶

Schröer Reseta János helyét foglalta el az egyetemen. Resetát 1848. júniusában több tanártársával együtt nyugdíjazták, mert nem tudott magyarul. Később a háború miatt csak rövid ideig voltak előadások, 1849. november elejére azonban Geringer elrendelte az egyetem megnyitását.⁷

Schröer irodalomtörténeti előadásokat tartott heti 3—4 órában.⁸ Jövedelme nem volt sok, helyzete sem valami megnyugtató, mert a magyarérezelmű fiatalság nem egyszer szembehelyezkedett az új tanárokkal.⁹

Az Akadémiai Tanács azonban a fiatal tanár működésével mind politikai, mind tudományos szempontból teljes mértékben meg volt elégedve.¹⁰ Szép számban hallgatták előadásait, és külön érdemének tudták be az írásbeli meg szóbeli gyakorlatok bevezetését, amelyeket irodalomtörténeti felolvasásai közé iktatott. A pesti egyetem német szemináriuma többször nyilvános „beszédgyakorlatokat” rendezett a bölcsészeti kar egyik tantermében. Ezeken olykor Geringer is megjelent, és nem titkolta meglepődését.

A szeminárium tagjai nagyszámú hallgatóság előtt léptek fel. A maguk készítette, de szabadon előadott dolgozatok tárgyát az előadásokon megismert irodalomtörténeti korszakokból merítették. Érdekeseek ezeknek az előadásoknak címei: *Eine Parallele zwischen Hellenen und Germanen. Die Deutschen und die Geschichte. Die ältesten Denkmale der deutschen Literatur. Das Nibelungenlied* stb.¹¹

⁶ Ludwig Hall: *An Julius Schröer*. Pressburger Zeitung, 1849. dec. 18.

⁷ L. Szentpétery Imre: *A bölcsészettudományi kar története*. Budapest, 1935. 385. skl.

⁸ A bécsi Műegyetem levéltára (246. sz.).

⁹ Bécsi Városi Ktár, kéziratár, 28479. sz. (Schröer önéletrajzi feljegyzései.).

¹⁰ Budapesti Orsz. Levélt., helytartótan., 979/Gg. — 1850.

¹¹ Egy ilyen szemináriumi gyakorlatról beszámol a *Pester Zeitung* 1850. márc. 22-i száma. (*Die neuen Schulinspektoren und das deutsche Seminar an der Pester Universität.*)

Közben Oeser kitüntetéséről sem feledkeztek meg: március közepén kinevezték tanfelügyelővé és iskolaügyi tanácsossá.¹² Oeser azonban már súlyos beteg volt, és alighogy elfoglalta hivatalát, néhány héttel később elhunyt.¹³

Midőn ekkor a magáramaradt özvegy a hatóságokhoz fordult, hangoztatván férjének irodalmi, pedagógiai és politikai érdemeit,¹⁴ Geringer sietett felhasználni az alkalmat kedves emberének kineveztetésére. Thunnak azt az ajánlatot tette, hogy vagy az özveget részesítsék támogatásban, vagy pedig Schrőert nevezzék ki rendes tanárrá,¹⁵ jöllehet az Akadémiai Tanács elnöke figyelmeztette, milyen nagy feltűnést keltene a fiatal evangélikus tanár kinevezése.¹⁶ Ehhez Thun nem is járult hozzá. Az özvegy csekélyke kegydíjat kapott, Schrőer pedig továbbra is helyettes tanár maradt.¹⁷

Geringer azonban, ahol csak tehetett, támogatta Schrőert. A „német műveltség terjesztése és az osztrák érzület felkelése” olyan érdeme, amelyet a császári biztos külön remunerációval jutalmaz.¹⁸ Mikor pedig a következő évben az ismét bevezetett cenzúra a rendőrigazgatóság hatáskörébe jut, március elején Schrőert is kinevezi a cenzorok közé.¹⁹ Schrőer Prottmann, a hírhedt pest-budai rendőrfőnök²⁰ oldalán dolgozott, s az volt a feladata, hogy véleményt mondjon az új színdarabokról.²¹ Ugyanekkor beválasztották a középiskolai érettségi bizottságba is.²²

Schrőer pesti tartózkodása alatt ismét munkatársa lett a *Pester Zeitung*nak, de politikai cikkeket már csak elvétve írt.²³ Több színházi tudósítás jelent meg tollából, néhány

¹² Budapesti Orsz. Levélt., helytartótan., 4959/G — 1850.

¹³ Oeser emlékiratai, 252. l.

¹⁴ Budapesti Orsz. Levéltár, helytart., 11390/G — 1850.

¹⁵ U. ott.

¹⁶ U. ott 979/Gg — 1850.

¹⁷ U. ott 19186/G — 1850.

¹⁸ U. ott 915/Gg — 1850.

¹⁹ U. ott 498/Gg — 1851.

²⁰ L. *A magyar nemzet története*. Szerk. Szilágyi Sándor. 10. köt. Budapest, 1898. 490. skll.

²¹ Budapesti Orsz. Levéltár, helytartótan., 2625/Pr — 1851.

²² A bécsi Műgyetem levéltára. (246. sz.)

²³ *Vom ungarischen Horizont*, 1850. jan. 27., *Macht und Freiheit*, márc. 10.

cikk az egyetemi oktatásról, több könyvismertetés és néhány irodalomtörténeti kérdésnek fejtegetése.²⁴

1850. július 1-től a *Pester Zeitung* egy hetenként megjelenő mellékletet adott, a *Pester Wochenblattot*. Szerkesztője Schröer lett. Az újságnak tartalmaznia kellett volna elbeszéléseket, népeletből vett rajzokat, irodalmi és művészeti híreket, könyvismertetéseket, bel- és külpolitikai szemlét, valójában azonban jóval kevesebbet nyújtott. Később külső formában is, belső tartalomban is mindjobban összezsugorodott, az év végére pedig meg is szűnt.

Schröer pártfogói később sem tudták keresztülvinni kinevezését. Az Akadémiai Tanács elnöke, Virozsil, az elhunyt Oesernek jóbarátja, ismételten javasolta ugyan a kultuszminiszternél legalább rendkívüli tanárrá való kinevezését, Thun azonban hajthatatlan maradt.

1851-ben végre nem hivatalosan közölték vele, hogy mondjon le katedrájáról.²⁵ Mivel legtekintélyesebb pártfogója, Geringer báró az év végén elkerült a helytartóság éléről, Schröer hajlott is erre, és az akkor megalakulófélben lévő bécsi reáliskolák egyikéhez szeretett volna kerülni.²⁶ Thun azonban, a pályázati határidő letelte miatt, ezt a kérését elutasította.²⁷ Végre a következő esztendő januárjában értesítették, hogy a pozsonyi főreáliskolához nevezik ki, a felsőbb osztályok német irodalmi tanárává.²⁸

Schröer február közepén tért vissza szülővárosába. Március 3-án letette a hivatali esküt, és nyomban megkezdte működését²⁹ immár harmadik munkahelyén.³⁰

*

A csak nemrég megnyílt intézet az első teljes reáliskola

²⁴ *Die Posse in vier Jahrhunderten*, 1850. márc. 7., *Dramaturgie*, 1851. jan. 5., *Über Kunstmengerei*, febr. 5.

²⁵ Bécsi Városi Könyvtár, kéziratgyűjtemény, 28479. sz. (Schröer önéletrajzi feljegyzései.)

²⁶ Bpesti Orsz. Levélt., helytart., 2752/Pr — 1851.

²⁷ U. ott, 2897/Pr — 1851.

²⁸ U. ott 2015/852 és 2462/852. sz.

²⁹ U. ott 4799/852. sz.

³⁰ Eltávozása után a pesti egyetem német tanszéke egyideig egyáltalán nem volt ellátva. Csak aug. 7-én nevezték ki Gärtner Vilmost, a bécsi egyetemi templom volt lelkészét rendkívüli tanárrá.

volt nemcsak hazánkban, hanem az egész monarchiában. Tanítási nyelvét Thun „Entwurf“-ja a németet tette,³¹ élére pedig Pablasek Mátyás igazgató került, „ein treuer Diener seines Herrn“. Az intézet vezetősége minden alkalmat megragadott, hogy lojális érzelmeit a tanuló ifjúságba oltsa.³² Erre egyébként a felsőbb kormányhatalom is utasította a tanárokat, mert meghagyta, hogy ne elégedjenek meg a tananyag száraz elvégzésével, hanem keltsék fel az ifjúságban az uralkodó rendszer iránti vonzalmat és lelkesedést.³³

Bár a tanárok valamennyien szakképzett pedagógusok voltak,³⁴ mégsem volt egyiknek sem oklevele. 1855. végén azonban felhívás érkezett az iskolához, hogy a tanév végére a vizsgát minden tanárnak le kell tennie.³⁵ Schröer az első között, már január 18-án, Bécsben megszerezte diplomáját.³⁶

Pozsonyban kezdette meg Schröer tudományos működését, s mint reáliskolai tanár, először tankönyveket írt. A tankönyvhiány a német nyelv tanítását is nagyban megnehezítette. Hogy segítsen rajta, egy tervet dolgozott ki, s ezt megküldötte Vernalekennek. A germanista egyetértett a fiatal tanárral. Felszólította, hogy könyvét adja ki.³⁷ Schröer azonban egyelőre csak tervét tette közzé az intézet értesítőjében,³⁸ de a következő évben már megjelent *Geschichte der deutschen Literatur* című munkája,³⁹ néhány rövid „vezérfonál“ kivételével az első nyomtatott német irodalomtörténet Magyarországon.

A könyvről Weinhold is elismerően nyilatkozott.⁴⁰ Iro-

³¹ L. Kornis Gy. id. cikkét, 152. l.

³² Bozóky: i. m. 52. l.

³³ U. ott 56. l.

³⁴ L. Kornis Gy. id. cikkét, 138. l.

³⁵ Bozóky: i. m. 57. l.

³⁶ U. ott 106. l.

³⁷ Pressb. Progr., II. 51. l.

³⁸ *Über den Lehrstoff für den deutschen Sprachunterricht in den höhern Classen der Schulen.* (Vorschlag zu einem neuen Lesebuch.) Zweites Programm der öffentl. vollst. Realschule der k. Freistadt Presburg. Pozsony, 1852. 50. skll.

³⁹ Ein Lehr- und Lesebuch für Schule und Haus. Pest, Gust. Heckenast, 1853.

⁴⁰ Zeitschr. für die öst. Gymnasien, IV. 579. l.

dalomtörténeti méltatásokat meg szemelvényeket tartalmaz, s azokból az előadásokból keletkezett, amelyeket Schröer a pozsonyi líceum Német Egyesületében, később pedig a pesti egyetemen tartott. Alapjául Gervinus monumentális irodalomtörténete⁴¹ szolgált.⁴² Kívüle Schröer Grimm Jakab, Koberstein és Wackernagel munkáihoz is fordult olykor segítségért. Könyvében nem sok újat ad. Így munkájának egyetlen érdeme, hogy Gervinus hatalmas művének lényegét kihamozta, és Magyarországon hozzáférhetőbbé tette.

A következő évben adta ki tervbevett német olvasókönyvének első füzetét.⁴³ Ebben, a Bach-rezsím szelleméhez híven, nem győzi eleget hangoztatni a tudományos cél mellett az erkölcsi feladat fontosságát: a „hazafias“ érzület felkeltését. Maguk a tanügyi kívánságai határozottan túlzottak, mert nemcsak középfelnémetet, hanem még ófelnémetet és gótot is akart a középiskolában tanítani.

Már az ötvenes évek elején foglalkozott azzal a gondolattal, hogy összegyűjti és kiadja költeményeit. Ezekből már több jelent meg „Karl Julius“ álneven napilapokban. Pröhle „Norddeutsches Jahrbuch“-jában (1846-47), valamint O. L. B. Wolf egyik gyűjteményében.⁴⁴ 1853. végén megküldötte néhány versét Johann Gabriel Seidl ismert bécsi lírikusnak, az író folyóirata (Aurora) számára. Egyúttal arra is kérte, hogy verseskötetétnek kiadót szerezzen. Bár Seidl ellátta tanácsokkal a fiatal költőt,⁴⁵ Schröer egyelőre mégsem tette közzé költeményeit.

Így csak 1856-ban jelent meg egy kis verseskötete.⁴⁶ Legeredetibbek benne lírai költeményei, bár elárulják, hogy írójuk Goethe iskoláján nőtt fel: tőle leste el az egyszerű dal titkát. A költemények első részében (Liebe, Jahreszeiten) tisztán

⁴¹ *Geschichte der poetischen Nationalliteratur der Deutschen*. 5 köt. Lipcse, 1835—1842.

⁴² Lásd a könyv előszavát. (6. l.).

⁴³ *Erstes Heft eines „deutschen Lesebuchs für die oberen Classen von Mittelschulen“*. Viertes Programm der öffentl. vollst. Realschule der k. Freistadt Pressburg. Pozsony, 1854. 3—21. l.

⁴⁴ „Die deutschen Dichter der Gegenwart“. Lipcse, 1847.

⁴⁵ L. Seidl levelét Schröerhez (a Kiadatlan Leveleknél).

⁴⁶ *Gedichte*. Wien, L. C. Zamarsky, 1856.

szólaltatja meg kedélyhangulatának akkordjait, s ügyesen szorítja az apró keretbe érzelmeinek megnyilvánulásait (*Immer Lieder, Vorfrühling, Bild, Liebchen ist da, Herbst ist da*). A másik rész (*Gelegentliches, Gestalten, Bilder*) költeményei inkább objektívek, vagy éppen reflexióból fakadtak.

Az epikumot csak néhány darab képviseli. Vannak közöttük régi balladák meg mondák feldolgozásai, s ezekben ügyesen alakítja egyéni felfogása szerint az idegen anyagot. Merész kísérlete, hogy Schiller után egy második Toggenburg lovagot írjon, érdekes összevetésre ad alkalmat. Ettől a balladájától, valamint Uhland gyűjteményének két népdala nyomán írt költeményétől (*Der Ritter und das Mägdelein, Zwei Königskinder*)⁴⁷ nem lehet némi eredetiséget elvitatni. Az antik formában és szellemben írt epikumai már határozottan mesterkéltek.

A kötet harmadik része *Siegfried's Tod* című 5 felvonásos tragédiájából tartalmaz részleteket. A drámát már régebben írta, s az első felvonás kéziratát megküldötte Grimm Jakabnak.⁴⁸ Bár Grimm nem nagy elismeréssel nyilatkozott a fiatal költő szomorújátékáról,⁴⁹ Schröer mégis felvette verseskötetébe az első felvonást, a többiből pedig kiszakított jeleneteket. Így Schröer drámaírói képességéről alig lehet véleményt alkotni. A töredékek arra mutatnak, hogy a dráma elég híven érezte volna a hősköltemény szellemét. Ugyanezt a tárgyat egyébként már néhány évvel előbb Geibel Emánuel is feldolgozta *Brunhild* című tragédiájában, és valószínű, hogy ez a mű irányította Schröer figyelmét a drámailag kitűnően értékesíthető anyagra.⁵⁰ Az 1859-i Schiller-ünnepségekre is írt egy kis ünnepi játékot,⁵¹ bevezetésül Tell Vilmos november 9-i pozsonyi díszelőadásához.

Schröer verseskötete nem részesült kedvező fogadás-

⁴⁷ V. ö. Uhland, Ludw.: *Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder*, 1844—45. (91. és 97. sz.)

⁴⁸ L. 1854. jan. 4-ről kelt, J. Grimmhez írt levelét (Kiadatlan Leveleinél).

⁴⁹ L. 1854. ápr. 7-ről kelt, J. Grimmhez írt levelét (u. ott).

⁵⁰ Később többen is feldolgozták, így Hebbel, ugyancsak *Siegfrieds Tod* című s ugyancsak 5 felvonásos tragédiájában.

⁵¹ *Festspiel zur Schillerfeier 1859*. Pozsony, K. Fr. Wigand, 1859.

ban. Bár a pesti és pozsonyi német újság elismeréssel nyilatkozott róla,⁵² a külföldi lapok figyelemre sem méltatták, az egyetlen Österreichische Zeitungot kivéve. Itt Betty Paoli⁵³ igen kedvezőtlen kritikában részesítette Schröer első szépirodalmi próbálkozását. Később azonban Weinhold a Wiener Literaturblattban sokkal enyhébben bírálta meg Schröer költeményeit, és Heinrich Kurz is kijelentette, hogy nincsenek minden érték nélkül.⁵⁴ A kis kötet 1862-ben második kiadását is megérte. Ebbe Schröer felvette újabb költeményeit is.

*

Schröer Pozsonyban lényegesen jobb anyagi viszonyok közé került: állásában véglegesítették, s jövedelme majdnem kétannyi volt, mint az egyetemen. 1855-ben nőül vette a magyar nemesi családból származott Kohányi Mihály leányát, Herminát.⁵⁵ Első gyermekük, Róbert a következő esztendőben született,⁵⁶ a második, Arnold⁵⁷ 1857-ben, harmadik fiúgyermekük pedig, Rudolf, 1864-ben, Bécsben.⁵⁸

Az ötvenes évek végén újra viharos események háborgatták Közép-Európa békéjét. Olaszország és Ausztria között végsőkéig kiéleződött a helyzet, s az ellentétek 1859. márciusában kirobbantak. Mikor az osztrák csapatok az egyik vereséget a másik után szenvedték az északolaszországi harc-

⁵² L. Pest-Ofner Zeitung, 1855. 289. sz., E.(duard) G.(latz) és Presburger Zeitung, 1855. 296. sz. ismertetését.

⁵³ Az ismert bécsi költő és irodalomtörténész. (Igazi nevén Barbara Elisabeth Glück.)

⁵⁴ *Geschichte der neuesten deutschen Literatur*. Lipcse, 1872. IV. köt. 44/a. l.

⁵⁵ Kohányi Hermina 1854. máj. 8-án született Tótmegyerén. Meghalt Bécsben, 1911. márc. 28-án.

⁵⁶ Később felsőkereskedelmi iskolai tanár volt Bécsben. Fiatalon halt meg, 1888. szept. 15-én.

⁵⁷ Dr. Michael Martin Arnold Schröer a századforduló körüli évek egyik legnevesebb anglistája. 1936. őszén halt meg Kölnben. Az angol nyelv és irodalom rendes tanára volt az egyetemen.

⁵⁸ Egyideig hadnagyként szolgált a hadseregben, később szobrászművész lett Bécsben. — Rajta kívül még két leánya volt Schröernek: Lili és Ida.

tereken, megjelentek Schröer lelkesítő „Német Dalai”.⁵⁹ Ezekben éles szemmel pillantotta át az európai helyzetet (*Oesterreich und Deutschland, Gegenüber Frankreich, Der deutsche Traum*). Egyik-másik költeményébe valóságos hírlapi vezércikket szorít. Különösen élénk feltűnést keltett *Aufruf an Preussen* című verse.⁶⁰

Néhány nappal a háború kitörése után Schröer levelet intézett a legfelsőbb bécsi rendőrhatalomhoz.⁶¹ Ennek élén akkor Kempen báró állott, aki altábornagyként szolgált az 1849-i hadjáratban. „Euer Excellenz haben mir im Jahre 1849 einige Teilnahme geschenkt,” — írja többek között levelében — „dies ermutigt mich an Ew. Excellenz diese Zeilen zu richten. Euer Excellenz sind in der Lage zu ermessen, ob in der Hauptquartier der Heere oder in Wien selbst ein Stylist zu brauchen wäre, der allen Veröffentlichungen diejenige Wärme leiht, durch welche sie sich am meisten empfehlen, der von einer Vaterlandsliebe beseelt ist, die eine ähnliche Gesinnung auch bei anderen wachzurufen im Stande ist. Sollte dies der Fall sein, so werden Ew. Excellenz mich am Besten geeigneten Ortes in Vorschlag zu bringen wissen.“

Schröer kérését valóban szóvátették⁶² de a montebellói és a magentai vereségek, valamint az osztrák haderő visszavonulása miatt már nem kerülhetett sor alkalmazására. Három héttel később pedig az olasz csapatok nagy győzelme Solferinónál végleg eldöntötte a háború sorsát.

A külpolitikai események hazánkban is egy csapásra megváltoztatták a helyzetet. Az októberi diploma kibocsátása az abszolutizmus bukását és az alkotmányos uralom visszaállítását jelentette. A lojálisok előtérbe-helyezése egyszerre megszűnt, és az emberek óriási változások előtt állottak.⁶³

⁵⁹ Névtelenül jelentek meg röpiratként Bécsben, 1859. áprilisában *Deutsche Lieder aus Oesterreich* címmel. A bécsi Belügyminisztérium levéltárában van egy példány, amely a rendőrség jelentése szerint Schröer szerzőségét igazolja. (3973/859 — Präs. II.)

⁶⁰ A rendőrség jelentése. (A bécsi Belügyminisztérium levélt., 3973/859 — Präs. II.)

⁶¹ A bécsi Belügyminisztérium levélt., 3973/859 — Präs. II.

⁶² U. ott.

⁶³ Berzeviczy A.: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. III. köt. Budapest, 1932. — 132. l.

A pozsonyi reáliskolában nem kis meglepetést okozott december elején a városi tanács első magyar nyelvű átírat. Ebben a Helytartóság a felől érdeklődött, hogy mi az igazgatóság véleménye a magyar tanítási nyelv behozataláról.⁶⁴ A tanári testület mindjárt másnap rendkívüli ülésen tárgyalta az ügyet. Jegyzővé Schrőert választották, akinek „tolla minden komolyan veszedelmes alkalmakkor helyt állani képes”.⁶⁵ A tanárok, egy kivételével, a német tanítási nyelv megtartása mellett nyilatkoztak.⁶⁶

A Schröer nagy gonddal készítette jegyzőkönyv azonban nem érte el célját. Egyelőre csak a történelmet és a hittant tanították a magyar tanulóknak magyarul, de a következő esztendő januárjában már kötelezővé tették az intézet valamennyi hazai illetőségű tanulójának heti három órában a magyar nyelv tanulását. A diákokat csoportokba osztották. Schröer a német anyanyelvű haladókat tanította.⁶⁷

Ettől kezdve több tanárnak a lába alatt inogni kezdett a talaj. Helyzetük mind tűrhetetlenebb lett, mert a magyar-érzelmű diákság nem egyszer nyíltan szembefordult velök. Február elején már mindenfelé tekingettek valami biztosabb alkalmazás felé. Elsőnek Schröer távozott. Február 14-én tanított utoljára az iskolában,⁶⁸ majd néhány nappal később családjával elhagyta Pozsonyt, és Bécsbe költözött.

Néprajzi tanulmányok.

Schröer a magyarországi germanisztika megalapítója. — A hazai németiség szellemi életét illető kutatás. — A folklorisztikai vizsgálatok csak későn indulnak meg. — A romantikusok érdeklődése és ennek következményei. — A kutatás nem áll a tudomány színvonalán. — Ennek okai. — Az abszolútizmus okozta változások. — Schröer fellépése. — Kapcsolatai Grimm Jakabbal. — Schröer mitológiája. — Kisebb munkái. — A hazai német népi színjátékok. — Kapcsolatai Weinholddal. — A főrévi kirándulás. — Első ismertetései. — Főmunkája. — Kutatásainak eredménye. — Jelentősége. — Újabb vizsgálatai. — A Schröerből kiindult munkálatok. — Támadása Heinzel ellen. — A hazai népszínjátékkutatás érdemei. — Schröer későbbi dolgozatai. — Működésének jelentősége.

Schröer pozsonyi tartózkodása idején írta legértékesebb

⁶⁴ L. Bozók: 1. m. 45. l.

⁶⁵ U. ott 46. l.

⁶⁶ U. ott 46. skll.

⁶⁷ U. ott 52. l.

⁶⁸ L. U. ott 106. l.

germanisztikai munkáit. Az akkori idők tudományos színvonalán álló művei arról tanuskodnak, hogy ő volt az első kutató, aki Magyarországon rendszeresen foglalkozott a hazai németiséggel.¹

Mivel közelebbi érdekek a magyar írókat nem fűzték ehhez az idegenajkú lakossághoz, a magyarországi németiség szellemi életét illető kutatás feladata magukra a hazai német írókra hárult.² Valóban már a 17. század nyelv művelő mozgalmával kapcsolatban az erdélyi szászok meg a szepesi németek ismételten felvetik nyelvük hovatarozásának és származásuknak kérdését. A szűkebb értelemben vett magyarországi németiség később is elsősorban nyelvészeti irányban folytatta kutatásait, s német folyóiratainknak szerkesztői különös gondot fordítottak ilyen tanulmányok közlésére.³

A hazai németiséget illető nyelvészeti kutatás tehát hosszú múltra tekinthet vissza; a magyarországi német folklorisztika azonban csak a 19. század első negyedében kezdődik.⁴ A német romantikusoknak az a törekvése, hogy a külföldi népeket is megismerjék, Magyarországra irányozta a német tudósok figyelmét.⁵ Schlegel, Hormayr, Collin, Humboldt és a többiek érdeklődése a hazai folklorisztikai kutatást hamarosan soha nem remélt virágzásnak indítja. Lázas buzgalommal gyűjtik meg teszik közzé a tudósok népköltészetünk termékeit, s kutatják át könyvtárainkat meg levéltárainkat.⁶

A múlt század első felében tehát a magyarság népi hagyományai gondos ápolásra találtak: németeinkről azon-

¹ Bleyer, Jak.: *Aufgaben der Deutschumsforschung im altungarischen Raume*. Dtschung. Heimatsbll., 1933. 238. l.

² Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története*. Budapest, 1926. (Ném. Phil. Dolg. XXXI.) Bevezetés.

³ U. ott.

⁴ L. Kurzweil, Geiza: *P. Remigius Sztachowics O. S. B. und die Anfänge der deutschungarischen Volkskundeforschung*. Dtschung. Heimatsbll., III., 319. l.

⁵ Schwartz, Elmar von: *Die deutschungarische Volkskundeforschung*. (Deutsche Volkskunde im außerdeutschen Osten. Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter, 1930. 26. skll.) 27. l.

⁶ L. Kurzweil, G.: i. m. 319. l.

ban alig jelentek meg efféle ismertetések. Először Melczer Jakab fejt ki ilyen munkásságot. Pillantását a Szepességre irányítja. Rajta kívül azonban csupán Csaplovics János munkái jöhetnek számba, aki egész Magyarország lakosságáról közölt néprajzi ismertetéseket.⁷

Általában a hazai németiség szellemi életét illető kutatás még a század közepén is messze elmaradt attól a tudományos színvonaltól, amelyet feltételezni lehetne a germanisztika terén Németországban elért eredmények alapján. A német nyelvészeti áramlatok ugyan mindig eljutottak hazánkba,⁸ az újabb fellendülés azonban Magyarországon alig tudta éreztetni jótékony hatását. Ennek oka egyrészt abban rejlett, hogy mire a németországi germanisták reformjai áthatották a külföldi tudományos közvéleményt, a magyar ifjagnak megtiltották az idegen egyetemek látogatását, másrészt pedig abban, hogy a diadalmas magyar nacionalizmus más utakat mutatott az akkori hazai tudományos munkálkodásnak.⁹

Az Abszolutizmus alatt azonban egy csapásra megváltozott a helyzet. A beözönlött német hivatalnoksereg és az osztrák katonai parancsuralom támogatásával megerősödött német szellem a tudomány érdeklődését is ráirányította a magyarországi németiség helyzetére meg kultúrájára.¹⁰ Így a szabadságharc utáni szomorú idők politikai elnyomottságának természetes következményeként bontakozott ki a hazai németiség ideszármazásának és szellemi életének tudományos vizsgálata.¹¹

Azok közül a kutatók közül, akik az abszolutizmus idején a hazai németiségre irányították figyelmüket, Schröer egyike volt a legképzettebbeknek. Németországi tanulmányai során közvetlenül ismerkedett meg a germanisztika legújabb vívmányaival, tudományos működése pedig közvetlenül

⁷ L. Schwartz, Elmar v.: i. m. 28. skl.

⁸ V. ö. Weber Arthur dr.: *A szepesi nyelvjárástanulmányozás története*. Budapest, 1916. (Ném. Phil. Dolg., XIX.) 40. l.

⁹ Erről l. Weber: i. m. 40. skl.

¹⁰ U. ott 41. l.

¹¹ U. ott.

Grimm Jakab hatása alatt fejlődött. A Grimm-testvérek nemcsak élénk figyelemmel kísérték a fiatal, de erőteljesen kibontakozó hazai tudományos törekvéseket, hanem állandó érintkezésben is állottak a magyarországi tudósokkal.¹² Munkáik, így elsősorban a népköltészet meg a mitológia terén végzett kutatásaik hazánkban élénk visszhangra találtak, s tudósainknak egész sora: Gaal György, Mailáth János, Mednyánszky Dénes, Erdélyi János, Ipolyi Arnold kezdette meg hatásuk alatt értékes munkásságát.¹³ Schrőert is az ő példájuk indította a magyarországi németiség nyelvének, költészetének és szokásainak vizsgálatára. „Er hat schauen gelernt“ — mondja Grimm Jakabról — „und Quellen geöffnet, wie Niemand gekonnt und Keiner gekannt und seine Wissenschaft regte sowohl befruchtend, wie alle seine Werke, die Gelehrten an, als sie auch Sprachwissenschaft und Geschichte vielfach erleuchtete.“¹⁴ Schrőer Grimm Jakabbal hamarosan érintkezésbe lép. Már 1854-ben két levelet vált vele,¹⁵ s tulajdonképpeni germanisztikai működése csak a nagy német nyelvész buzdítása után kezdődik.

Grimm német mitológiájának hatására és Ipolyi Arnoldnak 1854-ben megjelent *Magyar mithológiájától* serkentve,¹⁶ már 1855-ben közzétette *Beitrag zur deutschen Mythologie*¹⁷ című munkáját, s ez nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is élénk érdeklődést keltett.¹⁸ A kis könyv jelentősége

¹² L. Bleyer Jakab: *Hazánk és a német philologia a XIX. sz. elején*. Budapest, Akadémia. 1910. 96. skll.

¹³ U. ott 96. skll.

¹⁴ Schrőer, Karl Julius: *Beitrag zur deutschen Mythologie und Sittenkunde aus dem Volksleben der Deutschen in Ungern*. Fünftes Programm der öffentl. vollst. Realschule der k. Freistadt Presburg. Pozsony, 1855. 11. l.

¹⁵ L. a Kiadatlan Leveleknél. Grimmnek egy későbbi levelét (Berlin, 3. Febr. 1858), amelyben Schrőert folklorisztikai és nyelvtudományi munkáinak folytatására buzdítja, l. Germania (hrsgg. v. Pfeiffer), XII. 126. skl.

¹⁶ L. Schwartz: i. m. 50. l.

¹⁷ L. Schrőer, K. J.: i. m.

¹⁸ L. Zarnckes *Lit. Centralblatt*, 1855., 51. sz., 826. hb. — Frommans *Die Deutschen Mundarten*, II., 527. skl. (Dr. C. Bartsch.) — *Gelzers Monatsblätter für innere Zeitgeschichte*, XXXIV., 3. füz. — *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien*, VII., 285. skl. (K. Weinhold.)

nem annyira feldolgozott anyagában rejlik, hanem céljában. „Als Aufmunterung zu größeren Sammlungen in den deutschen gegenden Ungerns“ — írta a munka címe alá. Ebből a célból általános megjegyzéseken kívül példákat is adott, s a különféle szokásokból, mesékből, játékokból igyekezett egy-egy mitikus lényre következtetni. Bár nem egy merész megállapítást tett, így például a hangutánzó „Wauwau“-t Wuotanra vezette vissza, munkája mégis arra vall, hogy járatos volt a német mitológia tudományában. Több tévedése annak tulajdonítható, hogy a germán mondagyűjteményeknek csak egy töredéke állt rendelkezésére. Az akkor még legfontosabb feladat: az anyag gyűjtése szempontjából azonban a kis munka így is értékes, és néhány megállapítását a későbbi kutatás is igazolta.¹⁹

Ugyanebben az évben kisebb dolgozatai is megjelentek J. W. Wolfnak, a Grimm-testvérek egyik leglelkesebb követőjének folyóiratában: *Aus dem Volksleben in Pressburg und der Umgegend, Volks- und Kinderlieder, Mythische Gestalten im Pressburger Volksglauben*.²⁰ A nyugatmagyarországi lakodalmas népszokások ugyancsak felkeltették érdeklődését, s két cikkben számolt be a pozsonyi vincellérek látványosságszámba menő lakodalmairól.²¹ Mindezen munkáinál azonban jóval értékesebbet adott, midőn érdeklődését a népi színjátékokra irányította.

*

Bár a hazai német népi színjátékok hosszú multra tekinthetnek vissza, a tudomány figyelme mégis csak a múlt század derekán fordult először feléjük.²² Az első kutató, aki e színjátékokat összegyűjtötte és tudományos vizsgálat alá vette, Schröer volt.

¹⁹ L. Nagel — Zeidler: *Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte*. II. köt. Bécs, 1914. 106. skll.

²⁰ *Zeitschrift für deutsche Mythologie*, II. köt. 187. skll., 217. skll., 424. skll.

²¹ *Hochzeitsgebräuche in Pressburg*. Geschildert von K. J. Schröer, Pest-Ofner Zeitung, 1857. 24. és 26. sz.

²² Ernyey J. és Kurzweil G.: *Német népi színjátékok*. I. köt. Budapest, 1932. XVI. l. (Bevezetés.)

Már 1855-ben közzétett egy körmöcbányai karácsonyi misztériumot, a következő évben pedig egy főrévi paradicsom-játékot.²³ Ezek voltak előtanulmányai egy későbbi teljesebb munkához. Ennek kéziratát 1857. januárjában terjesztette a bécsi Tudományos Akadémia elé.²⁴ A bécsi Akadémia elismerte a mű érdemeit, s kiadására támogatást engedélyezett. A kis könyv *Deutsche Weihnachtsspiele aus Ungern* címmel, Weinhold Károlynak ajánlva másfél évvel később jelent meg Bécsben. Jelentősége igen nagy a hazai német népszínháttudomány történetében.

Ennek alapjait Weinhold Károly vetette meg 1853-ban megjelent *Weihnachtsspiele und -Lieder aus Süddeutschland und Schlesien* című munkájában. Ez még ma is egyedülálló és kimagasló jelentőségű.²⁵ A magyarországi kutatásra nézve sorsdöntő volt, hogy megalapítójának, Schröernek működése Weinhold vizsgálataiból indult ki.

Schröer az ötvenes évek közepén ismerkedett meg Weinholddal, aki munkáiról mindig elismerően nyilatkozott az osztrák folyóiratokban. Költeményeit is megküldötte neki, és éppen Weinhold volt az, aki a verseskötetet a rosszindulatú bécsi kritikával szemben pártfogásába vette. Ettől kezdve zavartalan, holtigtartó barátság fejlődött a két germanista között.²⁶ Schröer Weinhold munkájától indítva fogott a magyarországi német népszínháttudományozásához, s mielőtt a szövegek feldolgozásához látott, megküldötte neki kéziratot jegyzeteit.²⁷ Weinhold gondosan átvizsgálta Schröer munkáját, s megjegyzéseket fűzött hozzá.

²³ *Ein Weihnachtsspiel aus Ungern*. Nach der Handschrift der Sternspielbruderschaft zu Kremnitz. Weimarer Jahrb., III. 391. skll., ill. *Ein Paradeisspiel aus Ober-Ufer in Ungern*. U. o., IV. 383. skll.

²⁴ Sitzungsberichte der phil.-hist. Cl. d. kais. Akad. d. Wiss., XXIII. 103. l.

²⁵ L. Schmidt, Leopold: *Neue Volksschauspielforschung*. Deutsch-ungarische Heimatsblätter, 1932. 338. l.

²⁶ L. Weinhold megemlékezését Schröerről (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, XI. (1901.) 213. skl.

²⁷ L. Schröer, Karl Julius: *Deutsche Weihnachtsspiele aus Ungern*. Geschildert und mitgetheilt von... Wien, Keck u. Comp., 1858. 55. skl.

A hazai német népdráma története egészen a középkor végére nyúlik vissza. Bár a középkorból egy emlék sem maradt fenn, mégis számos adat tanuskodik arról, hogy a karácsonyi, farsangi és passiójátékok bizonyos egyszerű formái hazánk németlakta városaiban már a 15. században elterjedtek. A mesterdalnokok, elsősorban Hans Sachs, valamint az iskoladráma hatása alatt az idők folyamán lényegesen átalakulva gondos ápolásra találtak hazánk németlakta vidékein, és többhelyütt fennmaradtak a legújabb időkig.²⁸

Abban az évben, mikor Weinhold színjátékai megjelentek, kíváncsiságtól űzve elment Schröer a város közelében lévő Főrév faluba, és megtekintette a parasztlegények előadását Krisztus születéséről, az első emberpár bűnbeeséséről, valamint a vargáról és a szabóról szóló bohózatot.²⁹ A nép élő színjátékával történt első találkozás igen mély hatással volt a fiatal kutatóra: lebilincselte a régies szokásokhoz híven ragaszkodó játéktársaság, amely megtartotta a mesterdalnokság formáit, és megőrizte a régi színjáték ájtatos-ünnepélyes alaptónusát.

Weinhold könyve meg a látottak hatására először a körműbányai színjátékot tette közzé, de a felvidéki bányavárosoknak egyéb, értékesebb népdramai hagyományait figyelmen kívül hagyta.³⁰ A következő évben ismét megtekintette Főréven a három népi játékot, és sikerült nem csekély fáradozás után bepillantást nyernie a gondosan őrzött kéziratokba. A paradicsom-játékot nem sokkal később megjelentette, és hamarosan befejezte főmunkáját is.

A mű öt részből áll: 1. A bevezetésben vázolja a játékok tanulásának módját, a közönség részvételét, továbbá az egyszerű előadók szokásait, erkölceit és régi színpadi berendezéseit. Részletesen leírja jelenetről-jelenetre az előadás minden mozzanatát, s hangsúlyozza, hogy ez fényt vet az ónémet

²⁸ L. Pukánszky Béla von: *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn*. Münster in W., 1951. I. köt. 92. skll., 201. skll. és 379. skl., továbbá Ernyey-Kurzweil id. munkájának bevezetését.

²⁹ L. Schröer, Karl Julius: i. m. l. l.

³⁰ Ezekre először Ernyey József hívta fel a figyelmet. (A Magyar Nemz. Múz. Néprajzi Osztályának Értesítője, 1906. 245. skll.)

színházra. 2. Tüzetesen vizsgálja a főrévi színjátékoknak az addig ismeretessé vált játékokhoz való viszonyát, és igyekszik kimutatni, hogy a főréviek összehasonlíthatatlanul tökéletesebb állapotban maradtak fenn. 3. Közli a főrévi játékok szövegét: a) Krisztus születése (a tulajdonképpeni karácsonyi játék), b) Ádám és Éva (ezt már egyszer közzétette), c) egy addig még nyomtatásban meg nem jelent gasteini paradicsom-játék (összehasonlítás végett és néhány érdekesebb vonása miatt). A vargáról és a szabóról szóló bohózatot összefüggéstelen és hézagos volta miatt elhagyta. 4. Megvizsgálja Hans Sachsnek valamennyi karácsonyi játékhoz való viszonyát, és arra az eredményre jut, hogy a költő a népi játékokból egyrészt merített, másrészt munkáival hatott rájuk. 5. Tudósít az egykori pozsonyi játékoknak 1793-ból származó megkerült kéziratáról.

Bizonyos, hogy a népies színműnek ez a válfaja, a karácsonyi játék, az egyháziak meg a nép farsangi, húsvéti és passiójátékai mellett a mult század közepéig (Weinhold könyvének megjelenéséig) alig részesült figyelemben. Miután ezek a játékok századokkal előbb teljesen a nép kezébe kerültek, sokhelyütt kihaltak. A fennmaradtakat pedig a megváltozott ízlés az idők folyamán nem hagyta érintetlenül. Ennek következtében ezeknek a népies játékoknak előadásmódjáról a mult század közepén igen kevés volt ismeretes. Bár Schröer a főrévi játékok előadásmódjának, kétségtelenül túlozva, igen nagy fontosságot tulajdonított, — hagyományosan réGINEK, sőt éppen középkorinak tartotta — annyi mégis bizonyos, hogy a főrévi játékoknak, mint valami csodálatos unikumnak, igen nagy a drámatörténeti jelentősége.³¹ „Den deutschen Ansiedlungen in fremden Ländern in ihrer Abgeschiedenheit scheint es oft besonders vorbehalten, — jelentette ki magyaráztaképpen — Altertümliches und Volksmäßiges treu zu bewahren, wenn es außen im Heimatlande längst schon erloschen ist.“ Csakhogy Főrévben nem annyira a népi, hanem sokkal inkább a vallási elkülönülés őrizte meg

³¹ Solymossy Sándor: *A főrévi népszínjátékok*. Ethnographia, XXII. évf. (új folyam, VII.) 257. l.

a játékok konzervatív jellegét.³² A lakosok ugyanis, akárcsak az egykoron hasonló játékokat őrző pozsonyi vincellérek túlnyomó többségben protestánsok. Elődeik Czoernig szerint a Boden-tó mellől költöztek hazánkba.³³ Schröer ebben joggal kételkedett, — valószínűleg Stájerországból származnak — s osztrák nyelvjárásúaknak tartotta őket.³⁴

Nem egészen helytálló Schröernek az a másik fontos megállapítása, amelyre akkor jutott, midőn a főrévi játékok szövegét egyrészt már közzétett, másrészt még kéziratos szövegekkel összevetette.³⁵ Hogy a főrévi játékok szövege a drámának eredeti és egyetlen teljes alakját tartalmazza, elsiertett kijelentése volt. Tévedéséről maga is hamarosan meggyőződhetett, midőn nemcsak Pozsonyból, hanem a mosonmegyei Rajka községből is majdnem teljesen megegyező szövegeket kapott.³⁶

Kutatásai nem tudták a játékok eredetét sem megvilágítani közelebbről. Helyesen következtet ugyan egyes jelene-tekéből, amelyek a 15. és 16. századbeli egyházi meg világi dalokra emlékeztették, e népi színjátékok korára, de a humanista iskoladráma, valamint a mesterdalnokköltészet hatását nem tudta kimutatni. Hogy a darabok mesterdalnokok mintájára egyesült céhek kezébe kerültek, nem kerülte el ugyan figyelmét, és helyesen jelentette ki, hogy a színjátékok mégsem tekinthetők mesterdalnokok költészetének. Még nagyobb érdeme, hogy észrevette a színjátékokban lévő Hans Sachs-versebetoldásokat. Felhívta a figyelmet reá, hogy a paradicsomjátéknak majd a fele e költőnek vallásos színjátékaiból vett részletekből áll, s hogy hasonló betoldások vannak a többi színjátékban is, így a maga közzétette körmöcbányai misztériumban meg Weinhold vorderbergi színjátékában.

³² L. Moser, Hans: *Volksschauspiel im Auslanddeutschtum*. Dichtung und Volkstum (neue Folge des Euphorion), XXXVI. 90. l.

³³ *Ethnogr. d. öst. Mon.*, II. köt. 304. l.

³⁴ Schröer: i. m. 4. és 6. l.

³⁵ L. Kurzweil, G.: *P. R. Sztachovics*, 321. l.

³⁶ L. Schröer, Karl Julius: *Nachtrag zu den deutschen Weihnachts-spielen aus Ungern*. Achtes Programm d. öffentl. vollst. Realschule der k. Freistadt Presburg. Pozsony, 1858. l. skll.

Végső megállapítása, hogy Hans Sachs a népi színjátékból egyfelől merített, másfelől hatott rája, persze nem egészen helyes, mert a betoldások közvetve, az előadásokat rendező céhek emberei révén kerültek a színjátékokba, akik a darabok humanista szellemű alapanyagát továbbalakították a mesterdalnokköltészet szellemében.³⁷

Végeredményben azonban Schröer munkája a játék régies előadásmódjáról szóló igen gondos tudósításai, az akkoriban szinte meglepő forráskimutatása és maguk a közölt színjátékok természete folytán, aránylag csekély terjedelme ellenére is, Weinhold könyve után hosszú ideig a legjelentősebb adalék volt a német népdráma történetéhez. A kis munkának ezenkívül három irányban is volt hatása.³⁸ Először hozzájárult ahhoz, hogy Főrév az egyre józanabbá váló idők folyamán, egyedül az egykoron oly számos község közül, fenntartotta a hagyományt. Másodszor általa kerültek be ezek a játékok az egyházi színjáték történetébe, s végül neki köszönhette az újabb laikus játékmozgalom annak a szövegnek ismeretét, amelynek szigorú megkötöttsége régies-ünnepélyes játéktílusának annyira megfelelt. Ezekben a körökben a főrévi játékokat számtalanszor előadták és többször átdolgozták.³⁹

Egy ugyancsak még 1858-ban megjelent, de majdnem teljesen ismeretlenül maradt kisebb kiegészítő munkájában Schröer egy 1773-ból származó rajkai kéziratról tudósított.⁴⁰ Ez is a karácsonyi játékot meg a vargáról és a szabóról szóló bohózatot tartalmazza, az „Ádám és Éva” helyett azonban a gazdag ember históriáját („Histuria von dem reichen Mann”).

Később még több ízben foglalkozott a népi színjátékkal. Néhány népszerű, inkább a nagyközönség számára írt cik-

³⁷ Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története*. Budapest, 1926. 197. l.

³⁸ Ezek Hans Moser megállapításai (i. m., 92. l.).

³⁹ A főrévi játékokat újra Hans Klein jelentette meg Rá éppen olyan mély hatással volt az előadás, mint hét évtizeddel előbb Schröerre. (L. H. Klein: *Das Oberuferer Paradeisspiel in ursprünglicher Gestalt*. Kassel, 1928.)

⁴⁰ L. i. m. (*Nachtrag zu den Weihnachtssp.*) 3. l.

kén⁴¹ kívül különösen három nyilatkozata jelentős.⁴² *Meistersinger in Oesterreich* című dolgozatában⁴³ igyekezett a főrévi játékok vándorútját pontosabban meghatározni. Az ausztriai protestáns mesterdalnokok kései működéséből indult ki, és eljutott a protestáns emigráció évein, továbbá az 1646-i esztendőn, amikor a magyar országgyűlés szabad vallás-gyakorlatot ígért, az 1652-i első rajkai előadáshoz.

A következő évben August Hartmann egyik munkájának ismertetésekor⁴⁴ a bevándorlás idejét az 1597 és 1633 közötti évekre terjesztette ki, s megnevezett közelebbi adatok nélkül további protestáns községeket, ahol ilyen játékokat előadtak. Katolikus falvak, jelentette ki tévesen,⁴⁵ csak a 19. század közepe óta tartottak előadásokat.

Egy ebbe a tárgykörbe vágó utolsó dolgozatában⁴⁶ végül részletesen tárgyalta a karácsonyi játékoknak a 16. századbeli mesterdalnokokkal való kapcsolatát. Ezek a későbbi nyilatkozatai azonban úgyszólván teljesen figyelmen kívül maradtak.

Annál nagyobb feltűnést keltettek maguk a karácsonyi játékok és a hozzájuk fűzött fejtegetések. A folyóiratoknak és napilapoknak egész sora⁴⁷ emlékezett meg a fiatal tudós munkájáról, s a kis könyv hamarosan a tudományos kutatás terén is éreztette jótékony hatását.⁴⁸ Schröer példája indította

⁴¹ *Die Weihnachtsspiele in Ober-Ufer*. (Faust, 1860). *Deutsche Weihnachtsspiele in Ungern*. Mit Abbildungen. (Leipziger „Illustrierte Zeitung“, 1860.) *Meistersinger in Oesterreich*, Wiener Zeitung, 1873. április.

⁴² Az első kettőre H. Moser mutatott rá. (L. id. cikkét, 92. l.)

⁴³ Megjelent a „Germanistische Studien“-ben (Supplement zur „Germania“, hrsgg. v. K. Bartsch), II. köt. 197. skll.

⁴⁴ *Weihnachtlied und Weihnachtspiel in Oberbayern*. München, 1875. (Germania, XXI. 110. skll.)

⁴⁵ L. Moser, H.: i. m. 94. l. (15. jegyz.).

⁴⁶ *Alte Weihnachtsspiele und letzte Meistersinger in Oesterreich*. Die Heimat, V. (1880.) 14., 15. és 18. sz.

⁴⁷ L. Lit. Centralblatt, 1858., 8. sz., 124. skhb. — Die deutschen Mundarten, V., 91. l. (E. Hektor.) — Europa, 1858., 4. sz. — Das Ausland, 1858., 7. sz. — Wiener Zeitung, 1858., 2829. sz. — Anz. d. germ. Mus., 1858. s 1858. elejéről: Pressburger Zeitung, Pest-Ofner Zeitung, Pesti Napló, Der Grenzbote, Augsburger Postzeitung, Illustrierte Zeitung, Wiener Theaterzeitung stb.

⁴⁸ 1862. újabb kiadásban is megjelent (Bécs, Braumüller).

Sztachovics Remig Alajos bencésrendi szerzetespapot⁴⁹ arra, hogy összegyűjtse a nyugatmagyarországi németek, elsősorban a „heidebauerek“ (a „Heideboden“ területén, amelyhez Főrév is tartozik) népi színjátékait.⁵⁰ Gazdag és értékes leleteiből azonban egyelőre alig volt haszna a tudománynak, mert hosszú éveken át felhasználatlanul heverték a pannonhalmi főapátság könyvtárában.⁵¹ Így a múlt században csak igen kevés vált ismeretessé a gazdag gyűjteményből, az is egy zürichi doktori értekezés⁵² révén. A disszertáció szerzője, Marcus Hei n z e l, Sztachovicsnak volt tanítványa. Kisterjedelmű röpiratszerű értekezésében Schröer munkáját igyekezett kiegészíteni, s lényegében Schröer vizsgálatainak bírálatát adta. Schröer Pfeiffer Germaniájában igen éles, személyeskedéstől éppen nem mentes ismertetésében válaszolt,⁵³ s Heinzelt a legsötétebb tudatlansággal meg sarlatánsággal vádolta. Mivel azok a színjátékok, amelyekre Sztachovics tanítványa hivatkozott, ismeretlenül maradtak, Schröer jogtalan támadását később sem tudták visszautasítani. Schröer magának Sztachovicsnak kutatásairól is alig tett említést, pedig együttműködésük értékes eredményekre vezethetett volna.

A magyarországi népszínjáték-kutatás első szakasza ugyanis, amely Schröernek és követőinek nevéhez kapcsolódik, nem hozta meg a kívánt eredményeket. Bár a hazai kutatás Schröer révén Weinhold vizsgálataiból indult ki, mégis ezek a kutatók kezdettől fogva letértek a Weinhold kijelölte célhoz vezető útról. Weinhold felvetette a legfontosabb kérdéseket, s nem követte el azt a végzetes hibát, hogy szétsza-

⁴⁹ Róla l.: Kurzweil G.: i. m. (DUHBL, III. 319. skll.) Schwartz, Elmar v.: i. m. 54. l. — Nagel-Zeidler: i. m., II. köt. 245. l. — Pacher D.: *Sztachovics Remig Alajos*. A pannonhalmi főapátság története. VI. köt. Budapest, 1916.

⁵⁰ L. Pacher D.: i. m. 651. l.

⁵¹ Csak 1954-ben tette meg Schmidt Lipót az első lépéseket tudományos értékesítésük érdekében, miután 1951-ben Kurzweil G. felhívta rájuk a figyelmet.

⁵² *Deutsche Weihnachtspiele in Ungarn*. Geschildert von Marcus Heinzel. Wien, Pichler (de dato Raab, 1865.).

⁵³ L. Germania, XII. (1867.), 104. skll.

kítsa az egységes fejlődést ó- és újgermanisztikára való anyagfelosztással.⁵⁴ Magyarországi és osztrák követői azonban, bár a legfontosabb szöveggyűjtemények nekik köszönhetők, nem tudták meglátni a zseniális kutató munkájában a legfontosabb irányelveket.

Később Schröer a szepességi és gottscheei nyelvjárások tanulmányozásakor adott folklorisztikai ismertetésein kívül még többször visszatért a kutatásnak erre a területére. Egy-két kisebb, inkább népszerű, mint tudományos cikke jelent meg Rosegger „Heimgarten“-jában, majd leírásokat közölt a tiroli népszokásokról,⁵⁵ s később munkatársa lett Weinhold 1891-ben meginduló folyóiratának is (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde).⁵⁶ Mindezen művei, akár a legtöbb egykorú kutató munkái, önmagukban nem képviselnek nagyobb értéket. Mégis alapjául szolgáltak a századforduló után bekövetkezett magasabbrendű kutatásoknak, amelyek a tisztán történeti módszert folklorisztika-biológiai vizsgálatokkal váltják fel, s a külföldi németiség szellemi életét a maga benső valóságában mutatják be.⁵⁷

V.

Hazai német nyelvjárások.

Működése körét a nyelvjárásokra is kiterjeszti. — A szepesi nyelvjárásstudományozás előzményei. — Eredménytelensége. — A németországi nyelvjárásstudatás fellendülése: Schmeller. — Schröer nyomdokaiba lép. — Első munkája. — Feltevéseinek kiinduló pontja. — Utazása Észak-Magyarországon. — Kiegészítí vizsgálatait. — Főműve. — Létrejöttje. — Érdemei. — Fogatkozásai. — Alapvető tévedése.

Pozsonyi tartózkodásának utolsó éveiben Schröer germanisztikai működésének körét a hazai német nyelvjárásokra is kiterjesztette. Vizsgálatainak tárgyául elsősorban a felső-

⁵⁴ L. Schmidt, Leopold: *Neue Volksschauspielforschung*. Dtschung. Heimatsbll. (ezentúl többhelyütt rövidítve: DUHBL), 1932. 338. skll.

⁵⁵ Neue Freie Presse és Deutsche Zeitung (Bécs), 1879. augusztus.

⁵⁶ Schröer később ezeket az elsőrt dolgozatait egy külön kötetben akarta összegyűjteni (I. levelét B. Elischerhez, DUHBL, IV. 208. skl.), de tervét nem valósította meg.

⁵⁷ Jungbauer, Gust.: *Sprachinselvolkskunde*. Sudetendeutsche Zeitschr. für Volkskunde (Prága), III. 143. skll.

magyarországi dialektusokat választotta, és sikerült e németiséget borító évszázados homályt végre eloszlatnia.

A szepesiek eredetét már a 15. század óta mind szepesi, mind idegen kutatók ismételten megkísérlik kideríteni. Ezek a fejtegetések azonban egészen délibábosak: erőltetett név-egyeztetések alapján a szentírás és a népvándorlás legkülönbébb néptörzseitől próbálják e németeket leszármaztatni.¹ Csak a 18. század végén kezd elterjedni az a meggyőződés, hogy a szepesiek az Árpád-házi királyok alatt bevándorolt települők, s hogy eredetük felderítésére szellemi életük szolgálhat alapul.² Frölich Dávid, az európai hírnű szepesi tudós már 1641-ben megfigyeli nyelvjárásukat, később pedig Leibnitz, majd főleg a 19. század elején Adelung hatása alatt³ igen nagy érdeklődés mutatkozik a szepességi tájszólás iránt. Egymásután jelennek meg a kisebb-nagyobb terjedelmű nyelvjárási szógyűjtemények, így Bredetzky Sámueltól, Genersich Keresztélytől és Jánostól, Rumy György Károlytól,⁴ de a nyelvészeti kutatás akkori tökéletlensége miatt a szepesiek eredetét borító sűrű homályt nem tudják eloszlatni. E nyelvészeti kísérletek eredménytelensége lehetett annak az oka, hogy a századeleji érdeklődésnek később majdnem semmi nyomát sem találjuk: öt évtizeden át Csaplovicson kívül⁵ senki sem emlékezik meg e tárgyról.⁶

Pedig Németországban a nyelvészeti kutatás terén ugyanekkor hatalmas fellendülés következett be.

Midőn a múlt század huszas éveiben a bajor Johann Andreas Schmeller zseniális munkáival⁷ meglepte a tudo-

¹ Gréb Gyula: *A szepesi németek nyelve és eredete*. A Szepesség. (Emlékkönyv. Szerk. Dr. Loisch János.) Budapest, 1926. 41. l.

² Weber Artur: i. m. 12. l.

³ L. Thienemann Tivadar: *Német és magyar nyelvbűjtő törekvések*, 1912. 29. skll. és Weber: i. m. 21. l.

⁴ Róluk l. Weber: i. m.

⁵ Csaplovics elsősorban *Gemälde von Ungarn* (Pest, 1829.) című munkájában foglalkozott a szepesi dialektussal (l. Schwartz: i. m. 29. l.), de komoly eredményre ő sem jutott.

⁶ L. Weber: i. m. 38. l.

⁷ *Die Mundarten Bayerns*, München, 1821. — *Bayrisches Wörterbuch*, Stuttgart u. Tübingen, 1827—1837.

mányos világot, új utak nyíltak, új lehetőségek kínálóztak a kutatóknak. S valóban, a német tudományos nyelvjárás-kutatás megteremtőjének vizsgálataiból kiindult mult századi munkálkodás jelentős vívmánya lett, hogy összekapcsolta az újabb nyelvi állapotokat az írásos vallomásokból ismeretes régebbi korszakokkal.⁸ E történeti szemlélet, amely Weinhold támogatásával⁹ egyre inkább érezttette hatását, számos új eredményre vezetett, bár a nagy problémákat egymaga nem tudta megoldani. A Schmeller utáni német dialektuskutatás főcélja a nyelvjárások osztályozása.¹⁰ A német tudósok, akárcsak francia kortársaik, a botanikus Linné rendszerét alkalmazzák a dialektusokra. A nyelvjárásokat önállóan fejlődő szervezeteknek fogják fel, s így érthető, hogy a nyelvsgizegek élénk érdeklődést keltenek. Maga Schmeller is már vizsgálat alá veszi az olaszországi „hét meg tizenhárom község“ német nyelvjárását,¹¹ s példája nyomán egyre több kutató figyelme fordul a nyelvsgizegek felé.

Schmeller nyomdokait követte Schröer is. Munkáit jól ismerte, s külsőségekben (elrendezés, hangjelölés) is átvette eljárását. Figyelmét nem kerülték el Weinhold fontos nyilatkozatai meg Frommann újításai sem, s a német nyelvészet legújabb vívmányait a németországi egyetemeken tanulmányozta. Így vált lehetővé, hogy midőn az ötvenes évek közepén vizsgálat alá vette a felvidéki nyelvjárásokat, a magyarországi német nyelvjárás-kutatás benne találta meg első hivatott művelőjét.

A felsőmagyarországi német nyelvjárások szótárához éveken át gyűjtött adalékait már 1856. elején befejezi, a következő esztendő júniusában pedig a bécsi Tudományos Akadémiában mint vendég előadást tart, s tárgya iránt élénk érdeklődést ébreszt.¹² Így jelenik meg a bécsi Akadémia Tudósításiban *Beitrag zu einem Wörterbuche der deut-*

⁸ Bach, Adolf: *Deutsche Mundartforschung*. Heidelberg, 1934. (Germ. Bibl., XVIII. köt.) 6 l.

⁹ *Über deutsche Dialektforschung*. Weimar, 1855.

¹⁰ L. Bach, Adolf: i. m. 7. l.

¹¹ *Über die sogenannten Cimbern der VII. und XIII. Communen*. Abh. der I. Cl. der königl. Akad. in München v. J. 1838.

¹² Die deutschen Mundarten, IV. 389. l.

schen Mundarten des ungrischen Berglandes című munkája.¹³ Ebben azt a helyes elvet tartja szem előtt, hogy történeti adatok híján pusztán a nyelvjárás segítségével világítsa meg a felvidéki németiség eredetének kérdését. A könyv első felében tüzetesen foglalkozik ezzel a kérdéssel, majd következik a forrásaiból nyert tekintélyes szókészletből összeállított idiotikon (ebbe belevonta a hangrendszerre vonatkozó megjegyzéseit és a népszokásokról tett megfigyeléseit is), végül pedig egy gazdag nyelvjárasi szöveggyűjtemény. Ez a munkája még nem teljesen megbízható, mert nem saját megfigyelései alapján készült. Az anyagot egyrészt régebbi nyelvemlékekből (pl. a selmebányai Stadt- und Bergrecht, a körmöcbányai karácsonyi játék, a lőcsei krónika stb.¹⁴) merítette, ezek pedig csak elvétve tartalmaztak nyelvjárasi szöveget, másrészt pedig dilettánsok készítette írásbeli közlésekből. Így érthető, hogy több megállapítása téves. Szembeötlő például, hogy a szepesi nyelvjárás legrégibb emlékét, Bubenka *Rechenbuch*-jának jólismert szövegét lőcsevidékinek hiszi, holott annak nyelvi sajátosságai világosan a gründner-tájszólás ismertető jeleit tüntetik fel.¹⁵

A legmerészebb kijelentést azonban végső következtéseinél tette, midőn fogyatékos adatai alapján valamennyi felsőmagyarországi és erdélyi nyelvjárás összetartozását állapította meg: „Der Grundgedanke, den ich vor Augen habe,“ — hangsúlyozta — „ist... der, daß die deutschen Bewohner der Zips, der Gründe, der ungrischen Bergstädte, ferner die Kriehajer... e t w a s mit einander gemein haben, das sie als Verwandte der Siebenbürger ‚Sachsen‘ kennzeichnen.“¹⁶ Ezek a németek, nézete szerint, a 12. sz. közepén telepedtek meg hazánkban.¹⁷ A nyelvükben található nagy eltéréseket későbbi közép- és felnémet bevándorlásokkal szerte volna magyarázni.

¹³ L. Sitzungsberichte der phil.- hist. Cl. der kais. Akad. der Wiss. in Wien. 1857. évf. (XXV. köt.). 213—272. l., 1858. évf. (XXVII: köt.), 174—240. l.

¹⁴ L. Sitzungsberichte, XXVII. 234—236. l.

¹⁵ L. Weber: i. m. 15. l.

¹⁶ Schröer: *Beitrag zu einem Wörterbuche*, Sitzungs., XXV., 225. l.

¹⁷ U. ott 225. skl.

Még különösebb, hogy ezt a tévedését akkor sem volt hajlandó helyesbíteni, midőn 1858-ban a bécsi Akadémia támogatása lehetővé tette számára, hogy beutazza Észak-Magyarországot, és meggyőződjék ezeknek a nyelvjárásoknak lényeges kiejtésbeli meg nyelvbeli különbségeiről. Utazása közben számos községben készített nyelvjárási szövegeket. összegyűjtötte a személy-, hely- meg dülőneveket, s kutatott régi okiratok után. Alapos munkát ismét nem végezhetett, mert mindössze hat hét állott rendelkezésére. E rövid idő alatt pedig harmincegy, egymástól messze fekvő községet keresett fel,¹⁸ s a számára ismeretlen nyelvjárások ábrázolását még a lakosság idegenkedése is megnehezítette.¹⁹

Kutatásai eredményének egyrészét már a következő évben közzétette,²⁰ de csak négy évvel később jelentette meg a felsőmagyarországi német nyelvjárások leírását²¹ és hangtanát.²² Ezek hosszú időn át a legfontosabb szakmunkák voltak e németiség nyelvére vonatkozólag, s egy meg más tekintetben még ma is számottevők.²³

A *Nachtrag zum Wörterbuche* lényegében nyelvi sajátágok gyűjteménye, de a nyelvjáráskutatás számára több újat tárt fel, mint maga a szótár. Érdeme az is, hogy mivel már maga figyelte meg az élő dialektusok árnyalatait, a feljegyzés tökéletesebb.

Főműve (*Versuch einer Darstellung der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes*) a hozzátartozó hangtannal

¹⁸ L. Schröer: *Nachtrag zum Wörterbuche*, 248. skl.

¹⁹ Schröer erről a Germaniában (IX., 482. l.) is panaszkodott.

²⁰ *Nachtrag zum Wörterbuche der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes*. Sitzungsberichte der phil.- hist. Cl. der kais. Akad. der Wiss. 1859. évf. (XXXI. köt.), 245—292. l.

²¹ *Versuch einer Darstellung der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes*. Mit Sprachproben und Erläuterungen. U. o., 1863. évf. (XLIV. köt.); 255—436. l.

²² *Die Laute der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes*. U. o., 1864. évf. (XLV. köt.), 181—262. l.

Schröernek ezek a munkái különnyomatban is megjelentek. (Wien, Karl Gerolds Sohn in Comm.)

²³ További tervbevett munkái (l. *Nachtrag...*, 253. l. és *Die Laute...*, 181. l.), így a személy- és dülőnév-gyűjtemény, a nyelvjárási-irodalmi nyelvi szótár, nem jelentek meg.

(*Die Laute der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes*) körülbelül úgy viszonylik a szótárhoz, mint Weinhold *Dialektforschungen*-ja sziléziai szótárához. Részleteiben értékes munka, bár Schmeller, Weinhold, Schleicher kutatásainak tökéletességét nem találjuk meg benne. Ezt részben az is okozta, hogy ismét kénytelen volt fogyatékos értesülésekre támaszkodni. Az ígért szövegeket legtöbbször meg sem kapta.²⁴ Mecenzéfi nyelvjárási szövegeit, szólás- és közmondás-gyűjteményét, valamint a mecenzéfi szójegyzéket Erasmus Schwab küldötte neki. Sokkal nagyobb segítségére volt azonban a szepesi költő L i n d n e r Ernő, aki akkoriban tanárkodott Bécsben, Schröer intézetében. Lindnernek kiváló érzéke volt nyelvjárási sajátságok iránt, maga is foglalkozott efféle tanulmányokkal, úgyhogy barátjának munkáját nagyban elősegítette.²⁵ Arról azonban, hogy a történeti fejlődésről is képet adhasson, Schröernek le kellett mondania, mert nem állottak rendelkezésére nagyobb számban nyelvelmékek.

Munkáinak legnagyobb érdeme, nem tekintve a nagy számban összegyűjtött nyelvjárásszövegeket (mesék, versek, közmondások, párbeszédes apróságok, üdvözlések, szólások, szójegyzékek stb.), hogy a felsőmagyarországi németiséget borító évszázados homályt sikerült végre eloszlatnia. Schröer munkáit megelőző tudományos ismertetések súlyos tévedéseket, összeegyeztethetetlen ellentmondásokat tartalmaztak. Häufler²⁶ és Czoernig²⁷ teljesen valószínűtlen megállapításokat tett. Például, hogy a szepesiek alnémetek; sőt még olyan kijelentések is elhangzottak, hogy a felvidéken ősrégi gót nyelvszigetek találhatók. Schröernek kétségtelen érdeme, hogy felismerte a felső szepesi nyelvjárás középnémet voltát.

További megállapításai azonban már nem teljesen megbízhatók. Nem fogadható el először is a szepesi és erdélyi szász összekapcsolása.²⁸ Schröer maga is kénytelen volt el-

²⁴ L. *Versuch einer Darstellung*, 256. skl. (jegyzet).

²⁵ L. u. ott.

²⁶ L. Häufler József Vince: *Sprachenkarte d. öst. Mon.* Pest, 1846. 2. kiad. 1849. 5. l. (Id. Weber A.)

²⁷ *Ethn. d. öst. Mon.* Wien, 1857. II. köt. 198., 201., 202., 212. l. (U. ott.)

²⁸ L. Schröer: *Beitrag zu einem Wörterbuche* (Sitzungsb., XXV.), 222., 223., 232. l. és *Versuch einer Darstellung*, 258, 359. l.

ismerni, hogy a szepesi nyelvjárás már a 13. század óta közel állt a sziléziai dialektushoz.²⁹ Az erdélyi szászról pedig már 1845 óta tudták, hogy nyugati frank tájszólás.³⁰ Ki is jelentette: „Nur der äußere Umriß, die Physiognomie des Dialekts, ... sowie eine Anzahl von besonderen Ausdrücken, verbinden Siebenbürger, Zipser und Aachener näher...”³¹ Csakhogy ezen az alapon nem lehet a két egészen különálló nyelvjárást³² összekapcsolni. Schröer azonban e két hazai német nyelvsziget összetartozását később is újra meg újra hangsúlyozta,³³ s a nagy eltéréseket újabb, tatárjárás utáni bevándorlásokkal magyarázta. Az erdélyi szász nyelvjárás feltevése szerint a régebbi nyelvi állapotot: az alsórajnai karaktert tisztán őrizte meg, a szepesi tájszólás pedig az idő folyamán keleti középnyémet elemekkel gazdagodott.³⁴ Sőt még ennél is tovább ment, és hasonló középnyémet bevándorlás nyomait vélte felfedezni Olaszországban (VII comuni), Karintiában, Krajnában és Tirolban,³⁵ pedig ezt a feltevését sem a régebbi, sem az újabb kutatás nem bizonyítja.

²⁹ L. Schröer: *Versuch einer Darstellung*, 259. l.

³⁰ L. Marienburg: *Über das Verhältnis der siebenbürgisch-sächsischen Sprache zu den niedersächsischen und niederrheinischen Dialekten*. Arch. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde. A. F. III. 45—70. l.

³¹ L. Schröer: *Versuch einer Darstellung*, 259. l.

³² Ezt az újabb kutatások is kétségbevonhatatlanul igazolják. Az erdélyi szász frank eredetű (l. Huss Richárd: *Az erdélyi német nyelvjárás tanulmányozás mai állása*, Bpest, 1915. 33. l.), a felsőszepesi nyelv azonban sziléziai (l. Gréb Gyula: *A szepesi felföld német nyelvjárása*, Bpest, 1906. 70. skll., *Schlesisch und Oberzipisch*, Mitteil. d. Schlesischen Gesellsch. f. Volkskunde, 1915., 84. skll., *A szepesi németek nyelve és eredete*, id. h., 46. skll.)

³³ Így a Gottschee-nyelvszigetről írt munkáiban, továbbá Fr. Müller *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen* (Hermannstadt, 1864.) c. művének bírálatában (Germania, IX. 481. skl.), *Unsere Deutschen in den nichtdeutschen Kronländern und die Sprachenkarte der Monarchie* (Heimgarten, I. 910—916. l.) c. cikkében, valamint a hazai német-ségről tartott előadásáiban (l. a IX. fejezetben).

³⁴ Gréb Gyula szerint valóban két telepeshullám érte a Szepeséget, csakhogy, mindkettő keleti középnyémet volt (l. a *Szepesi németek nyelve és eredete* c. i. m., 46. skll.), s így Schröer feltevése nem egyéb pusztá ötletnél.

³⁵ Schröer: *Nachtrag zum Wörterbuche*, 246. skl. és többhelyütt.

Valójában azonban nemcsak ezeknek a nagyobb nyelv-szigeteknek közös alsórajnai eredetére vonatkozó feltevései nem fogadhatók el, hanem még maguknak a felsőmagyarországi nyelvjárásoknak összekapcsolása sem. Nem tekintve a kisebb csoportokat, a felsőmagyarországi németiség két élesen széteső részre bomlik: a felsőszepesiekre meg gründnerekre. Ezeknek különállását a legújabb vizsgálatok is kétségbevonhatatlanul igazolják.³⁶ Schröer ugyan tisztán látta, hogy a gründnerek nyelve közel áll a felnémethoz, de ezt az eltérést is későbbi ausztriai, stájerországi, karintiai és tiroli bevándorlásokkal szerette volna magyarázni.³⁷ A két szepesi nyelvjárásnak teljes különállását azonban meg sem említette. Vizsgálatainak főhibája általában, hogy az elválasztó mozzanatokra nagyon is kevés figyelmet fordított,³⁸ legtöbbször szinte elhallgatni igyekezett őket.

Vajjon hogyan juthatott Schröer részleteiben kiváló munkáiban, amelyeket a külföldi tudományos körök is érdeklődéssel és méltánylással fogadtak,³⁹ ennyire téves megállapításokra? Ennek magyarázatát nem tudományos, hanem politikai törekvéseiben kell keresnünk.⁴⁰

³⁶ Gedeon Alajos a gründnereket és krikehajereket határozottan bajor-osztrák nyelvjárásúaknak tartja (*Az alsó-meczenzefi német nyelvjárás hangtana*, Bpest, 1905. 71. l.), Gréb Gyula szerint pedig (*A szepesi németek nyelve és eredete*, 55. skll.) a nyelvjárás bajor és keleti frank alapelemei legalább is annyira szembeötlők, amennyire kidom-borodik a felsőszepesi nyelv sziléziai jellege.

³⁷ L. Schröer: *Beitrag zu einem Wörterbuche*, Sitzungsbb. XXV. 225. l.

³⁸ Weber A.: i. m. 44. l.

³⁹ L. Die deutschen Mundarten (kiadta Frommann), IV., 389. l., V. 255. skll., VI. 89. skll. (Frommann). Lit. Centralblatt, 1865., 51. sz., 1405. skhbb. — Hogy Schröer következtetései nem egészen helytállóak, azt már a Lit. Centralblatt is észrevette (l. 1865., 1406. hb.).

⁴⁰ A későbbi szepesi nyelvjárástanulmányozás Schröerből indult ki: az egyik irányban Lindner Ernő, a másikban pedig az erdélyi kutatók révén. (L. Weber A. i. m. 45. skl.)

VI.

Új utak on

Pályázik a bécsi evangélikus iskolák igazgatói állására. — Megválasztása. — Auersperg Antal gróf. — „Menagerie“. — Tervei az intézet újjáalakítására. — „Mittheilungen der evangelischen Schulen.“ — Pedagógiai munkái. — A „Mittelschule“-egyesület. — Szerepe az ortográfiai harcban. — Helyzete az intézetnél. — Lemond állásáról.

Schröer már 1860. augusztusában levelet írt Porubszky Gusztáv lelkésznek, a bécsi evangélikus iskolák helyettes igazgatójának, és érdeklődött az intézet igazgatói állása felől.¹ Porubszky ugyanis júniusban benyújtotta lemondását, és hangoztatta egy önálló igazgatói állás létesítésének szükségességét.²

A pozsonyi nyugtalanító események miatt Schröer is pályázott az állásra, és ismételten Porubszkyhoz fordult pártfogásért. December 12-én aggódva érdeklődött barátjánál, karácsony előtt pedig már egy nagyon izgatott hangú levélben kérdezősködött a választás felől. „Az árnak nem tudok tovább ellenállni, ha az országban akarok maradni,“ — írta Porubszkynak,³ akinek döntő szava volt a választásnál. Végre január 10-én, hosszas türelmetlen várakozás után, megkapta az értesítést, hogy a 8-án megtartott választás kedvezően végződött számára.⁴ Ekkor már maga sietett elhagyni Pozsonyt, s március 2-án a gumpendorfi templomban ünnepélyesen beiktatták új hivatalába.⁵

*

Nem sokkal megérkezése előtt levelet írt Auersperg Antal grófnak, és rá akarta venni, hogy a hazai németiségnek a Bach-rezsím bukása utáni helyzetét tegye szóvá a Megerő-

¹ Bécsi Városi Könyvtár kéziratgyűjt., 28486. sz.

² L. Ergenzinger, Julius: *Bis zur Bürgerschule*. (Geschichte der vereinigten evangelischen Schulen in Wien.) Wien, in Comm. bei Faesy u. Frick, 1872. 60. l.

³ Schröer két utóbbi levelét l.: Bécsi Városi Könyvtár, kéziratgyűjtemény, 28487., 28488. sz.

⁴ A bécsi Kultuszminisztérium levélt., 2107/45 — 1861.

⁵ Käppel, K. és Pilečka, V.: *Die evangelische Schule in Wien*. (Festschrift zur hundertjährigen Jubelfeier.) Wien, 1894. 22. skl.

sített Birodalmi Tanácsban.⁶ A Grün Anasztáz néven ismert költő és híres szabadelvű politikus tagja volt a Reichsratnak meg az osztrák Urakházának. Válaszában biztosította Schrőert, hogy a magyarországi németiség ügyét a szívében viseli, de egyúttal figyelmeztette, hogy a kérdés tárgyalása nem éppen időszerű.⁷

A gróf később megküldötte neki *Az állatsereglet* című költeményét.⁸ Ennek éle a monarchia területén lakó nem-német nemzetiségek ellen irányult. A magyarságnak ugyan csupán a „szakállas oroszán”-ról írt sorok szóltak volna, de Auersperg attól tartott, hogy az egész költeményt a magyarokra vonatkoztatják,⁹ s ezért elhalasztotta közzétételét.¹⁰

*

Schrőernek mint az evangélikus iskolák első világi igazgatójának nem volt könnyű a helyzete. Sokoldalú elfoglaltsága miatt pedig alig maradt ideje tudományos munkáinak folytatására. Mégis az ő nevéhez fűződik az intézet újjászervezése.

Igazgatósága alatt épült az iskoláknak a Karlsplatzon ma is fennálló pompás épülete.¹¹ A lokális kiterjesztésre irányult törekvéseit azonban nem sok siker koronázta.¹²

Az iskola újjászervezésekor néhány barátjáról sem feledkezett meg. Így került 1862-ben ajánlatára a reáliskola egyik új osztályába helyettes osztályfőnököül Lindner Ernő.¹³

⁶ L. *Briefe von Anastasius Grün an Karl Julius Schröer*, mitget. v. Ed. Castle. Jhrb. d. Grillparzer-Ges., XIX., 85–150. I. I. levél. (Kelte: Wien, 28. Juni 1860.)

⁷ U. ott.

⁸ Menagerie. (L. Anast. Grüns Werke, hrsgg. v. Ed. Castle, III. 251.)

⁹ L. levelét Schrőerhez (Thurn am Hart, 30. V. 1867.) i. h.

¹⁰ Érdekes a költemény későbbi sorsa. Auersperg éveken át vonatkozott közzétételétől. A Neue Freie Presse 1876. júl. 16-i számában azonban mégis megjelent, névtelenül. Mivel a grófon kívül csak Schröer ismerte a költeményt, valószínű, hogy ő adta át a verset a szerkesztőségnek. Auersperg is Schrőernél kereste a magyarázatot (l. leveleit Schrőerhez, XXVII. sz.).

¹¹ L. Käppel és Pilečka: i. m. 26. l.

¹² L. Ergenzinger: i. m. 68–70. l.

¹³ L. Käppel és Pilečka: i. m. 24. l. (l. u. itt Lindner Ernő életrajzát.)

A hányatott életű költő Schrőernek jóbarátja volt,¹⁴ és mikor Bécsbe került, hozzá fordult támogatásért.¹⁵

Az iskolai oktatás terén végzett praktikus kísérletei készítették Schrőert a már Pozsonyban megkezdett pedagógiai tanulmányainak folytatására. Kisebb-nagyobb értekezései többnyire az evangélikus iskolák Havi Közleményeiben¹⁶ jelentek meg. Ezeket saját maga hívta életre, és adta ki 1864–65-ben. Tanulmányaiban nem érintett mélyrehatóan nevelésügyi kérdéseket, de tagadhatatlan, hogy nem egy életrevaló ötlettel állt elő. Több kisebb dolgozata jelent meg napilapokban is, elsősorban a Neue Freie Presseben. Mindezeknek egyrészét összegyűjtve később *Unterrichtsfragen* címmel is megjelentette.¹⁷

E mellett írt néhány tankönyvet,¹⁸ előszavakkal látta el a neves pedagógus Deinhardtnak munkáit, de nem került el a messzebb fekvő tárgyakat sem: a testneveléshez,¹⁹ a rajztanításhoz²⁰ és a szépírásoktatáshoz²¹ is hozzászólt. Ez utóbbi munkáival az írástanítás reformját sürgette.

Nevelésügyi munkái általában elsősorban azért érdekesek, mert velük hadat üzent annak a mult század derekán Ausztriában uralkodó pedagógiai irányynak, amely a nevelésügy emelését állandóan sötét teóriákban kereste. Hozzászólásaiból sohasem hiányzik az élet, a gyakorlati felfogás, amelynek az oktatást át kell hatnia.

¹⁴ Lindner is Halléban végezte tanulmányait, lehetséges, hogy barátságuk innen származik.

¹⁵ L. Loisch János dr.: *Felsőszepesi költők. A Szepesség.* (Emlékkönyv.) Budapest, Kókai, 1926. 65. skl.

¹⁶ *Monatliche Mittheilungen für die Eltern der Schüler und Freunde der Wiener evangelischen Schulen.* Herausgegeben von Direktor Dr. Julius Schröer.

¹⁷ Für Freunde der Schule, Eltern, Lehrer und Lehrerbildner gesammelte kleine Aufsätze. Bécs, Sallmayer und Co., 1875.

¹⁸ *Auswahl deutscher Gedichte für die dritte Classe der Realschule.* Bécs, Braumüller, 1864. stb.

¹⁹ *Über gymnastische Übungen an den öffentlichen Schulen.* Denkschrift des Vereins „Mittelschule“, 1864. (tavaszi sz.).

²⁰ *Über den Unterricht im Zeichnen.* (L. Unterrichtsfr. 59. skll.)

²¹ *Zum Unterrichte in der Kalligraphie.* Wien, Braumüller, 1864. — Ausgabe für Schüler, u. ott, 1864.

Pedagógiai kérdésekkel elvétve még később is foglalkozott, és különösen azok a munkái jelentősek, amelyekben a nyelvjárások fontosságát meg a német nyelvtanításban való szerepét tárgyalta (*Unsere Mundart*,²² *Der deutsche Sprachunterricht und die Mundarten*,²³ *Deutsche Sprachforschung und deutscher Sprachunterricht in den Schulen*,²⁴ *Der Unterricht im Deutschen als Muttersprache*²⁵). E kérdésben képviselt álláspontja nagyjában ma is elfogadható.

Mint iskolaigazgató tagja volt a „Mittelschule“ egyesületnek. 1865-ben elnökévé is megválasztották.²⁶ Az egyesület 1867-ben felszólította, hogy terjessze elő javaslatait az ausztriai elemi és középiskolákban használt helyesírás reformjára vonatkozólag. Ez a megbízatása arra készítette, hogy a század közepén szenvedélyesen vívott ortográfiai harcba beleszóljon.

Először Grimm Jakab támadta meg a fennálló helyesírást. A történeti fejlődés szerinti írást tartotta helyesnek, és vissza akarta állítani a középfelnémet írásmódot.

Ellene léptek fel a fonétikusok. Ezek két táborra oszlottak. A „mérsékelt irányzat“ vezére Rudolf von Raumer lett, aki felállította a ma is érvényes tételt: „A helyesírás alapjellemének fonétikainak kell lennie, de nem szabad figyelmen kívül hagyni a ránk átszármazott formákat sem“.²⁷ A „szélsőséges irány“ ezzel szemben minden hangot egy jellel jelölt, és csak a mondat első szavát, valamint a tulajdonneveket írta nagy kezdőbetűvel.^{27a}

Schröer az álhistorikusokhoz csatlakozott. Már 1853-ban írt Pozsonyban egy cikket. A német helyesírás reformját sürgette benne Raumer elvei alapján.²⁸ A következő évben az

²² Voglers Pädagogium, Wien, 1868.

²³ Vortrag, gehalten in einer Nebenversammlung des XIX. allgemeinen deutschen Lehrertages, den 8. Juni 1870.

²⁴ Jahresbericht der Wiener Realschule, 1876.

²⁵ Wien, A. Pichlers Wwe u. Sohn, 1877.

²⁶ A bécsi Kultuszminisztérium levélt., 23542/891. sz.

²⁷ L. Ztschr. f. d. öst. Gymn., VI., 533. skll.

^{27a} Erről l. Roloff, E. M.: *Geschichte der deutschen Rechtschreibung* (Lex. f. Päd., IV., 258. skhb.).

²⁸ *Vom Rechte, die „bestehende“ Orthographie zu verändern*. Drittes Programm der öffentl. vollst. Realschule der k. Freistadt Pressburg. Pozsony, 1853. 3–10. l.

igazgató megbízásából előterjesztette javaslatait az intézetben követendő helyesírási vonatkozólag;²⁹ de újításai akkor még merésznek tetszettek.

1867-ben készült el újabb javaslataival,³⁰ a következő évben pedig bővebben is kifejtette nézeteit.³¹ Javaslatai szerint az iskolai helyesírásban a következő elvet kell szem előtt tartani: „Írjunk, amint beszélünk. Csak a kétes esetekben vegyük figyelembe azt, amit a nyelvkutatás parancsol.” Munkái nem maradtak figyelmen kívül.

Ennek eredményeként 1868-ban az osztrák kultusz-minisztérium is felszólította egy könyv megírására, hogy összhangba hozza vele az elemi és középiskolák helyesírását. Így jött létre *Die deutsche Rechtschreibung in der Schule und deren Stellung zur Schreibung der Zukunft* című munkája.³² Ebben egyúttal a helyesírás-oktatásra vonatkozó pedagógiai elveit is kifejtette. Művét Raumernek ajánlotta, és hangsúlyozta, hogy majdnem mindenben egy nézetet van vele.³³

A győzelmet, legalább is Ausztriában, az álhistorikusok harcolták ki. Ennek következtében az osztrák helyesírás több olyan sajátosságot tett magáévá, amelyet csak 1902-ben szüntettek meg.

Schröer a helyesírási mozgalom iránt később is élénk érdeklődést tanúsított. Napilapokban, folyóiratokban többször felszólalt a „szélsőségesek” ellen, és élesen bírálta az újabb javaslatokat.³⁴

*

²⁹ *Vorschlag zur Einigung in den Grundsätzen der Rechtschreibung*, vorgetragen in der II. Lehrerconferenz der Pressburger öffentlichen Realschule von ... (L. Pressb. Progr., V., 49. skll.)

³⁰ *Vorschläge zur Anbahnung einer Verständigung in der Rechtschreibung beim deutschen Sprachunterricht in den Volksschulen und Mittelschulen Oesterreichs*. Im Auftrage des Vereins „Mittelschule“. Mitteilungen des Vereins „Mittelschule“, 1867. évf.

³¹ *Zur Verständigung in der deutschen Rechtschreibung*. Als Leit-faden für Lehrer. Wien, Schulbücherverlag, 1868.

³² Mit einem Verzeichnisse zweifelhafter Wörter. Lipse, Brockhaus, 1870. (V. ö. Laibacher Tagblatt, 1870. dec. 21.)

³³ L. Schröer: i. m. X. l.

³⁴ L. *Die „Frage“ der deutschen Schreibung*. Ztschr. f. d. Volksschule, 1870., 32—33. sz.) — *Zur Berliner orthographischen Conferenz*

Új munkakörébe Schröer később sem tudott beilleszkedni. A nagyszámú és nem az új igazgató előnyére befolyásolt evangélikus iskolai előljáróság akadékoskodásait csak nehezen viselte el.³⁵ Sohasem tudott ezzel a testülettel szemben felülkerekedni, és kedve szerint működni.

Ez arra indította, hogy otthagyja igazgatói állását. Lemondását 1865. december 6-án nyújtotta be,³⁶ és kijelentette, hogy erre a lépésre elvi okok kényszerítették.³⁷ Az előljáróság kérésére azonban még ellátta hivatalát az iskolai év végéig, de 1866. júliusában elhagyta az intézetet.

VII.

A bécsi műegyetem.

Kinevezése a műegyetemre. — A bécsi műegyetem. — Állása a műegyetemen. — Előadásai. — A „Német Társaság”. — Irodalomtörténeti munkássága. — „Eine Literaturgeschichte aus dem Handelenk”. — Szövegkritikus. — Pfeiffer követői. — Schröer kiadványai. — Munkája a Codex Cumanicusban. — Értekezései a Germaniában. — Recenziói. — Egyéb cikkei. — Oeser emlékiratai. — „Alpharts Tod”. — „Der Weinschweig”. — A Heimgarten munkatársa. — Folyóiratok, amelyekbe dolgozott. — Friedrich Schlögl. — Barátsága Auersperggel. — Auersperg halála. — Bartsch Károly. — Holtei Károly. — Németországi útja. — Egyéb elfoglaltságai. — Kitüntetései.

Schröer még az evangélikus iskolák igazgatója volt, midőn pályázott a bécsi műegyetem újjászervezésekor felállított német irodalmi tanszékre. Kívül több neves tudós, közöttük Wilhelm Scherer, a bécsi egyetem akkori magántanára is részt vett a pályázaton.¹ A minisztérium Schröert pártfogolta, és 1866. július 26-án kinevezte a bécsi műegyetem magántanárává.²

Akkoriban már nagy gondot fordítottak arra, hogy a technikusok humanisztikus műveltségét a társadalmi életben

(Presse, 1876. június 6.) — *Orthographie. Reformbestrebungen.* (Neue Freie Presse, 1880. március 11.) — *Die Zukunft der deutschen Schreibung.* (Deutsche Zeitung, 1880.) stb. cikkeit.

³⁵ Bécsi Városi Könyvtár, kéziratgyűjtemény, 28479. sz. (Schröer önéletrajzi feljegyzései.)

³⁶ Bécsi Állami Levéltár. (4166/870. sz.)

³⁷ L. Ergenzinger, Julius: i. m. 82. l.

¹ L. Neuwirt, Hofrat Prof. Dr. Josef: *Die k. k. Technische Hochschule in Wien 1815—1915.* Wien, Gerold, 1915. 562. l.

² A bécsi Kultuszminisztérium levélt., 4744/866. sz.

egykoron betöltendő állásukhoz méltóan mozdítsák elő.³ 1862-ben áthelyezték a bécsi egyetemről a német irodalomtörténet magántanárát, 1863-ban pedig a német irodalomtörténet rendes tanszéket kapott.⁴ Ugyanekkor felállították az esztétika tanszékét is. Schröer kinevezésekor éppen azt vették tekintetbe, hogy el tudja látni mind a két katedrát.⁵ Schröer a berlini egyetemen foglalkozott esztétikai tanulmányokkal, később pedig megjelent néhány műtörténeti dolgozata.⁶

Az 1870/71-i tanévben valóban előadott esztétikát⁷ a következő esztendőben azonban erre a tanszékre külön tanárt hívtak,⁸ Schröer pedig ettől kezdve csak német irodalomtörténetet tanított.

Mikor 1866-ban, negyvenéves korában átköltözött a Karlsplatzon lévő szomszédos épületbe, a reális és praktikus célokat szolgáló műegyetemre, új munkaköre nem sok sikerre nyújtott kilátást. Maga sem hitte volna, hogy ez az állása, immár az ötödik, pályafutásának utolsó állomása lesz.

Alig egy esztendővel később azonban, 1867. november 21-én váratlanul kinevezték rendkívüli tanárrá és a felvételi vizsgák egyik legfontosabb vizsgabiztosává.⁹ Ettől kezdve mind tekintélyesebb állást vívott ki magának a főiskolán.

Midőn 1871. augusztus 26-án legfelsőbb határozattal állásában megerősítették,¹⁰ már bizonyosra vette ordináriussá való kinevezését is. Ennek tudható be, hogy mikor ugyanabban az évben meghívták a rostocki egyetemre, mégis Bécsben maradt.¹¹ Csakhogy reményeiben később csalódnia kellett.

1866-ban kezdette előadásait. Rendszerint három kollégiuma volt. Kétórás főkollégiumában a német irodalom tör-

³ L. Neuwirt: i. m. 561. l.

⁴ L. Neuwirt: i. m. 561. skl.

⁵ U. ott 562. l.

⁶ Legönállóbb és legértékesebb munkája: *Biographie des Bildhauers Fr. X. Messerschmidt*. Kunstgeschichtlich-ästhetische Studie. Blätter für Literatur und Kunst (hrsg. v. Prof. Eitelberger), 1853. évf.

⁷ A bécsi Műegyetem levéltára (246. sz.).

⁸ L. Neuwirth: i. m. 537. skl.

⁹ A bécsi Kultuszminisztérium levéltára, 9903/867. sz.

¹⁰ Bécsi Állami Levéltár. 3006/871. sz.

¹¹ U. ott. 2772/880. sz.

ténetéről adott áttekintést, de a 19. század költészetét legtöbbször kimerítőbben tárgyalta, sőt nemegyszer csak a legújabb irodalom történetére szorítkozott. Némely tanévben szakított az előírással, és egy-egy jelentősebb irodalmi korszakról vagy pedig a technikusoknak általában kissé távolabb fekvő irodalmi kérdésekről tartott előadásokat. Kisebb kollégiumaiban egy-egy kiemelkedő íróról vagy irodalmi alkotásról adott elő, leggyakrabban, főleg később, Goethéről és Faustól.¹²

Másik egyórás kollégiumában szóbeli és írásbeli gyakorlatokat tartott. Azokkal a hallgatóival, akik ezeken a gyakorlatokon részt vettek, 1866. őszén megalakította az egyetemi szemináriumokhoz hasonló „Német Társaság“-ot.

A társaság működésének programja gazdag és változatos volt.¹³ Nemcsak szavaltatok, felolvasások, műfordítások, zenei produkciók szerepeltek műsoron, hanem valóságos tudományos előadások is, amelyeknek témája nem mindig szorítkozott az irodalom területére.

*

Schröer új munkakörében figyelmét a nyelvészetről egyre inkább irodalmi tanulmányokra irányította. 1853-ban megjelent irodalomtörténete és kisebb irodalomtörténeti dolgozatai után első jelentősebb munkája volt az 1869-ben tartott és sok újat tartalmazó előadása Schiller hagyatékáról.¹⁴ 1875-ben jelentek meg „népszerű felolvasásai“ a 19. század német költészetéről.¹⁵ Ezek oly heves tollharcot idéztek elő, hogy még hosszú évekkel később is megemlegették Bécs irodalmi köreiből.

A munkának legszembeötlőbb hibája az anyag helytelen elosztása, a tárgyalás egyenlőtlensége és hézagossága. A drámát tárgyaló fejezetnek például ez a címe: „Raupach, Raimund, Grillparzer, Oeser“. Egyes, ma már szinte teljesen

¹² L. Programme des k. k. Polytechnischen Institutes.

¹³ L. a Német Társaság jegyzőkönyveit. Fennmaradtak az 1866–71., 1872–77., 1891–95. évről. (A műegyetem könyvtárának birtokában.)

¹⁴ Schillers Nachlaß. (1869. dec. 8-án tartotta a bécsi Schiller-emlékműalap javára.)

¹⁵ Die deutsche Dichtung des XIX. Jahrhunderts in ihren bedeutenden Erscheinungen. Populäre Vorlesungen. Lipcse, Vogel, 1875.

ismeretlen lírikusokkal részletesen foglalkozik, míg több kiváló íróat meg sem említ.

Legérdekesebb ítélete a hozzá közelállókról. Hogy barátjáról, Anastasius Grünről az elragadtatás hangján nyilatkozik, az még érthető, de a Hermann Rollettről írt dicsérettől áradó oldalak és az Oeser munkáit méltató „irodalomtörténeti himnuszok“ kétségtelen elfogultságról tanuskodnak.¹⁶

Így érthető, hogy még Zarncke lapja is, amely pedig mindig kedvezően nyilatkozott munkáiról, elítéli a könyvet súlyos hibái miatt, és Schröert inkább germanisztikai tanulmányainak folytatására biztatja.¹⁷ Sokkal elviselhetetlenebb kritikában részesítette azonban az irodalomtörténetet Emil Kuh felsőkereskedelmi iskolai tanár, annakidején Schröer vetélytársa a műegyetemi kinevezésnél. „Eine Literaturgeschichte aus dem Handgelenk“ című hosszú oldalakra terjedő ismertetésében¹⁸ megsemmisítő ítéletet mondott róla. A recenzió sok kétségtelen túlzása és gúnyos hangja annyira bántotta Schröert, hogy válaszában nem munkája hibáit védelmezte, hanem a kritikus személye ellen fordult. Ez ismét további támadásokra adott alkalmat, és kínos feltűnést keltett Bécs irodalmi köreibben.

Schröer irodalomtörténetének legértékesebb része a függelék, különösen Ulrike von Levetzovról, Goethe barátnőjéről írt dolgozata. Ettől kezdve egyre nagyobb odaadással kezdett Goethével foglalkozni, és egyéb irodalomtörténeti kérdések csak elvétve keltették fel érdeklődését.¹⁹

*

Ugyancsak mint a műegyetem germanistája kezdett behatódni foglalkozni szöveg-filológiai tanulmányokkal. Az osztrák filológusok vezére akkor már régóta Pfeiffer Ferenc volt, a középfelnémet nyelvnek és költészetnek egyik legnagyobb ismerője.

Miután elfogadta a Lachmann-iskola vezető egyéniségei-

¹⁶ Emil Kuh ismertetése (l. alább).

¹⁷ L. Lit. Centralblatt, 1875., 25. sz., 814. hb.

¹⁸ L. Augsburger Allgemeine Zeitung, 1875. 114. és 115. sz.

¹⁹ Nachtrag zu Uhland's Gedichten. Presse, 1877. ápr. 5.

nek együttműködésre szóló meghívását, de velők hamarosan összekülönbözött, megalapította negyedévenként megjelenő folyóiratát, a *Germaniát*. Lapjának nemcsak Berlin legnagyobb ellenfeleit, Holzmann és Bartschot nyerte meg, hanem olyan neveket is, mint Grimm Jakab és Uhland. Legnagyobb számban persze a fiatal osztrák tudósok siettek táborába.²⁰ Midőn 1859-ben Schröert germanisztikai munkái alapján a nürnbergi Germán Múzeum Tudós Bizottságának tagjává választották, megismerkedett Pfeifferrel és Bartsch-
csal,²¹ akik a germanistát megnyerték irányuknak.

Schröer már 1857-ben kiadta az Amelung-mondához tartozó ismeretes költeménynek, a Laurinnak egy töredékét, amelyet a pozsonyi püspöki hivatal könyvtárosa fedezett fel.²² Ugyanitt közzétett két évvel később egy 15. századból származó latin-német szójegyzéket,²³ de ez sem volt valami értékesebb lelet.

Sokkal jelentősebb munkába kezdett, amikor tervbe vette a meisseneni költő és tudós Mügelni Henrik magyar krónikájának kiadását. Az értékes szöveg előállításakor azonban komoly akadályokba ütközött, mert a krónika csak későbbi és nyelvjárásokban nagyon különböző kéziratokban maradt fenn, amelynek archetípusa sem őrizte meg már tökéletesen az eredeti szöveget.²⁴ Ez arra készítette, hogy a krónika megjelentetését elhalassza. Előbb a költőnek rímekben írt munkáit gyűjtötte össze, s ezek segítségével igyekezett az író nyelvét megismerni. Tanulmányairól a bécsi Tudományos Akadémia Tudósításában számolt be, és értékes anyagot szolgáltatott a 14. század tanító meg elbeszélő költészetéhez.²⁵

²⁰ Erről I. Nagel—Zeidler—Castle: i. m. III. (Dr. J. Körner: *Deutsche Philologie*.)

²¹ L. Schröer megemlékezését Bartschról, *Germania*, 1888. 59. skll.

²² *Ein Bruchstück des Gedichtes „Laurin“ oder „Der kleine Rosengarten.“* Pressb. Progr., VII. 19. skll.

²³ *Lateinisch-deutsches Vocabular von MCCCCXX.* U. o., IX. 3. skll.

²⁴ Travník, Dr. Eugenius: *Chronicon Henrici de Mügeln germanice conscriptum.* Scriptores rerum Hung. temp. ducum regumque, stirp. Arp. gest. II. köt. 94. skll.

²⁵ Schröer, K. J.: *Die Dichtungen Heinrichs von Mügeln.* (Nach d. Hss. besprochen.) Sitzungsab. d. phil.-hist. Cl., LV. (1867.), 451—520, I,

Munkáját Toldy Ferenc is figyelemmel kísérte. Schröer a pesti egyetemen ismerkedett meg Toldyval, akit 1850-ben neveztek ki az esztétika és egyetemes irodalomtörténet tanárává. Ismeretségüket később is fenntartották. Toldy 1867. októberében megkérte a germanistát, hogy Mügelni Henrik magyar krónikáját Pesten jelentesse meg.²⁶ Schröer erre hajlandó is volt, csupán egy német bevezetést szeretett volna a szöveg elé írni, hogy a nyelvjárás megállapítására fordított munkája veszendőbe ne menjen. Később azonban, bizonyára a szöveg előállításában közben támadt újabb nehézségek miatt, elállott a krónika megjelentetésétől.²⁷

A Mügelni Henrik-kérdéshez a következő évben Pfeiffer Germaniájában is hozzáfűzött néhány megjegyzést,²⁸ majd ugyanitt kiadta az ifjabb Titurel kéziratának néhány töredékét.²⁹ Ugyanekkor közzétette Luthernek egyik költeményét is (Hüt dich!).³⁰

Ebbe a tárgykörbe vágó utolsó jelentősebb munkája 1880-ban jelent meg. Ekkor vállalta el Kuun Géza gróf felkérésére a híres Codex Cumanicus német részeinek kiadását.³¹ Az itt közzétett német-latin szójegyzék nyelvéről megállapította, hogy középnémet. Szerzőjét erdélyi szász embernek tartotta. Ehhez az utóbbi állításához azonban több kétség férhet.³²

²⁶ L. Schröernek Toldyhoz írt levelét (a Kiadatlan Leveleknél). Toldy a *Monumenta Hung. Hist.*-ban szerette volna Schröer munkáját megjelentetni.

²⁷ Schröer fiának, Dr. Michael Martin Arnold Schröer, kölni egyetemi tanárnak, — amint Dr. Travnik Jenőhöz írt, 1934. X. 18-ról kelt leveléből kitűnik — nem volt tudomása róla, hogy a krónika megjelent, vagy hogy ennek kézírata hátramaradt. Mügelni Henrik magyar krónikájának kritikai kiadása nem is jelent meg egészen 1938-ig. Ekkor tette közzé Dr. Travnik Jenő id. h. (87—223. l.)

²⁸ L. Germania, XIII. 212. skll.

²⁹ L. Germania, XVI. 342. skll.

³⁰ L. Anz. f. Kunde d. dtsh. Vorzeit, 1871. 375. skhb

³¹ Schröer, K. J.: *Vocabularium germanico-latinum* (ex Codice Cumanico Bibliothecae ad Templum divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit prolegomenis notis et compluribus glossariis instructus Comes Géza Kuun. Budapest, 1880. 353. skll.)

³² V. ö. Korrespl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde, III. (1880.), 107. l., (Joh.) W. (olf) ismertetésével.

Közben a hatvanas évek végén meg a hetvenes években a Germania évfolyamaiban egymás után jelentek meg a régebbi német nyelv és irodalom, valamint a germán mitológia köréből vett biztos és széleskörű ismeretek alapján készült dolgozatai.³³ Ugyancsak a Germania számára írta legértékesebb germanisztikai recenzióit. Ezek sohasem voltak egyszerű ismertetések, hanem hosszú oldalakra terjedő széleskörű elmefuttatások, nemegyszer valóságos nyelvészeti dolgozatok. Bár ítéletei biztosak voltak, de gyakran súlyosak, ezért nem egyszer gáncsoskodással vádolták.

Mint recensens általában igen széleskörű munkát fejtett ki. Az ötvenes évek elején a *Pester Zeitung*nak dolgozott, az ötvenes évek végén és a hatvanas években a *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien*nek. A hatvanas évek elejétől a nyolcvanas évek elejéig a *Germaniát* látta el ismertetésekkel, a hetvenes évek vége felé pedig Rosegger *Heimgarten*ját. Az 1880-ban életrehívott *Literaturblatt für germanische und romanische Philologien*nek az első évtől kezdve munkatársa volt egészen a 90-es évek elejéig, a *Literarisches Centralblatt*nak pedig majdnem egész írói működése alatt. Mikor a *Chronik des Wiener Goethe-Vereinst* szerkesztette, itt jelentetett meg nagyszámban recenziókat. A napilapoknak is állandóan dolgozott, elsősorban a *Neue Freie Presse*nek és a *Pressen*ek. Ezenkívül vannak elszórtan ismertetései a *Literarische Blätter*ben, a *Literaturzeitung*ban és a *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*ban. A recenziók tárgya pályájának első felében elsősorban a germanisztika köréből került ki, a későbbiek azonban majdnem mind a Goethe-irodalomra vonatkoznak.

Schröer általában igen széleskörű és sokoldalú irodalmi munkásságot fejtett ki. Politikai, kultúrtörténeti, szépirodalmi (líra, epika, dráma), műtörténeti, esztétikai, irodalom-

³³ L. Schröer, K. J.: *Todtentanzsprüche*. (XII., 284. skll.) — *Der Tod als Jäger*. (XIII., 104. l.) — *Zalmolxis*. (XIII., 214. skl.) — *Mythisches von dem durch den Gunzenlê gefeierten Konrad*. (XVI., 286. skll.) — *Standbilder Attilas und Krimhildens?* (XVII., 459. skll.) — *Zur Helden-sage*. (XVII., 65. skll.) — *Sonnenuntergang, Geiläte, Gustrate u. a. Gott folgen gehn*. (XIX., 430. skll.)

történeti, germanisztikai (nyelvjáráskutatás, folklóre, filológia) és pedagógiai dolgozatain kívül még sok más kérdéssel is foglalkozott.

1869-ben cikkeket írt a színpad meg a színészet fejlesztéséről.³⁴ Ezeknek az lett az eredményük, hogy Kierschner Eduárd, egy bécsi színészeti akadémiának igazgatója meghívta Schrőert intézetéhez. Itt a germanista olyan gyakorlatokat vezetett be, amelyeket dolgozataiban a színészeti akadémiák figyelmébe ajánlott. Később a színészet történetével is foglalkozott, és egy terjedelmes cikket írt *Goethe und die Schauspielkunst* címmel.³⁵

A napilapokban gyakran felszólalt közéleti ügyekben. 1860–61-ben cikkeket írt a *Presse*ben a kiváltságosított császári és királyi tankönyvkiadó ellen, később pedig elsősorban a Schiller- és Goethe-emlékmű létrejöttének előmozdítására fejtett ki élénk publicisztikai munkásságot. Többször felszólalt a napilapokban a nyelvrontók ellen, és tudósításokat közölt a jelentősebb eseményekről. Az 1873-i bécsi világkiállításról a *Wiener Abendpost* számára írta jelentéseit. A kiállításon bemutatott északmagyarországi német parasztházról régebbi tapasztalatainak felhasználásával egész kis könyvet írt.³⁶ Gyakran beszámolt utazásairól és azokról az irodalmi meg nyelvészeti ülésekről, amelyeken résztvett. Számos kisebb-nagyobb életrajzot írt, elsősorban hozzá közelálló írókról,³⁷ és több közleménye jelent meg Oeserről.³⁸ Afy-

³⁴ *Zur Hebung der Bühne und der Schauspielkunst*. Neue Freie Presse, 1869. február.

³⁵ *Chronik des Wiener Goethe-Vereins*, III. 54. skll.

³⁶ *Ein Haus und seine Bewohner aus Geidel (Gajdel)*. Pozsony, 1873. és 51. Hft. d. offiziell. Ausstellungsberichtes.

³⁷ L. Schröer, K. J.: *Franz Pfeiffer*. Neue Freie Presse, 1868. jún. 27. — *Bettlacher Fest zum Andenken Franz Pfeiffers*. Neue Freie Presse, 1870. júl. 7. — *Rudolf von Raumer*. (Nekrolog.) Germania, 1876. évf., 495. skll. — *Anastasius Grün f.* Presse, 1876. szept. 15. — *Karl von Holtei*. (Nekrolog.) Neue Freie Presse, 1880. márc. 9. — *Rede zur Deinhardt-Feier*. (Nekrolog Deinhardt's.) Pädagogisches Jahrbuch, 1880. — *Erinnerungen an Karl Bartsch*. Germania, XXXIII., 59. skll.

³⁸ *Aus dem Leben eines Deutschen in Ungarn*. (Enthüllungen über Chr. Oeser.) Neue Freie Presse, 1869., 1724. és 1750. sz. — *Chr. Oeser's*

jának hátrahagyott emlékiratait is átdolgozta, de a terjedelmes mű számára nem tudott kiadót találni.³⁹

Szépirodalommal később is foglalkozott. 1872-ben átdolgozta az *Alphart's Tod* című ismert középelnémet elbeszélő költeményt,⁴⁰ amelyet Uhland⁴¹ és a „Kleines Heldenbuch“-ban Simrock is lefordított újfelnémetre. Simrock elnyújtott fordításánál Schröer rövidített és jól tömörített átdolgozása sikerültebb. Az elbeszélés felépítésében is megváltozott, és új részekkel bővült.

A költemény kedvező fogadtatásban részesült, és később felvették Reclam sórozatába is.⁴² Ez bátorította fel Schröert, hogy egy fordítását, a még 1858-ban készült *Weinschmelget* is megjelentesse.⁴³ A 13. századból származó, igen kedves kis elbeszélő költemény addig nem részesült kellő figyelemben. Az egyetlen bécsi kéziratban fennmaradt szöveget Schröer alapos emendációnak vetette alá, és lenyomtatatta a fordítás mellé. Maga a fordítás kitűnően sikerült: nemcsak versei dallamosak, hanem teljesen érezteti az eredeti költemény hangulatát. A munkához terjedelmes bevezetést írt, s ebben a vers keletkezését, magyarázatát meg méltatását adta.

Később Rosegger Heimgartenjában jelent meg néhány szépirodalmi munkája,⁴⁴ többek között költemények *Alte deutsche Lieder* címmel. Kezdetben szorgalmas munkatársa volt Rosegger 1876-ban életrehívott folyóiratának, később

Weihgeschenk, neu bearbeitet und mit einem Vorworte herausgegeben von K. J. Schröer. (Wien, 1861.) — Schröer: *Gesch. d. dtsh. Dicht.* (189. skll.)

³⁹ L. levelét Heinr. Pröhlehez (Wien, 30. Mai 1877.) a berlini Pr. Staatsbibl. birtokában. — Az érdekes életrajzot végre 1933-ban Oeser három unokája adta ki, ismételten átdolgozva. (L. Oeser id. emlékiratait.) Az emlékiratok hitelessége, három nemzedék munkájáról lévén szó, nagyon is kétséges. Schröer nemcsak atyjáról emlékezik meg, hanem beleszótta saját élményeit is.

⁴⁰ *Alphart's Tod*, in erneuter Gestalt. Arch. f. d. Studium d. neuen Sprachen u. Literaturen. XXVII. évf. (L. köt.), 59. skll.

⁴¹ L. Uhland: *Nachgelassene Schriften*.

⁴² L. Reclams Universal-Bibliothek, 546. sz.

⁴³ *Der Weinschmelg*, mittelhochdeutsch und neuhochdeutsch. Jena. Ed. Frommann, 1876.

⁴⁴ L. I.—III. köt.

azonban, mivel Rosegger nem közölte egyik cikkét, már csak ritkábban dolgozott a lapnak. „Was ich ihm schicke,“ — írta sértődötten Schlöglnek — „könnte er ruhig abdrucken lassen!“⁴⁵

Általában Schröer Bécsben igen gazdag és sokoldalú munkásságot fejtett ki. Önállóan megjelent munkáin kívül igen sok ausztriai meg németországi folyóiratnak volt munkatársa. Tudományos értekezései nagyobb számban a következő helyeken jelentek meg: Frommann szerkesztette *Die deutschen Mundarten*, *Österreichische Wochenschrift*, *Weimarer Jahrbücher*, *Zeitschrift für Mythologie*, *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien*, Westermanns *Monatshefte*, a bécsi Tudományos Akadémia *Sitzungsberichte*je, a lipcei *Illustrierte Zeitung*, *die Heimat*, *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*, Pfeiffer *Germaniája*, a Weinhold szerkesztette *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, Rosegger *Heimgarten*je, *Mittheilungen der evangelischen Schulen*, *Mittheilungen des Vereins „Mittelschule“*, a maga szerkesztette *Chronik des Wiener Goethe-Vereins*, *Magazin für Literatur* és elvétele még több folyóiratban (*Blätter für literarische Unterhaltung*, *Goethe-Jahrbuch*, *Europa*, *Tägliche Rundschau*, *Vom Fels zum Meer*, *Didaskalia*, *Die Dioskuren*, *Friedjungs Deutsche Wochenschrift*, *Der Zeitgeist*, *Heidelberger Literarische Blätter*, *Die Nation* stb.)

Több napilapnak is munkatársa volt. Pesti és pozsonyi lapokba már nem dolgozott, de nagy számban jelentek meg cikkei a *Neue Freie Presse*ben, a *Wiener Abendpost*ban, a *Wiener Zeitung*ban, a *Presse*ben és a bécsi *Deutsche Zeitung*ban, ritkábban a *Frankfurter Zeitung*ban, a *Berliner Tageblatt*ban és a *Berliner Börsenzeitung*ban.

Schlögl-lel 1875. júliusában ismerkedett meg. Egy alkalommal nagyobb társaságban látta a „Wiener Blut“ szerzőjét,⁴⁶ majd levéllel kereste fel a népszerű bécsi író. Ettől kezdve barátság fejlődött ki közöttük.⁴⁷ Schröer Schlöglnek több munkáját megbírált, de rendszerint elkésett a bekül-

⁴⁵ Bécsi Városi Könyvtár, kéziratár, 52624. sz.

⁴⁶ Bécsi Városi Könyvtár, kéziratár, 52607. sz.

⁴⁷ L. Schröer leveleit Schlöglhez a bécsi Városi Könyvtár kézirat. tárában. (52606—52625. sz.)

déssel. A „Wiener Luft“-ról azonban megjelent egy terjedelmes ismertetése.⁴⁸

Auersperg-gel később is fenntartotta kapcsolatait. 1875-ben megjelent irodalomtörténetében a költőről igen elismerően nyilatkozott, amit a gróf halás szavakkal köszönt meg,⁴⁹ Schröer pedig válaszában magyarázatokat fűzött a költőről írt méltatáshoz. Auersperg munkáiról mondott ítélete arra indította a grófot, hogy régebbi kiadatlan költeményeit összegyűjtse.⁵⁰ Schröer tanácsokat is adott az anyag elrendezésére és beosztására vonatkozólag. Auersperg később megküldötte Schröernek a munka kéziratát, és arra kérte a germanistát, hogy megjegyzéseket fűzzön hozzá. Tanácsainak egy részét a költő meg is szívelte. Ugyancsak Schröertől származik részben a verseskötet címe is: „In der Veranda“, eine dichterische Nachlese.⁵¹

A két férfi továbbra is élénk érdeklődést tanúsított a monarchiai németiség iránt, és mikor Schröer a Pester Lloyd egyik cikkére felhívta Auersperg figyelmét, a gróf elhatározta, hogy a Reichsratban fel fog szólalni.⁵² Csakhogy napjai akkor már meg voltak számlálva. 1876. áprilisában az osztrák irodalmi körök még nagy fénnel ünnepelték a költő hetvenedik születése napját, Schröer is írt egy verset barátja tiszteletére, az év szeptemberében azonban Auersperg váratlanul elhunyt. Schröer a Heimgartenben méltatta a költő utolsó verseit,⁵³ a Presseben pedig megemlékezett irodalmi és politikai munkásságáról.⁵⁴

Hosszas barátság fűzte Schröert Bartsch Károlyhoz.⁵⁵ Együtt dolgoztak a Germaniában, és együtt foglalkoztak egy cikkükben⁵⁶ a Kudrun-mondával. Midőn Pfeiffer halála után Bartsch vette át a Germania szerkesztését és gyakran beteges-

⁴⁸ L. Heimgarten, II. 280—283. l.

⁴⁹ L. levelét Schröerhez (Graz, 13. Febr. 1875.) id. h.

⁵⁰ L. levelét Schröerhez (? 15. März 1875.) id. h.

⁵¹ Erről l. XIII.—XXI. leveleket. (Id. h. 109. skll.)

⁵² L. levelét Schröerhez (Thurn am Hart, 4. Juli 1876.).

⁵³ *Die letzte Gabe*. (1. évf. 433—438. l.)

⁵⁴ Presse, 1876. szeptember 15.

⁵⁵ L. megemlékezését Bartschról. Germania, XXXIII. 59. skll.

⁵⁶ L. Germ., XIV., 323. skll.

kedett, mindig Schrőert kérte meg, hogy ellássa a szerkesztői teendőket. Mikor Bartsch a rostocki egyetem tanára volt, az ő ajánlatára választották Schrőert az egyetem díszdoktorává.⁵⁷ Midőn 1879. tavaszán Bartsch Dél-Tirolba utazott megrongált egészségének helyreállítására,⁵⁸ a nyáron Schrőer felkereste, és együtt készítettek leírásokat a tiroli népszokásokról.⁵⁹ Bartsch hirtelen halála után Schrőer írta a Germania megemlékezését,⁶⁰ s ettől kezdve maga sem dolgozott többet a folyóiratba.

Holtei Károlylyal még Oeser ismerkedett meg.⁶¹ Később Schrőer anyjának ő adta ki egyik munkáját,⁶² s a Schrőer-családdal egész haláláig érintkezésben maradt. Mikor 1876. nyarán Schrőer nagyobb utazást tett Németországban, Boroszlóban találkozott vele, s az együtt töltött napokról örömmel számolt be Auerspergnek.

Schrőer műegyetemi tanárkorában több más helyen is működött. 1870. november 7-én kinevezték az alsóausztiai tartomány iskolatanácsába.⁶³ Ezt az állását 1873-ig látta el. 1867. október 28-án kinevezték Pfeiffer Ferencnek ajánlatára a felsőreáliskolai és kereskedelmi iskolai tanárvizsgáló bizottságba.⁶⁴ Ezeknek tíz éven át volt tagja. Több egyesületben fejtett ki élénk munkásságot, így a „Glocke“ Schiller-Egyesületben, a Német Diákok Olvasóegyletében, a „Mittelschule“ egyesületben, később pedig a Bécsi Goethe-Egyesületben.

Számos kitüntetésben részesült. 1859-ben a nürnbergi Germán Nemzeti Múzeum Tudós Bizottságának rendes tagjává választották, 1871. február 20-án Bartsch javaslatára a rostocki egyetemen a filozófia díszdoktorává avatták. Több kitüntetésben részesült Gottscheeről írt munkáinak elismerésül: 1869. november 25-én választották meg a krajnai Múzeum-Egyesület dísztagjává, 1888-ban Gottschee díszpolgárává, végül 1891-ben a Gottscheei Németek Egyesületének

⁵⁷ A bécsi Kultuszminisztérium levélt., 23542/891. sz.

⁵⁸ Bécsi Városi Könyvtár kéziratára, 52614. sz.

⁵⁹ L. Neue Freie Presse és Deutsche Zeitung, augusztus.

⁶⁰ Germ., XXXIII., 59—64. l.

⁶¹ L. többhelyütt Oeser id. emlékiratait

⁶² *Briefe und Blätter von Frau Therese*. Hamburg, 1864.

⁶³ Bécsi Állami Levéltár, 4166/870. sz.

⁶⁴ A bécsi Kultuszminisztérium levélt., 9979/867. sz.

dísztagjává. Ugyancsak dísztagjává választotta a bécsi Schiller- meg Goethe-Egyesület. A Goethe-irodalom terén kifejtett munkássága elismeréseül kétszer is részesült nagyobb kitüntetésben. 1885-ben adományozta neki Károly Sándor sachsen-weimar-eisenachi nagyherceg az Éberség vagy a Fehér Sólyom elsőosztályú lovagkeresztjét, végül 1892-ben elnyerte a nagyhercegné és a nagyherceg esküvői aranyérmét.⁶⁵

VIII.

A gottscheei kirándulás.

Frommann folyóiratának munkatársa. — Kisebb nyelvjárási dolgozatai. — A hiencc-nyelvjárás szótára. — Frommann folyóirata megszűnik. — Gottscheei útjának létrejötte. — A gottscheei nyelvjárás-tanulmányozás előzményei. — Schröer gottscheei szótára. — Kutatásainak eredménye. — A későbbi vizsgálatok. — A Gottschee-nyelvszigetről írt többi munkája. — A Gudrun-monda nyomai Gottscheeban. — Ernst Martin támadása. — További nyelvjárás-tanulmányai. — A fonetikus uralomrajtása. — Befejezi nyelvjárási tanulmányait.

Szepesi nyelvjárási kutatásain kívül Schröer még több kisebb-nagyobb feladat megoldására vállalkozott.

Midőn az ötvenes évek végén egyre nagyobb figyelemmel fordult az élő dialektusok felé, munkatársa lett Frommann értékes lapjának (*Die deutschen Mundarten*), amely kitűnő vezetés alatt egyesítette a legkiválóbb nyelvjáráskutatókat. Előbb pozsonyi nyelvjárás-szövegeket küldött a folyóiratnak,¹ majd a hienccek tájszólásáról kezdett meg egy kisebb nyelvjárás-szótárt,² amellyel a dialektus első tudományos feldolgozását kísérelte meg.³ Nagyobb tanulmányokat azonban ennek a művének nem szentelt. Az 1859. évfolyamban még két kisebb dolgozata jelent meg,⁴ ekkor azonban a folyóirat pártfogás hiányában megszűnt. Schröer ismételten felszólalt

⁶⁵ Minderről: a bécsi Műegyetem levéltára. (246. sz.)

¹ *Pressburger Sprachproben*, nach dem Leben aufgezeichnet. *Die deutschen Mundarten*, V. 501. skll.

² *Heenzen-Mundart*. (Idiotikon.) U. o., VI. 21. skll., 179. skll., 330. skll.

³ L. Hassinger, Hugo: *Das Burgenland und der Stand seiner wissenschaftlichen Erforschung im Spiegel des „Burgenlandatlases“*. *Deutsches Archiv für Lands- und Volksforschung*, 1. évf. 1. füz. 164. l.

⁴ *Sprachliche Erläuterungen*. (VI. 248. skll.) *Übertragung einer finnischen Rune in die Gottscheer Mundart*. (VI. 521. l.)

életrekeltése érdekében, és hangsúlyozta azokat a nagy érdemeket, amelyeket Frommann vállalkozása kivívott magának.⁵ Firmenichnek pusztán nyelvjárási szövegek gyűjtésére szorítókozó folyóiratát is ellátta a hazai németsegre vonatkozó anyaggal.⁶

Mindezen munkái azonban eltörpülnek nyelvjárási kutatásainak másik főterületéről, a gottscheei nyelvszigetről írt művei mellett.

A krajnai szlovénség övezte kis német sziget, a múlt században az Auersperg grófok és hercegek tulajdona, szilárdan állott a fenyegető szláv tengerben. Schröer már régen tervbevette, hogy a gottscheeiek eredetét meg nyelvét megvizsgálja, s midőn 1867-ben elnyerte a bécsi Tudományos Akadémia szubvencióját, beutazta a hercegséget. Kutatásai-ban Auersperg Antal gróf is támogatta.⁷

Az első kutató, aki megvizsgálta a gottscheei nyelvet, Elze Theodor, laibachi evangélikus plébános volt.⁸ Mint született frank ember tájszólásukban a maga hennebergi nyelvjárásával való rokonságot vélt felfedezni. 1857-ben megjelent főmunkája, a „Gottscheer Idiotikon“ első ízben gyűjtötte össze a tájszólás nyelvkincsét, és nem éppen tudományos alapon igyekezett bizonyítani a nyelvjárás frank eredetét. Ugyanez jellemzi Radics munkáit is.⁹ Így érthető, hogy még a hatvanas évek végén is sűrű homály fedte e német sziget eredetét, s nem egyszer merültek fel oly romantikus feltevések, hogy a gottscheeiek a gótok vagy a vandálok egyenes leszármazottai.

Schröer ezuttal is a lakosok tájszólásától várt felvilágo-

⁵ L. Ztschr. f. d. öst. Gymn., X. 587. skl. — Sitzungs b. d. k. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Cl., LXV. 392. l. — *Der dtsch. Sprachunterricht* (Vortrag, 1870.) 13. l. — Schröer: *Unterrichtsfragen*, 75. l. — Schröer: *Mahn-mort*. Germania, 1877. 127. skl.

⁶ *Deutsche Sprachproben aus verschiedenen Gegenden Ungerns*. Germaniens Völkerstimmen, III., 623. skll.

⁷ L. Auersperg több levelét Schröerhez (id. helyen).

⁸ Erről és a következőkről l. Grothe, Dr. Hugo: *Die deutsche Sprachinsel Gottschee in Slowenien*. Deutschtum und Ausland, 40—41. füz. Münster in Westfalen, 1931. — 129. skll.

⁹ Eredményeinek összefoglalása: Radics, P. von: *Die alte deutsche Kolonie Gottschee*. Österr. Revue, 1869., II. és III.

sítást, s mivel az addigi eredményeket nem találta kielégítőnek, maga vette a nyelvjárást vizsgálat alá. Útjának legfontosabb eredménye az 1868-ban megjelent *Ein Ausflug nach Gottschee*, a nyelvjárás szótára.¹⁰ Ez, bár több homályos kérdést tisztázott, megnyugtató eredményekre mégsem vezetett.

Schröer már a felsőmagyarországi nyelvjárások szótárában utalt arra, hogy a gottscheei nyelvsziget tájszólásában középnyemet jelenségek észlelhetők,¹¹ Gottscheei szótárával talán ezt szerette volna bizonyossá tenni. Ennek eredményeként a krajnai németiséget is bevonhatta volna az általa feltételezett nagy középnyemet telepeshullámba. Weinhold az addigi kevés adat alapján a gottscheei nyelvjárást határozottan bajornak tartotta,¹² és a bajor nyelvtől való eltéréseit szláv hatásnak tulajdonította. Schröer szintén kénytelen volt elismerni a gottscheei nyelv bajor-osztrák jellegét,¹³ de az erősebb szlovén hatást határozottan tagadta.¹⁴ Azokat a különbségeket, amelyek az óbajorból nem magyarázhatók, sváb-aleman s főleg frank elemeknek tartotta.¹⁵ Igen fontos, hogy a frank jellegzetességeket ezuttal is régebbieknek, a nyelvjárás alapkarakterére jellemzőeknek magyarázta.¹⁶

Megállapításait először Hauffen Adolf vizsgálta felül,¹⁷ s velök szemben Weinhold ítéletét igazolta. Szerinte a gottscheeiek a bajor tájszólást beszélik, de a szlovén nyelv nyomot

¹⁰ Wörterbuch der Mundart von Gottschee. (Beitrag zur Erforschung der Gottscheewer Mundart. Dem Andenken Franz Pfeiffers gewidmet. Sitzungsberichte der philos.-hist. Cl. d. kais. Akad. d. Wissensch., LX. köt., 165—288. l. — Weitere Mittheilungen über die Mundart von Gottschee. (Abschluß des Wörterbuches mit Nachträgen und Berichtigungen.) U. o., LXV. köt., 391—510. l.

¹¹ L. Schröer: *Nachtrag zum Wörterbuche ...*, 247. l.

¹² L. Bayr. Gramm. 9. o. Anm.**

¹³ L. Schröer: *Ein Ausfl. n. Gottschee*, 181. l.

¹⁴ U. o., 189. l.

¹⁵ U. o., 192., 393. l.

¹⁶ L. Schröer: i. m., 181. l. — Állításában már Heinr. Rückert is kétkelgett. (L. Ztschr. f. d. Phil., III. 183. l.)

¹⁷ Hauffen, Dr. Adolf: *Die deutsche Sprachinsel Gottschee*. Quellen und Forschungen zur Geschichte, Litt. u. Sprache Österreichs und seiner Kronländer, III. köt. Graz, 1895.

hagyott nyelvjárásuk hangrendszerében is, szókészletében is. Az aleman hatás jelentéktelen, a Schröer kiemelte közép-német pedig még ennél is elenyészőbb.¹⁸

Schröer és Hauffen kijelentései ellen, majd félév-századnyi hallgatás után Elze ismét felszólalt, és újabb anyag-gal, meggyőzőbb módon igyekezett bizonyítani nézetét.¹⁹ Ekkor Hauffen tanítványa, Hans T s c h i n k e l kísérelte meg végleg eldönteni a kérdést, de eredményesen megindult vizsgálatait nem tudta befejezni. A főfeladat tehát még ma is megoldásra vár.

Schröer tudományos szempontból készült gottscheei szótára a nyelvjárás szókincsére nézve alapvető fontosságú, de a dialektus feljegyzése nem egészen kielégítő, mert nem tüntet fel fontos hangkülönbségeket. A szótár a nyelvi anyagon kívül nagy számban tartalmaz reáliákat, közöttük értékes népköltészeti termékeket, s adja a gottscheei családnevek gyűjteményét.

Ebben a munkájában még szembeötlőbbek, mint a felvidéki németiség nyelvjárásáról írt műveiben néprajzi-kultúr-történeti szempontjai. Részletesen beszámol a lakosság erköl-cseiről, szokásairól, életmódjáról és költészetéről. Több törté-neti kérdés vizsgálatán kívül kimerítően foglalkozik a dél-keleti német kolonizációval. A gottscheei településnek idejét helyesen tette a 14. sz. közepére, és igyekezett kevés adat alapján is kimutatni, hogy a nyelvsziget első lakói németek voltak.²⁰

A gottscheei nyelvjárás szótárán kívül még több kisebb dolgozatában foglalkozott a nyelvszigettel. Útjáról a Neue Freie Presseben számolt be.²¹ Tudósításai Gottschee élettel teljes kultúrképét adják. Ezenkívül leírásokat közölt az osztrák Alpenverein évkönyvében,²² Rosegger Heimgarten-

¹⁸ L. Hauffen: i. m. 33. l.

¹⁹ L. Elze, Dr. Th.: *Die Abstammung der Gottscheer. Sind die Gottscheer fränkischen oder bayrischen Stammes?* Mitteilungen d. Musealver. f. Krain, 13. (1900.) évf. 4—5. füz.

²⁰ L. Schröer: i. m. 176—181. l. — A későbbi kutatások szerint előbb voltak kisebb szláv települések is, de ezek felolvadtak a német-ségben. (V. ö. Hauffen: i. m. 10. l.)

²¹ L. 1867. évf. 1060., 1075., 1117., 1124. és 1206. sz.

²² L. Jhrb. d. öst. Alpenv., IV. (1868.) 374. skll.

jában,²³ s a „Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild“ című vállalatban ő írta a Gottscheeről szóló részeket.²⁴

Már a szótárban többször utalt a gottscheei élő epikus népköltészet gazdagságára. Később a Germaniában közzétette értékes népballadagyűjteményének azt a három darabját, amelyek esetleg a Gudrun-mondára mennek vissza (Von der Schönen am Meere). Hozzájuk fűzött fejtegetéseivel azt is igyekezett valószínűvé tenni, hogy a monarchia németlakta területein a hősmonda egykori virágzásának további nyomai is találhatóak.²⁵ Ernst Martin a prágai egyetem későbbi tanára azonban a Kudrun-mondáról írt könyvének bevezetésében²⁶ Schröer fejtegetéseit légből kapottaknak mondta, ami személyeskedő, szenvedélyes vitákra adott alkalmat.²⁷

Gottscheeről írt munkái után Schröer már alig foglalkozott nyelvjárási vizsgálatokkal. Frommann folyóiratának rövid feléledését örömmel üdvözölte, s közzétett benne egy rövidebb dolgozatot meg magyarországi nyelvjárásszövegeket.²⁸ Később megjelent egy kisebb munkája, továbbá néhány cikke a Heimgartenben,²⁹ de akkorra már le is zárult a nyelvjáráskutatás első nagy korszaka, s a diadalmas fonetikusok meghódították a tudományos közvéleményt. „Hier kommt nun ein neues Moment in Betracht, die physiologische Bestimmung der Laute, ein Moment, von dem wir Alten in unserer Jugend nichts lernen konnten, — írja egyhelyütt Schröer — ein Moment, durch das das jüngere Geschlecht

²³ *Eine deutsche Sprachinsel*. Heimgarten, I. 744. skll.

²⁴ L. a „Kärnten und Krain“ (Wien, 1891.) c. kötetben.

²⁵ L. Schröer, K. J.: *Das Fortleben der Kudrunsage*. Germania, XIV. (1869.) évf. 327—336. l.

²⁶ L. lap.

²⁷ L. Germania, XVII. 208. skll., 425. skll., 428. skll.

²⁸ *Gelegentliche Bemerkungen über erhöhte Ansprüche, die nun an die Aufzeichnung mundartlicher Sprachproben zu stellen wären*. Die Deutschen Mundarten, VII. (1877.) 5. skll. — *Deutsche Sprachproben aus Ungarn*. U. o. 220. skll.

²⁹ Schröer, K. J.: *Die deutschen Mundarten im Liede*. Lipcse, 1875. — *Die Sprache, die man mit den Thieren redet*. Heimgarten, II. 633. skll. — *Steirische Dialektwörter*. IV. 470. skll., 634. skll., 794. skll.

uns überlegen ist.“³⁰ Nyelvjárási tanulmányokkal többé nem foglalkozott.³¹

IX.

Politikai célok.

Germanisztikai munkásságának céljai. — „Volkstumsarbeit“. — Előkészítő áramlatok. — A tudományos irány. — A védelmi munka Ausztriában. — Schröer működése. — A védelmi munka Németországban. — A politikai irány. — Hazánkat nem érinti. — Az ausztriai németiség helyzete. — Változások Taaffe kormányralépése után. — A bécsi „Deutscher Verein“. — Schröer előadása. — Az ausztriai „Deutscher Schulverein“ megalakulása.

„Zerstückt, wie abgehauene Glieder eines Körpers, erscheinen die deutschen Colonien des ungarischen Berglandes. Daß sie Theile Eines Körpers sind, hatte man bereits vergessen;“ — mondotta Schröer, midőn a felvidéki németsegről írt munkáinak eredményeivel a nagyközönséget is megismertette — „ich suchte es... nachzuweisen, nicht ohne den Wunsch, daß die Stücke sich wieder zum Ganzen zusammenfügen möchten, und durch wiederhergestellten Blutumlauf die verkümmernenden Theile sich wieder beleben.“¹ Ilyen szempontjai következtében munkái túllépik a tudományos kutatás határait.

A mult század vége felé a németiség körében egy védelmi munka indult meg, amely a német nyelvterület határain élő vagy tőle messzeszakadt népcsoportok német voltának megóvására törekedett. Ezt két áramlat mozdította elő: egy tudományos és egy politikai.² A tudományos munkálatok akkor kezdődtek, midőn Johann Andreas Schmeller, a híres müncheni germanista felkereste a felsőolaszországi „hét meg tizenhárom község“ németjeit, s folytatódott az elszórt német nyelvszigetek további vizsgálataival. Ezek a kutatók tudósok. Vonzották őket az elszigetelt német csoportoknak időnk folya-

³⁰ Germania, 1877. évf. 247. l.

³¹ Schröer a hazai sváb és bajor-osztrák nyelvjárások tudományos feldolgozását is tervbevette (l. Schröer: *Die Deutschen im ungrischen Berglande. Eine Skizze.* Öst. Wochenschrift, 1865. 5—7. sz. 2. l.), de ezt a szándékát már nem valósította meg.

¹ L. Österreichische Wochenschrift, 1865. évf. 5—7. sz. 22. l.

² L. Fittbogen, Gottfried: *Franz Xaver Mitterer und die Anfänge der Volkstumsarbeit.* München, 1930. 49. l.

mán előállott sajátosságai, s e kis német szigeteket úgy tekintették, mint valami érdekes múzeumi régiségeket.³

E német csoportokra irányult érdeklődés a német nemzeti érzés fellobbbanásával mind tágabb körre terjeszkedett. Már 1846-ban felmerült Németországban egy egyesület alapításának gondolata a külföldi némettség támogatására,⁴ de az alig-hogy megalapított birodalom összeomlása az ilyen törekvéseket megghiúsította.

Ausztriában azonban, ahol közvetlen közelben játszódnak le az események, a megkezdett munka folytatásra talál. Bergmann és Attlmayr munkái még alig lépik túl a tudományos kutatás határait, de Schröer, majd méginkább az innsbrucki Ignaz Vinzenz Zingerle már új utakra lép. Ők nemcsak tudományos anyagot gyűjtenek, hanem látni akarják: hogyan élnek ezek a németek, s támogatni szeretnék őket német voltuk megőrzésében.⁵

Schröert ezek a szempontjai valósággal félrevezetik Politikai pártállása elhomályosítja a tudós tisztánlátását.⁶ A felvidéki német települések sokfelé széthulló tömegeiben úgy kísérli meg felkelteni a népi öntudatot, hogy nyelvük alapján hangoztatja összetartozásukat: „Was sich im Ganzen aus meinen Untersuchungen ergeben hat, ist..., daß die Deutschen des ungrischen Berglandes als Eine Familie zu betrachten sind, insofern als sie Einen Dialekt sprechen...“⁷ De ezen a ponton nem áll meg, hanem lényeges nyelvbeli különbségek ellenére hozzáfűzi ezeket a településeket az erdélyi szászokhoz, s egyes jelentéktelen nyelvi meg általános népszichológiai jelenségek alapján közös eredetüket is bizonyítja, bár „itt valóságos hínárba keveredik“.⁸ Sőt még tovább megy, és valami óriási középnémet telepeshullámra gondol, amelynek nyomai Felső-Olaszországban, Tirolban, Karintiában, Krajnában is fellelhetők, és amelynek sziléziai, északcsehországi, morvaországi vonalába kapcsolódnak a

³ L. Fittbogen: i. m. 50. l.

⁴ U. ott.

⁵ U. ott 52. l.

⁶ L. Weber Artur dr.: i. m. 44. l.

⁷ Schröer: *Versuch einer Darstellung*, 258. l.

⁸ Weber: i. m. 44. l.

felsőmagyarországi meg erdélyi települések.⁹ Ezek a 14. sz. előtt nézete szerint jóval nagyobbak lehettek, úgyhogy a felsőmagyarországi németiség megszakítatlan láncban nyúlt át Erdélybe,¹⁰ de az idők folyamán nagy részében kipusztult a tatár becsapások alatt, nagy részében pedig felszívódott a szláv tengerben.¹¹

Együvértartozásuk azonban jelentőségüket is bizonyította volna. „Wenn man die Deutschen des ungrischen Berglandes als Einen Stamm ansehen darf, — hangsúlyozta — ... dann gewinnt das Gesamtbild dieser Deutschen ein ganz anderes Ansehen...“ „Es dürfte sich herausstellen, daß die Deutschen des ungrischen Berglandes nicht 87.000 sporadisch vertheilte deutsche Ansiedlungen verschiedenen Ursprungs sind, sondern ein zusammenhängender Stamm von etwa 150.000 Seelen, der die wichtigsten Punkte des Ganzen Gebietes inne hat.“¹²

Ezt a munkáját más utakon is folytatta. Céljainak Auerperg gróf politikai befolyását is meg akarta nyerni, később pedig egy lipcsei germanista-gyűlésen¹³ a tudományos világ figyelmét hívta fel törekvéseire, előadást tartván *Über die deutschen Sporaden in den nichtdeutschen Ländern der österreichischen Monarchie und ihre Bedeutung* címmel.¹⁴

Közben pedig, midőn a hatvanas évek végén a felizgatott szlovénység megsemmisítéssel fenyegeti a kis gottscheei német szigetet, ezt a területet is beutazza, s a nyelvszigetről írt munkáival a művelt világ pillantását e német csoportra irányítja. Gottschee első lakói németek voltak, mondotta, németeknek kellett jönniök, hogy benyomuljanak a vadonba, mert a szlo-

⁹ L. Schröer: *Nachtrag zum Wörterbuche*, 246. skl.

¹⁰ L. u. ott és *Beitr. z. Wtbche* (Sitzungsb. XXV.) 224. skl.

¹¹ U. ott 232. l. és *Nachtr. z. Wtbche*, 249. l. — Schröer igyekezett kimutatni, hogy több tót községben németek lakhattak vagy laktak. Ebből a szempontból igen érdekes a *Darstellung*hoz csatolt térképe. Utazása valóságos felfedező út volt.

¹² Schröer: *Versuch einer Darstellung*, 259. l.

¹³ Sitzung der germanistischen Section zu Leipzig. (1872. május 22-től 25-ig.)

¹⁴ Schröer előadásáról beszámol Karl Hildebrand. (L. Germania, 1872. évf. 376. skll.)

vének sohasem vállalkoztak volna e feladatra.¹⁵ Most mégis népi voltuktól akarják megfosztani őket.

Bár a megindult védelmi munkának ezek az előzményei a németországi tudományos körökben is élénk érdeklődést keltettek, — Schröer művei nemcsak tudományos, hanem nemzeti szempontból is mintaszerűek, és minden figyelmet megérdemelnek, jelentette ki a német kritika¹⁶ — a széthulló Birodalom ekkor még nem mozdult meg, hogy résztvegyen a védelmi munkában. „Man ist in Deutschland im allgemeinen besser unterrichtet... über die Zustände der Rothhäute in America,... — jegyezte meg Schröer — als über die der deutschen Sporaden in der österreichischen Monarchie, die nicht nur größer an Zahl als jene Rothhäute sind, sondern gewiß auch eine größere Zukunft haben.“¹⁷

Ezzel szemben Ausztriában a megkezdett védelmi munka egyre lendületesebb folytatásra talált. Itt az első tudományos áramlat mellett, amely még általánosan német volt, egyre erősebben jelentkezik a másik is: a politikai.¹⁸ Ausztria 1860-ban már komoly figyelmet szentelt ennek a kérdésnek, de természetesen nem az egyik vagy a másik nép iránti rokonszenvből, hanem mert a németeket az állam számára megbízhatóbbnak tartotta.¹⁹

A szembefordulás nem volt mindenütt egyformán határozott. Délen, Tirolban, Zingerle működése nyomán, vagy a Szudéta-földön, hol elszántan nézett farkasszemet a németiség és a szlávság, meg lehetett kezdeni a védelmi munkát. Hazánkban azonban ez még jóval később sem jutott komoly szerephez. Egyfelől az osztrák kormány közeledése Magyarországhoz, másfelől a hazai németiségnek magatartása megghiúsította.

★

„Die von Ihnen erwähnte allgemeine Fäulnis in den österreichischen Zuständen — írta Auersperg gróf Schröernek —

¹⁵ L. Schröer: *Ein Ausflug nach Gottschee*, I. 176. l.

¹⁶ L. Rückert, Prof. Dr. Heinr.: *Bericht über neuere deutsche mundartliche Literatur*. Ztschr. f. d. Phil., 1871. 161 skll.

¹⁷ Schröer: *Ein Ausflug nach Gottschee*, I. 166. skl.

¹⁸ L. Fittbogen: i. m. 49. és 52. l.

¹⁹ U. ott 53. l.

läßt mich mit Grauen in unsere Zukunft blicken. Nirgends ein gesunder, noch unangefressener Keim, nirgends eine Schwungkraft, die das Erstehen vom Falle in Aussicht stellte.“²⁰

Valóban, az ausztriai németiség, miután kizárattott a Német Szövetségből, s elveszítette birodalmi testvéreinek hatalmas támaszát, a monarchiában egyre inkább háttérbe szorult. Fenyegetett helyzetét azonban csak akkor ismerte fel igazán, midőn Taaffe Eduárd gróf 1879-ben a németek mellőzésével alakította meg kormányát, s lengyel-cseh-feudális koalícióra támaszkodva a németeket a szlávok ellen ismételtén kijátszotta. A német szabadelvűek, az osztrák állam irányítói, akik azt tartották addig, hogy az ausztriai németiség meg az állam elválaszthatatlan,²¹ a legfájdalmasabbn érezték ezt a változást, s valamennyien az ellenzékbe mentek.

Már az új korszak első esztendejében megkezdődtek a tanácskozások a németiség helyzetének megszilárdítása érdekében. Elsősorban a Joseph Kopp alapította bécsi Deutscher Vereinben, a nemzeti érzésű németek politikai szervezetében néztek szembe a legfenyegetőbb kérdésekkel, s tárgyalták újra meg újra az ausztriai németiség helyzetét.²² Schröer, az egyesület aktív tagjainak egyike, 1879-ben itt előadást tartott *Die Deutschen in Oesterreich-Ungarn und ihre Bedeutung für die Monarchie* címmel.²³

— „Wir befinden uns in keiner glücklichen Strömung,“ — mondotta — „bevor wir aber verzweifeln die Hände in den Schoß legen, scheint mir doch die Frage ernster Erwägung werth, ob die dem Deutschen in der Monarchie gegenwärtig zugewiesene negative Haltung denn auch die ihm geschichtlich zukommende ist? Ob es nicht unsere Sache ist, sie in eine Positive zu verwandeln?“²⁴

²⁰ L. levelét Schröerhez (? Juli 1876.) id. h. 141—143. l.

²¹ L. Barta, Erwin és Bell, Karl: *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*. Drezda, év nélk. 11. l.

²² L. Molisch, Dr. Paul: *Geschichte der deutschnationalen Bewegung*. Jena, 1926. 92. l.

²³ Midőn az előadás szövegének első kiadása (Wien, Verlag des „Deutschen Vereins“, 1879.) elfogyott, Berlinben is megjelent a „Deutsche Zeit- und Streitfragen“ c. sorozatban. (VIII. évf. 123. füz.)

²⁴ L. Schröer: i. m. 4. skl.

Ezek után a németiség jelentőségét igyekezett bizonyítani. Élesen szembeszállt azokkal a törekvésekkel, amelyek a Monarchiát szláv birodalommal akarták alakítani.²⁵ A monarchiai szlávokat sem nyelvük, sem műveltségük nem fogja össze, s az agitátorokon kívül nem is tekintik magukat egy népnek. A pánszlávizmus megvalósíthatatlan álmkép. A külföldi nyelvi térképek a lengyeleket, a ruténeket, a cseheket, a tótokat, a szlovéneket, a horvátokat és a szerbeket egy színnel tüntetik fel, de ha különválasztjuk ezeket, — mondotta — kiderül, hogy a monarchia legnagyobb számú nemzetisége a német.

Ezután elsősorban a magyarországi német szigetek jelentőségére hívta fel a figyelmet, és éles kritikai pillantással foglalta össze a Habsburg-uralom alatt élő németiség védelmének irányelveit. Ezek megvalósítására azonban magának a németiségnek kell felemelkednie letargiájából, s ahogyan Fichte a szétrombolt Német Birodalom felépítésének lehetőségét az erkölcsi nevelésben látta, épp úgy az ausztriai németek felemelkedése is csak egy erkölcsi eszmében gyökerezhetik: a németiség kultúrfeladatában.²⁶

Schröer ezzel egyúttal programot adott a további munka számára.²⁷

Midőn 1879. decemberében a bécsi Deutscher Vereinben ismét a németiség helyzetével foglalkoztak, elhatározták, hogy mielőtt bármily javaslatokat tennének, meggyőződnek az egyes országokban uralkodó állapotokról.²⁸ Erre a célra egy hét tagból álló bizottságot alakítottak, amelynek feladata volt egyrészt arról tudósítani: hol és milyen mértékben szorult háttérbe a német lakosság nyelvterületének határain, másrészt pedig javaslatokat tenni a további erővesztés megszüntetésére. Schröer a felsőmagyarországi és krajnai németek helyzetéről számolt be, Engelbert Pernestorfer pedig a tiroliakéról.

A bizottság előkészítő munkája után Pernestorfer javas-

²⁵ U. ott 6—14. l.

²⁶ L. Schröer: i. m. 28. skll.

²⁷ Pukánszky Béla: *Nagynémet eszmék irodalmi visszhangja*. Budapesti Szemle, 1936. májusi sz. 186. l.

²⁸ L. Barta és Bell: i. m. 12. skl.

latára 1880-ban megalakult a Deutscher Schulverein in Österreich, azzal a céllal, hogy a monarchia vegyes lakosságú területein német iskolák felállítását és működését támogassa. Ez volt a kiindulópontja annak a nagyszabású védelmi munkának, amely lassankint Ausztria egész németiségét tevékenységre bírta.²⁹

X.

Goethe.

Első Goethe-tanulmányai. — Goethe és a hazai németiség. — Goethe-filológia. — Schröer Goethéről. — Kisebbs tanulmányai. — Cikkei a Chronik des Wiener Goethe-Vereinsben. — „Goethes äußere Erscheinung“. — Kutatásainak újszerűsége. — Jelentősége. — „Faust von Goethe“. — A Faust-filológia. — Schröer Faust-magyarázatának nagy sikere. — Entstehungsgeschichte. — A szövegközlés. — Düntzer támadása. — A magyarázó jegyzetek. — Tipikusan filológiai kommentár. — Schröer és kritikusai. — Faust-aufführungen. — „Goethe und die Liebe“. — Kürschner „Deutsche Nationalliteratur“-jának munkatársa. — Részvéte a „Weimari Kiadás“-ban.

Schröer 1855-ben megemlékezett egy magyarországi tanítónak Goethével kötött ismeretségéről,¹ később vágyakozva pillantott vissza Weimar multjába,² s 1875-ben megjelent irodalomtörténetéről is megjegyezte a kritikus: „Goethe war von jeher das Ideal der Deutschungarn, welche in dem evangelischen Lyceum zu Pressburg ihren Mittelpunkt sahen. Dieser Standpunkt, von Schröer in selbstständigen Studien fortentwickelt, liegt auch diesem Werk zu Grunde.“³

A hazai német polgárságot a multban valóban szoros szálak fűzték a nagy német költőhöz, sőt annak német öntudattal telített része a Goethe-kultuszban tevékenyen is közreműködött.⁴ E német vezetők legnagyobb élménye Weimar, s Goethe városa számukra a német szellemi diadalnak legméltóbb szimbóluma.⁵ Oeser a Német Egyesület vezetője-

²⁹ L. Pukánszky: i. m. 186. l.

¹ Schröer, K. J.: *Abenteuer eines ungrischen Schulmannes mit Goethe, Schiller und Wieland*. Fünftes Programm der öffentl. vollständ. Realschule der k. Freistadt Presburg. Pozsony, 1855.

² Schröer, K. J.: *Erinnerungen an Weimar*. Literaturblatt der „Presse“, 1866. 13. sz.

³ Literarisches Centralblatt, 1875. 25. sz. 812. hb.

⁴ Pukánszky Béla: *Balthasar Elischer und seine Goethesammlung*. Dtschung. Heimatsbll., 1932. 187. l.

⁵ Pukánszky Béla: *Wandlungen und Abwandlungen des deutsch-ungarischen Bewußtseins*. Ung. Jhrb., 1934. 160. l.

ként a pozsonyi evangélikus líceumban egy egész nemzedéket nevel Goethével a német nagyságba vetett hitre, Schröer Goethe iskolájában érik költővé, és később irodalmi munkásságát egyre határozottabban állítja a Goethe-kultusz szolgálatába. Így megváltozik működésének tere, mozgató rugói azonban ugyanazok maradnak. „Die Kunstwerke in deutscher Sprache gehörten jeden Deutschen an“ — mondotta egyhelyütt — „rissen alle Zollschränken durch und schufen ein Band der Einheit, das unzerreißbar ist.“⁶ Goethe nagyságában nemcsak a német szellem világgraszoló diadalát látja, hanem azt a fölényes hatalmat is, amely össze tudja kovácsolni a költő szertehullott népének szellemi egységét.

Ilyen eszméktől áthatva egyre nagyobb lelkesedéssel és kitartással fáradozott, hogy a nagy költő életművének megértését — a tudomány akkori módszereivel — előmozdítsa, s hamarosan tekintélyes nevet vívott ki magának nemcsak az osztrák Goethe-kutatók, hanem a 'mult században hatalmasan fellendült Goethe-kultusz valamennyi munkása között.⁷

Mikor a hetvenes években a Goethe-kutatók soraiban megjelent, a diadalmas Goethe-filológia a mecénásoktól és műgyűjtőktől már régen magához ragadta a vezetést.⁸ Maga a német nagyközönség azonban, amely lényegében két torzképet formált magának Goethéről: vagy rideg szívtelen megalkuvó udvari embernek látta, vagy istentelen és erkölcstelen pogánynak, fagyos közönnyel állt a nagy költő életművével szemben,⁹ és Schillert tartotta legnagyobb nemzeti dalnokának. „Noch immer ist die Popularität Schillers bei dem deutschen Volke die größere,“ — mondotta Schröer a bécsi Goethe-Egyesület megalakulásakor — „die Verehrung Schillers für Goethe zieht aber seine Verehrer an Goethe heran.“¹⁰

A közvéleménnyel azonban az irodalomtudomány nem

⁶ Schröer: *Die deutsche Dichtung des XIX. Jahrhunderts*. Lipcse, F. C. W. Vogel, 1875. 2. l.

⁷ Schröert találóan s nem éppen jogtalanul szokták „osztrák Düntzer“-nek nevezni.

⁸ L. Pukánszky Béla: *A weimari Goethe-ünnep*. Budapesti Szemle, 1936. január. 100. skll. — V. ö. 102. l.

⁹ U. ott.

¹⁰ L. Chronik d. Wr. Goethe-Ver. I., 1. sz.

tudott sikerrel szembeszállni. A pozitivistá irodalomtörténet-írásban nem volt meg a szintézis lendülete és bátorsága: minden Goethe-kutató a maga szemszögéből nézte a nagy költő életművét, s a részletek lelkiismeretes feltárása közben megfélekedtek Goethe életének meg költészetének hatalmas, oszthatatlan egységéről.¹¹

Ennek a szintézistől merőben idegenkedő tudománynak művelői csak ritkán képviseltek eredetibb felfogást. Schröer e kevesek közé tartozott. „... vor anderthalbhundert Jahren...” — mondotta — „begann im deutschen Geistesleben eine mächtige Bewegung.“ „In der bildenden Kunst und in der Dichtkunst konnte die neue Zeit den Griechen ja wol einen Rafael, einen Shakespeare gegenüberstellen; aber *ein auf das Ganze der sinnlichen und sittlichen Welt gerichteter Geist* allein konnte einem neuen Griechentum die Wege bahnen und *ein solcher Geist war Goethe.*“¹² „Ihn erkennen wollen,” — mondotta másutt — „indem man ihn nur als Dichter gelten lassen will, heißt ihn in seiner Bedeutung verkennen.“

Ilyen szellemben írta kisebb-nagyobb tanulmányait, sokszor azonban ő sem jutott túl a Goethe-filológia kisszerű fáradásain.

Első jelentősebb cikke 1873-ban jelent meg *Goethe und die Frauen* címmel a Wiener Abendpostban,¹³ s a napilapokban ettől kezdve gyakran láttak napvilágot kisebb-nagyobb dolgozatai. Értékesebb tanulmányokat tett közzé a Frankfurter Zeitungban (*Goethe und Marianne Willemer, Goethe ein Gegner der Faustaufführungen, Zur Geschichte von Goethes Faust*)¹⁴ és a Deutsche Zeitungban (*Goethe und die Liebe*),¹⁵ jelentéktelenebbeket a Neue Freie Presseben. Egy-két apróságot írt Rosegger Heimgartenjába és több nagyobb tanulmányt Westermann folyóiratában (*Die Entstehung von Goethes Faust, Einige Worte über die Aufführung des ganzen*

¹¹ Pukánszky id. h., 103. l.

¹² L. Schröer: *Zu Goethes Leben und Wirken*. Chronik des Wiener Goethe-Vereins (ezentúl: CWGV), V., 3. 4. 5. sz., 15. l.

¹³ Ápr. 10. és 16-i sz.

¹⁴ 1878. jan.-febr., 1884. 81. sz. (melléklet), 1882. 353—356. sz.

¹⁵ 1884. 4335., 4347., 4660. (esti) sz.

Faust im Wiener Burgtheater, An der Pyramide des Cestius, Minervas Geburt.)¹⁶ E mellett az első években munkatársa volt a Goethe-Jahrbuchnak is.

Később, mikor a *Chronik des Wiener Goethe-Vereinst* szerkesztette, majdnem egyes-egyedül saját folyóiratában tette közzé cikkeit. Itt megjelent írásainak legértékesebb részét mintegy félszáz nagyobb dolgozata alkotja, amelyekben nem egyszer képviselt eredetibb felfogást (*Über die Quellen Goethescher Anschauungen, Goethes Idealismus und sein Verhältniß zu Schiller, Zu Goethes Leben und Wirken*) vagy tárt fel újat Goethe életéből (*Zu Goethes italienischer Reise, Goethe und ein Candidat der Theologie aus Ungarn, Von Ulrike von Levetzow, Goethe und Oehlenschläger, Altgraf Hugo Franz zu Salm und Goethe, Ein Autograph der Frau von Stein, Ein Brief Goethes, Goethe an Friederike Unzelmann*) és költészetéből (*Eine noch ungedruckte Strophe von Goethes Hand, Der Groß-Cophta von Goethe, Das Heidenröslein, Verse Schillers als Kommentar zu Versen Goethes*).¹⁷ Persze ezekben is, akárcsak a nagyszámú Goethe-jegyzetekben gyakran jelentéktelen apróságokkal bajlódott.

Mindezen munkáinál azonban jóval jelentősebbek önállóan megjelent művei.

*

Két ausztriai Goethe-kutatót: Schröert és Hermann Rollettet illeti az érdem, hogy Goethe külső megjelenésének tanulmányozásához egyidejűleg, de egymástól függetlenül¹⁸ megvetették az alapokat: Rollett egy cikkében, amely 1877. január 19-én jelent meg az augsburgi Allgemeine Zeitungban, Schröer pedig egy néhány nappal később tartott előadásában.¹⁹ Ebben összeállította a kortársak nyilatkozatait Goethe külsejéről, valamint mindazt amit a hiteles festmények el-

¹⁶ 1879. aug., 1883. márc., 1883. szept., 1885. márc.

¹⁷ L. CWGV, 1886—1894. évf.

¹⁸ Ezt bizonyítja: Zarncke, Fr.: *Rolletts Goethe-Bildnisse*. Lit. Centralbl., 1881., 771. skhbb. és Zarncke: *Goethes Bildnisse*. Lipcse, 1888. 3. l.

¹⁹ *Goethe's äußere Erscheinung*. 1877. jan. 25-én tartotta a bécsi Tudományos Klubban.

árulnak. Előadása nyomtatásban is megjelent,²⁰ és nagy érdeklődést keltett. Így láttak hamarosan napvilágot Rollett, majd Friedrich Zarncke terjedelmes munkái,²¹ valamint nagyszámú kisebb-nagyobb tanulmányok.²²

Schröer jelentős kezdeményezése három évtizedes tanulmányokon nyugodott.²³ Állandóan foglalkoztatta az a gondolat, hogy valami módon olyan képet hozzon létre, amely a költő lényét hívebben tükröztetné valamennyi ismeretes festménynél. Végre sikerült — elsőnek valamennyi Goethe-kutató között — a magasabbrendű feladatokat körvonalaznia:

„Die unzureichende Vorstellung, die man sich in der Regel von Goethes Wesen bildet, spiegelt sich ab in den zahlreichen unbefriedigenden Bildnissen..., die dem Lebenden gegenüber entstanden sind, in einer Zeit, in der die Kunst in dieser Richtung nicht glücklich war. Jeder Künstler bildet ihn so, wie er sich ihn vorstellte, nicht wie er war. Ein richtigeres Bild stellt sich erst heraus bei einer sorgfältigen Vergleichung aller dieser Darstellungen...“ „Ergänzt müssen diese Zeugnisse werden durch die Schilderungen seiner Zeitgenossen und aus den ‚Bekanntnissen‘ seiner Werke, seiner Briefe etc., die den Künstlern nur unvollkommen vor Augen stehn.“²⁴

Ezeknek a feladatoknak megoldását említett előadásán kívül már nem kísérelte meg, csupán a tervezett bécsi Goethe-emlékmű számára szeretne volna munkájának eredményeit értékesíteni. Ebből a célból írt néhány tanulmányt,²⁵ és többször felszólalt a Goethe-Egyesület művészeti bizott-

²⁰ *Goethe's äußere Erscheinung*. Wien, Hartleben, 1877. (Sammlung gemeinnütziger, populär-wissenschaftlicher Vorträge, 14. füz.)

²¹ Dr. Herm. Rollett: *Die Goethe-Bildnisse*. Wien, 1881—1885. Friedr. Zarncke: *Kurzgefaßtes Verzeichniß der Originalaufnahmen von Goethes Bildnissen*. Leipzig, 1888. (Schröer bírálatát l. Rollett művéről: *Ztschr. f. bild. Kunst*, 1882., Zarncke munkájáról: *Heidelb. Lit. Bl.* 1889. 329. l.)

²² L. Goedeke³, IV II, 158—188. l.

²³ L. CWGV, V. 20. l.

²⁴ U. ott.

²⁵ L. Schröer: *Goethe's äußere Erscheinung und Goethe-Standbilder*. Nation (Wochenschrift, Berlin), 1891. 42. sz. — *Eine Vorstudie zu dem Wiener Goethe-Denkmal*, *Magazin f. Litt.* (Berlin), 1893. szept. 23. — L. még több cikkét: CWGV, II—VII.

ságában. Később azonban, amikor ismételten mellőzték az egyesületben, végleg felhagyott ezzel a munkával.

1880-ban adta ki Goethe Faustjának első részét, majd a következő évben a másodikat.²⁶ A mű később újabb megújabb kiadásban jelent meg, a legnagyobb külső sikert érte el valamennyi Faust-magyarázat között, s annyit írtak meg mondtak róla, hogy e munkájáról egész irodalom keletkezett.

*

Goethe Faustja szinte kimeríthetetlen forrásul szolgált a multban, és szolgál még ma is a kutatónak, nemcsak nagyszámú filozófiai, esztétikai meg filológiai problémái miatt, hanem azért is, mert minden nemzedék a költeménnyel szemben új álláspontra helyezkedik.

Kezdetben az abszolútum felé törekvő filozófiai irány volt uralkodó, de ez tévutakra vezetett, és ellene Vischer tekintélye is felemelkedett.²⁷ Később Heinrich Düntzer, a sokat gúnyolt „waschzettel-philologie” legtipikusabb képviselője hangyaszorgalommal hordott össze mindent, ami tárgyi magyarázatul szolgálhatott. Ebből a száraz forrásból s a belőle keletkezett újabb kiadásokból merítettek hosszú időn át azok, akik a nagy mű magyarázatát óhajtották.²⁸

Schröer Düntzerrel rokon szellemben teremtette meg Faust-kiadását, de őt már erősen megillette az irodalomtudomány újabb fejlődése, amelyet Wilhelm Scherer hatalmas egyénisége alapozott meg. Scherer és tanítványai a szövegtörténet, a forrásvizsgálat meg a magasabb kritika kérdéseit az exakt kutatás segédeszközeivel, nagy elmeéllel megalkotott módszerek útján igyekeztek megoldani.²⁹ Ám- bár a kutatás egyik legfontosabb eredményét: a prózai Faust

²⁶ Schröer, K. J.: *Faust von Goethe*. Mit Einleitung und fortlaufender Erklärung, herausgegeben von... Erster Theil. Heilbronn, Gebr. Henninger, 1880. Zweiter Theil. Ebd. 1881.

²⁷ V. ö. Witkowsky, Georg: *Über den Plan einer wissenschaftlichen Ausgabe von Goethes Faust*. 'Goethe-Jahrbuch, XXVII. (1906.), 144. skll. — L. 145. l.

²⁸ U. ott. 146. l.

²⁹ U. ott.

hipotézisét már kezdettől fogva kétkedéssel fogadták, s végül 1887-ben Faust legrégibb kidolgozásának megelégsével véglegesen megcáfolták, éppen az újabb leletek szolgáltatottak ennek a munkának ismét anyagot, mert így a mű belső fejlődéstörténetét nagyobb biztonsággal lehetett megfigyelni.³⁰ A kutatás újra hatalmasan fellendült, bár a stílushasonlításba és kronológiába vetett feltétlen bizalom megint csak tévutakra vezetett. A remekmű filozófiai meg esztétikai problémáira ügyet sem vetettek, és a szövegkritika eszközeivel dolgozó tudósokat áthatotta a philológiai önértzet: „alle Faustarbeit, mag sie auch mit ihrem Haupte in den Wolkenhimmel der Spekulation hineinragen, muß mit festen Füßen auf dem Boden der philologischen Kritik stehen.“³¹ Alig egy évtized eltelte után azonban e kutatás végső eredménytelensége nyilvánvaló lett. 1890-ben Erich Schmidt, Scherer tanítványa és utóda kénytelen volt ezt az igazságot őszintén beismerni.

Ez alatt a tíz esztendő alatt Schröer Faust-kiadása háromszor jelent meg.³² Ez olyan sikert jelent, mely nagyszámú vetélytársai közül egyiknek sem jutott osztályrészül. S noha már a harmadik kiadás megjelenésekor sem voltak a hasonló Faust-magyarázatok népszerűek, Schröer tipikusan filológiai kommentárja ezt a változást is hosszú idővel túlélte: hamarosan megjelent a negyedik, majd az ötödik kiadás,³³ sőt 1926-ban a hatodik is.³⁴

Az első rész bevezetésében a Faust keletkezését tárgyalta.³⁵ A Faust-monda története, előbbi feldolgozásai s magának a remekműnek lassú kialakulása, hogyan változtatta nézetét Goethe az idő folyamán a Faust-költemény-

³⁰ Erről l. Witkowsky, Georg: *Neue Faustschriften*. Euphorion, I. (1894.) évf. 625. skl.

³¹ U. ott 626. l.

³² Zweite, durchaus revidierte Aufl. Erster Theil, Heilbronn, Gebr. Henninger, 1886. Zweiter Theil. Ebd. 1888. — Dritte durchaus rev. Aufl. Leipzig, O. R. Reisland, 1892—1896.

³³ Vierte durchaus rev. Aufl. Ebd. 1898—1903. — Fünfte Aufl. Ebd. 1907—1914.

³⁴ W. J. Stein átdolgozásában.

³⁵ Ugyanazokra az eredményekre jut, mint két előbb megjelent cikkében. (L. Westermann's Monatshefte, 46. köt. 275. füz. 607. skl. és Blätter für literarische Unterhaltung, 1880. 15. sz.)

ről: mind olyan kérdés, amely akkoriban az érdeklődés középpontjában állott. Schröer bevezetése Goethének más műveiben rejlő, de addig fel nem fedezett párhuzamos részek kimutatásával, a költő nyelvhasználatának, általános írói fejlődésének meg egyes nyilatkozatainak tanulmányozásával egészen új eredményekre jutott, és több irányban hatott felvilágosítólag meg serkentőleg. Goethe remekművének kialakulásáról azonban mégsem tudott világos képet nyújtani: az irodalomtörténeti munkáira általában jellemző kényelmes kompozíció itt nagyon is túlságba vitte.

A második kötet bevezetése: a második rész keletkezésének története sikerültebb. „Nicht ein didaktisches, nicht ein Werk der Reflexion, sondern ein Produkt der Intuition, eine unmittelbare Offenbarung der großen Natur des Dichters liegt vor uns,“ — olvassuk itt — „wie das letzte, so auch das größte seiner Werke: das Außerordentliche geschieht, das großartige Werk wird von dem Manne von 75 Jahren heldenhaft in Angriff genommen und im Laufe von 6—7 Jahren mit höchster Genialität zu Ende geführt.“ Ezt a folyamatot plasztikusan és szellemesen tudta bemutatni. Nagy érdeme, hogy Hans Sachs hatását a második részben is kiderítette, s érdekes eredeti szemlélete Goethe költői nyelvéről: mint lett a nyelv a költő ajkán folyékony elemmé, mint változtatták alkatrészei funkciójukat, hogy a szándékolt kifejezésnek megfeleljenek.

A szöveg közlésekor igyekezett a lehető legnagyobb gondal helyreállítani a költő eredeti szavait. „Loeper³⁶ und Düntzer³⁷ gegenüber“ — jelentette ki — „bin ich mehrmals auf die ursprüngliche Textgestalt zurückgegangen.“ Dicsekvésének Düntzer igen éles támadása lett a következménye; a Zeitschrift für deutsche Philologieban³⁸ mintegy 70 oldalon bizonyítottatta Schröer szövegkritikájának fogyatékoságát.

Kétségtelen, hogy a részben hipotétikus, részben polé-

³⁶ *Faust*. Eine Tragödie v. Joh. Wolf. von Goethe. Mit Einl. u. erläut. Anmerkungen v. Gust. von Loeper. Berlin, 1870.

³⁷ *Faust*. Eine Tragödie von Goethe. Mit richtigtem Texte, den verschiedenen Lesarten, erklärenden Anmerkungen und Einleitung, v. Heinr. Düntzer. Leipzig, 1868.

³⁸ L. XIV. (1882.) 345—378. l., XV. (1883.) 434—471. l.

mikis bevezetés, amely majdnem egyes-egyedül a költemény keletkezésével foglalkozik, nem áll arányban a munka legfontosabb részével: a magyarázó jegyzetekkel. Schröer Faust-kiadásának nagy sikere ugyanis főleg arra a törekvése vezethető vissza, — ezt maga is többször hangoztatta — hogy magyarázataiban nem hátrált meg semmiféle nehézség elől. A kommentár gazdag bőségben nyújtja a részletes nyelvi, tárgyi és metrikai magyarázatokat, gyakori irodalmi utalásokkal, polémikus megjegyzésekkel, Schröer élettapasztalataival, megfigyeléseivel, régi irodalomból, valamint Goethe levelezéseiből meg beszélgetéseiből vett idézetekkel, bár nem egyszer ad magától értetődőt és feleslegeset is.

A kommentár tipikusan filológiai, akárcsak Düntzer és Loeper munkái. Nincsen benne semmi egyes korábbi meg egykorú magyarázóknak (Carriere, Oettingen, Marbach) filozófiai szemléletéből. Schröer, a régi német nyelvnek és irodalomnak kitűnő ismerője grammatikai meg ónémet irodalmi tanulmányokból indul ki, fokozatosan halad előre, és az itt nyert szempontokat alkalmazza az újabb irodalomra. Magyarázata még a filológia területét is sokszor átlépi, és valósággal nyelvészetté lesz.

Később Faust-kiadását többször felfrissítette, a bevezetést pedig újabb részekkel megtoldotta. Tudományos szempontból a mű mégis hamarosan elavult, bár a nagyközönség körében hosszú időre megtartotta népszerűségét. Kezdetben a tudományos kutatás is, a kritika is teljes mértékben méltányolta. Scherer már az első kiadás megjelenésekor rámutatott több érdemére,³⁹ Bartsch pedig valamennyi Faust-kommentár elé helyezte.⁴⁰ Elismerően nyilatkozott róla Creizenach, Vischer, von Biedermann és mindenekelőtt von Loeper.⁴¹ Az új Faust-magyarázat azonban nemcsak

³⁹ L. Scherer, W.: *Aufsätze über Goethe*. 291. skl.

⁴⁰ L. Gegenwart (hrsg. v. Lindau), 1881. 2. (jan. 8.) sz.

⁴¹ L. Creizenach, Wilh.: *Die Bühnengeschichte des Goetheschen Faust*. Frankf. am M., 1881. Vischer, Friedr. Theod.: *Altes und Neues*. 2. füz. Stuttgart, 1881. VI—VIII. l. Biedermann, Wold. v.: *Arch. f. Lit-gesch.*, XI. 302—312. l. (V. ö. 527—542. l.), *Wiss. Blg. d. Lzger Ztg.*, 1882. 17., 18. sz., *Arch. f. Lit-gesch.*, XIII. 416. l. Scherer, Wilh.: *Dtsch. Rundschau*, 1882. nov. 321—324. l. Loeper, Gust. v.: *Litbl. f. germ. u. rom, Phil.*,

Németországban keltett figyelmet, hanem Angliában, Franciaországban, Belgiumban és Olaszországban is.⁴² Mindenütt nem részesült ugyan kedvező fogadtatásban, de Schröer sohasem késlekedett, hogy művét megvédelmezze.⁴³ Az egyik fiatal osztrák kritikusként, aki súlyos ítéletet mondott a kommentár első részéről, — két évvel megjelenése után, mikor külföldön már a teljes mű sikert aratott — még „tettleges rendreutasítást” is kilátásba helyezett. A fiatalember válasza szerencsére sokkal higgadtabb volt, úgyhogy Schröernek Emil Kuhval vívott szenvedélyes sajtócsatái ezuttal nem ismétlődtek meg.⁴⁴

Schröer Faust-magyarozatán kívül a Goethe-irodalom köréből még több kisebb-nagyobb önálló művet jelentetett meg. Goethe-tanulmányai felkeltették érdeklődését a bécsi Várszínházban rendezett Faust-előadások iránt, s erről egész kis könyvet írt,⁴⁵ amely külföldön is figyelmet keltett.⁴⁶

A következő évben jelentette meg egy másik kisebb munkáját *Goethe und die Liebe* címmel.⁴⁷ A mű két előadását tartalmazza. Ezek a címben megjelölt témát egyáltalán nem tárgyalják kimerítő összefüggésben vagy behatóbban. Az

1881. 4. sz. Ztschr. f. dtsch. Alterth. u. Lit., 25. (1881.) évf. 452—457, 1. Litbl. f. germ. u. rom. Phil., 1882. 11. sz., 1887. 4. sz., — A műről ezeken kívül tömördek ismertetés jelent meg a német napilapokban és folyóiratokban.

⁴² L. The Athenaeum (London), Saturday March 19, 1881, p. 393. The Saturday review January 15. 1881., 91. l. Revue critique d'histoire et de littérature (Paris), 1881. 23. (jún. 6.) sz. 455. l. Trübners American European c. literary record, December 1881, p. 169. L'Athenaeum Belge (Bruxelles), 1881. szept. 1. 401. skl. Trezza, G.: Un nuovo Commento del Faust. Domenica letteraria, 2. (1883.) évf. 5. sz. stb.

⁴³ Kritikusai elleni „kirohanásairól” szellemesen számol be von Biedermann *Ein Fausterklärer und seine Kritiker* c. cikkében. (Wiss. Blge d. Lzger Ztg, 1888. 14. sz.)

⁴⁴ V. ö. Ztschr. f. d. öst. Gymn., 1882. 53. skll., 241. skll.

⁴⁵ Schröer, K. J.: *Die Aufführung des ganzen Faust auf dem Wiener Hofburgtheater*. Heilbronn, Gebr. Henninger, 1883.

⁴⁶ L. Litbl. f. germ. u. rom. Phil., 1884. 6. sz. 213 skll. — Berliner Börsen-Zeitung, 1883. 200. (május 1.) sz.

⁴⁷ Heilbronn, Gebr. Henninger, 1884. 1922-ben újabb kiadásban is megjelent. (Goetheanum-Bücherei, 7. köt.)

első előadás⁴⁸ inkább Goethe „Stellá“-jához szolgál bevezetésül, a második pedig⁴⁹ Marianne Willemerről emlékezik meg.

Mint a legtekintélyesebb Goethe-kutatók egyike, közreműködött Goethe műveinek két nagyszabású gyűjteményes kiadásában is.

Először Josef Kürschner hatalmas vállalata⁵⁰ számára készítette el Goethe drámáinak történeti-kritikai kiadását.⁵¹ Elrendezése nem mondható sikerültnek: a drámákat tizenkét csoportba osztotta, de ezeknek nem tudott adni egységes karaktert. A csoportok elé bevezetéseket írt, s minden dráma elé külön bevezetést. A szöveget sűrű jegyzetekkel látta el, amelyek természetesen tárgyi és szómagyarázatok meg szövegkritikai megjegyzések. Végeredményben, szorosan csatlakozván von Loeper és Düntzer kutatásaihoz, sok újat nem nyújtott ezekben a műveiben.

Még nagyobb megtiszteltetés érte, midőn Zsófia szász nagyhercegné meghívta a legpompásabb Goethe-sorozatnak, a Weimari Kiadásnak⁵² munkatársául. A hatalmas vállalkozás 1887-ben indult meg, s 25 éven át foglalkoztatta a legkiválóbb Goethe-kutatókat. Schrödernek főfeladata volt a költő két drámájának, a „Geschwister“-nek és a „Stellá“-nak megjelentetése.⁵³ Ezek a Kürschner-féle sorozat drámái között is a legszebb bevezetésekkel meg a legjobb magyarázatokkal voltak ellátva, s a pompás kiadásnak méltó darabjai.

⁴⁸ *Goethe und die Liebe*. Az előadást 1884. január 22-én tartotta a bécsi Goethe-Egyesületben.

⁴⁹ *Goethe und Marianne Willemer*. Ezt az előadását 1878. január 4-én a bécsi Tudományos Klubban tartotta.

⁵⁰ *Deutsche Nationalliteratur*. Historisch-kritische Ausgabe, hrsgg. v. Joseph Kürschner.

⁵¹ L. a sorozat 87—92. kötetét. Ezek (Goethes Dramen, Theaterreden und Maskenzüge, mit Einleitung und fortlaufendem Kommentar, hrsgg. v. K. J. Schröder. Berlin u. Stuttgart, W. Spemann, 1883—1891) Goethe műveinek 6—11. részét alkotják a vállalatban. A 12. részt (Goethe Faustját) Düntzer adta ki.

⁵² *Goethes Werke*. Hrsgg. im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen. Weimar, Herm. Böhlau, 1887—1912.

⁵³ L. I. szakasz, 9. köt. (drámák, 1891.) 455. l., valamint 11. köt. (drámák és daljátékok, 1892.) 361. l.

A bécsi Goethe-Egyesület.

A Goethe-Egyesület megalapítása. — Schröer működése az egyesületben. — Chronik des Wiener Goethe-Vereins. — Előkészületek a Goethe-emlékmű létrehozására. — Az első akadályok. — A művész megválasztása. — Schröer mellözése. — Harc az emlékműért. — Schröer elhagyja az egyesületet.

Midőn a bécsi Schiller-emlékmű befejezéséhez közeledett, a bizottság utolsó üléseinek egyikén Schröer, az egyesület jegyzője, felvetette egy Goethe-emlékmű gondolatát. Az ülés végén Auersperg gróf, az egyesület elnöke, így kiáltott feléje: „A legközelebbi bécsi emlékműnek egy Goethe-emléknek kell lennie!”¹ A költő azonban még a Schiller-emlékmű leleplezését sem érhetette meg, s így Schröer tervével magára maradt.

Két évvel később, 1878. január 4-én előadást tartott a bécsi Tudományos Klubban Goethéről és Marianne Willemerről.² Az előadást bankett követte. Ezen a banketten alakult meg Schröer indítványára a bécsi Goethe-Egyesület,³ a legrégebbi valamennyi Goethe-társaság között.

Az egyesület elnöke Stremayr lett, az ismert bécsi kultuszminiszter, alelnöke pedig Schröer. A bizottság nyomban megválasztása után élénk tevékenységet fejtett ki, a munka orosz-lánrészét azonban az alelnök tartotta fenn magának. Schröer ettől kezdve szinte egyes-egyedül Goethének és az egyesületnek élt.

Midőn ősszel megindult az egyesület élete, nagy lelkesedéssel vett részt a bizottság havonta tartott tanácskozásain, s róluk hosszú éveken át egyetlenegyszer sem maradt távol. A januárban tartott nagygyűléseken kívül minden télen rendezett négy-öt Goethe-estét. Ezeknek középpontjában egy-egy előadás állott. Gyakran szerepeltek bécsi meg németországi híres Goethe-kutatók, de legtöbbször maga Schröer.⁴

¹ L. M.(arianne) H.(ainisch): *Der Wiener Goethe-Verein und seine Denkmäl-Geschichte*. Wien, G. Szelinsky, 1895. 1. l.

² Nyomtatásban is megjelent *Goethe u. d. Liebe c.* munkájában.

³ Zimmermann: *Die Entstehung des Wiener Goethe-Vereins*. Dtsches Litbl., VII. 20. sz. — CWGV, I. 1. sz.

⁴ L. M. H. id. munkájának függelékét.

1886-ban elhatározta az egyesület bizottsága, hogy kibocsát egy havonta megjelenő folyóiratot, a *Chronik des Wiener Goethe-Vereinst*. A második évfolyamtól kezdve Schröer már egyedül látta el a szerkesztői teendőket, s nem egyszer maga írta az egész számot.⁵

A „Chronik” hamarosan tekintélyes helyet biztosított magának a Goethe-irodalom századvégi fénykorában.⁶ Már az első évfolyamoktól kezdve tudomást vett róla a Goethe-kutatás, és különösen németországi irodalmi körök méltatták egyre nagyobb figyelemre. Nemcsak a bécsi Goethe-Egyesület működéséről meg a tervezett emlékműről közölt a folyóirat híreket, hanem megjelentek benne az egyesületben tartott előadások kivonatai, valamint kisebb-nagyobb cikkek és jegyzetek a Goethe-irodalom köréből. Részletesen beszámolt a lap a Goethe-kutatás legújabb eredményeiről, méltatta a Goethe-irodalom termékeit, és egyuttal kapcsolatot teremtett a Goethe-archivum feltárásán dolgozó weimari Goethe-Társasággal. Így fontos szerepet töltött be mind a bécsi Goethe-Egyesület, mind a századvégi Goethe-kultusz történetében.

Schröer több neves osztrák és németországi Goethe-kutatót nyert meg folyóirata számára. A lapnak főmunkatársa volt Hermann Rollett, Jakob Minor, Ludwig Blume, Rudolf Payer von Thurn, Alois Egger von Möllwald és Karl Weinhold. A cikkek legnagyobb részét azonban maga Schröer írta.

*

A Goethe-emlékmű adakozói élén az uralkodó család tagjai állottak.⁷ A kezdetben szerény emlékmű-alap az évek folyamán tekintélyesre növekedett. Végre 1890. januárjában Marie zu Hohenlohe hercegnő felszólítására a bécsi művészek benyújtották tervüket.⁸ Ugyanekkor Schröer elnöklésével összeült a bécsi Képzőművészeti Akadémia, a Művész-társas-

⁵ L. CWGV, I. 4. l. és XXV. 27. skll. (25 Jahre Chronik.)

⁶ L. a Jahresbericht f. neuere dtsh. Litgesch. megfelelő évfolyamaiban a nagyszámú ismertetéseket.

⁷ L. Verzeichnis der Stifter des Wiener Goethe-Vereins. Wien, 1891.

⁸ L. CWGV, 1890. jan. 20. és márc. 15-i sz.

ság és a Goethe-Egyesület négy-négy megbízottja. A meg-ejtett szavazáson két művésznak, Tilgnernek és Hellmernek tervét találták legsikerültebbnek.⁹

A további munka azonban nem ment könnyen. Az emlékmű végső kivitelében oly heves és elkeseredett harc kerekedett, amely hihetetlen izgalomba hozta Bécs művészi és irodalmi köreit.

A viszály már az emlékmű helyének kérdésével kezdődött. Schröer ugyanis azt az ajánlatot tette, hogy a szobrot a Városház parkjának szélén, a Várszínház és az egyetem között állítsák fel, mert így szimbólikusan kifejezésre jutna a költő univerzalitása meg a német művészethez való viszonya. A polgármester engedélye azonban túlságosan sokáig váratott magára. Mikor a „mindenható“ Stremayr is hiába próbálta dűlőre vinni az ügyet,¹⁰ Schröer igyekezett megnyerni az illetékes hatóságokat: időt és fáradságot nem kímélve írta egyik cikkét a másik után.¹¹ Végre kétesztendei huzavona után a bizottságnak majdnem valamennyi tagja az emlékmű mai helye mellett döntött.¹² Erre Schröer a „Chronik“-ban egy „Separatvotum“-mal felelt,¹³ később pedig felolvastatta a Goethe-Egyesület elnökéhez intézett „promemoriá“-ját.^{13a} Csakhogy közben a feliratot a polgármester már kedvezően elintézte, úgyhogy a döntésben végül is meg kellett nyugodnia.

Már ekkor is beavatkoztak távolállók a Goethe-emlékmű ügyébe. A legelkeseredettebb harc azonban a művész megválasztása miatt keletkezett.

Nem sokkal később ugyanis elhatározták, hogy az emlékmű végső megvalósításának ügyét egy öttagú bizottságra bízzák. Ebbe állítólag Schröert is beválasztották.¹⁴ A „Chronik“ mégis — nem kis feltűnést keltve — azt a helyreigazítást

⁹ Minderről: CWGV, IV. 4. sz.

¹⁰ L. CWGV, IV. 45. l.

¹¹ L. különösen a Neue Freie Presse 1890., valamint CWGV 1890., 1891., 1892. és 1893. évfolyamát.

¹² L. CWGV, VII. 21. l.

¹³ L. CWGV, VII. 22. skl.

^{13a} L. CWGV, VII. 37. l.

¹⁴ L. CWGV, VII. 38. skll.

hozta, hogy a döntésre hivatott bizottságnak két másik tagja is van, és Schröer csak abban az esetben adhatja le szavazatát, ha a bizottság egyik tagja nem lenne jelen. Így tehát Schröert, az egyesület megalapítóját és fáradhatatlan munkását félretolták. Ez annyira bántotta, hogy az emlékmű további munkájában már alig működött közre. Nem vett részt a tanácskozásokon, nem jelent meg a nagygyűléseken,¹⁵ és ettől kezdve a „Chronik“ — 1894-ig az egyesület működésének igazi krónikája — sem közöl híreket a további eseményekről.

A bizottság pedig közben megbízta Hellmert az emlékmű elkészítésével.¹⁶ Csakhogy ebbe a másik művész nem nyugodott bele, s pártfogói valóságos sajtóhadjáratot indítottak érdekében. A bizottság mellőzött tagjainak hívei ugyancsak felszólaltak, és mikor a harcba a Képzőművészeti Akadémia meg a Művészársaság is beleavatkozott, hihetetlenül nagy port vert fel a „denkmalgeschichte“. Az újságcikkek, nyilatkozatok, támadások, vádaskodások és védelmek egész özöne jelent meg napilapokban.¹⁷ Az öttagú bizottság pedig, amelynek Schröer tulajdonképpen nem is volt tagja, de nevét állandóan belevonták a viszályba, kezdettől fogva gyámoltalanul állott a támadások pergőtüzében.

Leghevesebb lett a harc, amikor Schröer barátai 1894. júniusában összehívták a rendkívüli nagygyűlést,¹⁸ és a határozatok megsemmisítését valamint több megbízható szakértő véleményének meghallgatását követelték.¹⁹ Csakhogy a többséggel szemben ezuttal is alulmaradtak.

Erre Schröer leköszönt a Goethe-Egyesület alelnökségéről. Nyilatkozatát több napilap közölte, barátai pedig egész kis könyvet írtak az őt ért méltánytalanságokról.²⁰

A nyár azután szétszórta a császárváros lakóit, mint minden esztendőben, és a bécsi Goethe-emlék körül dülő har-

¹⁵ L. M. H.: i. m. 22. l.

¹⁶ L. M. H.: i. m. 20. l.

¹⁷ Az emlékműről egész irodalom keletkezett. (L. Goedeke³, IV II, 232. skll.)

¹⁸ L. M. H.: i. m. 22. skl.

¹⁹ L. CWGV, 1894. 6—12. sz. 21. skl.

²⁰ M. H.: i. m.

cok is elcsendesedtek. Mire az ősz beköszöntött, megjelent a „Chronik“ utolsó Schröer szerkesztette száma, s ez egyúttal hírül hozta az egyesületből történt kilépését.²¹

XII.

Utolsó évek.

Visszavonult élete. — Kitüntetése a műgyetemen. — Távozása a műgyetemről. — Tanítványai. — Utódai. — A bécsi Goethe-Egyesület dísztagjává választja. — Utolsó németországi útja. — A Goethe-émlékű leleplezése. — Halála.

Miután Schröer 1894-ben eltávozott a Goethe-Egyesületből, teljesen visszavonult. Az egyesületben ért mellőzése, családja több tagjának, elsősorban Róbert fiának halála, valamint állandó betegeskedése egészen megtörte. Ettől kezdve felhagyott az irodalmi munkával is. Bár voltak abba-maradt tervei, már csak nagyritkán jelent meg egy-egy ismertetése, jeléül annak, hogy az „osztrák Düntzer“ még mindig élénk figyelemmel kísérte a Goethe-tudomány újabb eredményeit.

Éppen ezekben az utolsó években érte több kitüntetés. 1891. november 4-én kinevezték címzetes rendes tanárrá, 1894. március 19-én pedig legfelsőbb határozattal „ad personam“ rendes tanárrá.¹

Ezután már csak egy évig tanított. 1895. telén betöltötte hetvenedik évét: nyugalomba kellett vonulnia. Hallgatói január 20-án ünnepélyt rendeztek tiszteletére a műgyetem dísztermében, s itt egyik tanítványa hosszú költeményben méltatta tanári meg irodalmi érdemeit. Még a tanév végéig folytatta előadásait, az esztendő őszén azonban tanári teendőitől is visszavonult.²

Bár a főiskolai és minisztériumi hatóságok működéséről elismeréssel szoktak nyilatkozni³, a reális tudományokkal foglalkozó technikusok között nem akadtak nagyobb számban

²¹ L. *Abschiedswoort des Redacteurs*. CWGV, 1894. 6/12. sz.

¹ Schröer kinevezését Stremayr kultuszminiszter, a bécsi Goethe-Egyesület elnöke mozdította elő. (A bécsi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levéltára, 5991/894. sz.)

² U. ott 28499/895. sz.

³ U. ott 23342/891., 5991/894. sz. Bécsi Állami Levéltár, 2772/880. sz.

olyan tanítványai, akik irodalmi téren szélesebb körű munkát fejtettek ki. Egyik tanítványa, Rudolf Steiner kezdetől fogva munkatársa volt a *Chronik des Wiener Goethe-Vereins*nek, később pedig Schröer serkentésére elvállalta Goethe természettudományi munkáinak kiadását. A mű előszavát Schröer írta.⁴ Steinernek hamarosan egy új szempontokból írt tanulmánya is megjelent,⁵ később pedig meghívták a Goethe-archivumhoz.

Miután Schröer elhagyta a műegyetemet, helyébe Alexander Ritter von Weilen, a bécsi Egyetem magántanára került, majd 1913-ban Eduard Castle, az ismert osztrák irodalomtörténész.

Később a bécsi Goethe-Egyesület mégsem feledkezett meg Schröerről. Miután a hullámok kissé elsímultak, az 1895. áprilisi ülésen elhatározták, hogy a Goethe-kutatásban, a bécsi Goethe-Egyesület vezetésében és évkönyveinek szerkesztésében szerzett érdemeinek elismerésül az egyesület dísztagjává választják.⁶ Schröer az egyesület elnökségének, amely a betegeskedő tudóst lakásán kereste fel, megindultan mondott köszönetet. „Wenn ich des Goethe-Vereins gedenke.“ — jelentette ki — „so fühle ich immer, daß die Bande, die mich an ihn binden, unzerreißbar sind; und wenn Sie mir ein Zeichen freundlichen Gedenkens überbringen, so können Sie überzeugt sein, daß mich ein solches auf das tiefste bewegen muß.“⁷

Ettől kezdve már alig hagyta el lakását, Bécsből pedig többet nem távozott. Utolsó nagyobb utazását még 1891. nyarán tette Németországba. A megújhodott Birodalom nagy hatással volt rá. „Wenn man nach einem Zwischenraum von vielen Jahren Deutschland wieder sieht,“ — emlékezett

⁴ *Naturwissenschaftliche Schriften von Goethe*. Herausgegeben von Rudolf Steiner. Mit einem Vorworte von K. J. Schröer. Kürschners „Deutsche Nationalliteratur“, Bd. 114: Goethes Werke Bd. 33. Berlin und Stuttgart, W. Spemann, 1884.

⁵ Steiner, Rudolf: *Grundlinien einer Erkenntnis-Theorie der Goetheschen Weltanschauung mit besonderer Rücksicht auf Schiller*. Berlin u. Stuttgart, W. Spemann, 1886. (Schröer ismertetését l. CWGV, 1887. 28. l.)

⁶ L. CWGV, 1895. 6. sz.

⁷ CWGV, IX. 27. skl.

meg útvjáról — „so macht das Aufblühn der vielen herrlichen Städte einen überwältigenden Eindruck.“ „Es möchte einem fast bange werden über dem allseitigen Drängen und Treiben, wenn man der stillen Zeiten gedenkt, da unsere Klassiker blühten und die Welt erhoben.“ „Aber sie sind nicht vergessen! Überall gewahrt man ihre Spuren.“⁸

*

Goethéről a bécsiek sem feledkeztek meg. Az emlékmű a kilencvenes évek vége felé már teljes befejezéséhez közeledett, s végre 1900. december 15-re kitűzték leleplezését.

Ezen a szombati napon már kora délelőtt az emberek százai tolongtak az emlékmű körül. A közeli házak ablakait sűrűn megszállották a nézők, és tömött sorfalak szegélyezték a Ringet, az operától fel egészen a parlamentig. Az ünnepségen megjelent az uralkodó család több tagja és Bécs egész előkelősége. Az esemény kulturális jelentőségét Ferenc József is méltatta.⁹

Schröer nem lehetett jelen. Művét sohasem láthatta. Már hosszú évek óta betegeskedett, s állapota éppen az emlékmű leleplezésének napján fordult válságosra. Mikor szombat délután a Goethe-Egyesület és az emlékmű létrehozásában szerzett érdemeiért a császári elismerést tudtára adták,¹⁰ már haldoklott. Még megérte a másnapot, de mialatt vasárnap délután a kíváncsiak ezrei tolongtak az új emlékmű koszorúkkal takart lépcsői körül, Schröer neulingutcai lakásán eltávozott az élők sorából.¹¹

⁸ *Auf Goethes Spuren.* (Bemerkungen von der Reise des Herausgebers.) CWGV, 1891. 8/9. sz. 34. l. és 10. sz. 37. skl.

⁹ L. *Die Enthüllung des Goethe-Denkmal.* Neue Freie Presse, 1900. december 15. (esti) sz.

¹⁰ Kitüntetéséről l. a hivatalos lapot (Wr. Ztg.).

¹¹ Halálát közvetlenül vesegyulladás okozta. A bécsi matzleinsdorfi ev. temetőben, a családi sírban temették el. A díszes síremlék éredomborműve Schröert ábrázolja, Goethe munkáival kezében.

FORRÁSOK

I. LEVELEZÉS.

Schröder levelezéséből eddig kiadták: 1. Grimm Jakab levelét Schröderhez (Germania, XII. évf., 126. skll.). 2. Grün Anastasius leveleit Schröderhez. Közzétette Castle Eduárd (Jhrb. d. Grillparzer-Ges., XIX., 85. skll. — 85—88. l.: bevezetés, 88—142. l.: Auersperg gróf 29 levele Schröderhez, 148—150. l.: Auersperg grófné levele). 3. Schröder levelét Elischer Boldizsárhoz. Közzétette Pukánszky Béla (DUHBL, IV., 208. skl.).

A néhány alább közölt értékesebb kiadatlan levelén kívül a következő helyeken találhatók levelei: 1. Preuss. Staatsbibl., Handschriftenabt. 2. U. ott Dokumentensamml. 3. Wiener Stadtbibl., Handschriften-samml. 4. Gráci egyet. ktár.

A felsőmagyarországi német nyelvjárásokról írt munkáihoz készült kéziratos jegyzeteit I. M. T. Akad. könyvt., növedéknapló, 1935. év, 1165. sz.

1. Schröder Gyula — Grimm Jakabhoz.¹

Vererter herr und maister!²

[Ebe]n³ schreibt mir doctor Wattenbach dem ich ein exemplar des [“chro]nicon posoniense“, welches in wenig exemplaren gedruckt und [noch] nicht in den buchhandel gekommen ist, verschafft hatte: er [sei] bei den brüdern Grimm gewesen denen diese ausgabe noch un[bek]annt sei, so daß ich, Jakob ein vergnügen machen würde, wenn [ic]h jm ein exemplar zukommen ließe. Wer darüber glücklich[er] als ich?! Kaum aber daß die harmlose freude darüber eine [stu]nde alt war als auch schon die selbsucht mir zuflüsterte: vil[le]icht daß er eigenhändig den empfang bestätigt, dann hättest [du] einen brief von Grimm! und so schnell als man eine hand um[dr]ieht war ich auch schon so weit mir zu denken: ich werde eins [sende]n und werde dieser kleinen geburtstagsgabe (schade daß sie zu spät [ko]mmt, aber ich erhielt den brief erst gestern und konnte nicht gleich [ein] explr des chronicon haben!) ein probebruchstück einer arbeit bei[ge]ben, bei der ich ja als ich sie vor mer als 4 jaren vollendete, so vil [an] Grimm gedacht!⁴ Ich wagte es immer nicht jn damit zu behell[igen] und will

¹ Preuss. Staatsbibl., Berlin, Handschriftenabt., Grimm-Schrank.

² Schröder helyesírása az ötvenes években.

³ A Grimm-levelek egy tűzvész következtében megsérültek: a papíros egyik szélén keskeny csíkban megégett. A valószínű kiigazításokat zárójelbe tettem.

⁴ A levél melléklete egy nyolc lapnyi kézirat, címlapján ezzel a felírással: Sigfrids Tod, dramatisiert von K. J. Schröder. [Bego]nnen am 15 november vollendet am sylvesterabend 850.

daher auch jetzt nur soviel davon schicken als in ein[er vier]telstunde durchgelesen ist. Nur im besten falle wenn es Inen [oder e]twann Wilhelm oder Bettina von interesse wäre würde ich [noc]h die anderen aufzüge senden. Ungelesen haben überall die bűnen [und] verleger es zurückgeschickt. Etwas romantische „gothik“ war [unv]ermeidlich auch war die stoffliche fülle des epos für das drama fast zu mächtig: bei alledem bildete ich mir ein daß das [auf der] bűne ebensowol als im buchhandel ein publicum finden [würde,] ja selbst vielleicht nachkommenden dichtern einen weg zeigen [könnte so]wie sich in der kunst für unsre zeit eigentűmlich un[...?]⁵ populär die deutsche sagenwelt beleben ließe. Hei[ßt es] nicht wucher treiben mit dem glücksfall durch den [ich in die] lage komme Inen hochvererter herr ein buch verere[n zu können?] Ich bin noch jung und ser vereinsamt hier: da könnt[e mich sicher]lich ein ermunternd wort gewaltig emporheben; sonst k[ann ich] wol nichts zu meiner entschuldigung vorbringen. Was [Irr ver]erungswűrdiger bruder zu meiner kecken umgestaltung [sich] denken wird, der für dieselbe so großes getan (unser chr[onicon] gibt auch einen beitrag dazu), müste mir zu vernemen v[on] wert sein. Doch ich will nicht unbescheiden sein: ich [weiß die minuten] sind kostbar, das wörterbuch rückt rasch vor, [die ar]beiten ligen zu hauf. Und somit wűnsche ich Inen e[inen recht] freudigen tag morgen, dem noch vile andre folgen [sollen, damit] Sie zur freude unsres deutschen volkes heiter und rűstig erhalten bleiben.]

Presburg am vorabend des 4. Jänner 854

erfurchtvoll

Karl Julius Schröer

Adresse: Presburg, N[onnenban 76.]

2. Schröer Gyula — Grimm Jakobhoz.⁶

[Ve]rerter maister. Ich kann meinen dank für die freund[lich]en zeilen nicht besser ausdrücken als dadurch daß ich [sie pro]mt erwidere. — Rimavskys buch glaube ich in bálde [er]reichen zu können, weil ich mit im persönlich wolbekannt [bin]; ich muß nur erst fragen wo er sich aufhält u. werde mich [i]ndes auch anderwärts umsehen.

Ist Inen der neue abdruck des ungarischen Simplicissimus (1854 Leipzig O. Wigand) zugekommen? Es war fast verschollen und enthält manches zur mythologie; doch scheint, nach dem großen Szechényischen [így!] bűcherkatalog (ser wichtig für unsre ung. litt., doch selten) zu schließen von dem jetzigen herausgeber ein teil des buches stillschweigend unterdrűckt zu sein.

Was Sie mir über den ersten aufzug meines stűckes schreiben űberrascht mich nicht. Ich schrieb alle fűnf acte in 6 wochen u. es war als gieng dabei ein stűck von meinem besten innern mit; bei alledem

⁵ V. ő. a köv. levéllel!

⁶ U. ott.

hatte ich fortwährend das Gefühl der Unzulänglichkeit meiner Kräfte und Mittel. Doch fühle ich auch, das Stück liegt 4 Jahre vor mir, daß ich über diese Linie nie hinaustreten werde. Ich mag mich im burlesken u. tragischen antiken u. modernen bewegen d. h. Besseres machen, wie Sie freundlich manen, kann ich nicht u. habe nur gedacht, da mir mein Stück doch besser vorkam als der Versuch von Raupach und der von E. Geibel: es könnte zur Belebung der erloschenen Sage im Volk beitragen, ja [vielleicht] einen Dichter wecken. — Nun es bleibt [doch] wol liegen u. hat für mich seinen Zweck erfüllt [in]dem es mich über große Schmerzen hinweggehoben hat. — Ich trage Scheuch Sie länger mit Allotria zu unterhalten währenddem Sie an dem Wtbeche arbeiten, der eine für das ganze Volk!

Ich werde nächstens jenes Büchlein senden und es immer für eine teure Pflichterfüllung ansehen, die mir die größte Freude macht, wenn ich Ihnen dienen kann. Möchten Sie nur mir verlangen!

verehrungsvoll

K. J. Schröder

7/4 54.

Presburg Nonnenban 76.

3. Schröder Gyula — Toldy Ferencz.⁷

Hochverehrter Herr Rat!

Ich habe viel auf dem Gewissen! — Erstens habe ich Ihnen zu danken für den II. Bd. des Brutus,⁸ den mir Ihr lieber Sohn überbrachte. Dann habe ich versäumt denselben um seine Adresse zu fragen und aufzufordern uns manchmal zu besuchen, wenn er das Bedürfnis haben sollte in einer Familie zu sein. Bitte ihm dies gelegentlich mitzuteilen! — Endlich habe ich Ihnen freundlich. Brief vom October so lange unbeantwortet gelassen! — Verzeihen Sie mir, indem ich versichere, daß äußere Lebensumstände es sind, die mich leider einige Zeit solchen Verpflichtungen entzogen haben.

Inzwischen habe ich Herrn k. Rath von Berkes [?] gebeten, meine Schrift „die Dichtungen Heinrichs von Mügeln“ als vorläufiges Lebenszeichen Ihnen zu überbringen. Aus derselben konnten Sie entnehmen, daß ich schon ein Stück Arbeit hinter mir habe zur Herstellung von Heinrichs ungr. Chronik. Darüber ist indessen in einem Aufsatz von Wilmanns Haupts Zeitschr. (1867) neue Folge. Zweiten Bandes erstes Heft, S. 155—162 die Vermutung aufgetaucht: Heinrich habe vorübergehend in Ungarn gelebt. Es würde mich interessieren zu erfahren, was Sie, verehrter Herr, hierüber denken?

In Bezug auf Ihre freundliche Anfrage, ob ich die ungr. Chronik nicht in den Monum.⁹ herausgeben will? kann ich nur erwiedern, daß

⁷ M. T. Akad. M. Irod. Levelezések. Toldy Ferenc levéltárcája (57. köt., 112. sz.)

⁸ Toldy Ferenc: Brutus János Mihály magy. kir. történetíró Magyar Históriaja. II. köt. Pest, 1867.

⁹ Monumenta Hung. hist.

mir dies allerdings angemessen erscheint und daß ich mich freuen würde den wissenschaftlichen Kreisen meines theuren Vaterlandes näher zu treten. Eine deutsche Einleitung zu dem deutschen Text würde ich allerdings für unerläßlich halten, weil ich sonst ja einen großen Theil meiner Mühe, die ich mir unter anderen mit Constatierung der Mundart gegeben, für verloren erachten müßte, indem ja dann die Einleitung dem deutschen Leseublikum nicht zu Gute käme. Aber dies wird ja kein Hindernis sein! Scheint es mir ja doch, als ob der Augenblick gekommen wäre, wo ein inniger Anschluß des deutschen und ungrischen Elementes bevorstehen müßte! —

Ob ich dabei auch wie bei der Kais. Akademie 50 Freixemplare erhielte, so wie was sonst die Bedingungen sind, wäre mir wol angenehm gelegentlich zu erfahren... Ich warte noch 2 Münchener Codices ab, die ich noch nicht kenne; sonst ist das Material beisammen...

Von Sr. Excellenz B. Geringer höre ich eben, daß auch Herr Rath v. Plecker nunmehr eine erwünschte Stellung gewonnen. Bitte ergebenst dem Manne, den ich hochachte meinen Glückwunsch auszusprechen. Daß ich indes zum o. Professor der deutschen Litt. mit 1800 f. ernannt bin, wird er bereits wissen.

Und somit empfehle ich mich voll Hochachtung als Ihr

ergebenster

Wien

K. J. Schröer.

23. Dec. 867.

Adresse: Wiedner Hauptstraße 40.

4. Johann Gabriel Seidl — Schröer Gyulához.

Hochgeehrter Herr!

Indem ich Ihnen für das freundliche Zutrauen, das Sie mir schenken, herzlich danke, glaube ich dasselbe am besten zu erwidern, wenn ich eben so aufrichtig gegen Sie bin, als Sie gegen mich es waren.

Ihr Wunsch, für eine kleine Sammlung poätischer Arbeiten einen Verleger zu finden, und zwar unter denjenigen Bedingungen, welche Sie vorschlagen, ist so bescheiden, daß man glauben sollte, jeder Buchhändler würde ohne Bedenken zulangen. Und doch ist dem nicht so, mindesten[s] hier. Die größeren Verleger, wie Braumüller, Gerold u. d. g. haben die Belletristik ganz bei Seite geschoben; die kleineren — kochen mit Wasser und scheuen selbst die geringste Vorauslage aus eigenem Sacke. Das ganze ginge also darauf hinaus, auf eigene Kosten den Verlag zu besorgen, und wer das schon wollte, der führe besser, wenn er in Leipzig oder sonst wo drucken ließe, wo eleganter gedruckt und mit mehr Geschmack und Geschick gearbeitet wird als hier. In Wien legte in letzter Zeit fast nur Ceck & Pierer [?] belletristisch auf, zwei Herren, die ich nicht näher kenne. Ich hätte gedacht, daß Sie im nichtösterr. Deutschland, wo die Schriften Ihres selg. Herrn Vaters so vielbekannt geworden sind, mit Berufung auf den Namen „Oeser“, so wie auch Ihre eigene Literaturgeschichte, unschwer einen Verleger finden würden; ich nenne Ihnen

vor allen *R. Schäfer, J. Weber* in *Leipzig*, *Tremendt* in *Breslau*, *Katz* in *Dessau* u. s. w., welche nach dieser Richtung hin viele Thätigkeit entwickeln.

Was Sie von meiner Stellung zur österr. Literatur sagen, so muß ich Ihnen offen gestehen, daß diese eine sehr zurückgezogene ist. Ich lebe literarisch nur mehr in der Erinnerung an die Vergangenheit, welche Erinnerung ich aus wahrer Pietät jährlich noch einen Almanach zum Opfer bringe, den ich, als unzeitgemäß und wenig fördersam, längst auch schon aufgegeben hätte, wenn ich dadurch nicht jedes Band zerrisse, das mich noch lose an eine einst nur liebe Zeit knüpft. Wir alten — wie ich und meine Zeitgenossen — müssen froh seyn, daß man uns noch zu leben erlaubt; woher sollte einer von uns Einfluß genug entleihen, um jemand zu empfehlen? Ich muß Ihnen daher offen gestehen, daß Ihr Ersuchen mich einigermaßen verlegen gemacht hat, indem es mich zwang zu meiner Entschuldigung auf eine bittere Erfahrung mich zu berufen, deren Aufdringlichkeit man sich selbst gerne so lange als möglich verhehlt. Wir leben in einer Übergangsperiode, und in dieser selbst wieder an der Grenzscheide zweier Generationen, von denen die jüngere mit um so größerer Rührigkeit sich des Terrains zu bemächtigen sucht, je stiller und verdrossener die ältere sich davon zurückzieht. Der Lebende hat Recht. Ich glaube daher am aufrichtigsten zu handeln, wenn ich Sie in dem Gedanken, an Frankl zu schreiben, bestärke. Frankl, obwohl dem Alter nach mein Zeitgenosse, gehört, nach Stellung und Färbung, doch der jüngeren Generation an, mit der er auch im lebhaften Wechselverkehr steht; in gleichem Grade *G. Pröhle*. Diese Herren sind rüstig am Platze, sie beherrschen die Journalistik, haben Verbindungen mit den deutschen Literaten des Nordens, sie können denjenigen tragen, für den sie Interesse fassen: — *ich* würde Ihnen etwas versprechen, wozu mir voraussichtlich Einfluß und Anstelligkeit fehlt, wenn ich mich bereit erklärte zur Erfüllung Ihres Wunsches das mögliche beizutragen; es wäre eine unhöfliche Phrase und mit einer solchen ein so aufrichtiges, männliches Schreiben zu beantworten, wie das Ihrige, wäre unaufrichtig, unmännlich. Noch eins! Prof. *K. Weinhold* in Gratz, der strenge Beurtheiler, hat sich über Ihr Buch so günstig ausgelassen;¹⁰ könnte nicht *er* für Ihre Zwecke etwas thun? Eine Autorität, wie die seinige, sollte denn doch wohl Geltung haben.

Zum Schlusse noch etwas über Ihre Lieder, die Sie meiner „*Aurora*“ vermeint haben; ich werde davon, wie ich's zugesagt, benutzen, was der Raum erlaubt; allein eben deshalb wäre mir ein mäßig langes Gedicht, etwa eine Ballade, kurz ein Gedicht epischer Natur, lieber, als einige kurze lyrische.

¹⁰ L. Ztschr. f. d. öst. Gymn., IV., 579. I. (*Weinhold Schröerner Geschichte der deutschen Literatur című munkájáról írt ismertetése.*)

Betrachten Sie meine Zeilen als eine offene Antwort auf eine offene Anfrage und nehmen Sie die Versicherung meiner aufrichtigsten Hochachtung hin.

Ihr
bereitwilligster
Johann Gabriel Seidl.

Wien, am 5. Decemb. 853.

II. EGYÉB FORRÁSOK.

Programme der öffentlichen vollständigen Realschule der k. Freistadt Presburg I—IX. (Presburg, C. Fr. Wigand, 1852—1859.) — Programme des k. k. Polytechnischen Institutes (később: Technische Hochschule) in Wien, für das Jahr 1866/67—1894/95. Wien, 1866—1894. — Reden, gehalten bei der feierlichen Inauguration des für das Studienjahr 1867/68—1895/96 gewählten Rektors d. k. k. Polytechnischen Institutes. Wien, 1867—1895.

Chronik des Wiener Goethe-Vereins rovata: Aus dem Wiener Goethe-Verein. I. (1886.) — IX. (1894.)

Schröer Gyula néhány önéletrajzi feljegyzése. (Wiener Stadtbibliothek, Handschriftensammlung, I. N. 28479.)

Personalstandstabelle der k. k. Technischen Hochschule in Wien, Nr. 246.

Budapesti Orsz. Levéltár., helytartótan., Geringer-iratok: 314/gg/849., 715/gg/850., 913/gg/850., 979/gg/850., 4799/850., 4936/G/850., 9934/G/850., 11390/G/850., 19186/G/850., 498/gg/851., 1625/Pr/1851., 2625/Pr/851., 2752/Pr/851., 2834/Pr/851., 2897/Pr/851., 3075/Pr/851., 613/28/852., 2015/852., 2462/852. sz. — A bécsi Állami Levéltárban: 4166/870., 3006/871., 2772/880. sz. — A bécsi Kultuszminisztérium levéltárában: 2107/45/861., 6261/867., 9903/867., 9979/867., 11394/880., 23342/891., 20584/893., 5991/894., 28499/895. sz. — A bécsi Belügyminisztérium levéltárában: 3973/859 — Prés. II.

III. MŰVEI.

Schröer Gyula Károly önállóan, folyóiratokban és napilapokban megjelent műveiről, cikkeiről, ismertetéseiről stb., valamint az erre vonatkozó *egykorú* irodalomról készült összeállításomnak közlésétől — ennek nagy terjedelme miatt (kb. 700 sz.) — e helyütt el kellett tekintenem.

Az egykorú irodalomból *felhasznált* cikkeket az Irodalomba osztottam be.

IV. IRODALOM.

Allgemeine Zeitung, 1900., 290. sz. (mellékl.) Karl Julius Schröer †. Bach, Adolf: Deutsche Mundartforschung. Heidelberg, Winters Universitätsbuchhandlung, 1934. (Germ. Bibl., XVIII. köt.) (Schröerről: 8. l.) Bahder, Dr. Karl von: Die deutsche Philologie im Grundriß. Paderborn, Schöningh, 1883.

- Barta, Erwin és Bell, Karl: Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum. Drezda, Verein für das Deutschtum im Ausland, év nélkül. (1930.) (Schrőerről: 12., 16. l.)
- Bartsch, Dr. K.: Schrőer „Beitr. z. dtsch. Myth.“ c. munk. ism. Die deutschen Mundarten, II., 527. skl.
- B[echstei]n: Goethe-Bildnisse. Rostocker Zeitung, 1888., 601. sz.
- Bericht des Goethe-Vereins in Wien f. d. Vereinsj. 1887. Wien, 1888.
- Biedermann, W. von: Ein Fausterklärer und seine Kritiker. Wiss. Beil. d. Lzg. Ztg., 1888., 14. sz.
- Bleyer, Dr. Jakab: Hazánk és a német philológia a XIX. sz. elején. (Kiadatlan levelek alapján.) Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XXI. köt., 8. sz. Budapest, Akadémia, 1910. (Schrőerről: 96., 97. és 99. l.)
- Bleyer, Jakob: Aufgaben der Deutschtumsforschung im altungarischen Raume. DUHBL, V., 238. skl. (Schrőerről: 238. l.)
- Bornmüller, Fr.: Biographisches Schriftsteller-Lexikon der Gegenwart. Lipcse, Bibl. Inst., 1882. (Schrőerről: 657. l.)
- Bozóky Endre dr.: A pozsonyi m. kir. áll. főreáliskola története. Az intézet 36. értéktőjében. Pozsony, 1895. (Schrőerről: 32., 36., 37., 38., 46., 47., 48., 51. és 52. l., valamint 106. l.: Schrőer életrajzi adatai.)
- Brümmer, Fr.: Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten. 6. kiad. (Schrőerről: 6. köt., Lipcse, 1913. 316. l.)
- Chronik des Wiener Goethe-Vereins, IX. köt., 6. sz. 27—28. l. (Schrőernek dísztaggá való megválasztásáról.)
- Chronik des Wiener Goethe-Vereins, XIV. köt., 5—6. sz., 17—18. l. (Hír Schrőer elhunytáról.) 36—43. l. (A bécsi Goethe-emlékmű leleplezéséről.)
- Chronik des Wiener Goethe-Vereins, XIV. köt., 10—12. sz., 34—36. l.: K. J. Schrőer †.
- Chronik des Wiener Goethe-Vereins, XIV. köt., 9. sz. (Festgabe), 39. skl. (Schrőernek az egyesületben való működéséről.)
- Chronik des Wiener Goethe-Vereins, XVII. köt., 1—3. sz., 1—3. l. In memoriam. (Megemlékezés Schrőerről.)
- Chronik des Wiener Goethe-Vereins, XXV. köt., 5. sz., 27—33. l. 25 Jahre Chronik. (Megemlékezés Schrőerről mint a Chronik des Wiener Goethe-Vereins szerkesztőjéről.)
- Das litterarische Echo, III. köt., 577. skl. (Megemlékezés Schrőerről.)
- Der Große Brockhaus. 15. kiad., XVII. köt., Lipcse, 1934. (Schrőerről: 22. l.)
- Deutsche Literaturzeitung, 1894., 204—206. l. (Schrőer szerepléséről a Goethe-emlékmű ügyében.)
- Die deutschen Mundarten, IV. köt., 389. l. (Schrőer felolvasásáról a bécsi Tud. Akadémiában.)
- Düntzer, Heinr.: Der Text des ersten Theiles von Goethe's Faust. Ztschr. f. dtsch. Phil., XIV., 345. skl. — XV., 434. skl. (a második részről).

- E. G. (Eduard Glatz): Gedichte von K. J. Schröer. Pest-Ofner Ztg., 1855., 289. sz.
- Eisenberg, Ludwig: Das geistige Wien. 5. kiad. Bécs, 1895. (Schröerről: I. köt. 505. l.)
- Ergenzinger, Julius: Bis zur Bürgerschule. (Geschichte der vereinigten evangelischen Schulen in Wien.) Bécs, 1872. (Schröerről: 60., 61., 66., 67., 69., 70., 76., 77., 79., 82. l.)
- Ernyey József és Kurzweil Géza: Német népi színjátékok. I. köt. Budapest, Magy. Nemz. Múzeum, 1932. (Schröerről: XVI., XVIII. l.)
- Fittbogen, Gottfr.: Franz Xaver Mitterer und die Anfänge der Volkstumsarbeit. München, C. H. Beck, 1930. (Schröerről: 51., 101., 103., 142. és 154. l.)
- Fittbogen, Gottfr.: Tobias Gottfried Schröer über die Zukunft des deutschen Elements in Ungarn. DUHBL, VII., 51—58. l.
- Frommann, G. K.: Schröer „Beitr. zu einem Wtbche“ c. munk. ism. Die deutschen Mundarten, IV., 389. l., V., 235. skll., VI., 89. skll.
- Gedeon Alajos dr.: Az alsó-meczenzéfi német nyelvjárás hangtana. (Magyarorsz. ném. nyelvj., 1. füz.) Bpest, Akad., 1905.
- Goethe-Jahrbuch. I., 434. l., II., 502. skl., III., 397. skl., 402. l., IV., 444. l., 446. l., V., 357., 385. l., VI., 376. skl., 416. l., VII., 337. l., VIII., 285. l., IX., 308. l., XI., 224. l., XIII., 260. skll., XV., 332. l., 359. l. (Schröer Goethe-tanulmányairól.)
- Göllner Aladár: Karl Julius Schröer helye a germanisztika fejlődésében. Disszertáció. Budapest, 1922. (Kézirat, elveszett.)
- Gréb Gyula: A szepesi felföld német nyelvjárása. (Magyarorsz. ném. nyelvjárások, 3. füz.) Budapest, Akadémia, 1906.
- Gréb Gyula dr.: Schlesisch und Oberzipsisch. Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde, 1913. évf., 84—97. l.
- Gréb Gyula dr.: Mundart und Herkunft der Zipser. Sudetendeutsches Volk und Land., 7. füz.
- Gréb Gyula dr.: A szepesi németek nyelve és eredete. A Szepesség. Emlékkönyv, szerk. Dr. Loisch János. Budapest, Kókai, 1926. 41—59. l. (Schröerről: 42. l.)
- Grothe, Dr. Hugo: Die deutsche Sprachinsel Gottschee in Slowenien. Deutschum und Ausland, 40—41. füz. Münster in Westfalen, Aschendorff, 1931. (Schröerről: 37., 129—130. l.)
- De Gubernatis, Angelo: Dictionnaire international des écrivains du jour. Florence, 1891. (Schröerről: III. köt. 1754. l.)
- Gutenberg-Konversationslexikon. (Geisteswissenschaften.) Wien—Hamburg—Zürich, 1930. 761. l.
- Hamburger Nachrichten, 1884. március 8. sz. (Schröer tudományos működéséről.)
- Hartmann, August: Volksschauspiele. In Bayern und Österreich-Ungarn gesammelt. Lipce, Breitkopf und Härtel, 1880. (Schröerről: VII. l.)

- Hassinger, Hugo: Das Burgenland und der Stand seiner wissenschaftlichen Erforschung. Deutsches Archiv für Lands- und Volksforschung, I. évf., 1. füz. (Schröerről: 164. l.)
- Hauffen, Dr. Adolf: Die deutsche Sprachinsel Gottschee. Grác, 1895. (Quellen und Forschungen zur Geschichte, Litteratur und Sprache Österreichs und seiner Kronländer, III. köt.) (Schröerről: 19., 33. l.)
- Hektor, E.: Schröer „Dtsch. Weihnachtsspiele“ c. munk. ism. Die dtsh. Mundarten, V., 91. l.
- Herder, Der Große. (Nachschlagewerk.) X. köt. (Freiburg im Breisgau, 1935), 1186. hb.
- Herwig (Eduard Pichl): Georg Schönerer und die Entwicklung des Alldeutschtums in der Ostmark. 2. kiad., 1. köt. Bécs, 1921.
- Hildebrand, Karl: Bericht über die Sitzung der germ. Section zu Leipzig. Germania, XVII., (1872.), 372—384. l. (376. skll.: Schröernek „Über die deutschen Sporaden in den nichtdeutschen Ländern der österreichischen Monarchie und ihre Bedeutung“ című előadásáról.)
- Hinrichsen, Adolf: Das literarische Deutschland. (Hof- und Staats-handbuch.) 2. Aufl. Berlin, Steinacker, 1891. (Schröerről: 1200. hb.)
- Hochstiftsberichte: 1894., 290—292. l. (Schröernek a Goethe-Egyesületben való szerepléséről.)
- Huss Richárd: Az erdélyi német nyelvjárastanulmányozás mai állása. Budapest, 1913. (Német phil. dolg., V.)
- Jahresbericht über die Erscheinungen auf dem Gebiete der germ. Phil. Berlin, 1879. s. k. évek.
- Kaufmann, Friedrich: Mundartforschung. (Paul: Grundr. d. germ. Phil., 2. Aufl. I., 1507—1530. l.)
- Käppel, Karl és Pilečka, Victor: Die Evangelische Schule in Wien. Bécs, Verlag d. ev. Gemeinde A. B., 1894. (Schröerről: 22., 23., 24., 26., 28. l.)
- Kornis Gyula: Középiskoláink elnémetesítése az abszolútizmus alatt. Egyet. Phil. Közl., 1935., 129—141. l.
- Kosch, W.: Deutsches Literaturlexikon. II. köt. (Halle, 1930.) (Schröerről: 2361. hb.)
- Küh, Emil: Eine Literaturgeschichte aus dem Handgelenk. Augsburger Allg. Ztg., 1875. évf., ápr. 24., 25. sz.
- Kurz, Heinrich: Geschichte der neuesten deutschen Literatur. Lipse, 1872. (Schröer költeményeiről I.: IV. köt., 44/a. l.)
- Kurzweil, Géza: P. Remigius Sztachovics O. S. B. und die Anfänge der deutschungarischen Volkskundeforschung. DUHBL, III., 319—326. l. (Schröerről: 320., 321. l.)
- Kürschner, Joseph: Deutscher Litteraturkalender auf das Jahr 1900. Lipse, Göschen, 1901. (Schröerről: 1285. hb.)
- Literarisches Centralblatt, 1858., 8. sz., Schröer „Dtsch. Weihnachtssp.“ c. munk. ism. — 1865., 51. sz., „Versuch einer Darst.“ ism. — 1868., 4. sz. (Schröer Mügelni Henrik költ. írt munk. ism.) — 1875., 25. sz. „Die dtsh. Dicht. d. XIX. Jh.“ ism. — 1881.,

22. sz. (Rollett Goethe-képeiről). — 1884., 29. sz. „Goethe u. d. Liebe“ ism. — 1895., 1436. skhbb. Schröer Faust-kiadásának ism. *Literaturblatt f. germ. u. rom. Phil.*, 1884., 6. sz. Schröer „Goethe's Faust auf dem Burgtheater“ c. munk. ism.
- Loeper, Gust. von: Schröer Faust-kiadásának ism. *Litbl. f. germ. u. rom. Phil.* 1881., 4. sz. — 1882., 11. sz. — 1887., 4. sz.
- Loisch János dr.: Felsőszepesi költők. A Szepesség. Emlékkönyv. Budapest, 1926. (Lindner Ernő és Schröer barátságáról l. 65—66. l.)
- Magyar Pedagógiai Lexikon. Budapest, Révai, 1933. II. köt. (Schröerről: 635. hb.)
- Markusovszky Sámuel: A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története. Pozsony, Wigand F. K., 1896. (Schröerről: 597., 599. l. — A Német Egyesület történetéről: 595—601. l.)
- Meyers Lexikon. 7. kiad. 10. köt. Lipcse, 1929. (Schröerről: 1485. hb.)
- M. H. (Marianne Hainisch): Der Wiener Goethe-Verein und seine Denkmale-Geschichte. Bécs, G. Szelinsky, 1895.
- Molisch, Dr. Paul: Geschichte der deutschnationalen Bewegung. Jéna, Fischer, 1926.
- Moser, Hans: Volksschauspiel. Die deutsche Volkskunde (kiadta: Adolf Spamer), Berlin-Lipcse, 1934. 349. skll.
- Moser, Hans: Volksschauspiel im Auslandsdeutschum. Dichtung und Volkstum. (Neue Folge des Euphorion.) XXXVI. köt., (1935.), 88—107. l. (Schröerről: 90., 92., 94. l.)
- Nagl, Joh. Will. és Zeidler, Jak.: Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte. (Kiadta: Ed. Castle.) II. köt. Bécs, 1914. (Schröerről: 98., 107., 176., 182., 245. l.) III. köt. Bécs, 1926. (Schröerről: 60., 62., 90., 91. és Pukánszky Bélától: 562. l.)
- Neue Freie Presse, 1894. június 14. és 17. Vom Wiener Goethe-Denkmal.
- Neue Freie Presse, 1900. december 15. (esti sz.) Die Enthüllung des Goethe-Denkmal.
- Neue Freie Presse, 1900. december 18. (reggeli sz.) † Prof. Karl Julius Schröer.
- Neuwirt, Dr. Joseph: Die k. k. Technische Hochschule in Wien. Bécs, Gerold, 1915. (Schröerről: 537—538. l., 562—563. l.)
- Chr. Oeser's-Tobias Gottfried Schröer's Lebenserinnerungen. Ein Beitrag zur deutschen Literatur- und Kulturgeschichte in Ungarn, zusammengefaßt von seinem Sohne Karl Julius Schröer und herausgegeben von seinen Enkeln Arnold und Rudolf Schröer und Robert Zilchert. (Schriften des Deutschen Ausland-Instituts, Stuttgart, 6. köt.), Stuttgart, Ausland und Heimat Verlags-Aktiengesellschaft, 1933. (Schröerről l. többhelyütt s. elsősorban 220—226. l.)
- Pacher D.: Sztachovics Remig Alajos. A pannonhalmi főapátság története, VI. köt. Budapest, 1916. (Schröerről: 631. l.)
- Pallas Nagy Lexikona, XIV. köt. Budapest, 1897. (Schröerről: 982. l.)

- Paul Hermann: Grundr. d. germ. Phil. 2. kiad. Strassburg, Trübner, 1891—1900. (Schröerről: I. köt., 120. l.)
- Payer, Rudolf von: Schröer, Karl Julius, Germanist. Biographisches Jahrbuch und deutscher Nekrolog. V. köt. (az 1900. évre.) Berlin, 1903. 364—367. l.
- Pester Zeitung. 1850. márc. 22. Die neuen Schulinspektoren und das deutsche Seminar an der Pester Universität.
- Pester Zeitung, 1850. máj. 26. Tobias Gottfried Schröer.
- Pester Zeitung, 1850. júl. 19.
- Petz, Gedeon: A hazai idegen nyelvjárásokról. Akad. Ért., 1905., 472—480. l. (Schröerről: 477—478. l.)
- Preßburger Zeitung, 1848. márc. 16. és 17.
- Preßburger Zeitung, 1849. december 18. An Julius Schröer.
- Preßburger Zeitung, 1852. szept. 10.
- Preßburger Zeitung, 1852. okt. 27. és 28.
- Preßburger Zeitung, 1855., 296. sz. Gedichte von K. J. Schröer. (Ism.)
- Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. (Ném. Phil. Dolg. XXXI.) (Schröerről: 4., 99., 196., 474. és 477. l.)
- Pukánszky, Dr. Béla von: Deutschungar. DUHBL, III., 81—91. l. (Schröerről: 89. l.)
- Pukánszky, Dr. Béla von: Balthasar Elischer und seine Goethesammlung. DUHBL, IV., 182—210. l.
- Pukánszky, Dr. Béla von: Wandlungen und Abwandlungen des deutsch-ungarischen Bewußtseins. Denkschrift für Jakob Bleyer. (Ung. Bibl., 1. Reihe, 14.) Berlin és Lipcse, de Gruyter, 1934. 144—164. l. (Schröerről: 159—160. l.)
- Pukánszky Béla: Chr. Oesers Lebenserinnerungen. (Ismertetés.) Századok, 1934., 89—93. l.
- Pukánszky Béla: Nagynémet eszmék irodalmi viszhangja. Budapest, 1936. (Különnyomat a Bp. Szle. 1936. évi májusi számából.) (Schröerről: 186—187. l.)
- Pukánszky Béla: A weimari Goethe-ünnep. Bp. Szle., 1936., január. 100—107 l.
- Raumer, Rudolf von: Geschichte der germanischen Philologie. München, 1870. (Schröerről: 710., 713., 715., 724—725. l.)
- Révai Nagy Lexikona. XVI. köt. Budapest, 1924. (Schröerről: 668. l.)
- Rückert, Dr. Heinr.: Schröers Studien über Gottschee. Ztschr. f. dtsch. Phil., III., 181. skll.
- S.: Goethefest in Preßburg im Jahre des Kriegs 1848. Preßburger Zeitung, 1848. szept. 2.
- Schmidt, Leopold: Neue Volksschauspielforschung. DUHBL, IV., 338—345. l. (Schröerről: 339. l.)
- Schmidt, Leopold: Zur Paradeisspielverbreitung im Osten. DUHBL, VI., 150—155. l. (Schröerről: 150. l.)

- Schröder, Dr. Michael Martin Arnold: Nicht mitzuhassen, mitzulieben bin ich da. Festschrift für Gideon Petz. (DUHBL, V.) 161—166. l.
- Schwartz, Elmar von: Die deutschungarische Volkskundeforschung. Deutsche Volkskunde im außerdeutschen Osten. Berlin és Lipcse, de Gruyter, 1930. 26—40. l. (Schröerről: 30., 31., 32., 33. l.)
- Soly mossy Sándor: A főrévi népszínjátékok. Ethnographia, XXII. évf. (új folyam: VII. évf.), 257—277., 321—341. l.
- Steier Lajos: Haynau és Paskievics. 2 köt. Budapest, év nélk.
- Szentpétery Imre: A bölcsészettudományi kar története. Budapest, Egyet. Nyomda, 1935. (Schröerről: 415., 671. l.)
- Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XII. köt. Budapest, 1908. (Schröerről: 618—621. hb.)
- Travnik, Dr. Eugenius: Chronicon Henrici de Mügeln germanice conscriptum. Script. rerum Hung. temp. ducum regumque stirp. Arp. gest., II. köt. 87—223. l. (Schröerről: 89., 91. és 92. l.)
- Verzeichnis der Stifter des Wiener Goethe-Vereins. Bécs, 1891.
- W[olf, J.]: Schröder Codex Cumanicusban közzétett szótárának ism. Korrespbl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde, III., 107. l.
- Weber Arthur dr.: A szepesi nyelvjárástanulmányozás története. Budapest, 1916. (Ném. phil. dolg., XIX.) (Schröerről: 15., 39., 42. skll.)
- Weinhold, K.: Schröder „Gesch. d. dtsh. Lit.“ c. munk. ism. Ztschr. f. d. öst. Gymn., IV., 579. l.
- Weinhold, K.: Schröder „Erstes Heft eines dtsh. Lesebuchs“ c. munk. ism. Ztschr. f. d. öst. Gymn., VI., 613. l.
- Weinhold, K.: Schröder „Beitr. z. dtsh. Myth.“ c. munk. ism. Ztschr. f. d. öst. Gymn., VII., 283. skl.
- Weinhold, K.: Karl Julius Schröder †. Ztschr. d. Ver. f. Volkskunde, XI., 213. skl.
- Werner, R. M.: Schröder Faust-kiadásának ism. Ztschr. f. d. öst. Gymn., 1882., 53. skll., 245. l.
- Witkowski, Georg: Neue Faustschriften. Euphorion, I., 625. skll. (Schröder Faust-kiadásáról.)
- Witkowski, Georg: Über den Plan einer wissenschaftlichen Ausgabe von Goethes Faust. Goethe-Jahrbuch, XXVII., 144—157. l. (Schröder Faust-kiadásáról.)
- Wurzbach, Dr. Const. von: Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich. XXXI. köt. Bécs, 1876. (Schröerről: 348—351. l.)

KARL JULIUS SCHRÖDER.

1825. 11. Jan. Karl Julius Schröder geboren in Preßburg. Sohn des unter dem anagrammatischen Pseudonym Chr. Oeser, als Dichter, Ästhetiker, Literaturhistoriker und Pädagog bekannten Rektors des ev. Lyzeums in Preßburg, Tobias Gottfried Schröder. Mutter: Therese, geborene Längwieser, auch als Schriftstellerin tätig. Erziehung im Elternhause im Geiste der Griechen und Goethes.

- 1836—43. Schüler des ev. Lyzeums in Preßburg: Gymnasialstudien und zwei philosophische Jahrgänge.
Erlernung der ungarischen Sprache in den Sommerferien.
- 1843—44. Student der Philosophie und Theologie in Leipzig. Besonders angezogen von den Vorlesungen Gottfried Hermanns und Moritz Haupts.
- 1844—45. Fortsetzung der Universitätsstudien in Halle. Lehrer: die Hegelianer Erdmann, Schaller, der Historiker M. W. Duncker, der Theologe K. Schwarz und der Germanist E. Sommer.
- 1845—46. An der Universität Berlin. Zunächst belletristische und Kunststudien.
- 1846—48. Eintritt am ev. Lyzeum in Preßburg als Stellvertreter des Vaters. Leitung daselbst des vom Oeser begründeten „Deutschen Vereins“.
Gedichte in Pröhles „Norddeutschem Jahrbuch“ und in Wolfs „Die deutschen Dichter der Gegenwart“.
1848. 15. März. Ausbruch der Revolution. Schröer begrüßt die Freiheit. Zu Ostern: der „Judenkrawall“ in Preßburg.
Im August feiern die Preßburger unter Schröers Führung das hundertjährige Geburtsfest Goethes.
Im Herbst Herausgabe des Jahrbuchs „Donauhafen“ mit Rud. von Beyer.
Später Berichte in der „Pester Zeitung“, „Preßburger Zeitung“ und der „Presse“ (Wien).
Politische Gedichte zur Verherrlichung Franz Josefs.
„Neue Volkshymne“ („Gott erhalte...“).
1849. 28. Juni. Eintritt in den Dienst des Feldzugmeisters Baron Haynau als dessen Privatsekretär. Die Proklamationen des Feldherrn stammen zum Teil aus Schröers Feder (mit Σ = unterzeichnet). Aus dem Hauptquartier „Genrebilder aus dem Kriegeleben“, ferner Kriegsberichte und politische Artikel in den Tagesblättern (mit Σ = unterzeichnet).
Mitte Oktober Rückkehr nach Preßburg.
3. Dez. Ernennung zum Supplenten der deutschen Literatur an der Pester Universität.
Gleichzeitig angestellt bei der Bücher- und Theaterzensur und Mitglied der Maturitätsprüfungskommission.
- 1850—51. Literarische und Pädagogische Aufsätze in der „Pester Zeitung“. Redakteur des „Pester Wochenblatt“.
1852. 25. Jan. Ernennung zum Oberlehrer der deutschen Literatur an der Oberrealschule in Preßburg.
1853. „Geschichte der deutschen Literatur“, die erste gedruckte deutsche Literaturgeschichte in Ungarn.
- 1854—55. Pädagogische und kunstgeschichtliche Aufsätze.
1855. „Beitrag zur deutschen Mythologie und Sittenkunde aus dem Volksleben der Deutschen in Ungarn.“ Erschienen unter dem Einflusse der „Deutschen Mythologie“ von Grimm, angespornt durch Ipolyis

- „Ungarische Mythologie“. Besondere Bedeutung in der Zielsetzung:
 „Als Aufmunterung zu größeren Sammlungen.“
 Ehe mit Hermine von Kohányi.
1856. Schröers „Gedichte“ erschienen. Zunächst ungünstig aufgenommen.
 Lehramtsprüfung in Wien.
1857. „Beitrag zu einem Wörterbuche der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes.“ Schröer: der erste Forscher, der sich in Ungarn, als Germanist, systematisch mit dem ungarländischen Deutschum befaßt. Dem Werke liegen Aufzeichnungen anderer zugrunde.
1858. Reise in Oberungarn mit einer Subvention der Wiener Akademie der Wiss., um wissenschaftliche Sprachproben aufzunehmen.
 „Deutsche Weihnachtsspiele aus Ungern“. Durch Weinholds „Weihnachtsspiele und -Lieder“ angeregt, teilt Schröer die Oberuferer Spiele (bei Preßburg) mit. Durch die damals überraschenden Quellen nachweisen, die sorgfältigen Nachrichten über die altertümliche Darstellungsart, sowie durch die Beschaffenheit der Spiele selbst bildet das Werk lange Zeit hindurch den bedeutendsten Originalbeitrag zur deutschen Volksschauspielforschung.
 Im selben Jahre und später mehrere Nachträge zu den Weihnachtsspielen.
1859. „Nachtrag zum Wörterbuche der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes.“
 März. Krieg mit Italien. Schröer: „Deutsche Lieder aus Oesterreich“ (dem deutschen Heere gewidmet). Absicht, den Feldzug in der Eigenschaft eines Stilisten mitzumachen.
 31. Okt. Zum Mitglied des Gelehrtenausschusses vom Germanischen National-Museum zu Nürnberg gewählt.
1860. Erlassung des Oktoberdiploms. Sturz des Absolutismus in Ungarn. Briefliche freundschaftliche Anknüpfung mit dem Politiker und Dichter Grafen Anton Auersperg.
1861. 8. Jan. Schröer zum Direktor der vereinigten ev. Schulen in Wien gewählt.
 14. Febr. Schröer verläßt Ungarn mit seiner Familie.
- 1862 ff. Viele pädagogische Werke und Aufsätze.
 Teilnahme an der Auseinandersetzung über die deutsche Rechtschreibung im Sinne der Pseudohistoriker, die später den Sieg davontrugen.
- 1865—64. „Versuch einer Darstellung der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes.“ — „Die Laute der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes.“ Durch die Werke von Schmeller und Weinhold angeregt, bieten diese Arbeiten die erste wissenschaftliche Forschung der ungarländischen deutschen Dialekte. „Der Grundgedanke...“ dieser Werke, „...daß die deutschen Bewohner der Zips, der Gründe, der ungrischen Bergstädte, ferner die

Krikehajer ... etwas mit einander gemein haben, das sie als Verwandte der Siebenbürger ‚Sachsen‘ kennzeichnet“ — ist durchaus verfehlt und geht darauf hinaus, das nationale Bewußtsein in diesen deutschen Volksgruppen zu erwecken.

1864—65. Monatliche Mittheilungen der Wiener ev. Schulen. Herausgegeben von Direktor Dr. Julius Schröer.

1865. Zum Präsidenten des Vereins „Mittelschule“ gewählt.

1866. 26. Juli. Ernennung zum Privatdozenten für deutsche Literatur am k. k. Polytechnischen Institute in Wien.

1867. „Die Dichtungen Heinrichs von Mügeln.“ Nach den Handschriften besprochen. Eigentlich Vorstudien zur Herausgabe der „Ungarischen Chronik“ Heinrichs von Mügeln, die jedoch nicht verwirklicht wurde.

Mehrere Aufsätze in Pfeiffers „Germania“, die von gründlicher philologischer Schulung zeugen.

Reise nach der Sprachinsel Gottschee mit einer Subvention der Wiener Akademie der Wiss.

28. Okt. Ernennung in die wissenschaftliche Prüfungskommission für das Lehramt an Realschulen.

21. Nov. Ernennung zum a. o. Professor.

1868. Wörterbuch der Mundart von Gottschee: die erste Prüfung des Gottscheer Mundartschatzes von wissenschaftlichen Gesichtspunkten, sucht Weinhold und Hauffen gegenüber den mitteldeutschen Charakter der Mundart zu beweisen. Zur selben Zeit und später mehrere Aufsätze über die Sprachinsel und deren Bewohner.

1869. 25. Nov. Zum Ehrenmitglied des Musealvereins für Krain gewählt.

1870. Abschluß des Wörterbuches der Mundart von Gottschee.

Ernennung zum Mitgliede des nieder-österreichischen Landesschulrates.

1871. 20. Febr. Von der Universität Rostock zum Ehrendoktor der Philosophie ernannt, auf Antrag des Germanisten Bartsch.

1872. „Alpharts Tod“ in erneuter Gestalt.

„Über die deutschen Sporaden in den nichtdeutschen Ländern der österreichischen Monarchie und ihre Bedeutung.“ Vortrag, gehalten in der Sitzung der germanistischen Sektion zu Leipzig.

1873. „Unterrichtsfragen.“ Für Freunde der Schule ... gesammelte kleine Aufsätze.

„Goethe und die Frauen“, Aufsätze im „Wiener Abendpost“.

1875. „Die deutsche Dichtung des XIX. Jahrhunderts“, ruft eine äußerst heftige Polemik hervor.

Bekanntschaft mit Schlögl.

1876. „Der Weinschwelg“, mittelhochdeutsch und neuhochdeutsch.

Reise nach Deutschland. Bekanntschaft mit Karl von Holtei.

Zum Ehrenmitglied des Schillervereins „Die Glocke“ gewählt.

1877. „Goethes äußere Erscheinung.“ Vortrag, der zuerst das Interesse für die bildlichen Darstellungen Goethes in weiten Kreisen weckt.
1878. Vortrag über „Goethe und die Liebe“ im Wiener „Wissenschaftlichen Club“.
Gründung des Wiener Goethe-Vereins auf Schröers Anregung. Schröer zum Obmann-Stellvertreter gewählt.
1878. ff. Viele Aufsätze über Goethe in mehreren Zeitschriften und Tageblättern.
1879. Vortrag im Wiener „Deutschen Verein“ über „Die Deutschen in Oesterreich-Ungarn und ihre Bedeutung für die Monarchie.“ Später daselbst Bericht über die Lage der deutschen Volksgruppen in Ungarn.
1880. Herausgabe eines „Vocabularium germanico-latinum“ im berühmten „Codex Cumanicus“ des Grafen Géza Kuun.
- 1880—81. Erste Ausgabe von Goethes Faust. Bis 1926 sechsmal erschienen, erreicht neben Düntzers Ausgabe den größten äußeren Erfolg, wird im Inn- und Auslande unzähligmal besprochen. Der typisch philologische, in mit Düntzer verwandtem Geiste geschaffene Kommentar, ist auch von Scherers Forschungen beeinflusst.
1883. „Goethes Faust auf dem Burgtheater.“
- 1883 ff. Historisch-kritische Ausgabe von „Goethes Dramen“ für die Kürschnersche „Deutsche Nationalliteratur“.
1885. Verleihung vom Ritterkreuze des Falken-Ordens durch Großherzog Karl Alexander.
1886. Im April erscheint in Schröers Schriftleitung die erste Nummer der „Chronik des Wiener Goethe-Vereins“. In den folgenden Jahrgängen viele Aufsätze über Goethe, Goethes äußere Erscheinung, den Wiener Goethe-Verein und das Goethe-Denkmal.
1888. Zum Ehrenbürger von Gottschee gewählt.
1891. „Gottschee und die Gottscheer“ für „Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild“.
Im Sommer: Reise nach Deutschland.
Zum Ehrenmitglied des „Vereins der Deutschen in Gottschee“ gewählt.
4. Nov. Erhaltung von Titel und Charakter eines ord. Professors.
- 1891—92. Herausgabe von Goethes Dramen und Singspiele für die „Weimarer Ausgabe“.
1892. Verleihung der goldenen Ehejubiläumsmedaille durch Großherzog von Sachsen-Weimar-Eisenach.
1894. 19. März. Ernennung „ad personam“ zum Ordinarius.
Austritt aus dem Wiener Goethe-Verein und Abdankung von der Redaktion der „Chronik“, veranlaßt durch den Streit um den Auftrag zur endgültigen Ausführung des Wiener Goethe-Denkmal.
1895. Versetzung in den Ruhestand.
Zum Ehrenmitgliede des Wiener Goethe-Vereins gewählt.
1900. 15. Dez. Enthüllung des Wiener Goethe-Denkmal.
Überreichung der kaiserlichen Anerkennung.
16. Dez. Tod durch Nierenentzündung.

MINERVA - KÖNYVTÁR

1. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. 1924. (Elfogyott.)
2. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában 1925. (Elfogyott.)
3. Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. Becker, C. H. porosz kultuszminiszter és Szekfű Gyula; Gragger Róbert emlékezete. 1927. 2.— P.
5. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. 1927. (Elfogyott.)
6. Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. 1927. 2.— F.
7. Szerb Antal: Az udvari ember. 1927. 2.— P.
8. Fábián István: A francia konzervativizmus filozófiai alapvetői. 1927. 1.— F
9. Eckhardt Sándor: Sicambria. 1927. 2.— P.
10. Faludi János: Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. Halasy-Nagy József: Kornis Gyula, mint kultúrpolitikus. 1928. 2.— P
13. Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. 1928. 2.— P.
14. Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 1928. 2.— P.
15. Tóth Béla: Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. Keresztúry Dezső: A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma. 1928. 2.— P
17. Weszely Udön: Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P
18. Szerb Antal: Magyar preromantika. 1929. 2.— P.
19. Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. Zolnai Béla: Körmondatt és tiráda. 1929. 2.— P.
21. Weszely Udön: Az egyetem eszméje és típusai. 1929. 2.— P.
22. Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. Huszti József: Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. Máté Károly: Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, II. kiadás. 1931. Vászonnkötésben 10.— P.
26. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre. 1929. 2. P.
27. Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.
28. Halasy-Nagy József: Gróf Klebelsberg Kuno mint publicista. 1930. 2.— P.
29. Zolnai Béla: Mikes Kelemen. 1930. 2.— P.
30. Máté Károly: A könyv morfológiája. 1930. 2.— P.
31. Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok. 1930. 2.— P.
32. Turóczy-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. 1930. 2.— P
33. Becker, C. H. volt porosz kultuszminiszter: Nemzeti öntudat és a nemzetközi megértés. 1931. 2.— P.
34. Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban. 1931. 2. P.
35. Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. 1931. 2.— P.
36. Kardos Tibor: Callimachus. 1931. 2.— P.
37. Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában. 1932. 2.— P
38. Pukánszky Béla: Hegel és magyar közbüsege. 1932. 2.— P.
39. Ligeti Lajos: A magyarság keleti kapcsolatai. 1932. 2.— P.
40. Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. 1932. 2.— P
41. Ilankiss János: Nemzetkép és irodalomkutatás. 1932. 2.— P.
42. Győry János: A kereszténység védőbástyája. 1933. 2.— P.
43. Turóczy-Trostler József: Magyar cartesianusok. 1933. 2.— P.
44. Halasy-Nagy József: Pauler Ákos 1876—1933. 1933. 2.— P.
45. Zolnai Béla: A janzenizmus európai útja. 1933. 2.— P.
46. Birkás Géza: Mistral és a magyarok. 1933. 2.— P.
47. Mayer Erzsébet: Az írói önértzet a renaissance korában. 1935. 2.— P.
48. Juhász Gergely: Klopstock magyar utóköra. 1935. 2.— P.
49. Halasy-Nagy József: A fiatal Dilthey. 1934. 2.— P.
50. Prohászka Lajos: A Vándor és a Bujdosó. Második kiadás. Vászonnkötésben 6.80 P
51. Zolnai Béla: A gallikanizmus magyarországi visszhangja. 1934. 2.— P.
52. Noszlopi László: A szellem vádlója. Ludwig Klages filozófiája. 2.— P
53. Kardos Tibor: Az Albertiek édenkertje. 2 P.
54. Zolnai Béla: Szavak sorsa, magyar gondolatformák. 2.— P.
57. Zolnai Béla: Erdély egyeteme 2.— P
58. Gáldi László: Erdély hivatása Délkeleteurópa művelődésében. 2.— P.
59. Országh László: Az angol regény kezdete. 4.— P.

101. Szöllősy Klára: A zeneművés. 2.— P. (Elfogyott.)
102. Horvát Edith: Biedermeier-életképek. 2.— P.
103. Schmidt Ilona: A német romantika magyar kritikája. 2.— P.
104. Dömötör Tekla: A passiójáték. 2.— P.
105. Bátori Dagmár: A heroizmus az újabb német irodalomban. 2.— P. (Elfogyott.)
106. Pogány Zsuzsa: Nőemancipáció. 2.— P.
107. Kerekes Sándor: Lomnitz Melzl Hugó. 2.— P.
108. Mayer Ilona: A német udvari költészet a 18. században. 2.— P.
109. Czigler Abel: Felső-eőri Pyrker János László. 2.— P.
110. Dukony Mária: Az Alföld a német irodalomban. 2.— P.
111. Szekrényessy Margit: Romantika. 2.— P.
112. Horváth Magda: A törökveszedelem a német közvéleményben. 2.— P.
113. Kepp Marianne: Romy Károly György Göttingában. 2.— P.
114. Grünfeld Miksa: Az utópia. 2.— P.
115. Reisner Valéria: Magyar színészek Bécsben. 2.— P.
116. Szent-Királyi Margit: H. G. Bretschneider első budai évei. 2.— P.
117. Dombay Klára: Apologetikus történetiszemlélet. 2.— P.
118. Angyal Endre: Theatrum Mundi. 2.— P.
119. Szabolcs Ferenc: A nemzeti játékszín eszméje. 2.— P.
120. Koczogh Akos: Expresszionizmus. 2.— P.
121. Friedmann Ilona: Heine utókora. 2.— P.
122. Hajbáts Márta: Árpád-házi Szent Erzsébet hagyománya a német irodalomban. 2.— P.
123. Kolos István: Gróf Mailáth János (1786—1855). 2.— P.
124. Németh Sára: Kolbenheyer Mór. 2.— P.
125. Lengyel Béla: Nietzsche magyar utókora. 2.— P.
126. Robitsch Márta: Saphir Gottlieb Mór. 2.— P.
127. Blázy László: A Megváltó képe. 2.— P.
128. Vajda Ilona: Batsányi János és Baumberg Gabriella. 2.— P.
129. Magyar László: A német munkáirodalom története. 2.— P.
130. Sashegyi Oszkár: Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800—1830. 2.— P.
131. Markó Ilona: II. József és az erdélyi századok. 2.— P.
132. Várkonyi Margit: A romantikus regény. 2.— P.
133. Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. 2.— P.
134. Istóka Dezsőné Mein Rózsa: A generációs regény. 2.— P.
135. Orsós Margit: Az idill. 2.— P.
136. Sziva József: Pesszimizmus, részvét és szeretet. 4.— P.
137. Zadányi Éva: Batsányi János és Johannes von Müller. 2.— P.
138. Gróf Crony-Chanel Katalin: Johannes von Müller magyar barátai. 2.— P.
139. Radnai Béla: Faj, nép, emberiség. Az eszmék harca a német és magyar felvilágosodás irodalmában. 4.— P.
140. Urkényi Ottília: A művészettörténeti gondolat. 2.— P.
141. Csia Klára: A filhellénizmus. 2.— P.
142. Faragóné Polgár Margit: Unger Sabatier Karolina. 4.— P.
143. Benedek Klára: A Jénai Magyar Ásványtani Társaság Tagjai. 2.— P.
144. Szalóky Mária: Gróf Markovich Miklósné és Kármán József levelezése 1789. 2.— P.
145. Bürger Erzsébet: Nicolai Friedrich és a magyar felvilágosodás. 2.— P.
146. Szabó Margit: H. G. v. Bretschneider budai tartózkodása 1782—1784-ig. 2.— P.
147. Fejér Judit: Az oratorium. 2.— P.
148. Vajk Lajos: Hormayr és Böttiger. 2.— P.
149. Horányi Károly: Schröer Gyula Károly, 1825—1900. 2.— P.
150. Halász Előd: Nietzsche és Ady. 4.— P.

A MINERVA 1922—1941. I—XX. teljes évfolyama
a hozzátartozó Minerva-Könyvtár pótfüzeteivel 200.— P.

Megrendelhető:

Danubia Könyvkiadó, Budapest, IV., Apponyi-tér 1.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R. T. PÉCSETT.
A nyomdáiért felelős: Mészáros József igazgató.

301205

XX.

MINERVA

10.

FEJÉR JUDIT

AZ ORATÓRIUM

BUDAPEST, 1941.

DANUBIA KÖNYVKIADÓ

A MINERVA lezárta huszadik évfolyamát. Visszatekintve a végzett munkára, úgy érezzük, hogy a Minerva jegyével kiadott tanulmányok sokféle módon, váltakozó sikerrel, de egy akarattal és egyenlő buzgalommal igyekeztek megközelíteni azt a célt, amit folyóiratunk kezdettől fogva maga elé tűzött és a szellemtörténet szóval jelölt meg. A Minerva tanulmányai ebben a célban egymásra találtak, mert különbség nélkül arra törekedtek, hogy a történelmi gondolkodást az idealizmus és a filozófiai tudatosság magasabb fokára emeljék. Ez a törekvés fogja vezetni folyóiratunkat továbbra is. Ezután is lemondunk az extenzív gondolatterjesztés eszközeiről és tartózkodni fogunk a népszerűsítés gyakorlati eljárásaitól. Meddőnek tartunk minden polémiát és tárgytalannak érezzük a tudománypolitikai kompromisszumokat és áthidalásokat. A Minerva a maga zárt körén belül minden sorával tovább akar munkálni távoli célja megvalósításán, tudva azt, hogy a történelmi múlt a mi jelenünk egyik élő alkotó eleme: hogy a történelem tudománya semmiféle módszernél nem állapodhatik meg, mert maga is folytonos küzdés, haladás és teremtő fejlődés, mint az élet maga; folytonos újramegzdés és revízió, amely önmagunkból indul ki és önmagunkhoz tér vissza. Hisszük, hogy továbbra is lesznek, akik törekvéseinkben támogatni fognak.

A MINERVA évenként 10 füzetben jelenik meg. Egyes füzet ára 2.— P.

Előfizetési ár egy évre 12.— P. Előfizetni csak könyvkereskedésben lehet.

*Cím: Danubia könyvkiadó, Budapest, IV.,
Apponyi-tér 1. Telefon: 382—158.*

Postatakarékpénztári befizetés: 57.054.

FEJÉR JUDIT

AZ ORATÓRIUM

B U D A P E S T, 1 9 4 1

D A N U B I A K Ö N Y V K I A D Ó

MINERVA-KÖNYVTAR

147.

Felelős kiadó: Fejér Judit

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSEIT.

A nyomdáért felelős: Mészáros József.

TARTALOM.

Lap

I. Kezdetek.

Latin oratórium: középkori mise, — liturgikus dráma. — Olasz oratórium: olasz liturgikus dráma, — lauda-énekek Filippo Neri, — Congregazio dell Oratório, — essercitio spirituale, — az oratórium végleges kialakulása. 3

II. A német oratórium a XVII. és XVIII. században.

Nürnbergi istentisztelet utáni játékok. — Német evangéliumi históriák. — Német bibliai dialogusok. — Északnémet-, Középnémet- és Délnémetország városainak oratóriumkomponistái. — A német oratóriumok kronológiai sorrendje. 16

III. Az olasz oratórium a XVII. és XVIII. századi Németországban.

XVII. század: I. Lipót. — A bécsi sepolcro. — A müncheni oratórium előadások. — XVIII. század: Bécsi oratóriumszerzők. — A drezdai udvar és oratóriumkultusza. — A XVIII. században Németországban előadásra került olasz oratóriumok kronológiai sorrendje.

IV. Átalakulás zenei műfajjá.

Németország. — Anglia. — Franciaország. — Olaszország. — Dánia. — Belgium. — Hollandia. — Svédország. — Finnország. — Norvégia. — Oroszország. — Lengyelország. — Spanyolország. — Portugália. 29

Függelék. 47

Az oratóriumról, mint irodalmi műfajról eddig még tanulmány nem jelent meg. A köztudatban az oratórium mint zenei műfaj él, annak ellenére, hogy zenei műfajjá csak a XVIII. század végén és a XIX. század elején vált. Az oratórium fejlődésének útját az irodalom szabta meg. Munkám célja tehát az, hogy egy ismert zenei műfajnak irodalmi eredetét tegyem vizsgálat tárgyává.

Kezdetek.

Latin oratórium: középkori mise, — liturgikus dráma. — Olasz oratórium: olasz liturgikus dráma, — lauda-énekek, — Filippo Neri, — Congregazio dell Oratorio, — essercitio spirituale, — az oratórium végleges kialakulása.

Az oratóriumnak keletkezését valamennyi zenetörténész a XVI. századra teszi és Filippo Neri működésével hozza kapcsolatba. Már nem ennyire megegyezők a zenetörténészek véleményei, amikor a műfaj kialakulásának előzményeit kutatják. O. Wangemann¹ pl. a misztériumokkal és a keresztes háborúkban keletkezett énekekkel, F. M. Böhm² a keleti keresztények dialógusos énekeivel, Burney³ pedig az olasz rappresentazione sacraival magyarázza az oratórium keletkezését.

Kétségtelen, hogy az oratóriumnak megjelenése előtt, már találkozunk az oratóriumra emlékeztető műfajokkal és pedig a XVI. századig csak latin és olasz nyelven, a XVI. század közepétől kezdve pedig német nyelven is. Ezeknek a műfajoknak mindegyikében találkozunk olyan vonásokkal, amelyek a később kialakult műfaj jellemzőivé váltak és semmi kétség nem lehet afelől, hogy Filippo Nerire a latin és olasz ősi oratóriumoknak determináló hatása volt.

A latin és olasz nyelvű ősi oratóriumok fejlődését vizsgálva, azt látjuk, hogy a latin nyelvűek a XII. századtól

¹ O. Wangemann: Geschichte des Oratoriums von den ersten Anfängen bis zur Gegenwart. Leipzig 1882.

² F. M. Böhm: Die Geschichte des Oratoriums für Musikfreunde kurz und fasslich dargestellt. Gütersloh 1887.

³ Burney: General History of Musik. IV.

kezdve fellépő liturgikus játékokra, míg az olasz nyelvűek az ugyancsak ebben a korban kialakuló lauda-énekekre vezethetők vissza.

A liturgikus játékok keletkezése közvetlenül összefüggött a középkori misével.⁴ A középkor, különös tekintettel a XII. századra, kétféle misét ismert: az ú. n. római officiumot és a gall misét: a római officiumban a közönség aktív részvétele nem volt lehetséges, míg a gall misében a közönség zsoltárok éneklésével kapcsolódott a mise cselekményébe. Minthogy azonban a gall mise — éppen a közönség bekapcsolódása által — a római officiumhoz viszonyítva túlságosan is szabad formát öltött, Róma szükségesnek látta, hogy a közönséget a szent cselekményből kizárja és a mise római formáját tette általánosan kötelezővé. A mise látványosságától megfosztott nép azonban sehogy sem akart belenyugodni ebbe a megoldásba. A klérus közvetítő megoldást keresett és talált: szent cselekménynek átvette a római officiumot, de ugyanakkor az elmaradt látványosságért a népet kárpótolta a misétől most már különvált drámai előadásokkal, amelyek közül különösen a nagyheti eseményekkel kapcsolatos előadások váltak híressé és ismertté.

A liturgikus drámákat fiatal papok adták elő, eleinte a templomban, később a templomon kívül. A szin háttere legtöbbször Krisztus sírja volt, amelyet külön erre az alkalomra építettek. A dráma szövegét a biblia szavai szolgáltatták; később ezeket szabadon átdolgozták, majd lírai versekkel tarkították, az így keletkezett különböző jeleneteket pedig az evangéliumi szöveget olvasó diakónus kapcsolta össze. A legtöbb liturgikus dráma a gall országokban keletkezett, de rövidesen Északolaszországban is teret hódított. Itt azonban soha sem örvendett annak a népszerűségnek, amely a gall területen kísért, mert a XV. században Firenzében már olasz nyelvű játékok az ú. n. *devozione* és *rappresentazione* sacrák éltek virágkorukat, melyeknek a liturgiával semmi kapcsolatuk nem volt, lévén a tárgyuk világi: táncok, vadász-epizódok, martírok története stb.

A liturgikus dráma a XVII. századig csak keveset válto-

⁴ S. Schubiger: *Die Sängerschule St. Gallens*. Einsiedel 1868.
H. Riemann: *Handbuch der Musikgeschichte*. I.

zott. Az oratórium kialakulása szempontjából jelentős volt mégis az, hogy a középkori diszlet egyre inkább a háttérbe szorult és az előadás koncertszerűvé vált. A dialógikus előadás egyes jelenetei a liturgikus drámában nem tartoztak szorosan egymáshoz, inkább kiragadott részei voltak különálló nagyobb drámai cselekményeknek. A különböző, a későbbi fejlődés folyamán már énekes párbeszédeket mindvégig, miként a XII. században, az evangéliumot olvasó elbeszélő kötötte össze. Példaképpen álljon itt Giov. B. Riccio 1620-ból származó drámájának néhány sora, amelyben a szerző az *angyali üdvözetet* a következőképpen dolgozza fel:

Basszus (Historia): Missus est Angelus Gabriel a Deo in civitatem Galileae ad Virginem Mariam et ingressus Angelam ad eam dixit:

Tenor (Angelus): Ave, ave, ave gratia plena. Dominus tecum. Benedicta tu in mulieribus.

Basszus (Historia): Quae cum audisset turbata est in sermone eius et cogitabat qualis esset ista salutatio et ait Angelus ei:

Tenor (Angelus): Ne timeas Maria, invenisti enim gratiam apud Deum. Ecce concipies et paries Filium et vocabis nomen eius Jesum.

Szoprán (Maria): Quomodo fiet istud, quoniam virum non cognosco?

Tenor (Angelus): Spiritus sanctus supervenit in te et virtus altissimi obumbrabit tibi.

Szoprán (Maria): Ecce ancilla Domini, fiat mihi secundum verbum tuum.

Itt mint látjuk, az evangéliumot olvasó személynek még nincs külön neve, a „historicus“ elnevezés csak később keletkezett. A XVII. század második felében már Rómában és Velencében is előadtak ilyen latin drámákat. Rómában az előadásokat az Archiconfraternita dell SS. Crocifisso nevű társaság vezette. Ügyüknek megnyerték a pápát is, aki anyagiilag nagy mértékben támogatta működésüket. Rómában a latin liturgikus drámák látogatása csak az arisztokrácia privilégiuma lett. A böjti idő alatt a római vezető körök meghívására nagy számban gyültek össze a külföldi előkelőségek, hogy a böjt alatt előadott — átlag öt — drámánál jelen lehessenek, annál is inkább, mert minden előadásnak költségeit egy-egy római patricius vállalta magára és így nem csak az előadók, hanem a patronusok között is nagy vetélkedés indult meg. Ezek az előadások három zenés és egy prózai részből álltak:

1. zsoltár éneklésből,

2. az Ószövetség egyik megzenésített jelenetéből,
3. prédikációkból,
4. az aznapra kijelölt megzenésített újszövetségi részből.

Hogy a latin liturgikus drámában mikor jelenik meg először zene, pontosan megállapítani nem lehet. Az a körülmény, hogy az első liturgikus drámák a megszüntetett gall misét pótolták, valószínűvé teszi, hogy a szent cselekmény dramatizálásának már legelső formájában is, a dialogusokat improvizált dallammal énekeltek a szereplők.

A latin zenés dráma aranykorát IX. Kelemen pápa alatt érte meg. A XVII. század utolsó negyedében már megindult az a mozgalom, amely az ekleziasztikus művészetek elvilágiasodásához vezetett. Nem tudott ezen segíteni XI. Ince pápa sem, XII. Ince pedig már meg sem kísérelte, hogy segítsen. A könnyed, frivol stílus megalapította az ú. n. oratorio eroticot, amely a biblia szövegét teljesen elejtette és a bibliai történeteket világi történetekké alakította át. A latin zenés dráma ezután már nem tudott újra életrekelni, eltűnt, átadva helyét az olasz oratoriumnak.

Az olasz zenés liturgikus dráma az ú. n. oratorio volgare kezdetben abban különbözött a latintól, hogy olaszul adták elő és így ellentétben a latinnal, nem a társadalom felsőbb — hanem alsóbb rétegeit volt hivatva szórakoztatni. Amint említettük, kialakulása a lauda-énekekkel van kapcsolatban. A lauda-énekek a XII. században keletkeztek és az Olaszországot bejáró flagellánsok saját invencióju énekeiből származtak. Különösen Umbriában találtak sok lauda-éneket, amelyek külső formájukat illetően a latin himnuszokhoz hasonlítottak és templomban is előadhatók voltak. A lauda-ének további fejlődésénél már háromféle stílussal találkozhatunk: a lírai, elbeszélő és a dialógusos laudával. A laudákat tartalmuk szerint négy csoportba osztották, aszerint, hogy az egyházi esztendő mely időszakában énekeltek:

1. a rendszeres vasárnapokra szánt laudák, a böjti idő kivételével,
2. hétköznapiakon előadott laudák — többnyire a szentek életére és cselekedetére való tekintettel,
3. laudák „pro defunctis“
4. a böjti laudák, ezek leginkább Mária-síralmak és Jézus szenvedésének megéneklései voltak.

Ebből a négy csoportból, az első kettő lírai vagy elbeszélő, a másik kettő dialógusos lauda-ének volt. Legnagyobb értékűek az oratórium szempontjából a dialógusos laudák voltak, amelyek két csoportba oszlottak: vagy szigorúan ragaszkodtak a párbeszédhez, vagy a párbeszéd kereteibe elbeszélést is iktattak. A lauda-énekek általában négy-nyolc stancából állottak, érdekességük pedig az volt, hogy az egyes versszakok vége összeesett a párbeszédek végével, ilyen pl. az ismeretlen szerzőtől származó „Morte e Peccatore” című lauda-ének is a XV. századból:

La morte:

Jo son per nome giamata morte
Ferisco a chi tochi la sorte,
Non è homo così forte
Che da mi possa campare.

Lo Peccatore:

Tu dici el vero io lo confesso,
Perchè lo dici a mi instesso,
Risguardando el tuo aspeto
Tuto me fai tremare.

La morte:

Tremar te fa el mio aspeto
Fuzir voresti el mio conspetto,
Se tu cognosesse el mio intelletto
Per saneta me voresti adorare.

Lo Peccatore:

O Dio che quelle che me dice!
Nonè homo così felice,
Risguardando se creterisse
Che soto terre non volesse intrare.

1300 körül a laudákat már *szcenikus* háttérrel adták elő, így alakult a lauda devozionevá és amikor ennek tárgyköre egészen tág lett, akkor keletkezett az ú. n. *rappresentazione sacra*.

A dialogus lauda ellentéte az elbeszélő lauda volt, ez pedig nem más, mint egy monológ, példa erre ez az ismeretlen szerzőjű Mária-lauda a XV. századból:

Maria:

Lo Angelo mi disse: „Lo signor è con techo.”
Or li rispondo: „Non è mecho,
Ma Pilato a la colona l’a ligato

Chi lo flagela con grande dolore."
 Lo mio filio me rispondea
 E dolcemente a mi dicea:
 „Non piangiti tanto, o madre mia,
 Ve lasserò Joanne per vostro filiolo."
 He piangendo li rispondea:
 „Che cambio è questo, o vita mia?
 Tuta la gratia di voi aveva.
 Hor recevo uno homo per voi creatore."

Az elbeszélő lauda-ének következő fejlődési foka az volt, amikor a lauda-ének egyesítette magában a párbeszédet és az elbeszélést, példa erre a következő passió-lauda, amely Jézus kihallgatását és elítélését énekli meg:

Et tosto Christo fu ligato,
 A casa de Anna fu menato,
 Et li fo examinato
 Se lui era predicatore.

Anna forte lo spiava
 De qual leze el predicava
 Christo allora li risponde
 Che palese el parlava.

Allora un zudeo alza la mano:

„Feri Christo per gran unta."
 Poi li disse: „O gran villano,
 „Cusi risponde al tuo signore?"

Christo respose humilmente:

„Che agio fato, o cruda gente?
 „Voi me ferite pur per niente"
 „Come se fusse un malfattore."

Anna allora el fè ligare,

Poi da Caiphas el fè menare,
 Crideven tuti al più cridare
 Che fusse morto cum dolore.
 Disse Caiphas: „Or me parlate
 „Che homo è questo che menate?
 „Disitime di che lo accusate,
 „Chè el no mi pare malfattore!"

Allora respose un zuedo:

„Ascolta va poco, signor mio."
 „Questo sa fa figliol de Dio
 „Et disprezza nostro honore."

A XIV—XVI. századig a lauda-énekek már nem csak a latin himnuszokat helyettesítették, hanem áhitatos összejöveteleknél is szerepeltek. Ennek ellenére a lauda-ének kapcsolata az istentisztelettel nem volt szoros. A lauda-énekek leginkább nyilvánosan vagy magánházakban tartott összejövetelekben zengtek fel, amikor az áhitatra összegyűlt társaság az oratóriumban — imahelyen — egybesereglett. Az első ilyen társaság 1183-ban Firenzében alakult és a XVI. századig állt fenn. Lorenzo Medici udvarában nagy súlyt fektettek a lauda-ének csiszolására. Itt a lauda-éneket udvari szellemben művelték és ennek következményeképpen elhanyagolták a laudák eddigi vallásos jellegét. A laudák új formájára vonatkozott a tridenti zsinatnak (1563) az a becikkelyezése, amely az egyházi zenének a világi külsőségektől való megtisztítását irányozta:

— „Ab ecclesiis vero musicas eas, ubi sive organo sive cantu lascivum aut impurum aliquid miscetur, item seculares omnes actiones, vana atque adeo profana colloquia, deambulationes, strepitus, clamores arceant; ut domus Dei vere domus orationis esse videatur, ac dici possit.”⁵

Filippo Neri felléptekor a lauda már tartalmilag teljesen elszakadt eredeti talajától, a vallástól, formailag viszont a Mediciek udvarában a lehető legmagasabb fokot érte el. Neri fő érdeme elsősorban az volt, hogy ezt a kicsiszolt formát ismét megtöltötte az eredeti vallásos tartalommal és amikor a nép lelkében még érintetlenül élő tartalmat az udvarban kialakult formába öntötte, ugyanakkor az új tartalommal meggazdagodott formát kiragadta exkluzív légköréből és a társadalom szélesebb köreinek közös kincsévé tette. 1551-ben megalapította a Congregazione dell'Oratorio nevű társaságot. A társaság célja az ú. n. essercizi spiritali terjesztése és különböző társadalmi rétegbe való bevezetése volt; ezzel akarta Neri a XVI. század dekadens szellemét erkölcsi magaslatra emelni. Ennek a társaságnak a munkájáról adott érdekes képet Giov. Forti:⁶

— „Man las ein geistliches Buch, wobei der Heilige (Neri) die Lektüre unterbrach, das Gelesene erklärte oder jemand über seine Meinung

⁵ S. P. Sarpi: *Istoria de Concilio Tridentino*, London. 1619. 155.

⁶ Giov. Forti: *Compendia del la vita di S. Fil. Neri Confessore*, Macerata. 1678.

darüber befragte, — und so wurden im Verlaufe eine Menge geistlicher Dinge durch Frage und Antwort erläutert. Auf seinen Zuruf bestieg einer einen Stuhl, um über das Leben irgend eines Heiligen zu sprechen. Dies taten drei Personen, jede nicht länger als eine halbe Stunde. Am Schlusse wurden geistliche Lauden angestimmt. Das geschah an Wochentagen, und von da an datiert der Ursprung des Oratoriums.

Nach Abschluß der Funktionen in jeder Kirche kehrte man zum Heiligen in die Kirche della Minerva oder in die Rotonda zurück, wo er an Kirchenfesten geistliche Konzerte abhielt. Hier entstand das Oratorium. Man pflegte es in der Kirche der Kongregation 1. Nov. bis zum Auferstehungsfeste. Von diesen Tagen an bis zum 29. Juni (Fest der hlg. Ap. Peter und Paul) ging man zu demselben Zwecke auf den Berg von S. Onofrio, vom Peter-Pauls-Tage bis zum 1. Nov. in die Kirche Sa. Agnese auf der Piazza Navona oder anderswohin. Hier rezitierte ein Kind eine kleine Rede und zwei Väter der Kongregation hielten, jeder eine Viertelstunde lang, die Predigt, alles mit Musik untermischt.“

Ez a leírás igen nagyvonalú és az essercizio spirituale lényegét nem is adja meg. Közelebbről vizsgálva a dolgokat, általában azt mondhatjuk, hogy az essercizio spirituale két részből állott; az első bibliamagyarázat, prédikáció és vita volt, a másik rész bűnvallásból, bűnbánatból és imából állt. Forti pedig csak az első részről tesz említést. Az előbb említett két rész később több részre oszlott, aminek következtében az essercizio spirituale keretén belül valóságos kis programmot tudtak összeállítani, erre utal ennek az 1609-ből ránk maradt essercizio spiritualenak vázlata is:

1. Rövid bevezetés, amely Jézusról és megváltói munkájáról szól,
2. *lauda*-ének,
3. *avviso*, mely imához szólította fel a híveket.
4. *lauda*-ének.
5. *allegrezze* az öröm kifejezése volt (Jézus és Mária dicsőítése)
6. *priego*, azaz ima Máriához,
7. *avviso*, amely Isten jóságáról volt megemlékezés,
8. *orazione*, azaz ima.

Ezt a felosztást azonban nem vehetjük állandónak, a felosztás rendszerint attól függött, hogy az illető essercizio spirituale mikor adták elő.

A Congregazione dell'Oratorio társaság hatása hamarosan átlépte Firenze határát és Rómában is megvetette lábát, ahol már ezt megelőzően vezették be a jezsuiták az essercizio spiritualekat. A jezsuiták lelkigyakorlatai nem lehettek na-

gyon népszerűek, a jezsuiták lelki beállítottságát nehezen közelítette meg a renaissance emberének felfogása. Ezzel szemben Neri vallásos világnézetét hamarabb tudták a hívők magukévá tenni. Ennek ellenére az oratórium keletkezésével kapcsolatban a jezsuitáknak mégis nagy szerepük volt: az ő adományuk a fantázia, amely az essercizio spiritualet mozgalmassabbá, érdekesebbé tette.

Neri 1595-ben halt meg. Nagy munkát végzett, új egyházzenei műfajt alapított, amely önálló volt és nem állt az istentisztelettel semmi kapcsolatban. Halála után az essercizio spirituale az olasz rappresentazione hatása alá került, aminek az eredménye az lett, hogy az essercizio spiritualet dramatizálták, jobban mondva dialogizálták és oratórium néven előadták. Ezek eleinte természetesen csak kisebb dramatizált jelenetekből állottak, mint ahogy ezt egy 1620 körüli évekből származó oratórium vázlata mutatja:

1. Voi ch'a i notturni.
2. Il fanciullo Gioseffo.
3. Il gran Re degli Assiri.
4. Il vecchio Isaac.
5. Risponde Abraham.
6. Dall' oriente seguitano la Stella.
7. Mentre Giesù parlava.
8. Felice giorno.
9. Vivean' felici i nostri primi Padri nel giardin'.
10. Sedeo lasso Giesù.
11. Due figli un padre havea.
12. Mentre sù l' alto monte.
13. Diteci pastorelli.
14. Deh pensate ò mortali.
15. Stavan' piangendo.
16. La Conversione di S. Paolo.

Az ezt követő fejlődési stádium az volt, amikor a különböző jeleneteket, illetve párbeszédeteket, a magyarázó az ú. n. „testo” vezette be és kapcsolta össze, ilyen pl. ez a József és testvérei közötti ismeretlen szerzőjű dialogus:

Testo: Il fanciullo Gioseffo,
               Diletto di suo padre
               E della bella madre,
               Il primo figlio, stando
               Co' i sui fratelli.

Diceva raccontando
 Un sogno a quelli:
József: Cari fratelli,
 Udite un sogno mio
 Che per bontà di Dio
 Dormendo vidi:
 Stava con voi nel campo
 E'l manipolo mio
 Tra vostri stralzato
 Era adorato.

Testoerek: Dunque superbo eredi,
 Che noi altri a i tuoi piedi
 Dobbiam venirti intorno
 Per adorati un giorno?
 Ah superbo che sei,
 Questo è l'honor che dei
 Portar à tuoi maggiori
 Fartegli servitori
 E te Padrone?

József: Cari fratelli,
 Non vi turbate,
 Un' altro sogno
 Anco ascoltate:
 Mentre dormiva
 Visto hò sovente
 Che con la luna
 E'l sol lucente
 Undici stelle,
 Lucide e belle,
 Chinata stavano
 E m'adorvano.

Testoerek: O Giovin folle
 Quanto s'estolle
 Dunque tuo padre
 E la tua madre
 E tutti noi
 C'inchinaremò
 A i piedi tuoi

Testo: Il Padre udendo anch' esso
 Tutto il successo,
 Gli dice: ò figliol taci.
 Ma dentro al petto poi
 Stava considerando
 I sogni suoi.

Kórus: Questo figliolo
 Tanto honorato,
 Da suoi fratelli
 Anco adorato,
 Figliol del Padre,
 Sacrato Angélio,
 Hor noi fratelli ingrati
 Tutti à terra prostrati
 Amiamolo!
 Adormiamolo
 Come nostro Signore
 Della terra e del Cielo Imperatore.

A párbeszédeket rendszerint a kórus zárta be. Ezek a kórusok a görög drámák kórusainak mintájára készültek és összefoglalták a párbeszédek konkluzióit.

Ha mármost a Neri-korabeli olasz és latin ősi oratóriumokat összehasonlítjuk, láthatjuk, hogy az olasz művek technikailag sokkal fejlettebbek voltak, mint a latinok. Ezek már önálló lírai versek, amelyeknek tárgya még a bibliával kapcsolatos ugyan, de nyelvük már változatos, nem próza, mint a latin ősi oratóriumok dikciója, hanem rímes vers. A költőnek itt már nem kellett véka alá rejtienie fantáziáját, tetszése szerint formálhatta mondanivalóját, alakíthatta személyei jellemét. Közös vonásuk csak egy volt: az elbeszélő, a historicus, illetve testo szerepe, amely ebben az időben az oratóriumnak ezt az ősi formáját az operától megkülönböztette. Ez a fontos szerep eleinte még nem tudta a színpadi hatástól teljesen függetleníteni magát, még sokszor megjelent az oratóriumban a színpad számára oly fontos mimika. Ettől eltekintve azonban a műfaj minden szcenikus hatástól mentes volt.

Az ősi oratóriumok nem maradtak mindig a párbeszédhez hívek, átmenetileg sokszor egyesítették a párbeszédet és az elbeszélő szerepét, amit technikailag legkönnyebben a kórus tudott megoldani (Passiodialogus a XV. századból).

Maria trova Gesù nel tempio assiso
 In mezzo de' dottori col perlar i cori
 Che penetrava
 „O Re del Paradiso“ disse la madre al Figlio,
 „Perche tuo padre, perche tua madre
 „Contanto affligio, o figlio?

„Qual secreto consiglio il cor ti mosse,

„A dar pene e tormenti a i tuoi cari parenti?“

Az elveszett válaszra csak következtetni lehet, feltételezhető, hogy Jézus a biblia szavaival válaszolt, amelyet a kórus dicsőítő lauda-éneke zárt be.

Tagadhatatlan, hogy a legtöbb ősi oratóriumot tanító céllal írták, csak míg a latin ősratórium minden művészi elgondolást nélkülözött, addig az olaszok új zenei műfajt vezettek be. A kórus megfogalmazásában érvényesült a szerzői szabadság, leginkább ezért nem szabad megütköznünk azon, hogy az idők folyamán ez lett a műfajnak az a része, amely leginkább ki volt téve a korszellemnek, vagyis a világi elemek térhódításának.

1640 körül érdekes változás volt észlelhető az ősi oratórium előadási technikájában: két párbeszédet egyesítettek és mint kétrészes, közepén prédikációval megszakított művet adták elő. Ettől az időtől kezdve a műfajt már oratóriumnak nevezték. Most már nem csak Róma, Firenze és Velence szerepeltek mint oratóriumcentrumok, hanem Nápolyban is adtak elő oratóriumokat. Nápolyban a XVII. század utolsó negyedében egészen egyedülálló stílus keletkezett, amelyet nápolyi iskolának neveztek. A nápolyi stílus művelőinek hatása nem csak Olaszországra terjedt ki, hanem Európa valamennyi kultúrállamára is. Nagy volt a hódító ereje ennek az iránynak mindenütt: egyesek ugyan ellen tudtak állni a nápolyi szellemnek, de dekadens erejét nem tudták mindenütt ellensúlyozni. Kétségtelen, hogy a németországi olasz oratóriumok voltak azok, amelyek a nápolyi könnyed szellemet el tudták kerülni és ugyanakkor a nápolyi gördülékeny technikát el tudták sajátítani és ezért lettek a klasszikus oratórium fejlődésére oly nagy hatással.

II.

A német oratórium a XVII. és XVIII. században.

Nürnbergi istentisztelet utáni játékok. — Német evangéliumi históriák. — Német bibliai dialógusok. — Északnémet-Középnémet- és Dél-Németország városainak oratóriumkomponistái. — A német oratóriumok kronológiai sorrendje.

A német oratórium története a XVII. században kezdődött. A XVII. század első fele a kísérletek jegyében zajlott le. Olasz mintára igyekeztek meghonosítani Németországban az oratóriumot. Ez azonban nehezen ment; a német nép lelkialkata u. i. távol állott a különböző szentek történetétől, illetve ezeknek a történeteknek misztikus világától. Ehhez hozzájárult még az is, hogy a papság ellene volt minden olyan ténykedésnek, amely az istentisztelet megváltoztatásához, illetve színesebbé tételéhez járult volna.

Mégis, már a XVI. század második felében, egészen a XVII. század közepéig, Nürnbergben szokásosak voltak az ú. n. „Freuden- und Trauerspiele“, istentisztelet utáni játékok előadásai. Ezekkel a játékokkal Winterfeld¹ foglalkozott tüzetesebben és arra a meglepő eredményre jutott, hogy a XVI—XVII. századi nürnbergi játékok nem mások, mint a mesterdalnokok késői hagyatékának továbbművelése és az oratóriummal semmi közelebbi kapcsolatuk nincsen.

Winterfeld állításával szemben azonban fel lehet hoznunk Klaj mester „Herodes der Kindermörder“ (1645) című munkájának utolsó részét — áldáskérés a város polgáraitra — amely valószínűleg a XVIII. századi lübecki oratóriumok epilógusainak elődje (l. később). A nürnbergi játékok jellegzetes sajátága az volt, hogy a különböző szerepeket, a historicus — magyarázó — szerepével együtt, egy ember, legtöbbször a szerző adta elő, akit időnként a kórus, vagy a szólóénekes szakított félbe. Erre enged következtetni ugyan csak Klaj egyik művének a „Der leidende Christus“-nak vázolata.² Nem valószínű, hogy a XVII. században más német városokban is lettek volna a nürnbergi játékokhoz hasonló előadások, csak arról tudunk, hogy Hamburgban Matthias Weckmann, Lübeckben pedig Dietrich Buxtehude „Abendmusiken“ címen rendezett hangversenyeket. Mindezek a zenei előmunkálatok nincsenek szoros kapcsolatban az oratórium fejlődésével, a XVIII. század német oratóriumának köz-

¹ Winterfeld: Zur Geschichte heiliger Tonkunst, I. 1850. 89.

² a) Lyrisches Gedicht, Christi Selbstgespräch, Prolog des Evangelisten den Gang Christi nach dem Ölberg schildernd; b) Die Reue Petri; c) Die Szene vor dem Richthaus, Christi Verhör; d) Klagechor jüdischer Weiber.

vetlen elődje a XVII. századi német evangéliumi históriák és bibliai dialógusok.

Az evangéliumi históriák legelső formája az volt, amikor az istentisztelet keretein belül szokásossá vált a Krisztus szenvedéseit és feltámadását megíró evangéliumi passzusok éneklése, amelyet a XVI. század második felében már rendszeresen husvét vasárnapján, hétfőjén és keddjén adtak elő, Mint a legelső evangéliumi históriák írójáról kell megemlékeznünk a Colditzból származó Elias Gerlachról, akinek egyetlen munkája az 1612-ből ránk maradt „Historia von dem christlichen Lauff und seeligen Ende Johannis des Täufers.“ Az evangéliumi históriák legkiválóbb művelője Heinrich Schütz volt. Az 1623-ban megjelent „Historia von der frölichen und siegreichen Auferstehung“ és az 1645-ben keletkezett „Sieben Worte am Kreuz“ című históriák, teljesen bibliai szövegűek, de már messze kimagaslanak a megelőző művek közül. Az első evangéliumi história, amely a szokástól eltérően Krisztus születését tárgyalja, szintén Schütz munkája a „Historia von der freuden und gnadenreichen Geburt Jesu Christi“ (1664). Ez a mű számít tulajdonképpen az első német oratóriumnak, itt u. i. Schütz a bibliai parafrázisok helyett már különböző bibliai jeleneteket igyekezett egy történetté alakítani.

A német bibliai dialógusokról lényegesen többet tudunk, mint az evangéliumi históriákról. Az istentisztelet keretein belül előadott bibliai dialógusokat semmiképpen sem szabad kisebb drámákhoz hasonlítani, ezek tisztára az istentisztelet egy részét képezték. Első példa erre a nürnbergi B. Joh. Erasmus Kindermann 1642-ből származó „Mosis Plag, Sünders Klag, Christi Abtrag“ című dialógusa, aminek címéből is láthatjuk, hogy művét a biblia különböző részeiből állította össze, ami az evangéliumi históriáknál, Schütz kivételével, még nem fordult elő. Ezzel a munkával indult meg tulajdonképpen a XVII. század német bibliai dialógusirodalma. Szellemileg legközelebb Andreas Hammer Schmidt állt Kindermannhoz. „Dialogi oder Gespräche zwischen Gott und einer gläubigen Seele“ 1645-ből és a „Musikalische Gespräche über die Evangelia“ 1655-ből, már kifejezett dialógus karaktert mutat.

Utódai közül nagyobb egyéniséget nem tudunk megemlíteni.³ itt inkább kis tehetségű epigonokkal találkozunk. Heinrich Schützöt is foglalkoztatták a bibliai dialógusok. Három 1639-ből származó dialógusa jelentéktelen,⁴ annál sikeresebb azonban az 1650-ben keletkezett „Vom reichen Mann und armen Lazarus.“

A XVII. század közepe táján — szintén olasz mintára — megindult az az áramlat, amelynek eredménye az eddigi bibliai dialógusok kibővítése, programjának gazdagítása lett. Érdekes példa erre az első, kibővített dialógus, az 1649-ben keletkezett „De Divite et Lazaro“ Andreas Frommstettini kántor munkája, amelynek vázlata a következő:

Sinfonia.

Prologus (Historicus) Es war ein reicher Mann usw. (Luk. 16, V. 19—21.)

Lazarus: Choral „Herzlich tut mich verlangen“

Sinfonia.

Lazarus: Choral „Mit Fried und Freud fahr ich dahin“.

Himmelscher Chor: Motette „Ecce quomodo moritur“.

Engel (Sopransolo): Die Seelen der Gerechten sind in Gottes Hand.

Chorus profanus: Saufflied der Reichen und seiner Gesellen.

Gottes Fluch

Klage des Reichen } nach Luk. V. 22

Bitte des Reichen }

Sinfonia, schildert die Vorgänge in der Hölle (nach Luk. V. 23.)

Der Reiche: Vater Abraham usw. (Luk. V. 24.)

Abraham: Gedenke, Sohn usw. (Luk. V. 25.)

Signum silentii generalis

Lobgesang

Sopransolo } auf den Choral: „Wie schön leuchtet der Morgenstern“.

Lob- und Dankgesang.

Mint látjuk, ennek az új dialógusnak nem csak bibliai szöveg állt rendelkezésére. Szerkezete is egészen eredeti, méltán lehet ezért oratóriumdialógusnak nevezni, annál is inkább, mert már közel áll a XVIII. század oratóriumához.

³ Werner Fabricius: Dialogen und Konzerten (1662).

W. Casp., Briegel: Evangelische Gespräche (1660). Joh. Bud. Ahle: Geistliche Dialoge (1690). Flucht nach Ägypten; Jesu im Tempel; Verkündigung.

⁴ Flucht nach Ägypten; Jesu im Tempel: Verkündigung.

Kár, hogy Frommnak nem akadt megfelelő követője; a következő oratóriumdialogus u. i. csak 1672-ben keletkezett és Sebastiani kis értékű műve volt. Buxtehude oratóriumdialogusai közül, csak egynek maradt meg a szövegkönyve: „Die Hochzeit des Lammes und die freudevolle Einholung der Braut der Selben“ (1678), három másik oratóriumdialogusának csak címe ismeretes.⁵

Az oratóriumdialogus hatására keletkezett az allegorikus oratóriumdialogus. Ennek a műfajnak első nagy mestere Bach volt,⁶ annak ellenére, hogy az allegorikus oratóriumok szerzőivel nem volt egy véleményen. Sem ennek a műfajnak, sem az istentiszteleten kívüli oratóriumdialogusnak nem volt sikere. Allegorikus oratóriumdialogusokat csak a hamburgi Collegium Musicumban adtak elő. Legnagyobb elismerés Johann Rosenmüllert illeti „Tobia und Raguel“ című istentiszteleten kívüli oratóriumáért, mert ez volt az első eset, hogy egy oratóriumdialogus családi idillt tárgyaljon. Két latin allegorikus dialógusról is tudunk, ezek Caspar Förster művei „Dialog Davidis cum Philisteo“ és „De Holoferne“. Förster követőinek nem sikerült a XVII. század oratóriumműfajainak ezt az utolsó válfaját tovább művelniök; nyomtalanul tűnt el a XVIII. század küszöbén, ahol pedig a XVII. század német oratóriumtermékeinek igen nagy szerepe volt.

A XVIII. század német oratóriuma egyenes leszármazottja a XVII. századi német oratóriumnak: fejlődésének alapja XVIII. századi német evangéliumi históriák és bibliai dialógusok. Az általános fejlődést nézve azt látjuk, hogy az evangéliumi históriák és a bibliai dialógusok kezdetben ragaszkodtak az eredeti, bibliai szöveghez, később azonban ezeket egyéni lírai versekkel tarkították és nem az istentisztelet keretein belül adták elő. Ez az új irány tovább fejlődött, úgy, hogy az 1639-ben megjelent Friedr. Funcke lüneburgi kán-

⁵ Himmlische Seelenlust auf Erden über die Menschwerdung und Geburt unsers Heylandes Jesu Christi. 1683. — Das allerschrecklichste und allerfreulichste, nemlich das Ende der Zeit und der Anfang der Ewigkeit, Gesprächsweise vorgestellt. 1683. — Vom verlorenem Sohn. 1688.

⁶ Liebster Jesu, mein Verlangen. — Ich gehe und suche mit Verlangen. — Seelig ist der Mann. — Ach Gott wie manches Herzeleid.

tor „Passio“-jában már egész önálló, verses részleteket találunk.⁷ Nála és követőjénél, Erdmann Neumeisternél, már jelentkeztek sajnos, azok az ízlésbeli kisiklások, amelyek az egész XVIII. századi német oratóriumra jellemzőek. A bibliai szövegek szabad átdolgozását ezután Hunold Menantes folytatta „Blutiger und sterbender Jesus“ című oratóriumában. A fantáziának mind nagyobb tere nyílt. Hunold Menantes után már allegorikus alakok jelentek meg az oratórium szereplői között, mint bűn, rosszaság, jellemtelenség stb. megszemélyesítői. Joh. Seb. Bach volt az egyetlen, aki ennek az iránynak helytelen voltát felismerte. „Weihnachtsoratorium“-ában pl. visszatért a régi bibliai szöveghez, de csak itt-ott színezte egyéni versekkel:

Evangelist: Da das der König Herodes hörte, erschrack er, und mit ihm das ganze Jerusalem.

Eine Altstimme:

Warum wollt ihr erschrecken?

Kann meines Jesu Gegenwart

Euch solche Furcht erwecken?

O solltet ihr euch nicht vielmehr darüber freuen

Weil er dadurch verspricht,

Der Menschen Wohlfahrt zu erneuen.

Evangelist: Und liess versammeln alle Hohenpriester usw.

Ilyen körülmények között, Bach egy oratóriuma sem tartozik tulajdonképpen szorosan az oratórium irodalmához és így nem is lehetett a XVIII. századi német oratórium fejlődésére nagy hatással.

Ha már most a XVIII. század német oratóriumirodalmát 1760-ig kronológiai sorrendben szeretnők tárgyalni és nem csak az általános fejlődésre akarunk tekintettel lenni, akkor legcélszerűbb, ha ezt a német városok oratóriumkultuszából kiindulva vizsgáljuk, így u. i. rögtön láthatjuk, hogy a legtöbb városnak, egy mester hatására, egészen különálló, egyéni

⁷ *Christus am Ölberg:*

Willig, willig ist der Geist,

Aber schwach ist Fleisch und Blut

Das selten kann und tut

Was uns zum Guten weist.

oratóriumvilága lett. Nagy, világhírű komponistákkal nem találkozhatunk, közepes és kisebb egyéniségekkel viszont annál inkább. Az alább felsorolt városok zenei nagyságai, sokszor zenei diktátorai, maradandó műveket, kevesek kivételével nem igen alkottak. Célunk tehát az, hogy ebben a fejezetben az észak-, közép- és délnémetországi városok mestereit, ezek működését és műveit kronológiai sorrendben ismertesük. Az északnémetországi városok közül Hamburggal és Lübeckkel, a középnémetországiak közül a majnai Frankfurtal, Lipcsével, Schwerinnel és Magdeburggal, a délnémetországiak közül pedig Salzburggal foglalkozunk.

A XVIII. századi németországi városok oratóriumainak fejlődését vizsgálva, szemünkbe ötlük az a nagy különbség, amely Északnémetország városait a közép- és délnémetországi városoktól elválasztja: a rendszeres oratóriumelőadások ápolása. Amíg Dél- és Középnémetországban az oratóriumelőadások teljesen ötletszerűek, hiányosak és semmitmondók voltak, addig Hamburgban Johann Mattheson már 1715-től kezdve rendszeresítette ezeket. Mattheson 1715-ben lett a hamburgi dóm karnagya és egyben egész Északnémetország zenei diktátora. Hatalmas lendülettel kezdett munkájának, aminek nem csak erkölcsi, hanem anyagi téren is nagy eredménye lett, mint ahogy ezt „Ehrenpforte“ című munkájában, az oratóriumelőadások célját ismertetve, meg is említette.⁸ Szinte hihetetlen, milyen törhetetlen ambícióval dolgozott. „Der siegende Gideon“ című oratóriumának megírásához pl. 1717 szeptember 15-én kezdett hozzá, szeptember 19-én már befejezte és szeptember 26-án Belgrád bevételének ünnepén előadatta. Október 11-én már új oratóriumán „Der reformierende Johannes“-en dolgozott, amelyet október 21-én befejezett és október 31-én a reformáció emlékünnepén adatott elő. Ennek a gyors munkának eredménye az lett, hogy huszonkilenc oratóriuma közül, csak hét kerülhetett előadásra. Munkája felületességéért, sokszor meg nem felelő témájáért, nem tehető pusztán Mattheson felelőssé, a hamburgi közönség elvárta még az oratóriumtól is a megszokott könnyed, sokszor

⁸ Mattheson: Grundlage einer Ehrenforte 1740. 204: „... dreimal so viel als sonst in den Gotteskasten kam.“

frivol stílust. Mattheson oratóriumait, három csoportba osztva, nagyobb ünnepeken, különböző alkalmakkor és vásárnaponként adták elő. Az oratóriumok szövege leginkább Ulrich König drezdai udvari költő, Glauche nevű prédikátor és Schubart lelkipásztor művei, akik nem törődve a jóízléssel, mindent elkövettek, hogy Mattheson oratóriumait érdekessé, sőt, ha lehet, szenzációssá tegyék. Ez nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a mai ízlés nem igen egyeztethető össze egy Mattheson-oratórium előadásával. Az egykori, népszerű zenediktátor, több évszázad távlatából nézve, inkább zenei organizátor maradt, mintsem komponista.

Nem önálló egyéniség a hamburgi oratóriumkomponisták között Reinhard Keiser, aki különösen Mattheson mellett halványult el, nevét mégis annyiban érdemes megemlíteni, amennyiben Keiser volt az, aki a hamburgi könnyed felfogással szemben pietista irányt adott oratóriumának, az 1728-ból származó „Der siegende David“-nak. Ezzel a művel Winterfeld foglalkozott behatóbban,⁹ ő állapítja meg azt is, hogy Keiser bár erősen olasz befolyás alatt állt, ügyesen egyesítette az olasz és német oratóriumok sajátosságait, különös tekintettel a kórustechnikára.

1718-ban jelent meg Georg Phil. Telemann „David“ című oratóriuma. Eredetileg nem oratóriumnak készült, öt különálló kantátából tevődött össze,¹⁰ amelyeket külön-külön már előadtak a majnai frankfurti Collegium Musicum-ban. Ezzel nyílik meg Frankfurtban a rendszeres oratóriumelőadások sora. Telemann ezután Hamburgba költözött, ahol Mattheson után a legnagyobb népszerűségnek örvendett. Négy részből álló¹¹ „Der Tag des Gerichts“ című oratóriuma, klasszikus értékű, lendületes dikciójú munka. Többi oratóriuma a „Das befreite Israel“-tól eltekintve, már sokkal ki-

⁹ Der evangelische Kirchengesang. III. 149.

¹⁰ Davids Sieg wider Goliath; Davids Vermählung und Flucht; Davids Verfolgung und Grossmut; Sauls Fall und Selbstmord; Davids Erhöhung zum Throne.

¹¹ Untergang der Welt; Gericht Gottes; Auferstehung; Scheidung der Gläubigen und Ungläubigen.

sebb értékűek, lehet, hogy ennek oka az, hogy mind egy évben, 1728-ban készültek. 1767-ig vezette Telemann Hamburg zenei életét, nagy súlyt fektetett a rendszeres hangversenyek rendezésére, amelyeket „auf dem Kamp“ nevű hangversenyteremben tartott.

1768-ban Ph. Em. Bach vette át Telemann helyét és lett a hamburgi hangversenyek vezetője. Egyetlen oratóriuma „Die Israeliten in der Wüste“ (1775) nagy sikert aratott, Ph. Em. Bach u. i. teljesen az akkori hamburgi ízlés számára írta művét, melynek értéke mai szemmel nézve igen csekély.

Hamburg mellett, Lübeck lett a második város, ahol az oratóriumelőadásokra sokat áldoztak. Lübeck zenei élete régi keletű, még 1673-ra vezethető vissza, mikor is szokásba lépett az, hogy a főtemplom orgonistája orgonajátékokkal volt köteles a városatyákat búcsúztatni, mielőtt azok üzleti ügyeik lebonyolítására indultak. Ezek az előadások zene- és énekkar kibővítésével mindinkább nagyobb mértékeket öltöttek, míg végre Dietrich Buxtehude rendszeresítette és „Abendmusiken“ címen — az első adventi vasárnap kivételével — karácsony előtti öt vasárnapon megismételtette ezeket a hangversenyeket. Buxtehude halála után 1707—1732-ig Joh. Christian Schieferdecker, 1732—1757-ig pedig Joh. Paul Kunzen lett Lübeck zenei vezetője. Schieferdecker huszonhárom, Kunzen tizenhét oratóriumot írt, amelyeknek csak a szöveggönyveik maradtak fenn. Kettőjük közül kétségtelenül Kunzen volt a nagyobb tehetség, „Belsazar“ (1739) című oratóriuma nagy és tartós sikert aratott. Paul Kunzent, fia, Adolph Kunzen követte. Zenei működését Schwerinben kezdte, ahol tizenkét oratóriumot írt a nagyobb ünnepek számára, ezek közül az előadott öt,¹² az átlagot messze felülmulja. Művei szerkezeti szempontból nézve, nem nevezhetők oratóriumoknak, annak ellenére, hogy „Oratorio“ gyűjtőnév alatt adta ki, holott nem mások, mint megzenésített zsoltárok és bibliai parafrázisok. Így nem számíthatott sikerre, kénytelen volt ezért az egyes zsoltárok közötti héza-

¹² Abgöttere in der Wüste 1758.; Judith 1759.; Kananänische Weiber 1760; Absalom; Goliath 1761.

gokat korálokkal kitölteni és, hogy ezt még érdekesebbé tegye a közönség számára, a kórus és a zsoltárt éneklő személy között rendszerint párbeszédeket bonyolított le, mint pl. „Judith“ című oratóriumában.¹³ Sem Adolph Karl Kunzen, sem utóda Königsłow, nem tudták függetleníteni magukat Buxtehude hatásától, Königsłow pl. még a Buxtehude által előírt — az öt advent előtti vasárnapra szánt — öt részes „Abendmusik“ formát sem tudta megtagadni, Szemléltető példa erre az 1787-ből származó „Esther“ oratóriumának öt részes vázlata.¹⁴ Königsłow, mint komponista nem úttörő egyéniség, műveit¹⁵ inkább a precizitás, mintsem a találékonyság jellemzi. Érdekes különben megemlíteni azt, hogy a XVII. századi lübecki szokás, az oratórium epilógusának különös áldáskérése még Königsłow „Zuhausekunft des jungen Tobias“ című oratóriumában is megtalálható:

— „Träufle, Vater, deinen Segen, fruchtbar wie der Sommerregen Auf des edlen Rates Chor und auf unsres Lübeck Flor.
Segne Tempel, Schul' und Lehre, unserer Börse Wachstum mehr.
Über jedes Bürgers Haus, schütte reichen Segen aus.“

Ez az a pont, amely arra enged következtetni, hogy a XVIII. századi német oratórium — Winterfeld állításával szemben — a „Freuden- und Trauerspiele“ játékok utóda.

A közép-németországi városok közül a majnai Frankfurt az egyedüli, amely régebb idő óta áldozott az oratórium-kultusz ápolásának. Mint már említettük, a frankfurti zenei élet alapjait Georg Phil. Telemann fektette le. Távozása után nem volt nagyobb egyéniség, aki Telemann megkezdett munkáját folytatta volna, így a frankfurti közönség kis igényű lett, megelégedett kisebb-nagyobb kantáták előadá-

¹³ *Judith*: Ich gehe. *Chor*: Wohin? *Judith*: Ins Lager. *Chor*: Weswegen? *Judith*: Mich locket die Gottheit. *Chor*: Womit? *Judith*: Mit Sorgen. *Chor*: Wodurch? *Judith*: Durch Verheissung der Hülfe. *Chor*: Wozu? *Judith*: Zur Erlangung des Lebens, des Friedens, der Ruh. *Chor*: Das befördere die Gottheit, wir rufen; Glück zu!

¹⁴ Die erhöhte Ester; Mardochais erkannte Rechtschaffenheit; Esters Erscheinung vor dem Könige; Hamans gekränkter Stolz; Hamans Fall.

¹⁵ Joseph 1784.; Eherne Schlange 1789.; Tod 1790.; Auferstehung und Gericht 1790.; Zuhausekunft des jungen Tobias 1810.

sával. Telemann távozása után Frankfurt legnagyobb zenei teljesítménye egy-egy nagypénteki passio előadása volt.

Ugyanez volt a helyzet Lipcsében is, azzal a különbséggel, hogy amíg Frakfurtban még csak meg sem kísérelték Telemann nyomdokába lépni, addig Lipcsében Joh. Kuhnau megírta „Biblische Historie“-ját, amely azonban oratóriumtörténeti szempontból nem jelentős. Joh. Kuhnau utóda Joh. Seb. Bach lett, zsenialitása új alapokra fektette Lipcse zenei életét, de nem lévén oratóriumkomponista, a közönséget nem tudta az oratóriumelőadások ápolásához közelebb hozni. Bach után számos kisebb egyéniség kísérelte meg Lipcse közönségét az oratóriumelőadások látogatására megnyerni, — Gottl. Harrer, Joh. Ad. Hiller, Joh. Gottl. Schicht — de igen csekély eredménnyel. Néhány északnémetországi szerző oratóriumának előadására került csupán sor.

Schwerin zenei kultúráját Paul Kunzen alapította meg, Kunzen azonban rövidesen elhagyta Schwerint és Lübeckbe költözött, minekfolytán egészen a XVIII. század közepéig, amíg a mecklenburgi herceg be nem vezette a rendszeres hangversenyeket, az ú. n. „Concerts spirituels“-eket, Schwerin zenei élete felettébb limitált volt. Frigyes mecklenburgi herceg, az új hangversenyeket vasárnap és csütörtökön esténként 6—8 óráig adatta elő, nyáron a templomban, télen a hercegi kastélyban. Számos zeneszerző állt a herceg rendelkezésére (Naumann, Hertel, Westwohnholz, Zinck), akiknek művei ezekre a népszerű hangversenyekre alkalmasak voltak, maradandó értékük azonban nem lett.

Darmstadt, Zerbst, Gotha és Münden városoknak megvoltak a maguk zenei vezetői, annak ellenére, hogy működésük a közönség teljes passzivitásával találkozott.

Magdeburg már nagyobb nevezetességre tett szert oratóriumelőadásaival, mint az előbb említett városok és ezt elsősorban Joh. Heinr. Rolle-nak köszönhette. Rolle pályafutását Berlinben kezdte, ahol az udvari zenekar hegedűse volt. 1746-ban elfogadta Magdeburg város meghívását, így lett a város első orgonistája és zenei vezetője. 1785-ben bekövetkezett haláláig megszervezte a rendszeres oratóriumelőadásokat, ahol többnyire saját műveit adatta elő. Előadott passioinak és passiooratóriumainak száma nyolc, többi

oratóriumának tizenhét. Egyik-másik oratóriuma feltűnő drámai erejű. „Thirza und ihre Söhne” című munkája pl. csodálatraméltó újítással lepi meg a hallgatót, az oratórium u. i. lelki konfliktust tár elénk. A cselekmény ideje a keresztények üldözésére esik, mikor is Thirza hét keresztény fia hitüknek lesz áldazata; Thirza megmenthetné gyermekeit a haláltól, ha hitét elárulná, de ő inkább megmérgezi magát. Ezen oratóriumának nagyságát Rolle nem tudta meg-egyszer elérni, többi oratóriumai messze távol állanak ennek tökéletességétől. Rollanak sok követője akadt, akik közül azonban még a legkiemelkedőbbek (Chrstph. Aug. Gabler, Joh. Gottfr. Schicht, Joh. G. Frech, Wilh. Sutor, Konrad Kocher, Joh. Ev. Fuss) sem tudtak mesterük nyomdokába lépni.

A XVIII. századi Délnémetország városai közül csak Salzburgot lehet megemlíteni. A salzburgi oratóriumok eredete az iskoladrámákban kereshető.¹⁶ Az iskoladrámák oratóriummá való átalakításában nagy szerepet játszott a papság, amely az előadásokat vagy a hercegi kastélyban, vagy a salzburgi gimnáziumban rendezte. A salzburgi oratóriumokból igen kevés maradt ránk, legnagyobb részük elveszett. Eltűnt többek között Leopold Mozart tizenkét oratóriuma, amelyeket a salzburgi udvar számára írt. Már többet tudunk Joh. Ernst Eberlin-ről, akinek 1749—1762-ig írt tizenkét oratóriuma maradt ránk. Ezek közül hat értéke-
sebb művét előadták, a többi kritikai szempontból nem jöhet számításba. Eberlin hatására több kisebb oratóriumkomponista tűnt fel (Casp. Cristelli, Gius. Lolli, A. Caj), akik szolgai módon utánozták mesterüket.

Nagy általánosságban megállapíthatjuk, hogy mai szemmel nézve, a németországi városok oratóriumai nem adtak alapot és erőt az oratórium további fejlődésének. Túlságosan kis közönség számára írták őket, minden konkurrencia és minden komoly kritika nélkül. A XVIII. századi német városok oratóriumkomponistáinak legnagyobb teljesítménye az volt, ha hangulatos, szórakoztató művet tudtak írni. Ilyen

¹⁶ A. J. Hammerle: Neue Beiträge für Salzburgerische Geschichte Literatur und Musik. 1877. 17.

körülmények között nagy, vagy kiemelkedő munka csak nagyon ritkán található.

A német oratóriumok kronológiai sorrendje.

H a m b u r g.

Johann Mattheson:

„Die heilsame Geburt Christi“ (1715), „Der Siegende Gideon“ (1717), „Der reformierende Johannes“ (1717), „Der allerfreulichste Triumph“ (1718), „Die Frucht des Geistes“ (1719), „Das irrende und wieder zurechtgebrachte Sündenschaff“ (1721), „Der siegende David“ (1728).

Reinhard Keiser:

„Der siegende David“ (1728).

Georg Phil. Telemann:

„Das befreite Israel“ (1728), „Der verkaufte Joseph“ (1728), „Der von Jedeckia geschlagene Micha“ (1728), „Der von seinem Sohne und Volke verfolgte David“ (1728), „Der sterbende Simson“ (1728), „Der versenkte Jonas“ (1728), „Der Tag des Gerichts“ (1761).

Ph. Em. Bach:

„Die Israeliten in der Wüste“ (1775).

J. Schubak:

„Die Jünger zu Emmaus“ (1778).

L ü b e c k.

Joh. Paul Kunzen:

„Belsazar“ (1739).

Adolph Karl Kunzen:

„Abgötterei in der Wüste“ (1758), „Judith“ (1759), „Die kananäischen Weiber“ (1760), „Absalom“ (1761), „Goliath“ (1762).

Joh. Wilh. KönigsLöw:

„Judith“ (1759), „Zuhausekunft des jungen Tobias“ (1782), „Joseph“ (1784), „Ester“ (1787), „Eherne Schlange“ (1789), „Tod Auferstehung und Gericht“ (1790).

Mat. Andr. Bauck:

„Paulus“ (1792), „Zeit der Ewigkeit“ (1792).

Jos. Martin Kraus:

„Die Feier des Todes Jesu“ (1792).

Mosche:

„Das Heil des Kreuzes“, „Die Erbauung von Jerusalem“.

A. Mühlig:

„Abbadona“.

M a g d e b u r g.

Joh. Heinr. Rolle:

„Tod Abels“ (1771), „Abraham auf Moira“ (1772), „Sieg Davids im Eichtale“ (1776), „Lazarus oder die Feyer der Auferstehung“ (1779), „Thirza und ihre Söhne“ (1781), „Gedors Erwachen“ (1787).

Joh. Phil. Kirnberger:

„Der Fall der ersten Menschen“ (1780).

Joh. Christoph. Kühnau:

„Weltgericht“ (1784).

Nic. Forkel:

„Hiskias“ (1779).

Aug. Gabler:

„Die Pilger am Jordan“ (1798).

Lip cse.

Joh. Gottfr. Schicht:

„Die Gesetzgebung oder Moses am Sinai“ (1790).

Konrad Kocher:

„Der Tod Abels“ (1818).

Esslingen.

Joch. G. Frech:

„Abraham auf Moria“ (1812).

Hannover.

Wilh. Sutor:

„Der Tod Abels“ (1819).

Salzburg.

Joh. Ernst Eberlin:

„Der blutschwitzende Jesus“, „Petrus und Magdalena“, „Der heilige Sigismund“, „Der verlorene Sohn“, „Die beste Wahl“.

Casp. Cristelli:

„Christus incarnatus“ (1740).

Gius. Lolli:

„Giacobbe“ (1745), „Die Schuldigkeit des ersten Gebots“ (1767).

A. Caj. Adlgasser:

„Die Schuldigkeit des ersten Gebots“ (1767).

III.

A z o l a s z o r a t ó r i u m a X V I I . é s X V I I I . s z á z a d i N é m e t o r s z á g b a n .

XVII. század: I. Lipót. — A bécsi sepolcro. — A müncheni oratóriumeelőadások. — XVIII. század: Bécsi oratóriumszerzők. — A drezdai udvar és az oratórium kultusza. — A XVIII. században Németországban előadásra került olasz oratóriumok kronológiai sorrendje.

Eddig még meg nem magyarázott okokból, a XVII. és XVIII. századi német városokban, vagy német, vagy olasz oratóriumokat adtak elő, de a kettőt együtt egy-két eset kivételével, soha. A XVII. és XVIII. század német és olasz oratóriumai nem voltak hatással egymásra, annak ellenére, hogy a németországi olasz oratórium — amely ha túlnyomó rész-

ben Németországban élő olasz mesterek műve is — egészen sajátos, egyéni stílust termelt ki és német szellemben sem maradt mögötte a német oratóriumnak. A németországi olasz oratóriumok központja mindkét évszázadban Bécs volt. Bécs mellett csak két város nevét említhetjük meg, a XVII. században Münchent, a XVIII. században Drezdát, ahol olasz oratóriumokat komponáltak és előadtak. E három város volt az, amely olasz oratóriumaival lépést tudott tartani az új szellemi áramlatokkal, mert abban a pillanatban, amikor ezt nem tudta volna megtenni, művészi produkciója épp oly egyedülálló jelenség lett volna az oratórium történetében, mint a XVII. és XVIII. századi német oratórium és soha sem lett volna közvetlen elődje a XIX. század európai oratórium-szellemének.

Bécs 1649-ben ismerkedett meg az olasz oratóriummal,¹ ekkor adták elő az ismeretlen szerzőjű „Il secondo Abramo disformato nel riformare il primo“-t. Ezt az oratóriumot több előadás nem követte, mindaddig, amíg I. L i p ó t császár első oratóriumát, az „Il sacrificio d'Abramo“-t 1661-ben elő nem adatta. A császár és a főnemesség számára írták és adták elő. A különböző királyi kápolnáknak² minden év nagyhatén oratóriumelőadásokat rendeztek, amiknek háttérében nem annyira az áhítatosság állott, mint inkább az, hogy a közönség a nagyhatén nem látogathatta az operaelőadásokat és így ezzel igyekezett magát kárpótolni. Ez a tény nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Bécsben az oratóriumot az operához hasonlóan szcenirozzák, erre pedig felhasználták a már V. században ismert „santo sepolcro“-ünnep külsőségeit. A „santo sepolcro“ alatt, Krisztus dekoratívan felépített sírját értjük, amely előtt az V—XVII. századig Mária-siralmakat, énekes monológokat és kisebb passiojeleneteket adtak elő. Ezek az előadások két részből állottak, az ú. n. „azione sacra“-ból és a „rappresentazione sacra“-ból. Az „azione sacra“ rendszerint bibliai történet volt, míg a „rappresentazione sacra“ egyéni invenciójú, de bibliai tárgyú cselekmény. A bécsi

¹ O. W a n g e m a n n : Geschichte des Oratoriums. S. 235.

² Eleonóra császárné, Mária Antonia kir. hercegnő (spanyol királyné) és a császári család udvari kápolnája.

oratórium a „santo sepolcro“-ünnep külsőségeit egyesítette az oratóriumelőadással, vagyis az oratóriumot egy feldíszített Krisztus-sír előtt adták elő. Ezidőtájt nem is beszélhetünk tehát bécsi oratóriumról, hanem kizárólag bécsi sepolcro-ról. 1700 körül a bécsi sepolcro irányt változtatott, elhagyta — eddig még ismeretlen okokból — a szcenikus hátteret. (Nincs kizárva, hogy azért, mert az állandó passio, különösen pedig a Mária-jelenetek egyhangúvá váltak, vagy pedig az új császár, I. József egyéni ízlésének nem feleltek meg.) I. Lipót 1715-ben halt meg és ettől az időtől kezdve a sepolcro-előadást felváltotta az oratórium.

Már említettük, hogy az első bécsi olasz oratórium I. Lipót műve volt,³ amelynek szcenikus háttere a santo sepolcro volt, de tartalma csak részben állott ezzel kapcsolatban. Az első rész az ú. n. „azione sacra“ Izsák feláldozását és megmenekülését, a második a „rappresentazione sacra“ a bűnösök útját a kálváriára tárja elénk. Az „Il Transito di S. Giuseppe“ (1680) című munkájában a császár újítást vezetett be: az oratórium u. i. szt. József halálát tárgyalja és ezzel kapcsolatban új szerepet kreált, az elbeszélő, itt testo-nak nevezett szerepét, aki időnként szemrehányó hangon okolta az embereket szt. József haláláért. Ugyanez áll „S. Antonio di Padua“-ra (1684) is, míg az „Il figliuol prodigo“-ban (1663) a császár kihagyta az elbeszélő szerepét. A császár oratóriumain kívül sepolcro-kat is írt,⁴ amelyek épp úgy, mint oratóriumai, kimagasanak a kortársak művei között.

Münchenben az oratóriumelőadások terén nem sok tevékenységet tapasztalhatunk; mindössze egy XVII. századbeli oratóriumot adtak elő. Ez a passzivitás megmagyarázhatatlan, mivel Münchenben épp annyira meg voltak az oratóriumelőadások lehetőségei, mint Bécsben. Münchenben a jezsuiták már a XVI. században azon fáradoztak, hogy zenés drámákat adhassanak elő, ilyenek voltak pl. egy a Mihály-

³ G. Adler: Leopold I. als Musiker. Bd. VIII. Vierteljahrschrift für Musikwissenschaft.

⁴ Il lutto del universo, 1668.; L'ingratitude rimproverata, 1675.; Die Erlösung des menschlichen Geschlechts, 1679.; Sieg des Leidens Christi, 1682.; Il vero sole, 1690.

templomban előadott *rappresentazione* 1597-ben, amely előadásnál kilencszáz kórista is szerepelt⁵ és Kapsberger öt részes „*Apotheosis sive Consecratio SS. Francisci et Fr. Xaverii*” című műve 1662-ből. Az első oratóriumhoz hasonló müncheni mű az 1648-ból származó „*Sacra comedia Philothea, id est Anima Deo chara*” szintén valószínűleg jezsuita eredetű, de sem ez, sem az ezt követő munkák⁶ nem vete-
kedhetnek a bécsi oratóriumokkal.

Bécs a XVII. században csak folytatta oratóriumkultuszának fejlesztését. A bécsi olasz oratórium a XVIII. században már önálló, néha egyéni: egészen eredeti pl. a bécsiek törekvése az iránt, hogy oratóriumaik nagyvonalúak és dramatikai szemszögből nézve, tökéletes felépítésűek legyenek. Talán azt is mondhatnók, hogy Bécsben az oratóriumban elsősorban a drámát látták. A XVIII. századi bécsi oratórium még mindig udvari művészet volt; I. József és IV. Károly császár erkölcsileg és anyagilag támogatták udvari szerzőiket. Az erkölcsi támogatás abban állott, hogy megkövetelték azt, hogy a Bécsben előadott oratóriumok minden idegen stílustól mentesek legyenek. Ennek a követelménynek fontossága, az egész oratóriumirodalom számára felbecsülhetetlen volt.

A XVIII. század első kimagasló oratóriumkomponistája a Bécsben dolgozó Antonio Ziani volt. Ziani még nem önálló alkotásaiban, erősen olasz, különösen pedig velencei hatás alatt állt, de mentségére szolgáljon, hogy az akkori divatos nápolyi oratórium stílusától távol tudta magát tartani. Ziani felfogásában dolgozott az udvarnál Carlo Agostino Badia, akit munkájának sikere arra ösztökélt, hogy tizennégy oratóriumot írjon. Ezek közül viszont csak négy került előadásra. A Bolognából származó Pier Francesco Tosi egyetlen oratóriuma az 1701-ben keletkezett „*Sa Caterina*” igen fontos abból a szempontból, hogy ez az első bécsi oratórium, amely hatással volt minden idők legnagyobb oratóriumkomponistájára, Händelre és vele kapcsolatban a kül-

⁵ Rudhart: *Geschichte der Oper am Hofe zu München* 1865. 9.

⁶ Pl. F. K. Kerll: „*Pier et fortis mulier*” (1677); Pater Franciscus Lang: „*Theatrum affectum humanorum*” (1717).

földi oratóriumprodukcióra, közvetve pedig a XIX. századra. Ettől kezdve a bécsi olasz oratóriumnak hatása felfedezhető külföldön is. Ebben az irányban dolgozott tovább Antonio Lotti és két nőtanítványa, Camilla de Rossi és Margareta Grimani.

A bécsi oratórium legkimagaslóbb egyénisége az osztrák származású Johann Joseph Fux volt. Egyedülálló stílusa meghatározta — mint ahogy azt Mattheson már akkor észrevette,⁷ — a bécsi oratórium további fejlődését. Fux minden erejével azon volt, hogy az eddigi olasz hatást eltávolítsa és Bécs oratóriumainak egyéni stílust adjon. Fux hatása azonban csak zenei téren jutott kifejezésre: tíz oratóriuma közül összesen öt munkája⁸ érhetett el sikert, mert a többi öt szövege oly silány, hogy előadása lehetetlen volt.⁹ Fux bécsi ellenfele Antonio Caldara volt, akinek tehetsége kisebb volt kortársánál, mégis harmincegy oratóriuma közül ötnek az előadása szerencsés szövegük miatt, a bécsi közönség nagy tetszésével találkozott. Drámailag legügyesebben Francesco Conti írta meg „David“ című (1724) oratóriumát, az itt feltörő lelki problémák, feszült jelenetek sora, a szereplőknek igen tág lehetőséget nyújtottak. Általában azt mondhatjuk, hogy ez az első oratórium, amely drámailag tökéletes volt. Francesco Conti köré csoportosultak az akkori bécsi olasz komponisták,¹⁰ akik közül a legnagyobb tehetség Giuseppe Porsile, tizenhárom oratórium szerzője volt; ezek közül két oratóriumát érdemes megemlíteni, az „Il trionfo di Giuditta“ (1723) és a „Giuseppe riconosciuto“ (1733) — az

⁷ Mattheson: Grundlage einer Ehrenpforte. 1740. 378. „... die fleißige wienerische Art des berühmten kaiserl. Ober-Kapellmeister J. J. Fux, wo keine faulen Stimmen darin sind.“

⁸ Desposizione dalla croce 1728.; Il frutto della salute 1716.; Jesu Cristo nell' orto 1718.; La fede sacrilega 1714.; La cena del Signore 1720.

⁹ Scheibe: Kritischer Musikus c. művében így ítéli meg Fux munkásságát: „Wer weiß auch nicht, daß Fux, ob er schon der tiefsinnigste Contrapunctist war, dennoch die Geschicklichkeit besaß, leicht, lieblich und natürlich zu setzen, wie solches seine theatralischen Arbeiten beweisen? So wie Caldara, ob er schon mehr für das Theater zu seyn schien, dennoch in seinen Kirchenarbeiten und Contrapuncten nicht weniger vortrefflich gewesen.“

¹⁰ Marc' Antonio Bonocini.

előbbi hatására írta meg a bécsi udvari zenekar vezetője Georg Reuter 1733-ban „Elia” című oratóriumát. A bécsi oratórium-irodalom Giuseppe Bonno-val fejeződött be, ő utána a bécsi oratórium fejlődésében újabb fejezet nem kezdődött. A császár VI. Károly 1740-ben meghalt, az örökösödési háború az udvart és a főnemességet arra kényszerítette, hogy az oratóriumelőadások támogatását csökkentse, vagy megszüntesse. Az oratórium ezután hangverseny formájában a polgárság támogatásával kelt újra életre. Az udvari és főnemesi kápolnák helyett a Burgtheater lett az előadások színhelye, ahol hetenként legalább két, — de sokszor három előadást is tartottak.¹¹ Ezekről az előadásokról bővebb feljegyzések nem állnak rendelkezésünkre, csak annyit tudunk, hogy a XVIII. század végén mozgalom indult meg Bécsben az oratóriumkultusz ápolására, amelynek hatása azonban már a XIX. századra esik.

A drezdai udvar aránylag későn ismerkedett meg az olasz oratóriummal, csak 1730-ban,¹² amikor is Caldara „Morte e sepultura di Cristo” című oratóriumát az udvari kápolnában előadták. Ettől kezdve Johann Adolf Hasse ragadta magához Drezda zenei életének vezetését. Oratóriumait bécsi mintára írta, azzal a különbséggel, hogy amíg a bécsi oratórium főjellegzetessége a komoly stílus volt, addig Hasse és elődjei¹³ nem riadtak vissza a könnyed olasz oratórium hatásától sem. Az előadásokat nagypéntek estéjén tartották, de ha az előadás túl hosszú volt, akkor a folytatást nagyszombat estéjére halasztották. A drezdai oratóriumkomponisták egyedüli kimagasló egyénisége Hasse volt. Tizenhat év alatt írt oratóriumai, mind komoly munkák, amelyeket már a XVIII. századi kortársak is elismertek.¹⁴ Hasse után kisebb tehetsé-

¹¹ E. Hauslick: Geschichte des Konzertwesens in Wien. 1869. 5.

¹² Fürstenau: Zur Geschichte der Musik und des Theaters am Hofe zu Dresden. 1862. II. 41.

¹³ Joh. Dismas Zeleka, Fortunato Chellery, Giov. Alb. Ristori.

¹⁴ Vö. J. J. Eschenburg: „Keiner von allen italienern hat in den Oratorios das Feyerliche und die Andacht mit der Kunst und schönen Harmonie so glücklich zu verbinden gewusst als unser Hasse, dessen Compositionen der Pellegrini, der Helena, des Giuseppe wahre Meisterstücke sind.“ Brown's Betrachtungen. 1769. 351.

gek¹⁵ igyekeztek örökébe lépni, de mindhiába. A XVIII. század utolsó három évtizedében u. i. a fiatal generáció¹⁶ kezdeményezésére új irány keletkezett, amely eltért az eddigi klasszikus stílustól és átadta helyét az érzelmek hangulatváltozásainak. Ez lett az új stílus, amely az egész XIX. századon uralkodott, sok helytelen kinövése volt ugyan, de tagadhatatlan, hogy újat, érdekeset hozott.

A XVIII században Németországban előadásra került olasz oratóriumok kronológiai sorrendje.

Bécs.

Marc. Antonio Ziani:

„S. Ermengildo“ (1694), „Sa, Caterina“ (1700), „Giudizio di Salomone“ (1700).

Carlo Agostino Badia:

„Sa, Orsola“ (1694), „Giuditta“ (1710), „Ismaele“ (1717), „Il profeta Elia“ (1730).

Pier Francesco Tosi:

„Il martirio di Sa. Caterina“ (1701).

Antonio Lotti:

„Il voto crudele“ (1712), „L'umiltà coronata“ (1713).

Camilla de Rossi:

„S. Alessio“ (1710)

Margareta Grimai:

„Decollazione di S. Giov. Battista“ (1713).

Johann Joseph Fux:

„La fede sacrilege“ (1714), „Il frutto della salute“ (1716). „Cristo condannato“ (1717) „Jesu Cristo nell' orto“ (1718). „La cena del Signore“ (1720). „Morte e sepultura di Cristo“ (1724), „Il Battista“ (1727). „Desposizione della croce“ (1728), „Gionata“ (1728), „Gerulasamme convertita“ (1733).

Antonio Caldara:

„Cristo Condannato“ (1717), „Morte e sepultura di Cristo“ (1724), „Il Battista“ (1727), „Gionata“ (1728), „Gerusalemme convertita“ (1733).

Francesco Conti:

„David“ (1724).

Hiller: Vöchentl. Nachrichten, I. 1776. 326. „Seine Oratorien werden zu allen Zeiten Muster vortrefflicher und rührender Kirchenmusik bleiben.“

¹⁵ Egidio Lasnel, Matteo Schlettner, Joh. Georg Schürer, Dom Fischetti.

¹⁶ Joseph Schuster, Franz Seydelmann, Gottl. Naumann.

Marc' Antonio Bonocini:

„Il trionfo della grazia“ (1707), „La decollazione di S. Giov. Battista“ (1709) L'interscio“. (1711), „Ezechia“ (1737).

Giuseppe Porsile:

„Il trionfo di Giuditta“ (1723), „Giuseppe riconosciuto“ (1735).

Georg Reuter:

„Elia“ (1728).

Giovanni Perroni:

„La guerra della virtù“ (1721), „Il sacrificio di Noe“ (1722)

„Giobbe“ (1725).

Giuseppe Bonno:

„Eleazaro“ (1739), „S. Paolo in Athene“ (1740), „Isacco“ (1739)..

„Giuseppe riconosciuto“ (1774).

Drezda.

Joh Dismas Zelenka:

„Giesù al Calvario“ (1731).

Fortunato Chellery:

„Dio sul Sinai“ (1731).

Giov. Alberto Ristori:

„Desposizione dalla croce“ (1732).

Joh. Adolf Hasse:

„Daniel“ (1731), „Il Cantico de' tre fanciulli“ (1734), „La virtù appiè della croce“ (1737), „Il Giuseppe riconosciuto“ (1741), „ Il Pellegrini al sepolcro“ (1742), „La canduta di Gerico“ (1746), „Desposizione dalla croce“ (1744), „Sa Elena al Calvario“ (1746), Conversione di Sant' Agostiono“ (1750).

Joh. Georg Schürer:

„Il figliuol prodigo“ (1747).

Dom. Fischetti:

„Morte di Abele“ (1767).

Joseph Schuster:

„Betulia liberata“ (1774) „Giosas“ (1803).

Franz Seydelmann:

„Betulia liberata“ (1774) „Giosas“ (1776), „La morte di Abele“ (1801).

Joh. G. Naumann:

„Passione“ (1767), „Pellegrini al sepolcro“ (1798).

Morlachi:

„Passione“ (1817), „Isacco“ (1826).

IV.

Átalakulás zenei műfajjá.

Németország. — Anglia. — Franciaország. — Olaszország. — Dánia. — Belgium. — Hollandia. — Svédország, Finnország, Norvégia. — Oroszország. — Lengyelország. — Spanyolország, Portugália.

Vizsgálva a XIX. század európai oratóriumait, tulajdonképpen csak a német- és olasz oratóriumokkal kapcsolatban beszélhetünk zenei átalakulásról. Európa többi országa vagy egyáltalában nem, vagy pedig csak mint zenei műfajt ismerte az oratóriumot.

A XVIII. század végén a német oratórium fejlődésében két irány mutatkozott: az első csak a drámai elemet emelte ki, a másik viszont az összefüggő cselekményt elhagyva, szentimentális jelenetekre aprózta fel a műfajt. Az első csoportba tartozó mesterek művei operaszerűek lettek, a másik irány művei az ú. n. „Messiás- és idilloratóriumok” voltak. A Messiás-oratóriumok Milton és Klopstock, az idilloratóriumok az angol Lindley szellemét tükrözik vissza.

A XIX. század oratóriuma, amely a vallást az egyéni meggyőződés alapjára helyezte, újszerűségével meglepte a közönséget. Ez a helytelen irány azonban csak harminc évig uralkodott. 1830-ban a párisi forradalom reakciója társadalmi és művészi téren új tendenciát mutatott. Az oratórium is elhagyta eddigi tárgykörét, a Golgotha, a megváltás és a megdicsőülés misztikus világát a realizmus váltotta fel. A fantázia, amely oly nagy szerepet játszott a XIX. század előtti oratórium szellemében, átadta helyét a valóságnak. Az elvont témák helyett megjelentek újra az Ótestamentum történetei, vagy az újszövetségi részből Krisztus tanításai. Ez a témakör az 1850-es években kiszélesedett, a bibliai tárgyú oratóriumok mellett megjelentek a legendaoratóriumok. Ezek legkiválóbb képviselője Liszt Ferenc „Szent Erzsébet legendája” volt. Érdekes megfigyelní Lisztnek ez új stílusra vonatkozó fejtegetéseit:

— „Denjenigen, deren Phantasie zu ihren Gedichten einen Rahmen voll unnachahmlicher landschaftlicher Schönheit und Größe zu erfinden weiß, scheint es eben so kindisch, sie in den engen Umkreis der Bretter einzuschließen, als wollte man einen Meeressturm in dem Bassin eines Parks darstellen. Kostüme und Kulissen, Dekorationen und Maschinen, Schauspieler und Szenierung sind zu plumpe Instrumente für die wirkliche Wiedergabe gewisser erhabener Szenen. Und es unterliegt keinem Zweifel, daß die Kunst in vielen Fällen nicht das geringste einbüßt, wenn si darauf verzichtet alles darzustellen, alles vergegenwärtigen, alles den

Sinnen fasslich machen zu wollen; denn der Geist errät mehr, als man zeigen kann, und der Zuhörer, der sich seinen besonderen Rahmen um die dramatische Handlung denkt, läuft nicht Gefahr, durch eine in einer oder der anderen Weise die Täuschung vernichtender Realität von seiner Aufmerksamkeit abgezogen, in seiner Bewegung gestört zu werden. Vieles wird wahrlich nur gewinnen, wenn man es mehr andeutet als beschreibt, mehr beschreibt als verwirklicht. Ja, in manchen Punkten geht die Einbildung so weit über die Möglichkeit der Darstellung hinaus, daß die letztere vergeblich den Versuch machen würde, es mit ihr aufzunehmen... So ist die Natur der Szene doch weit davon entfernt, aus eigener Kraft allen dramatischen Formen zu entsprechen, deren die Poesie und die Musik fähig sind. Beide — Szene und Darstellung — können nicht alle Werke dramatischer Art auf die Bühne bringen.“¹

Stílus szempontjából 1870-ig Németországban négy irányról kell megemlékeznünk:

1. oratóriumok, amelyeket a csapongó fantázia hozott létre;
2. drámai oratóriumok, igen sokszor elbeszélő szereppel;
3. oratóriumok, szimbólikus hőssel a középpontban;
4. minden drámai cselekményt nélkülöző oratóriumok.

1870-től kezdve Richard Wagner hatását látjuk a zeneirodalom minden terén, az oratórium, igen érdekesen csak később sajátítja el az új stílust. Richard Wagner új nacionalista eszméivel elveti a biblia, de különösen az ószövetségi témakört. Hatására a komponisták a német mitológia világából, legendáiból és a német nép történelméből állították össze oratóriumaik szövegét. Az egyedüli bibliai alak Krisztus maradt, akinek most életproblémáit hangsúlyozták leginkább.

Természetesen a biblikus oratóriumok nem szüntek meg teljesen, csak éppen időnként cserélgették fel a bibliai szöveget idillikus intermezzókkal, pl. mint Schumann „Ruth“ (1907) című oratóriumának Ruth-monológjában.

Wallende Dünste, flackernder Glanz!

Spukhafte Künste, unhörbarer Tanz!

Aus Wiesen und Wäldern, aus Sümpfen und Moor,

Aus Bergen und Feldern kriecht Schweigen hervor..

Noch schwirrt es im Haine, wie Kosen so traut,

Dann wird es im Haine noch stiller.. kein Laut..

¹ F. Liszt: Kunstwerk der Zukunft (Gesammelte Schriften). 1910. III. 395.

Dort naht sich ein Mädchen! Erkennst du sie noch?
 Ich kichert' ihr zu aus dem Brunnenloch:
 Mädchen, wend' dich flieg und geh,
 Störst den Schläfer, he he he, —
 Weckest Lieb', am End' auch Weh.
 Hirsch im Walde, Fisch im See,
 Eule, Katze, Rind und Reh,
 Vöglein in der Lüfte Reich,
 Grill' und Mücke, Frosch im Teich:
 Freuen sorglos sich der Gunst,
 Freuen sich ihrer süßen Leibesbrunst.
 Doch euch, Menschlein, trifft die Lieb,
 Ach wie oft mit Peitschenhieb,
 Zwickt euch, zwackt euch, treibt euch dumm
 Immerfort im Kreis herum! He he he he he!

Schumann „Ruth“ oratóriuma az utolsó ótestamentumi oratóriumok egyike. Ezekután, a biblikus oratóriumot a világi oratórium váltotta fel. A világi és a biblikus oratórium közötti különbséget csak a szöveg mutatja.

Angliában már Händel fellépése előtt is voltak oratóriumkomponisták, mégis az angol oratórium története az első Händel oratórium megjelenésével (1707) kezdődik. Händel működése oly nagy mértékben befolyásolta az angol zenét, hogy halála után, különösen az egyházi zenében, Anglia szinte hivatásának tartotta a Händel-i stílus megtartását. Händel életének utolsó éveiben az oratóriumelőadásokat barátja Christopher Smith vezette, aki a nagy mester halála után John Stanley-vel a királyi pár megbízásából² nagypénteken és húsvét hétfőjén a Conventgarden-színházban oratóriumokat rendezett. Ugyancsak itt adták elő Händel halála után összes oratóriumait.

Sajnos, a Händel-kultusz mellett új oratóriumelőadási stílus is keletkezett: Händel oratóriumainak ismert részeit különböző mesterek munkáihoz kapcsolták.³ Ezekkel a látszólag új zeneművekkel akarták az oratórium népszerűségét fo-

² C. F. P o h l: Mozart und Haydn in London 1867. 34.; „by command of their Majesties.“

³ Anonymus: An Examination of the Oratorios which have been performed this season at Convent-Garden Theatre. London 1763. 51.

kozni. Az irányzat később oda fajult, hogy Händel oratóriumait színpadon, szcenikusan is elő akarták adatni,⁴ a kísérlet azonban megghiúsult.⁵ Ez az ízlésbeli kilengés csak átmeneti jellegű volt. Anglia puritán szelleme ragaszkodott Händel erkölcsi magaslatú oratóriumstílusához, melyet azután minden oratórium komponistájától megkövetelt.

A XIX. században gyakrabban adtak elő oratóriumokat mint az előző évszázadban. Kórus és zenekar összeállítása mind fontosabb lett. Ezek a gondosabb előadások természetesen válogatottabb közönséget vonzottak, mely azután teljes mértékben értékelte az így művészibbé vált előadásokat. Számtalan egyesület alakult 1800 után az oratóriumelőadások ápolására: London, Birmingham, Leeds, Manchester, Brighton, Sheffield, Cambridge, Oxford, Liverpool és Salisbury álltak az oratóriumelőadások központjában.

Az angol oratóriumelőadások messze felülmúlták a kontinens oratóriumelőadásait, ennek okát Saint Saëns a következőkben látja:

— „Das Oratorium dient in England nicht nur der Musikliebe, sondern auch der Religion. England ist zum Teil katholisch im Sinne der germanischen Rasse, noch katholisch im Sinne der romanischen. England ist ein Bibelvolk, und das Alte Testament behauptet in seiner Religion beinahe denselben Platz wie in der mosaischen. Daher der ungeheuere Erfolg von Werken wie „Israel in Ägypten“, „Elias“, „Salomo“, deren tragende Idee ein Publikum des Kontinents niemals in gleichem Masse wie das englische interessieren könnte.“⁶

⁴ U. o. 3. l.: „At one end of the town, an Oratorio is a sort of sober solemn entertainment, which, by way of mortification in Lent, is served up to the public on fish and soup days; and so the admirers of „Acis and Galathea“ and „Alexander's Feast“ have slyly slipped them under the names of Oratorios, just a good catholic friend of mine, who was a great lover of pork and pease, used to call it sturgeon whenever he ate it in Lent. On the other contrary, at the ohter end of the town, an Oratio is a bundle of diverting songs, choirs, tied together with a little nonsense, during whith you may talk, sleep or stare, without any interruption cither to your own or the audience's entertainment.

⁵ U. o. 4. l.

⁶ Saint—Saëns: Harmonie und Melodie 1905. 178.

Angliában az oratóriumelőadások szelleme azonos az istentisztelet áhitatával. A Westminster Abbey- és a St. Paul's Chatedralban tartott rendszeres vasárnapi oratóriumelőadások⁷ nem hangversenyszerűek, hanem az istentisztelet egy részét alkotják. Az oratóriumelőadást egy rövid ima előzi meg, majd az oratórium egyes tételei közötti szünetekben felolvassák a megfelelő ótestamentumi részt, az előadást pedig újból imával fejezik be. Csodálatos egységben talál egymásra oratórium és egyház, művészet és vallás.

⁷ Csak istentiszteleti oratóriumok voltak:

Armes, Phil.: Hezekiah (1887), St. John the evangelist (1881), St. Barabas (1891).

Barmby, J.: Rebekah (1880).

Blair, Hugh.: The song of Deboreh and Barak.

Booth, J.: Nehemiah (1884).

Bradford: Judith (1888).

Brewer, Herb.: Emmaus (1901), The holy innocents.

Coward, Henry.: The story of Bethany (1890).

Cowie, J. W.: Via crucis.

Dearle, Edw.: Israel in the wilderness.

Diemer, P. H.: Bethany (1880).

Dyer, A. E.: Salvator mundi.

Edwards, H. J.: The ascension, The Epiphany, The risen Lord.

Farmer, John.: Christ and his soldiers (1880).

Fawcett, G. M.: Paradise.

Garrett, G. M.: The sunammite (1882).

Gaul, Alfred R.: Ruth (1880), Israel in the wilderness (1892), The holy city (1882), Hezekiah, The ten virgins.

Gladstone, F. E.: Philippi (1883).

Gray, Alan.: The widow of Zarephat (1890).

Grieve, J. C.: Benjamin (1884).

Hudson, H. E.: The golden legend (1880).

Humberstone, F. W.: The entry into Jerusalem (1820).

Hiffe, Fred.: St. John the divine.

Jakson, Wil.: The deliverance of Israel from Babylon.

King, Alfr.: The Epiphany.

Löhr, Hervey.: The queen of Sheba.

Naylor, John.: Jeremiah (1884).

Parsons, B.: The crusaders.

Roberts, J. V.: The passion, Jonah.

Robson, R. Walker.: Christus triumphator.

Stewardson, H. W.: Gideon.

Wait, W. M.: God with us, The good Samaritan.

Franciaországi oratóriumfejlődésről tulajdonképpen nem is beszélhetünk, mert bár Franciaország megismerkedett az oratóriummal, rendszeres előadásokra nem került sor. Ennek okát nem annyira a zenében kell keresni, — hiszen a liturgikus zene itt mindig nagy népszerűségnek örvendett — mint inkább a francia szellem ama követelményében, mely a drámai cselekményt színpad nélkül elfogadni nem tudta. Ez volt a helyzet a XVIII. század végéig, amikor 1784-ben megnyitották az École royale de chante-ot, ahol különösen nagy súlyt fektettek a kórusénekesek kiképzésére. Ezeket a kórusokat a párisi Concerts spirituels-ek előadásakor szerepeltették. Erre az időre tehetők az első oratóriumelőadások is. A drámai hatásról azonban még mindig nem tudtak a franciák teljesen lemondani, úgy oldották meg tehát a kérdést, hogy templomaikban láthatatlan kórust helyeztek el, melyet a templom hajójában levő zenekar kísért.

A francia forradalom kora nem kedvezett az oratórium fejlődésének. 1801-ig nem is adtak elő oratóriumokat, de 1801-ben a párisi operaházban Haydn „Teremtés“ című oratóriumának óriási sikere volt, annak ellenére, hogy az előadást az első konzul Bonaparte elleni merénylet megzavarta. Ettől az időponttól kezdve rendszeresen voltak műsoron a XVIII. századi német és német származású idegen mesterek művei.⁸ Az 1828-ban megalakult Société des concerts du Conservatoire volt hivatva az oratóriumkultusz ápolására, de még ez sem tudta keresztülvinni, hogy francia földön egy oratóriumot teljes egészében előadjanak.⁹

1780 körül kezdte meg J. France Lesueur egyházzenei re-

⁸ A. Elwar: Histoire de la société des concerts du Conservatoire I. 1860.

⁹ Revue Musicale (1854): „Was unsere erlauchte Gesellschaft der Konservatoriumkonzerte anlagt, welche seit 22. Jahren besteht, so hat sie bei keiner Gelegenheit jemals ein ganzes Oratoriums ihrem Publikum vorgeführt.“

formátori munkáját. Célja az volt, hogy a misét és az oratóriumot dramatizálja. Miséi a XII. századi gall mise szellemét tükrözik vissza, oratóriumait pedig kisebb dramatizált zenei daraboknak szánta, amelyeknek előadása húsz percnél több időt nem vehetett igénybe. Kezdetleges munkáit és az oratórium strukturájával kapcsolatos nézeteit később ő maga revideálta és így X. Károly reimsi koronázásakor (1824) előadott ünnepi oratóriuma már öt óra hosszat tartott és Händel nyomdokain haladt. Ezzel a művével, — melyet később Franciaországban is előadtak — Lesueur meghódította az oratórium számára a francia egyházi és világi arisztokráciát. Így alakult ki a XIX. század francia oratórium stílusa.

A XIX. század francia oratórium komponistái, az említett alapokon elindulva, oratóriumaik alcíméül a „Mystere“ kifejezést választották. Ezzel a kifejezéssel munkáik szövegét kívánták meghatározni, mert a francia oratórium témája misztikus és egyben romantikus volt. A XIX. századi francia oratórium tulajdonképpen már az új romantika egy korai terméke volt, ezzel a stíluskülönbséggel magyarázható, hogy a XIX. században XVIII. századi oratóriumot nem igen adtak elő.

O l a s z o r s z á g egykori oratóriumkultusza, mely egész Európára rányomta bélyegét, a XIX. században nagy visszaesést mutat, ami annál is érdekesebb, mert az olasz operairodalom fénykora erre a századra tehető. E dekadenciáért kizárólag az egyházat terhelő felelősség, amely nem tett semmit annak érdekében, hogy az olasz oratórium az egyházi zeneműfaj keretein belül maradjon. Az oratóriumokat színpadokon opera-stílusban adták elő és igen sokszor bibliai operának nevezték. Az olasz közönség zenei ízlése e tekintetben annyira hanyatlott, hogy csak oly mesterek műveit fogadta szívesen, melyeket Róma, Nápoly és Firenze nagy színházai adtak elő. De ez az áramlat sem tudta magát sokáig tartani; a XIX. század végefelé az új olasz zene az oratóriumot kihagyta programjából, legfeljebb itt-ott adatott elő régi mesterek műveiből.

A renaissance-hatás az olasz oratóriumot illetően csak az 1900-as években volt észlelhető. Az új mozgalom az oratórium

lényegét a XVII. századi latin bibliai dialógusokban kereste. A biblia szavai képezték újból az oratórium szövegét, s így végkép megszűnt az oratóriumok színpadias jellege. Az elfelejtett vallásos szellem újból előtérbe nyomult, de most már magán viselte a nagy német és angol oratóriumok hatását is.

1633-ban érkezett Heinrich Schütz először IV. Keresztély király meghívására Dánia.⁸ Útját még kétszer megismételte s ennek eredményeképpen Dánia megismerkedett a német egyházi zenével. Feltételezhető, hogy Schütz, aki oratóriumdialogusaival már akkor oly nagy névre tett szert, saját műveit is előadatta. Schütz távozása után nincsen adat arra vonatkozólag hogy oratóriumelőadások lettek volna, csak 1760-tól kezdve kezdtek az akkori német mesterek műveit bemutatni. 1785-ben azonban a dán királyi udvarnak már német karmestere volt. Ettől az időtől kezdve Dánia oratóriumkultusza azonos a német oratórium fejlődésével.

Az oratóriummal Belgium a XVIII. század elején Max Emanuel a bajor választó fejedelem révén ismerkedett meg. Max Emanuel a Höchstödt-i vereség után (1704) Brüsszelben telepedett le. Udvari zenekara és annak olasz karmestere Pietro Torri különösen nagy súlyt fektetett a rendszeres oratóriumelőadások rendezésére.

1830-ban alakult meg az önálló belga királyság. Az új állam sokat áldozott zenei kultúrája ápolására és tovább fejlesztette az eddigi kialakult bajor—olasz stílust. A nagy német mesterek műveinek teljes előadása napirenden volt, a többi oratóriumnak — francia hatásra — csak töredékét mutatták be. Belgiumnak különösen vallon lakossága kultiválta az oratóriumot, itt kizárólag teljes oratóriumokat adtak elő, ami viszont német szellemi hatással magyarázható. A vallonok új nemzeti mozgalma erre az időre tehető, így különösen Antwerpenben adtak elő rendszeresen vallon oratóriumokat. A vallon patriotizmus még az oratórium szövegekre is rányomta bélyegét, olyannyira, hogy a flamand oratóriumok tartalmilag elszakadtak az eddigi iránytól és inkább történelmük kimagasló eseményeit dolgozták fel. Ez az

⁸ A. Hammerle: Die Musik am Hof Christians IV. von Dänemark. Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft. IX. 1893.

irány azonban csak átmeneti jellegű volt; a XX. század belga oratóriumi már egyöntetű stílust mutatnak, visszatérve az eredeti egyházi szellemhez.

A holland zenei élet csak a XIX. század közepe táján vezette be az oratóriumelőadásokat. Az új műfajnak elterjedése német és angol hatásra történt, a francia előadások szelleme nem tudott holland földön meghonosodni. Bach, Händel, Haydn, Mendelssohn, Schumann művei állandó műsorszámok voltak, míg francia mesterek oratóriumi csak ritkán kerültek előadásra. Amsterdam 1850-től kezdve szinte az európai oratóriumelőadások központja lett, annak ellenére, hogy nagytehetségű holland oratóriumkomponistát nem tudott felmutatni.

Svédország. Finnország. Norvégia. Svédországban a XVII. században adták elő az első német oratóriumdialógust. A svéd udvari karmester, Düben 1637-től kezdve többször ellátogatott Németországba, különösen Hamburgba, ahonnan a Collegium Musicum egyházzenei stílusát vitte hazájába. Düben utóda J. H. Roman szintén utazásai révén honosította meg az angol, francia és német oratóriumokat. A királyi udvar az idők folyamán nem fektetett nagy súlyt az oratóriumelőadásokra, melyek a XIX. században mindinkább ritkultak.

Finnország az egyedüli északi ország, amely az oratóriumkultusz ápolására mindig nagy áldozatokat hozott, de önálló finn oratóriuma soha nem volt. Különösen a német oratóriumoknak voltak nagy sikereik.

Norvégiában először a XVIII. században, az iskolákban adtak elő latin oratóriumdialógusokat, minimális sikerrel. Talán ez a kezdeti sikertelenség volt az oka annak, hogy Norvégiában az oratórium nem lett népszerű.

Oroszország egyházzenei irodalma igen gazdag, oratóriumkultuszról mégsem beszélhetünk. Ellentétben a többi országokkal, itt egy-kettő kivételével még idegen oratóriumot sem adtak elő. Az egyetlen, akinek oratóriumairól elismerőleg nyilatkozott az orosz kritika Haydn volt, megszerettetni azonban ő sem tudta az orosz néppel ezt a műfajt.

Lengyelország a német egyházi zenét a drezdai udvar muzsikusai révén ismerte meg, de az oratórium itt nem

honosodott meg, csupán Haydn és a XIX. század olasz komponistáinak műveit adták néhányszor elő. A XX. század elején vannak ugyan oratórium-mozgalmak, de csak opera-oratóriumokat találunk itt.

Csehszlovákia nagy zenésze Dvořák oratóriuma tulajdonképpen Anglia számára készült. A mű érdekessége elsősorban témájában rejlik. A szerző a kevésbé ismert cseh mondavilág egy történetét dolgozta fel. Rendszeres oratóriumelőadásokról azonban Csehszlovákiában nem beszélhetünk.

Spanyolország és Portugália. Spanyolország az olasz zene hatása alatt állott, mindaddig, amíg a spanyol örökösödési háború ki nem tört (1701—1714). Az örökösödési háború után Spanyolország a győztes Ausztria zenekultúráját tette teljesen magáévá. Így ismerkedett meg Spanyolország az Ausztriában és Németországban oly nagy sikernek örvendő nápolyi oratóriummal.

Az osztrák királyi herceg a későbbi III. Károly barcelonai bevonulásának tiszteletére adták elő 1709-ben az első oratóriumot. A barcelonai osztrák stílusú előadásokat rendszeres előadások követték Spanyolország összes nagyobb városaiban.

Portugáliában az első oratóriumot csak 1872-ben I. Mária királynő trónralépésekor adták elő. E műfaj további fejlődése nem jelentős, mert mindkét államban az operát részesítették előnyben. Az oratórium szelleme nem felelt meg a két nép mentalitásának.

Függelék.

- H. Abert, Niccolo Jommelli als Opernkomponist, 1908.
- Agricola und Graun, Drei verschiedene Versuche eines einfachen Gesanges für den Hexameter, Berlin. 1760.
- F. M. Böhme, Geschichte den Oratoriums für Musikfreunde kurz und faßlich dargestellt. Gütersloh. 1887.
- H. Bode, Des Innere der Gesellschaft Jesu, Leipzig. 1847.
- Fr. Chrysander, Über die Meltonart in den Volksgesängen und über das Oratorium. Schwerin. 1858.
- Fr. Chrysander, Die Oratorien von Giacomo Carissimi. Allg. Mus. Zeitung, Leipzig. 1876.
- R. Gahn—Speyer, Dissertation über Seydelmann, Leipzig. 1908.
- J. J. Eschenburg, Brown's Betrachtungen, 1769.
- Friedländer, Das deutsche Lied im XVIII. Jahrhundert, 1903.
- Fürstenau, Beiträge zur Geschichte der kgl. sächs. Musikal. Kapelle, 1849.
- Fürstenau, Beiträge zur Geschichte der Musik und des Theaters am Hofe zu Dresden, 1862.
- Goethe, Erste italienische Reise, Neapel, 9. März 1787.
- Goethe, Erste italienische Teise, Neapel, 9. März 1787.
- A. J. Hammerle, Neue Beiträge für Salzburgische Geschichte, Literatur und Musik, Salzburg. 1877.
- E. Hanslick, Geschichte des Konzertwesens in Wien, 1869.
- E. Hanslick, Aus dem Konzertsaal, 1780.
- W. Heimbucher, Die Orden und Kongregationen, Paderborn. 1897.
- K. Heussi, Compendium der Kirchengeschichte, 1909.
- J. H. Hiller, Über Metastasio und seine Werke, 1786.
- O. Kade, Die ältere Passionskomposition bis zum Jahre 1631., Gütersloh. 1893.
- J. L. Klein, Geschichte des italienischen Dramas, 1866.
- C. Koch Bernhard Klein, Leipzig. 1902.
- L. Köchel, Die kaiserliche Hofmusikkapelle zu Wien von 1543 bis 1867, 1869.
- L. Köchel, Johann Joseph Fux, 1872.
- Chr. G. Krause. Von der musikalischen Poesie, 1752.
- C. Lange, Die Latenischen Osterfeiern, München, 1887.
- H. Leichtentritt, Geschichte der Kirchenmusik, 1871.

Ausgabe 1910.

- Mattheson, Grundlage einer Ehrenpforte, 1740.
 Meissner, Bruchstücke zur Biographie J. G. Naumann's, 1901.
 Mennicke, Hasse und die Brüder Graun, 1906.
 W. Moeller, Lehrbuch der Kirchengeschichte, 1899.
 Nestler, Der kursächsische Kapellmeister Naumann, 1901.
 A. H. Niemeyer, Über die Vereinigung der Religion Dichtkunst und Musik, 1777.
 C. F. Pohl, Mozart und Haydn in London, 1867.
 Reichardt, Briefe eines aufmerksamen Reisenden, 1784.
 Chr. K. Rolle, Neue Wahrnehmungen zur Aufnahme der Musik, Berlin. 1784.
 Rudhart, Geschichte der Oper am Hofe zu München, Münche. 1865.
 P. Runge, Die Leier und Melodien der Geißler der Jahres 1549. Leipzig. 1900.
 Saint-Saens, Harmonie und Melodie, (Deutsche Ausgabe) 1905.
 F. Sittard, Geschichte des Musik- und Konzertwesens in Hamburg. Hamburg. 1890.
 A. Steinhuber, Geschichte des Collegium germanicum in Rom, 1895.
 Stiel, Die Organisten an der Marienkirche und die Abendmusik zu Lübeck, 1886.
 Scheibe, Kritischer Musikus, 1737.
 A. Schering, Geschichte des Instrumentalkonzerts, Leipzig. 1905.
 A. Schering, Geschichte der Oratoriums, Leipzig. 1911.
 R. Schlecht, Geschichte der Kirchenmusik, 1871.
 Schletterer, Das deutsche Singspiel. 1865.
 H. Schmidt, Joh. Mattheson, 1897.
 Schneider, Geschichte der Oper in Berlin, 1852.
 Schubart, Ideen z. e. Ästhetik der Tonkunst, 1806.
 Schubiger, Die Sängerschule St. Gallens, Einsiedeln. 1868.
 Schubiger, Die lateinischen Osterfeiern, München. 1887.
 O. Taubert, Paul Schede, Torgau. 1864.
 H. Thode, Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien, Berlin. 1885.
 C. Valentin, Geschichte der Musik in Frankfurt a. M. 1907.
 E. Vogel, Bibliothek der gedruckten weltlichen Vokalmusik Italiens, Berlin. 1892.
 P. Wagner, Ursprung und Entwicklung der liturgischen Gesangsformen, 1901.
 O. Wangemann, Geschichte des Oratoriums von den ersten Anfängen bis zur Gegenwart, Leipzig. 1882.
 S. A. Weilen, Zur Wiener Theatergeschichte, 1901.
 E. Wechsler, Die romanischen Marienklagen, Halle. 1893.
 Winterfeld, Zur Geschichte heiliger Tonkunst, 1850.

Allg. Musm. Zeitung, Leipzig. 1876.

Fr. Chrysander, Die Oratorien von Giacomo Carissimi.

Deutscher Mercur, I. 1777.

Deutsches Museum, I. 1777.

Jahrbuch der Musikbibliothek Peters, 1901, H. Kretzschmar, Briefwechsel Hass' s mit dem Abate Ortes.

Kirchenmusikalisches Jahrbuch für das Jahr 1901.

F. H. Witt, Das Oratorium des hlg. Philippo Neri.

Monatshefte für Musikgeschichte, 1880.

Musikal. Almanach auf das Jahr 1784.

Neue Zeitschrift für Musik, 1842.

G. Alvensleben, Über den dramatischen Vortrag im Oratorium. Reichardt, Kunstmagazin II. 1791.

Sammelbände der Int. — Mus. Gesellschaft, 1910.

E. Wellesz, Studie über Bono. —

Vierteljahrschrift für Musikwissenschaft VIII. 1892.

H. Kretschmar, Die venetianische Oper und die Werke Cavalli's und Cesti's.

G. Adler, Leopold I. als Musiker.

Hammerle, Die Musik am Hof am Christians IV. von Dänemark, IX. 1895.

L. Stollbrock, Leben und Wirken des k. k. Hofkapellmeister und Hofkompositors Johann Georg Reuter.

Wetzer und Weltos, Kirchenlexikon, 1893.

Wöchentliche Nachrichten I. 1768.

Bourdelot, Historia de la Musique, 1745.

M. Brenet, Les oratorios de Clarissimi, 1897.

E. H. Coussmaker, Dramas liturgiques du moyen age, Rennes. 1860.

A. Elwart, Historie de la société des concerts du Conservatoire, 1860.

Maugras, Réponse faite à un curieux sur le sentiment de la musique d'Italie, Roma. 1639.

E. du Ménil, Origines latines du Théâtre moderne, Paris. 1849.

Revue Musicale, 1854.

P. Reyner, Les masques anglaise, Paris. 1909.

A. Wotquenne, Catalogue de la Bibl. Conservatoire royal de Musique de Bruxelles. 1901.

Anonymus, An Examination of the Oratorios which have been performed this season at Convent—Garden Theatre, London 1765.

Jos. Bennet, The Musical Times, 1883.

E. Dent, Alessandro Scarlatti, his life and Works, London. 1905.

Capecelatro, Vita, di S. Filippo Neri, Milano. 1884.

S. P. Sarpi, Istoria de Concilio Fridentino, London. 1619.

MINERVA - KÖNYVTÁR

1. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. 1924. (Elfogyott.)
2. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában 1924. (Elfogyott.)
3. Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. Becker, C. H. porosz kultuszminiszter és Szekfü Gyula: Cragger Róbert emlékezete. 1927. 2.— P.
5. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. 1927. (Elfogyott.)
6. Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. 1927. 2.— P.
7. Szerb Antal: Az udvari ember. 1927. 2.— P.
8. Fábián István: A francia konzervativizmus filozófiai alapvetői. 1927. 1.— P
9. Eckhardt Sándor: Sicambria. 1927. 2.— P.
10. Faludi János: Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. Halasy-Nagy József: Kornis Gyula, mint kultúrpolitikus. 1928. 2.— P
13. Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. 1928. 2.— P.
14. Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 1928. 2.— P.
15. Tóth Béla: Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. Keresztúry Dező: A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma. 1928. 2.— P
17. Weszely Udön: Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P
18. Szerb Antal: Magyar preromantika. 1929. 2.— P.
19. Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. Zolnai Béla: Körmondat és tiráda. 1929. 2.— P.
21. Weszely Udön: Az egyetem eszméje és típusai. 1929. 2.— P.
22. Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. Huszti József: Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. Máté Károly: Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, II. kiadás. 1931. Vászongkötésben 10.— P.
26. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tükörre. 1929. 2. P.
27. Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.
28. Halasy-Nagy József: Gróf Klebelsberg Kuno mint publicista. 1930. 2.— P.
29. Zolnai Béla: Mikes Kelemen. 1930. 2.— P.
30. Máté Károly: A könyv morfológiája. 1930. 2.— P.
31. Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok. 1930. 2.— P.
32. Turóczy-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. 1930. 2.— P.
33. Becker, C. H. volt porosz kultuszminiszter: Nemzeti öntudat és a nemzetközi megértés. 1931. 2.— P.
34. Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban. 1931. 2. P.
35. Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. 1931. 2.— P.
36. Kardos Tibor: Callimachus. 1931. 2.— P.
37. Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában. 1932. 2.— P
38. Pukánszky Béla: Hegel és magyar közönsége. 1932. 2.— P.
39. Ligeti Lajos: A magyarság keleti kapcsolatai. 1932. 2.— P.
40. Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. 1932. 2.— P
41. Hankiss János: Nemzetkép és irodalomkutatás. 1932. 2.— P.
42. Györy János: A kereszténység védőbástyája. 1933. 2.— P.
43. Turóczy-Trostler József: Magyar cartesianusok. 1933. 2.— P.
44. Halasy-Nagy József: Pauler Ákos 1876—1933. 1933. 2.— P.
45. Zolnai Béla: A janzenizmus európai útja. 1933. 2.— P.
46. Birkás Géza: Místral és a magyarok. 1933. 2.— P.
47. Mayer Erzsébet: Az írói önérték a renaissance korában. 1935. 2.— P.
48. Juhász Gergely: Klopstock magyar utóköra. 1935. 2.— P.
49. Halasy-Nagy József: A fiatal Dilthey. 1934. 2.— P.
50. Prohászka Lajos: A Vándor és a Bujdosó. Második kiadás. Vászongkötésben 6.80 P
51. Zolnai Béla: A gallikanizmus magyarországi visszhangja. 1934. 2.— P.
52. Noszlopi László: A szellem vádlója. Ludwig Klages filozófiája. 2.— P.
53. Kardos Tibor: Az Albertiek edenkértje. 2 P.
54. Zolnai Béla: Szavak sorsa, magyar gondolatformák. 2.— P.
57. Zolnai Béla: Erdély egyeteme 2.— P.
58. Gáldi László: Erdély hivatása Délkelet-Európa művelődésében. 2.— P.
59. Országh László: Az angol regény kezdete. 4.— P.

101. Széllősy Klára: A zeneművész. 2.— P. (Elfogyott.)
102. Horvát Edith: Biedermeier-életképek. 2.— P.
103. Schmidt Ilona: A német romantika magyar kritikája. 2.— P.
104. Dömötör Tekla: A passiójáték. 2.— P.
105. Bátori Dagmár: A heroizmus az újabb német irodalomban. 2.— F (Elfogyott)
106. Pogány Zsuzsa: Nőemancipáció. 2.— P.
107. Kerekes Sándor: Lomnitz Melitz Hugó. 2.— P.
108. Mayer Ilona: A német udvari költészet a 18. században. 2.— P.
109. Czizler Abel: Felső-európai Pytker János László. 2.— P.
110. Dukony Mária: Az Alföld a német irodalomban. 2.— P.
111. Szekrényessy Margit: Romantika. 2.— P.
112. Horváth Magda: A törökveszedelem a német közvéleményben. 2.— P.
113. Kepp Marianne: Romy Károly György Göttingában. 2.— P.
114. Grünfeld Miksa: Az utópia. 2.— P.
115. Reisner Valéria: Magyar színészek Dénshen. 2.— P.
116. Szent-Királyi Margit: H. G. Breitschneider első budai éve. 2.— P.
117. Dombay Klára: Apologetikus történetiszemlélet. 2.— P.
118. Angyal Endre: Theatrum Mundi. 2.— P.
119. Szabolcs Ferenc: A nemzeti játékszín eszméje. 2.— P.
120. Koczogh Ákos: Expresszionizmus. 2.— P.
121. Friedmann Ilona: Heine utókora. 2.— P.
122. Hajabáts Márta: Árpádházi Szent Erzsébet hagyománya a német irodalomban. 2.— P.
123. Kolos István: Gróf Mailáth János (1786—1855). 2.— P.
124. Némethi Sára: Kolbenheyer Mór. 2.— P.
125. Lengyel Béla: Nietzsche magyar utókora. 2.— P.
126. Robitzek Márta: Saphir Gottlieb Mór. 2.— P.
127. Blázy László: A Megváltó képe. 2.— P.
128. Vajda Ilona: Batsányi János és Baumberg Gabriella. 2.— P.
129. Magyar László: A német munkáirodalom története. 2.— P.
130. Sashegyi Oszkár: Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800—1830. 2.— P.
131. Markó Ilona: II. József és az erdélyi szászok. 2.— P.
132. Várkonyi Margit: A romantikus regény. 2.— P.
133. Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. 2.— P.
134. Istóka Dezsőné Mein Rózsa: A generációs regény. 2.— P.
135. Orsós Margit: Az idill. 2.— P.
136. Sziva József: Pessimizmus, részvét és szeretet. 4.— P.
137. Zadányi Éva: Batsányi János és Johannes von Müller. 2.— P.
138. Gróf Crouy-Chanel Katalln: Johannes von Müller magyar barátai. 2.— P.
139. Radnai Béla: Faj, nép, emberiség. Az eszmék harca a német és magyar felvilágosodás irodalmában. 4.— P.
140. Orkényi Ottília: A művészettörténeti gondolat. 2.— P.
141. Csia Klára: A nihilizmus. 2.— P.
142. Faragóné Polgár Margit: Unger Sabatier Karolina. 4.— P.
143. Benedek Klára: A Jénai Magyar Ásványtani Társaság Tagjai. 2.— P.
144. Szalóky Mária: Gróf Markovich Miklósné és Kármán József levelezése 1789. 2.— P.
145. Bürger Erzsébet: Nicolai Friedrich és a magyar felvilágosodás. 2.— P.
146. Szabó Margit: H. G. v. Breitschneider budai tartózkodása 1782—1784-ig. 2.— P.
147. Fejér Judit: Az oratorium. 2.— P.
148. Vajk Lajos: Hormayr és Büttiger. 2.— P.
149. Horányi Károly: Schröer Gyula Károly, 1825—1900. 2.— P.
150. Halász Előd: Nietzsche és Ady. 4.— P.

A MINERVA 1922—1941. I—XX. teljes évfolyama
a hozzátartozó Minerva-Könyvtár pótfüzeteivel 200.— P.

Megrendelhető:

Danubia Könyvkiadó, Budapest, IV., Apponyi-tér 1.

DUNANTUL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSÉT